

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№4 / 2024

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

**Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

ISSN 2788-7979 (online)

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д. ф. н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д. ф. н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д. ф. н., профессор
Жахина Б.Б. д. п. н., профессор
Исмагулова А.Е. к. ф. н.
Маслова В.А. д. ф. н., профессор
Пименова М.В. д. ф. н., профессор
Рысалды К.Т. д. ф. н., профессор
Фаткиева Г.Т. к. ф. н.
Шаймерденова Н.Ж. д. ф. н., профессор
Шалабай Б. д. ф. н., профессор
Шапауов А.К. к. ф. н., профессор
Юрина Е.А. д. ф. н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail .ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№4/2024
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:

<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

	ТІЛ	БІЛІМІНІҢ	МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Akhmetova G.	Lexico-semantic nature of toponyms: theory and analysis			9
Akzhigitova A.O., Salkynbai A.B., Shalabai B.	Substantivization of participle forms in kazakh word formation			22
Аманбекқызы Ж.	Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы фразеологизмдердің семантикалық топтары			33
Андирова А.Е., Каиржанов А.К.	Көне Түркі тіліндегі тәуелділік жалғауларының шығу тарихы мен қызметі мәселелері			48
Bazarbayeva Z.M., Sadyk D.A.	Certain issues in spelling onomastic names			60
Еспекова Л.Ә.	Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар			71
Жетесова Ж.А., Исакова С.С.	Этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканың лингвомәдени сипаты (қазақ ертегілері бойынша)			82
Zaladinova Zh.K., Zhumagulova B.S., Tankibayeva M.Kh.	Formation of spiritual meanings in the process of secondary linguistic interpretation			93
Kairova M.K., Kenzhigozhina K.S., Kometiani E.A.	Conversational analysis of spoken english in the context of friendly interaction			102
Kemelbekova E.A., Buharova G.Kh.	Semantic derivation of applied geometry terms in kazakh language			119
Көкебаева Б.С., Долгушева Т.В., Кабышева Р.Б.	Жарнамалық мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктері			132
Қыдырмолдина Э.Т., Рахимкулова А.А., Тойганбекова М.Е.	Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сан компонентті тұрақты сөз тіркестері			144
Дальбергенава Л.Е., Исакова Г.Ж., Пименова М.В.	Көркем мәтінде авторлық модальділік категориясы арқылы түркі халқының мәдени құндылықтарын таныту жолдары			156
Сидорович З.З., Бейсембаев А.Р., Бахралинова Ә.Ж.	Лингвокультураема «дала» қазақ болмысы контекстінде			168

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРАНУ

Әбсадық А.А., Баяхметова А.А., Абылкасов Г.А., Саулембаева А.Б.	Әз-жәнібектің әбілқайыр ханға өкпелеуі: тарихи оқиға және фольклор			182
Бисенбаев П.Қ., Тілеубаев С.Б., Ибрагим А.М.	«Жасауыл қырғыны» дастанының нұсқалары: тарихилығы және кейіпкерлер әлемі			194
Картаева А.М., Кусманова К.А., Молгаждаров К.К., Спатай А.О.	І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы ұлы жібек жолына қатысты жер-су атаулары			206
Леонтьева А.Ю., Агибаева С.С., Кадыров Ж.Т., Синбаева Г.К.	М. Жұмабаев пен Л. Н. Мартыновтың шығармашылығында қымыз этномәдени бірегейліктің символы ретінде			220
Рахимов Б.С., Тлеубердина Г.Т., Рустемова Ж.А., Айтбаева Б.М.	Тарихи эпостағы кеңістіктің трансформациясы			233
Tangsyqbay A.Q., Kenzhalin Q.K., Dybo A.V.	Features of the use of color names in «Baburnama»			247

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Атабаева Ф.К., Сыдыкова З.Е., Тажобаева Ж.Ш., Атабаева Г.К. Шет тілінің лексикасын үйретуде peardeck форматын қолдану және оны тәжірибеге енгізу жолдары	263
Жахина Б.Б. Таным теориясы және функционалдық сауаттылық	276
Ramazanova A.Y. Preparing faculty for inclusive education: strategies and teaching methods for working with diverse student groups	287

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

Аманғазықызы М., Гыля А., Сиряченко В.В. Сандық әдебиеттану: қазақстандық әдебиеттану ғылымындағы тәжірибелер мен болашаққа шолу	300
Sharipova A., Sagyndykova Zh., Svinarchuk A. A brief review on language planning policy research in Kazakhstan	314
Біздің авторлар	327

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Akhmetova G. Lexico-semantic nature of toponyms: theory and analysis	9
Akzhigitova A.O., Salkynbai A.B., Shalabai B. Substantivization of participle forms in kazakh word formation	22
Аманбекқызы Ж. Семантические группы фразеологизмов в произведениях Шакарима Кудайбердиұлы	33
Андирова А.Е., Каиржанов А.К. Вопросы происхождения и функционирования аффиксов принадлежности в древнетюркском языке	48
Bazarbayeva Z.M., Sadyk D.A. Certain issues in spelling onomastic names	60
Еспекова Л.А. Согласные звуки в хотонском языке	71
Жетесова Ж.А., Исакова С.С. Лингвокультурная особенность анималистической лексики в этиологических сказках (на материалах казахских сказок)	82
Zaliedinova Zh.K., Zhumagulova B.S., Tankibayeva M.Kh. Formation of spiritual meanings in the process of secondary linguistic interpretation	93
Kairova M.K., Kenzhigozhina K.S., Kometiani E.A. Conversational analysis of spoken english in the context of friendly interaction	102
Kemelbekova E.A., Buharova G.Kh. Semantic derivation of applied geometry terms in kazakh language	119
Кокебаева Б.С., Долгушева Т.В., Кабышева Р.Б. Лингвистические особенности рекламных текстов	132
Кыдырмолдина Э.Т., Рахимкулова А.А., Тойганбекова М.Е. Идиомы с числовыми компонентами в английском и казахском языках	144
Дальбергенова Л.Е., Исакова Г.Ж., Пименова М.В. Пути выражения культурных ценностей тюркского народа через категорию авторской модальности в художественном тексте	156
Сидорович З.З., Бейсембаев А.Р., Бахралинова А.Ж. Лингвокультурема «дала» в контексте казахской идентичности	168

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абсадық А.А., Баяхметова А.А., Абылкасов Г.А., Саулембаева А.Б. Обида Аз-Джанибека Абулхаир-хану: историческое событие и фольклор	182
Бисенбаев П., Тілеубаев С, Ибрагим А. Варианты дастана «Смерть Есаула»: историзм и мир героев	194
Картаева А.М., Кусманова К.А., Молгаждаров К.К., Спатай А.О. Топонимы Великого шелкового пути в трилогии И. Есенберлина «Кочевники»	206
Леонтьева А.Ю., Агибаева С.С., Кадыров Ж.Т., Синбаева Г.К. Кумыс как символ этнокультурной идентичности в творчестве М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова	220
Рахимов Б.С., Тлеубердина Г.Т., Рустемова Ж.А., Айтбаева Б.М. Трансформация пространства в историческом эпосе	233
Tangsyqbay A.Q., Kenzhalin Q.K., Dybo A.V. Features of the use of color names in «Baburnama»	247

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Атабаева Ф.К., Сыдыкова З.Е., Тажибаева Ж.Ш., Атабаева Г.К. Использование формата peardeck при обучении лексике иностранного языка и ее применения на практике	263
Жахина Б.Б. Теория познания и функциональная грамотность	276

Ramazanova A.Y. Preparing faculty for inclusive education: strategies and teaching methods for working with diverse student groups	287
---	-----

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Амангазықызы М., Гыля А., Сиряченко В.В. Цифровое литературоведение: обзор практик и перспективы в казахстанском литературоведении	300
Sharipova A., Sagyndykova Zh., Svinarchuk A. A brief review on language planning policy research in Kazakhstan	314
Наши авторы	331

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

Akhmetova G. Lexico-semantic nature of toponyms: theory and analysis	9
Akzhigitova A.O., Salkynbai A.B., Shalabai B. Substantivization of participle forms in kazakh word formation	22
Amanbekkyzy Zh. Semantic groups of phraseology in the works of Shakarim Kudaiberdyuly	33
Andirova A.Y., Kairzhanov A.K. Problems of origin and functioning of possessive affixes in Old Turkic language	48
Bazarbayeva Z.M., Sadyk D.A. Certain issues in spelling onomastic names	60
Yespekova L.A. Consonant sounds in the khoton language	71
Zhetessova Zh.A., Issakova S.S. Lingocultural features of animalistic vocabulary in etiological fairy tales (based on materials of Kazakh fairy tales)	82
Zaliedinova Zh.K., Zhumagulova B.S., Tankibayeva M.Kh. Formation of spiritual meanings in the process of secondary linguistic interpretation	93
Kairova M.K., Kenzhibozhina K.S., Kometiani E.A. Conversational analysis of spoken english in the context of friendly interaction	102
Kemelbekova E.A., Buharova G.Kh. Semantic derivation of applied geometry terms in kazakh language	119
Kokebayeva B.S., Dolgusheva T.V., Kabysheva R.B. Linguistic features of advertising texts	132
Kydirmoldina E.T., Rakimkulova A.A., Toiganbekova M.E. English and Kazakh idioms with numbers	144
Iskakova G., Dalbergenova L., Pimenova M. Ways of expressing the cultural values of the Turkic people through the category of author's modality in a literary text	156
Sidorovich Z., Beisembaev A., Bakhralinova A. Lingvoculturema «dala» in the context of Kazakh identity	168

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

Absadyk A.A., Bayakhmetova A.A., Abylkasov G.A., Saulembayeva A.B. Az-Janibek's annoyance with Abulkhair Khan: historical event and folklore	182
Bisenbaev P.K., Tleubaev S.B., Ibragim A.M. Variants of the "death of esaul" saga: history and the world of heroes	194
Kartaeva A.M., Kusmanova K.A., Molgazharov K.K., Spatai A.O. Names of places and water related to the Great silk road in the trilogy «Nomads» by I. Yesenberlin	206
Leontieva A.Y., Agibaeva S.S., Kadyrov Zh.T., Sinbayeva G.K. Koumiss as a symbol of ethnocultural identity in the works of M. Zhumabaev and I.N. Martynov	220
Rakhimov B.S., Tleuberdina G.T., Rustemova J.A., Aitbayeva B.M. Transformation of space in the historical epic	233
Tangsyqbay A.Q., Kenzhalin Q.K., Dybo A.V. Features of the use of color names in «Baburnama»	247

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Atabayeva F., Sydykova Z., Tazhibayeva Zh., Atabaeva G. Using The Peardeck Format In Teaching Foreign Language Vocabulary And It's Practice	263
Zhakhina B.B. Theory of Cognition and Functional Literacy	276
Ramazanova A.Y. Preparing faculty for inclusive education: strategies and teaching methods for working with diverse student groups	287

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Amangazykyzy M., Gilea A. , Siryachenko V. Digital Literary Studies: A Practice Review and Perspectives in Kazakhstan Literary Studies	300
Sharipova A., Sagyndykova Zh., Svinarchuk A. A brief review on language planning policy research in Kazakhstan	314
Our authors	335

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
PROBLEMS OF LINGUISTICS

IRSTI 14.35.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp9-22](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp9-22)

G. Akhmetova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Kazakhstan

LEXICO-SEMANTIC NATURE OF TOPONYMS: THEORY AND ANALYSIS

The study of the lexico-semantic nature of toponyms is becoming increasingly significant in today's anthropocentric world, which focuses on language through human experience and interaction with the environment. Toponyms reflect how people conceptualize space and convey cultural and social perceptions through geographic names. The forces of globalization and urbanization pose a threat to local linguistic and cultural characteristics, making the study of toponyms crucial for preserving diversity. This process aids in the creation of a systematized knowledge base that can serve as a foundation for further scientific and applied research. It entails the classification, analysis, and synthesis of existing approaches and data, fostering a deeper understanding of the toponymic system and its role in the cultural-historical context. The theoretical significance lies in the systematization of existing approaches and methods for analyzing the toponymic system, which facilitates a deeper understanding of the processes of naming and forming geographical names, as well as their role in reflecting the cultural-historical context of toponyms in the regions of Kazakhstan. The practical significance lies in the potential for use in linguistic, ethnographic, and sociolinguistic research, offering a deeper understanding of the ethnocultural composition of the regions and the historical processes that have influenced the formation of Kazakhstan's toponymic system. The methodological foundation of the article is based on the works of leading domestic and international scholars in the fields of linguistic cultural studies, country studies, and sociolinguistics, whose names and research problems are thoroughly presented in the introduction. The main conclusion of the research is that the study has revealed the existence of diverse scientific approaches and paradigms that reflect the multifaceted and complex nature of Kazakhstan's toponymic system. Various theoretical and methodological approaches enable a deeper understanding of the lexico-semantic features of toponyms, their historical and cultural significance, and their role in shaping national and cultural identity.

Key words: toponymy, toponym, lexico-semantic analysis, anthropocentrism, cultural heritage, ethnocultural diversity, national identity.

MAIN PROVISIONS

The issue of studying the lexico-semantic nature of toponyms at the present stage is particularly relevant for Kazakhstan, a country where national identity is being shaped within a multicultural and multilingual space that intertwines various ethnic groups, historical eras, and cultural traditions. Kazakhstan's toponymic system has developed over centuries under the influence of both nomadic and sedentary cultures, as well as the interactions between Turkic, Persian, Slavic, and other peoples, which is reflected in the significant diversity of geographical names.

The contemporary shift in the scientific paradigm of linguistics, particularly the recognition of anthropocentrism as a fundamental property of language, has sparked increased interest in toponymic studies. In this context, toponyms are viewed not only as linguistic units but also as reflections of a

nation's history and its cultural-linguistic development. The recognition of the importance of toponym studies for linguistic science necessitates a detailed examination of the toponymic systems of individual regions of Kazakhstan. Analyzing the patterns of lexico-semantic organization of toponyms, their word-formation potential, as well as their historical and cultural characteristics, is essential for forming a comprehensive understanding of the functioning of Kazakhstan's toponymic system.

Moreover, the study of toponyms holds significance not only from a scientific perspective but also from a practical one, as it contributes to the preservation of cultural heritage, strengthens the position of the state language, and supports national identity in the context of active state-building. Research into toponyms through lexico-semantic analysis plays an important role not only in understanding the ethnogenesis and historical geography of regions but also in uncovering the deep cultural and historical meanings embedded in geographical names. Place names reflect the worldview, traditions, and values of the peoples who inhabited these territories over the centuries. “Significant influence on the development and study of toponymy in Kazakhstan as a whole was exerted by the works of Soviet scholars, who not only collected and systematized geographical names within the territory of Kazakhstan but also, where possible, conducted their etymological analysis” [1, 227]. The works of both domestic and foreign researchers, such as V. Zhuchkevich (systematization and classification of Kazakhstan’s toponyms), E. Koichubaev (compilation of a concise explanatory dictionary of Kazakhstan’s toponyms), B. Bektasov (comprehensive systematization of toponyms related to water and land in Kazakhstan), Sh. Kamollidin (research on ancient Turkic toponymy in Central Asia), S. Vodopyanova (formulation of a methodology for conducting a toponymy laboratory workshop), T. Dzhanuzakov (study of the toponymy of Central Kazakhstan), and T. Imangulov (creation of a tourist-toponymic dictionary for the Almaty region), among others, have made significant contributions to the development of toponymic science, emphasizing the multifaceted nature and importance of studying toponymic systems.

Particular attention is paid to the study of the toponymy of specific regions and areas of the Republic of Kazakhstan. Regional toponymic studies conducted by A. Kozhanov (Atyrau region), B. Bektasov (Kostanay region), G. Madiyev (East Kazakhstan region), A. Zhartybaev (Karaganda region), K. Sembiev (Kyzylorda region), K. Rysbergenov (South Kazakhstan region), U. Yerzhanov (West Kazakhstan), and others have significantly advanced the field of domestic toponymy. These studies can be further expanded, as many regions of Kazakhstan remain insufficiently explored from a toponymic perspective. It is crucial to conduct a detailed analysis of geographical names in small settlements, natural objects, and local toponyms, as these can reveal the historical, cultural, and linguistic characteristics of specific regions. Moreover, it is essential to consider the modern processes of urbanization and landscape changes, which impact the formation and disappearance of toponyms, making continued research both relevant and vital for the preservation of the country’s cultural heritage.

The toponymy of Kazakhstan represents an extremely diverse and complex field, which has attracted the attention of researchers for many generations. Currently, the systematization of the republic’s toponyms is being undertaken by specialists from various scientific disciplines, including geography, history, linguistics, tourism, and local history. Notable scholars in this field include Dr. of Geography A. Gorbunova, Candidates of Historical Sciences Z. Dzhandosova and I. Yerofeeva, Doctors of Historical Sciences M. Kozha, E. Orazbek, M. Semba, G. Sultangaliyeva, A. Rogozhinsky, as well as Dr. of Geography K. Kaimuldinov.

This paper is devoted to the collection and analysis of theoretical materials related to the study of the lexico-semantic nature of toponyms. The main goal of the research is to study and systematize them. The research examines various theoretical approaches to the study of toponyms and highlights the main methods for their analysis in terms of their lexical and semantic nature within the scientific landscape of Kazakhstan.

INTRODUCTION

The nomination of objects in the surrounding reality is a continuous process that occurs in parallel with the expansion of human knowledge about the world. This process includes both the classification of objects through the use of common nouns and their individualization via proper names. Toponyms, as a result of long historical and cultural development, reflect various aspects of societal life. Since the names of geographical objects have been formed over centuries, every language contains toponyms that originated in different eras and are associated with various spheres of human activity. Many of these names have been inherited from peoples who previously inhabited the given territory, carrying elements of their culture and language. Each toponym represents a cultural-historical code that reflects the everyday life, beliefs, artistic representations, and historical interactions of a people. These names encode linguistic information often unavailable from other sources: toponyms preserve forms, sounds, and words that have fallen out of use. In this regard, geographical names serve as an invaluable resource for linguistics, helping to reconstruct the development of language and culture over the centuries.

E. Sapir argues in his article “Language, Race, and Culture,” one of his most well-known and influential works, that language is not merely a means of communication but also a way of expressing the cultural values and worldview of a society: “Language not only reflects cultural differences, but it is also a means of creating them. Each language contains unique ways of perceiving the world, which are culturally conditioned” [2, 223]. Toponyms, being an important part of language, are lexical units that not only name geographical objects but also carry a complex system of semantic meanings and cultural codes. Petar Ilievski notes that “What fossils are to biology, and sediments to geology, toponyms are to cultural history of a country because they reflect the various ethnic, economic, political and other changes in the past of the country” [3, 169]. The study of toponyms allows us to delve into the interaction between language and the surrounding world, revealing how different peoples conceptualize space through the lens of their own language. Lexico-semantic analysis of toponyms, therefore, becomes one of the key methods for understanding their origins, structure, and meanings.

It is well known that the history of the peoples inhabiting a particular territory plays a significant role in the composition of a country’s toponymy, as well as the expansion and deepening of knowledge about its geography, economy, local folklore, and linguistic characteristics. In the Kazakh language, many toponyms contain references to natural features of the landscape, such as mountains, rivers, and deserts, reflecting a close connection between the people and their environment and their perception of the landscape. G. Ualikhan notes that “such a systematization is related to the characteristics of Kazakh tribes and their way of life. The Kazakh people are known for their nomadic lifestyle, and the place of nomadic settlement was usually close to a water source. Thus, this division is based on the behavioral culture of the Kazakh people” [4, 27].

Of particular interest are also the toponyms that reflect historical events, the names of notable figures, and social processes, such as migrations and the settlement of new territories. V. Zhuchkevich identifies three main layers in the toponymy of Kazakhstan: 1) the earliest pre-Kazakh (likely Iranian); 2) Turkic-speaking (Kazakh with individual Arabic and Mongolian fragments); 3) Russian-speaking. According to Zhuchkevich’s typology, the majority of Russian-speaking toponyms in Kazakhstan fall into the category of patronymic names (derived from the names and surnames of notable individuals) [5, 229].

Modern research in the field of toponymy addresses a wide range of aspects, including etymology, morphology, and the functional characteristics of toponyms. However, particular attention is given to their semantic nature, as semantics is what allows us to uncover the connections between language and culture that are reflected in geographical names. The lexical and semantic features of toponyms can reveal historical processes, cultural contacts, and migrations of peoples, as well as changes in the perception of space.

MATERIALS AND METHODS

The study of the Kazakh language using onomastic material alongside appellative lexicon began as early as the 1930s-1950s in the works of renowned Kazakh linguists, laying the foundation for the further development of this scientific field. For instance, phonetic changes in words were described, the history of the Kazakh language and its dialectal features were studied, the origins of tribal names – characteristic of the hierarchically organized tribal structure of Kazakh society – were researched, and etymological analysis was employed to trace etymons and uncover word meanings. These and many other aspects of research were conducted based on concrete facts from the field of onomastics. This significantly deepened the understanding of the historical development of the Kazakh language and its connection to cultural and social processes.

The first systematic toponymic study in the form of a doctoral dissertation on the topic “Kazakh Folk Geographical Terms” (1949) was conducted by G. Konkashpaev. These and other works have provided valuable material for the present study, and the methodological approaches presented in them have formed the basis for the analysis of the lexico-semantic and morphological nature of Kazakhstan's toponyms. The aforementioned scholarly works contain both theoretical and practical methods developed for the systematization and classification of toponymic data, enabling a comprehensive analysis of toponymy based on extensive empirical materials. G. Konkashpaev carried out an in-depth analysis of a large body of toponymic material, identifying toponyms of various origins in Kazakhstan and paying special attention to the role of geographical terms in their composition. He also published the first toponymic work – “Dictionary of Kazakh Geographical Names” (1963). The aim of this research was to systematize and structure theoretical and practical materials on the lexico-semantic nature of toponyms to create a systematized knowledge base, which served as the foundation for subsequent scientific and applied research in this field (see Table 1).

Table. 1. “Works of Kazakh Scholars in the Field of Toponymy”¹.

No.	Name	Scholar	Year	Type of work
1	2	3	4	5
1.	“Kazakh Folk Geographical Terms”	G. Konkashpaev	1949	Doctoral Dissertation
2.	“Geographical Names of Mongolian Origin in the Territory of Kazakhstan”	G. Konkashpaev	1959	Article
3.	“Geographical Names of Kazakhstan”	A. Abdrakhmanov	1959	Monograph
4.	“Dictionary of Kazakh Geographical Names”	G. Konkashpaev	1963	Dictionary
5.	“Proper Names in the Kazakh Language”	T. Dzhanuzakov	1965	Textbook
6.	“Structural and Semantic Classification of the Names of Kazakh Lakes in Pavlodar Region”	V. Popova	1966	Article
7.	“General Features of Turkic Geographical Terminology in Central Asia and Kazakhstan”	G. Konkashpaev	1970	Article
8.	“Comprehensible Incomprehensibilities”	O. Sultanyeva	1973	Textbook
9.	“Brief Toponymic Dictionary of Kazakhstan”	E. Koichubaev	1974	Dictionary

¹ Author's note: The table can be supplemented and extended.

10.	“Main Problems of Kazakh Language Onomastics”	T. Dzhanuzakov	1976	Monograph
11.	“Essay on Kazakh Onomastics”	T. Dzhanuzakov	1982	Monograph
12.	“Lexico-Semantic Typology of Kazakhstan’s Oronyms”	E. Kerimbaev	1988	Candidate Dissertation
13.	“Historical and Etymological Study of Kazakhstan’s Toponyms”	A. Abdrakhmanov	1991	Monograph
14.	“Ethnocultural Foundations of the Nomination and Functioning of Kazakh Proper Names”	E. Kerimbaev	1992	Doctoral Dissertation
15.	“Kazakh Onomastics in Ethnocultural, Nominative, and Functional Aspects”	E. Kerimbaev	1995	Monograph
16.	“The Structural-Semantic Nature of Kazakhstan’s Toponyms (Comparative-Historical Research)”	V. Popova	1997	Monograph
17.	Names of Distant Ancestors”	V. Makhpirov	1997	Monograph
18.	“Kazakh Onomastics: Linguistic Analysis of Toponyms and Microtoponyms”	O. Sultanyeva	1998	Monograph
19.	“Place Names of the Relief (Semantic, Morphological Analysis, and Phonosemantic Description)”	G. Ermekbayev	1999	Candidate Dissertation
20.	“Methods of Linguistics: Dictionary-Reference”	A. Shayakhmetova	2000	Dictionary-Reference
21.	“Names of Restaurants in the City”	S. Imanberdieva	2001	Monograph
22.	“Ethno-Ecological Foundations of Kazakh Toponyms”	K. Kaymuldinova	2001	Monograph
23.	“Kazakh Onomastics. The Secrets of Names 3”	T. Dzhanuzakov	2007	Monograph
24.	“Semantic Boundaries of Folk Geographical Terms and Their Role in Terminology Creation”	T. Dzhanuzakov	2009	Article
25.	“Historical-Semantic Interpretation of Toponyms in the Orkhon-Yenisei Monuments”	L. Nakhanova	2014	Doctor of Philosophy (PhD) Dissertation
26.	“Kazakh Toponymy: Etymology, Structure, Semantics”	M. Tobugov	2018	Article
27.	“Lexico-Semantic Features of East Kazakhstan Toponyms”	A. Alimkhan, Zh. Qayirbayev, S. Kasenov	2021	Article
28.	“Kazakh ‘Cosmic’ Toponymy: Exploring the Cultural Landscape	Z. Naurzbaeva, K. Medeuova	2021	Article

	around the Baikonur Cosmodrome”			
29.	“Toponymic Atlas of Kazakhstan with Pop-up Tips (Preliminary Work on Compilation)”	A. Jusupov, Z. Moldakhmetova	2023	Article

These and other works have provided valuable material for the present study, and the methodological approaches presented have formed the basis for the analysis of the lexico-semantic and morphological nature of Kazakhstan's toponyms. The aforementioned scholarly works contain both theoretical and practical methods developed for the systematization and classification of toponymic data, enabling a comprehensive analysis of toponymy based on extensive empirical material.

RESULTS

The findings of this study cover a wide range of issues related to the origins and structural features of Kazakh toponyms. They include data from both field expeditions and archival materials, ensuring a comprehensive approach to the analysis of toponymic systems. Among the most significant scholarly works are dissertations and monographs, such as those by G. Konkashpaev and T. Dzhanuzakov, which focus on the etymology and historical-cultural aspects of toponymic research. Dictionaries and textbooks, such as “Dictionary of Kazakh Geographical Names” and “Brief Toponymic Dictionary of Kazakhstan” by E. Koichubaev, make a substantial contribution to the systematization of toponymic material and serve as a foundation for further lexico-semantic and morphological analysis. In addition, articles and expedition materials, such as “Place Names of Central Kazakhstan” (by T. Dzhanuzakov and A. Abdrakhmanov), along with the works of V. Popova, provide valuable data for a detailed analysis of regional toponyms.

The methodological foundation, based on the works of scholars such as E. Koichubaev and V. Makhpirov, incorporates a set of methods for the lexico-semantic and morphological analysis of toponyms. The practical application of these methods not only facilitates the systematization of a vast array of toponymic information but also allows for the identification of key lexico-semantic patterns and productive word-formation models within the structure of toponymic units.

According to E. Koichubaev, five distinct toponymic layers can be distinguished in our country's territory: 1) the most ancient layer, containing elements of ancient languages; 2) an ancient layer with elements of Turkic-Mongolian and Turkic-Iranian languages, as well as ancient suffixes; 3) a Turkic layer reflecting the key characteristics of Turkic language families with their variations; 4) a layer reflecting the features of modern Turkic languages; and 5) a layer characterized by Russian toponymic influences [6, 5]. In turn, V. Makhpirov analyzed toponymic layers and identified three key strata of ancient Turkic toponyms: 1) directly Turkic geographical names; 2) geographical names of non-Turkic origin; 3) toponyms derived from Iranian language sources [7, 158]. This indicates that Kazakh toponymy has made significant progress in studying the multi-layered structure of geographical names, reflecting both ancient and more modern linguistic and cultural influences. These studies contribute to a deeper understanding of the country's historical and cultural heritage and demonstrate the high level of theoretical and practical development in this field.

The methodology of lexico-semantic analysis developed in these studies is based on a detailed examination of the meanings and etymological origins of toponyms. The classification of toponyms is carried out according to semantic features such as names of natural objects, anthroponyms, and historical-cultural designations. The classifications mentioned above provide a deeper understanding of which elements of geographical, historical, and cultural realities are reflected in geographical names, which, in turn, contributes to a comprehensive analysis of the cultural and historical aspects of the region.

The etymological analysis, based on the methods developed by T. Dzhanuzakov and A. Abdrakhmanov, involves the study of the linguistic roots of toponyms and their historical evolution.

“The choice of a conventional, specifically toponymic, or complex method of etymological research of toponyms depends on the nature of the material and the need to study the formation and development of toponyms under certain historical conditions. However, these methods are inseparable and can be applied in a combined and mixed manner” [8, 130]. Such a comprehensive approach allows for “a clearer understanding of the lexico-semantic and lexico-grammatical patterns in the formation of toponyms in a given territory” [8, 121], as well as revealing cultural and linguistic borrowings and establishing connections between changes in toponymy and historical processes occurring in the region.

The analysis of the semantic fields of toponyms helps to distinguish between primary and secondary meanings of place names, revealing their connection to symbolic and historical processes in Kazakhstan. This aspect of analysis was particularly developed in the works of E. Koichubaev and V. Popova.

Morphological analysis of toponyms, based on the research of T. Dzhanzukov, G. Konkashpaev, and O. Sultanyeva, involves the use of various approaches. In word-formation analysis, toponyms are broken down into morphemes (roots, affixes, prefixes, and suffixes), which helps to identify patterns in their formation. The analysis of compound toponyms (e.g. “Taldy-Kurgan”, “Karatau”) reveals syntactic and morphological patterns in their structure. The specific features of compound toponyms are thoroughly examined in the works of V. Popova and T. Dzhanzukov, which is essential for understanding regional linguistic characteristics.

Morphemic analysis provides a deeper understanding of the mechanisms of word formation in Kazakh toponymy and highlights which morphological elements are used to designate geographical objects. This aspect has been studied in detail in the works of O. Sultanyeva and T. Dzhanzukov.

Frequency analysis of toponyms, based on data from dictionaries and expedition materials, allows for the identification of the prevalence of certain types of toponyms in various regions of Kazakhstan and their frequency of use. This method reveals trends in the use of lexical units within the toponymic system of the region. Quantitative analysis, carried out using materials from toponymic dictionaries such as “Ancient Turkic Features in the Toponyms of Kazakhstan” (1972), “Brief Toponymic Dictionary of Kazakhstan” (1974), “Dictionary of Place Names of Kazakhstan” (1985), and others, enables statistical processing of data, highlighting structural features and the most frequent word-formation models.

Cartographic analysis of toponyms, proposed in the works of G. Konkashpaev and A. Abdrakhmanov, enables the study of the spatial distribution of toponyms across the regions of Kazakhstan. This approach uses both modern geographic maps and historical materials, allowing for an analysis of changes in the country's toponymic system. Mapping toponyms to geographical objects helps to explore regional characteristics and identify geographical structures reflected in place names. The historical analysis of cartographic data helps track changes in the toponymic system and establishes connections between name changes and historical events in Kazakhstan.

The comparative-historical method, widely applied in the research of E. Kerimbaev and A. Abdrakhmanov, is used to identify relationships between Kazakh toponymy and the toponymy of other Turkic-speaking peoples. The comparison of Kazakh toponyms with those from other regions of Central Asia and Turkic countries highlights both common traits and unique features. Comparative analysis with the toponymy of Turkic-speaking regions helps establish patterns in the structure and semantics of toponyms, allowing for the tracing of cultural and historical connections between peoples. The analysis of toponyms across vast areas inhabited by Turkic-speaking peoples shows that the Turkic layer of toponymy is the most widespread [9, 191]. At the same time, G. Konkashpaev, in his study of toponyms in Kazakhstan, concluded that a significant portion of these names have Mongolian origins, with their appearance dating back to the period from the 13th to the 18th centuries [10, 85-98].

The studied materials and methodological approaches outlined in the works of leading Kazakh scholars in the fields of toponymy and onomastics allow for a comprehensive practical analysis of Kazakhstan's toponymic system. The use of lexico-semantic and morphological analysis, along with statistical and cartographic methods, enables a thorough investigation aimed at identifying the lexical,

semantic, and structural characteristics of toponyms. This approach contributes to a deeper understanding of the role of toponyms in preserving cultural heritage and their significance in the historical and cultural context of Kazakhstan.

DISCUSSION

The study of toponymy is justified by its significant scientific and practical importance for a range of disciplines. “Toponymic lexis is a systematic organization, where pragmatic factors, such as geographic conditions, ethnic composition, historic events and the view of the world play a major role” [11, 152]. Toponyms are of particular interest to fields such as history, geography, archaeology, and ethnography, as one of the key features of toponymy is its extralinguistic nature.

The primary methods used in toponymic research, as in onomastics in general, are of a linguistic nature. Among them are the comparative-historical method, comparative phonetics, morphological and lexico-semantic analysis, component analysis, and others. This underscores that toponymy, like onomastics, is a complex linguistic phenomenon. Toponyms represent a significant layer of language that reflects its historical development. As part of the lexicon, they follow linguistic laws, which confirms that toponymy belongs to the field of linguistic science.

However, it is crucial to consider its close connection with history and geography. “Toponyms also function as geographical concepts, having spatial reference and serving as a means of designating locations” [12, 1935]. Toponymy includes a historical component, although it does not directly pertain to the history of peoples or states, but rather to the development of language. “Research shows that toponymic names are classified by semantic composition depending on certain characteristics, such as the names of people, features of local inhabitants, lakes, mountains and hills, coastal features, vegetation, water color, the nature of water flow, and other characteristics that form toponyms” [13, 174]. Historical events are not always directly reflected in toponyms, as they form an autonomous system that changes according to its own laws. As V. Zhuchkevich notes, the importance of toponymy for historical science lies in the historical conditioning of geographical names [14, 26-27], indicating the close connection between toponymy and history. Thus, each of these disciplines is intricately intertwined with toponymy, highlighting its interdisciplinary nature.

The lexico-semantic principle is one of the most widely used in linguistic classifications. “It is obvious that it is impossible to create a unified classification of place names that would reflect the entire multidimensional nature of the toponymic vocabulary” [15, 28]. Nevertheless, scholars continue to develop various classification systems, striving to organize toponyms based on their lexico-semantic, structural, and historical-cultural features. Although these classifications cannot capture all aspects, they provide a deeper understanding of the patterns of toponym formation and their role in reflecting geographical, ethnic, and historical processes. V. Makhpirov points out that lexico-semantic classification should be a logical continuation of etymological analysis and serve as its objective confirmation [7, 130]. In the process of scientific research on toponymic lexicon, it is essential to apply methods and achievements from linguistic sciences. The linguistic analysis of toponyms in a specific territory involves their classification by lexico-semantic and structural word-formation types. The principles of linguistic classification of toponyms have attracted the attention of many scholars, and perspectives on this issue vary. Some researchers believe that semantic analysis is fundamental to toponymic classifications, while others prioritize the typological approach.

Lexico-semantic classifications of toponyms have been developed in the works of many foreign, Russian, and Kazakh scholars. In the context of Turkic toponymy, significant lexico-semantic classifications have been proposed by E. Murzaev, A. Tsagaeva, T. Churkin, O. Molchanova, I. Dron, and others. The classification proposed by V. Makhpirov in his work *Ancient Turkic Onomastics* is particularly important for our research. He identifies the following lexico-semantic groups of geographical names of the ancient Turks: 1) dedication toponyms (memoratives), including anthroponyms, ethnonyms, toponyms derived from other toponyms, and those related to religious beliefs; 2) descriptive toponyms (descriptives), which reflect local geographical conditions,

visual characteristics of objects, and subjective assessments; 3) occasional toponyms [7, 103-111]. Thus, lexico-semantic classification is one of the key and most frequently used methods in the analysis of toponymic material.

The typological (structural-word formation, morphological) principle of classifying toponymic units also plays an important role in the study of toponyms. It allows for the identification of structural models and components of toponyms, such as roots and formants (suffixes), as well as appellatives (special geographical terms). This approach helps address one of the main tasks of toponymic research-identifying models of toponym formation and constructing a systematic structure for these names.

V. Makhpirov, analyzing the structural-grammatical features of ancient Turkic proper names, identifies the following categories: 1) proper names formed from non-Turkic lexical material; 2) proper names of Turkic origin; 3) simple non-derived (root) names; 4) derived names; 5) names with plural affixes; 6) polymorphemic affixes; 7) compound names; 8) types of compound proper names [7, 113-125].

Researchers also address stratigraphic classification while determining toponymic types, which distinguishes the main linguistic layers of geographical names in a region. Stratigraphic classification, closely related to the typology of toponyms, allows for identifying which layers of vocabulary are present in geographical names, revealing layers influenced by both intralinguistic and extralinguistic factors. Some scholars consider stratigraphic classification to be the only acceptable method, as it is also viewed as historical, reflecting sequential layers of toponyms, each with its own characteristic features.

E. Koichubaev, studying the toponymy of Kazakhstan, identifies the following stratigraphic layers: 1) the most ancient layer with elements of ancient languages; 2) an ancient layer with Turkic-Mongolian and Turkic-Iranian elements and endings; 3) a Turkic-speaking layer reflecting the main features of Turkic language families; 4) a layer of modern Turkic languages; 5) a layer with Russian toponymic overlays [6, 5-6].

A different stratigraphy of Turkic toponyms was proposed by A. Abdrakhmanov, who distinguishes: 1) toponyms formed on the basis of native languages, including the Altai and ancient Turkic periods; 2) toponyms of the Neo-Kazakh language; 3) borrowed toponyms, including Iranian, Arabic, Mongolian, Finno-Ugric, and Russian [8, 31-33].

Each of the classifications discussed (lexico-semantic, typological, and stratigraphic) represents an important approach in toponymic research aimed at a deeper understanding of geographical names and their linguistic nature. All these classifications are based on linguistic and extralinguistic principles motivated by various factors.

CONCLUSION

The study of onomastic material and the processes involved in the formation of toponyms confirms that they represent an important source of the lexical corpus of any language, requiring special attention and thorough analysis. Toponyms are not isolated lexical units but form a complex, structured system with its own patterns, principles, and internal connections. A key feature of toponyms is their ability to individualize specific objects, while also possessing universal characteristics that reflect common traits of human thinking and world perception. At the same time, toponyms contain specific elements related to the historical and cultural context of a particular language, region, and period.

The study of onomastics holds particular significance for students, specialists in native and foreign languages, researchers, and scholars. Toponyms require not only proper spelling, pronunciation, and interpretation but also carry a rich linguistic, cultural, and geographic potential, contributing to the development of knowledge about one's native culture and language. In educational practice, onomastic data can serve as an interesting and useful learning resource.

As our research has shown, the theoretical and practical study of Kazakhstan's toponyms continues to develop dynamically. This work focused on the lexico-semantic and morphological

nature of Kazakh toponyms, which allowed us to identify the key patterns in their structure, origin, and functioning. Understanding toponyms as cultural-historical markers and their connection to linguistic and social processes opens new perspectives for further research and deepening knowledge in the field of onomastics.

The research also revealed the existence of various scientific approaches and paradigms that reflect the complexity and multifaceted nature of Kazakhstan's toponymic system. The theoretical and methodological approaches discussed provide a deeper understanding of the lexico-semantic characteristics of toponyms, their historical and cultural significance, and their role in shaping national and cultural identity.

REFERENCES

- 1 Ajtenov, Zh., Umitkaliev, U. and Sajlaubaeva, N (2024), K voprosu o toponimah indoiranskogo proiskhozhdeniya, svyazannyh s vodnymi ob'ektami na territorii Srednego Priirtysh'ya (po materialam Pavlodarskoj, Vostochno-Kazahstanskoj i Abajskoj oblastej) [On the Issue of Indo-Iranian Toponyms Related to Water Bodies in the Middle Irtysh Region (Based on Materials from Pavlodar, East Kazakhstan, and Abai Regions)], Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya [Bulletin of KazNU. Historical Series], 113(2), 225–233 (2024). [In Russian] <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-019> (In Russian).
- 2 Sapir, E (2014), “Language, Race, and Culture”, *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 221-235. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139629430.011> (In English).
- 3 Jačeva-Ulčar, E (2009), “Geographical names of FYRO Macedonia as part of its cultural heritage”. *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage*. Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien. pp. 169-172. (In English).
- 4 Ualihan G. Osobennosti nominacii kazahskih toponimov [Features of Kazakh Toponymic Nominations], *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 92, 26-28 (2022).
- 5 Zhuchkevich V. Obshchaya toponimika [General Toponymy] (Minsk, 1968). (In Russian).
- 6 Koichubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [Brief Explanatory Dictionary of Kazakhstan's Toponyms] (Almaty, 1974). (In Russian).
- 7 Makhpirov V. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funkcionirovaniya drevneturkskoj onomastiki) [Names of Distant Ancestors (Sources of Formation and Features of Ancient Turkic Onomastics)] (Almaty, 1997). (In Russian).
- 8 Abdrakhmanov A. K voprosu o metodah etimologicheskogo issledovaniya toponimov Kazahstana [On the Methods of Etymological Research of Kazakhstan's Toponyms] (Almaty, 1984). (In Russian).
- 9 Musaev K. Leksikologiya tyurkskih yazykov [Lexicology of Turkic Languages]. (Moscow, 1984). (In Russian).
- 10 Konkashbaev G. Geograficheskie nazvaniya mongol'skogo proiskhozhdeniya na territorii Kazahskoj ASSR [Geographical Names of Mongolian Origin in the Territory of the Kazakh SSR], *Izvestiya AN KazSSR: Seriya filologii i iskusstva* [Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR: Series of Philology and Art], 1(11), 85-98 (1959). (In Russian).
- 11 Otsomieva-Tagirova, Z. (2017), “Toponymical microsystem of the northern dialect of the Avar language”, *Philological sciences. Issues of theory and practice*, vol. 12–3(78), pp. 152–154.
- 12 Shi, J. (2021), “Lexico-Semantic Features of Toponymic Nomination in the Russian and Chinese Languages (Comparative Analysis)”, *Philology. Theory & Practice*, vol. 14(6), pp. 1934-1937. <https://doi.org/10.30853/phil210282> (In English).
- 13 Seitova Sh., Abdyhanova B. Semanticheskij sostav gidronimov (na osnovanii gidronimii VKO, rajona Altaj) [The Semantic Composition of Hydronyms (Based on the Hydronymy of East Kazakhstan, Altai District)], *Tiltanym*, 3, 173-183 (2023). <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-173-183> (In Russian).

- 14 Zhuchkevich V. Toponimika: Kratkij ocherk toponimiki SSSR [Toponymy: A Brief Overview of the Toponymy of the USSR] (Minsk, 1965). (In Russian).
15 Urazmetova, A., Shamsutdinova, J. (2017), “Principles of place names classifications”, *XLinguae*, vol. 10(4), pp. 26-33. <https://doi.org/10.18355/XL.2017.10.04.03> (In English).

Received: 01.10.2024

Топонимдердің лексика-семантикалық табиғаты: теория және талдау

Г.С. Ахметова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы

Қазіргі әлемде топонимдердің лексика-семантикалық табиғатын зерттеу мәселесі күн сайын ерекше өзектілікке ие болуда, бұл антропоцентризмге көшуге негізделген, ол тілді адам тәжірибесі мен қоршаған ортамен өзара әрекеттесу призмасы арқылы зерттеудің маңыздылығын атап көрсетеді. Топонимдер тілдің бір бөлігі ретінде адамның кеңістікті қалай түсінетінін және географиялық атаулар арқылы өз мәдени және әлеуметтік түсініктерін қалай жеткізетінін түсінуге көмектеседі. Ғаламдану және урбанизация жағдайында жергілікті тілдік және мәдени ерекшеліктердің жойылуы байқалады. Топонимдерді зерттеу және құжаттау тілдік және мәдени алуан түрлілікті сақтауға ықпал етеді, бұл лексика-семантикалық топонимдердің табиғаты бойынша теориялық және практикалық материалдар жасау үшін, сондай-ақ одан әрі ғылыми және қолданбалы зерттеулерге негіз бола алатын жүйеленген деректер базасын құру үшін өте маңызды. Бұл топонимикалық жүйені тереңірек түсінуге және оның мәдени-тарихи контексттегі рөліне ықпал ететін бар тәсілдер мен деректерді жіктеуді, талдауды және жинақтауды қамтиды. Теориялық маңыздылығы – топонимикалық жүйені талдаудың қолданыстағы тәсілдері мен әдістерін жүйелеу, бұл атаулардың номинация және қалыптасу процестерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ Қазақстан аймақтарындағы топонимдердің мәдени-тарихи контекстін көрсетудегі рөлін түсінуге ықпал етеді. Практикалық маңыздылығы – тіл білімі, этнография және әлеуметтану зерттеулерінде қолдану әлеуеті, бұл аймақтардың этномәдени құрамы мен топонимикалық жүйенің қалыптасуына әсер еткен тарихи процестерді тереңірек түсінуге ықпал етеді. Мақаланың әдістемелік негізі – тіл мәдениеттануы, лингвострановедение және социолингвистика саласындағы жетекші отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, олардың есімдері мен олар зерттеген мәселелер мақала кіріспесінде егжей-тегжейлі көрсетілген. Зерттеудің негізгі қорытындысы: зерттеу Қазақстанның топонимикалық жүйесінің көпқырлығын және күрделілігін көрсететін әртүрлі ғылыми тәсілдер мен парадигмалардың бар екенін анықтады. Әртүрлі теориялық және әдіснамалық тәсілдер топонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін, олардың тарихи-мәдени маңыздылығын және ұлттық және мәдени сәйкестікті қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: топонимия, топоним, лексика-семантикалық талдау, антропоцентризм, мәдени мұра, этномәдени әртүрлілік, ұлттық сәйкестік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Айтенов Ж. К., Үмітқалиев У. У., Сайлаубаева Н. Е. Орта Ертіс өңіріндегі су нысандарына байланысты үнді-ирандық шығу тегі бар топонимдер мәселесіне қатысты (Павлодар, Шығыс Қазақстан және Абай облыстарының материалдары бойынша) // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2024. – № 113(2), – Б. 225–233.. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-019>
2 Sapir E (2014), “Language, Race, and Culture”, *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 221-235. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139629430.011>.

- 3 Jačeva-Ulčar E (2009), “Geographical names of FYRO Macedonia as part of its cultural heritage”. *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage*. Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien. pp. 169-172.
- 4 Уәлихан Г. А. Қазақ топонимдерінің номинациясының ерекшеліктері // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. – 2022. № 92. – Б. 26-28.
- 5 Жучкевич В. А. Жалпы топонимика. – Минск: Жоғары мектеп, 1968. – 432 б.
- 6 Койчубаев Е. Қазақстан топонимдерінің қысқаша түсіндірме сөздігі. – Алматы: ҚазКСР Ғылым, 1974. – 275 б.
- 7 Махпиров В. У. Алыс ата-бабалардың есімдері (ежелгі түркі ономастикасының қалыптасу көздері және ерекшеліктері). – Алматы: ҚР ҰҒА Шығыстану институты, 1997. – 302 б.
- 8 Абдрахманов А. А. Қазақстан топонимдерін этимологиялық зерттеу әдістері туралы мәселе // *Түркі ономастикасы / А.Т. Қайдаровтың редакциясымен*. – Алматы: Ғылым, 1984. – 284 б.
- 9 Мусаев К. М. Түркі тілдерінің лексикологиясы. – М., 1984. – 226 б.
- 10 Конкашбаев Г. К. Қазақ КСР аумағындағы моңғол текті географиялық атаулар // *ҚазКСР ҒА Хабарлары: Филология және өнер сериясы*. – 1959. – № 1(11). – Б. 85-98.
- 11 Otsomieva-Tagirova Z (2017), “Toponymical microsystem of the northern dialect of the Avar language”, *Philological sciences. Issues of theory and practice*, vol. 12–3(78), pp. 152–154.
- 12 Shi J (2021), “Lexico-Semantic Features of Toponymic Nomination in the Russian and Chinese Languages (Comparative Analysis)”, *Philology. Theory & Practice*, vol. 14(6), pp. 1934-1937. <https://doi.org/10.30853/phil210282>
- 13 Сеитова Ш. Б., Абдиханова Б. А. Гидронимдердің семантикалық құрамы (ШҚО, Алтай ауданының гидронимиясы негізінде) // *Тілтаным*. – 2023. – № 3. – Б. 173-183. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-173-183>
- 14 Жучкевич В. А. Топонимика: КСРО топонимикасының қысқаша шолуы. – Минск: Жоғары мектеп, 1965. – 321 б.
- 15 Urazmetova A. V., Shamsutdinova J. Kh (2017), “Principles of place names classifications”, *XLinguae*, vol. 10(4), pp. 26-33. <https://doi.org/10.18355/XL.2017.10.04.03>

Материал 01.10.2024 баспаға түсті

Лексико-семантическая природа топонимов: теория и анализ

Г.С. Ахметова

Alikhan Vokeikhan University, Семей, 071400, Республика Казахстан

В современном мире проблема исследования лексико-семантической природы топонимов изо дня в день приобретает особую актуальность, основанием чему послужил переход к антропоцентрическому подходу, который подчеркивает значимость изучения языка через призму человеческого опыта и взаимодействия с окружающей средой. Топонимы, являясь частью языка, помогают понять, как человек осмысляет пространство и передает свои культурные и социальные представления через географические названия. В условиях глобализации и урбанизации происходит стирание локальных языковых и культурных особенностей. Изучение и документирование топонимов способствует сохранению языкового и культурного разнообразия, что особенно важно для создания теоретико-практических материалов по теме лексико-семантической природы топонимов для создания систематизированной базы знаний, которая может послужить основой для дальнейших научных и прикладных исследований. Это включает классификацию, анализ и обобщение существующих подходов и данных, что способствует более глубокому пониманию топонимической системы и её роли в культурно-историческом контексте. Теоретическая значимость – систематизация существующих подходов и методов анализа топонимической системы, что способствует углубленному пониманию процессов номинации и формирования

географических названий, а также их роли в отражении культурно-исторического контекста топонимов регионов Казахстана. Практическая значимость – в потенциале использования в лингвистических, этнографических и социолингвистических исследованиях, что способствует более глубокому пониманию этнокультурного состава регионов и исторических процессов, повлиявших на формирование топонимической системы Казахстана. Методологической основой статьи служат труды ведущих отечественных и зарубежных учёных в области лингвокультурологии, лингвострановедения, социолингвистики, имена которых, а также исследуемые ими проблемы, подробно представлены во введении статьи. Основной вывод проведенного исследования: исследование проблемы выявило существование разнообразных научных подходов и парадигм, отражающих многогранность и сложность топонимической системы Казахстана. Различные теоретические и методологические подходы позволяют глубже понять лексико-семантические особенности топонимов, их историко-культурное значение и роль в формировании национальной и культурной идентичности.

Ключевые слова: топонимия, топоним, лексико-семантический анализ, антропоцентризм, культурное наследие, этнокультурное разнообразие, национальная идентичность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Айтенов Ж. К., Умиткалиев У. У., Сайлаубаева Н. Е. К вопросу о топонимах индоиранского происхождения, связанных с водными объектами на территории Среднего Прииртышья (по материалам Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Абайской областей) // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2024. – № 113(2), – С. 225–233. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-019>
- 2 Sapir E (2014), “Language, Race, and Culture”, *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 221-235. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139629430.011>.
- 3 Jačeva-Ulčar E (2009), “Geographical names of FYRO Macedonia as part of its cultural heritage”. *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage*. Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien. pp. 169-172.
- 4 Уалихан Г. А. Особенности номинации казахских топонимов // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. – 2022. № 92. – С. 26-28.
- 5 Жучкевич В. А. Общая топонимика. – Минск: Вышэйная школа, 1968. – 432 с.
- 6 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алматы: Наука КазССР, 1974. – 275 с.
- 7 Махпиров В. У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МНАН РК, 1997. – 302 с.
- 8 Абдрахманов А. А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана // *Тюркская ономастика / под ред. А.Т. Кайдарова*. – Алматы: Наука, 1984. – 284 с.
- 9 Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984. – 226 с.
- 10 Конкашбаев Г. К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахской АССР // *Изв. АН КазССР: Серия филологии и искусства*. – 1959. – № 1(11). – С. 85-98.
- 11 Otsomieva-Tagirova Z (2017), “Toponymical microsystem of the northern dialect of the Avar language”, *Philological sciences. Issues of theory and practice*, vol. 12–3(78), pp. 152–154.
- 12 Shi J (2021), “Lexico-Semantic Features of Toponymic Nomination in the Russian and Chinese Languages (Comparative Analysis)”, *Philology. Theory & Practice*, vol. 14(6), pp. 1934-1937. <https://doi.org/10.30853/phil210282>

- 13 Сеитова Ш. Б., Абдыханова Б. А. Семантический состав гидронимов (на основании гидронимии ВКО, района Алтай) // Tiltanym. – 2023. – № 3. – С. 173-183. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-173-183>
- 14 Жучкевич В. А. Топонимика: Краткий очерк топонимики СССР. – Минск: Высшая школа, 1965. –321 с.
- 15 Urazmetova A. V., Shamsutdinova J. Kh (2017), “Principles of place names classifications”, *XLinguae*, vol. 10(4), pp. 26-33. <https://doi.org/10.18355/XL.2017.10.04.03> (Scopus).

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2024

ISRTI_16.21.45

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp22-32](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp22-32)

A.O. Akzhigitova¹, A.B. Salkynbai², B. Shalabai³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republik of Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republik of Kazakhstan,

³Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republik of Kazakhstan

SUBSTANTIVIZATION OF PARTICIPLE FORMS IN KAZAKH WORD FORMATION

Although the theory of substantivization has been considered in Kazakh linguistics since the first half of the twentieth century, there are numerous unresolved issues. For instance, the substantivization of pronouns, adverbs, and numerals remain to be poorly studied. Consequently, in our article, we examined the substantivization of participial forms and delineated the principal indicators that elucidate the nature of substantivization. Furthermore, the ways of formation and the scope of application of names derived from substantivized participles.

The main purpose of this article is to elucidate substantivized participles from the cognitive basis, delineate their word-forming and functional nature. The article is based on scientific opinions, principles, theoretical concepts and notions related to substantivization in linguistics. The names created by the forms of substantivized participles were analysed, and their function in the sentence was considered. Furthermore, substantivised words were regarded conditionally as fully and partially substantivised ones.

Key words: theory of substantivization, verb, participial forms, word formation, fully substantivised words, partially substantivised words.

MAIN PROVISIONS

The theory of substantivization was first studied in Kazakh linguistics in the first half of the 20th century. A. Baitursynuly can be considered the first scientist to address the issue of substantivization. In his work “Til-Kural” Baitursynuly divides adjectives into two categories and analyses their function in sentences. At the same time, he categorises several functions performed by adjectives and related to one of them he expresses the following opinion: “Some adjectives serve to replace nouns. For instance, instead of stating the ‘arzan etting sorpasy tatymas (soup from cheap meat is tasteless)’, the phrase ‘arzannyn sorpasy tatymas (soup from the cheap is tasteless)’”. Consequently, such words are designated as ‘zat-syn’, which are used to replace both nouns and adjectives [1].

In accordance with the aforementioned definition, it is posited that possessive pronoun, cases, personal endings and plural nouns endings. The work demonstrates that A. Baitursynuly provided the name of substantivization and confirmed its definition in linguistics. K. Zhubanov states that all

adjectives in our language are susceptible to substantivization and elucidates the rationale behind this phenomenon: “In the absence of a definable word following an adjective, the latter acquires the meaning of a noun. This is exemplified by the phrase 'zhaksydan zhaman tuady' (the bad is born from of the good)” [2, 105]. Additionally, the scientist S. Amanzholov offers an opinion on substantivization, touching on the history of the origin of adjectives. He connects their substantivization with the genealogical proximity of adjectives and nouns. At the same time, he acknowledges the necessity of considering their practical nature from a scientific perspective [3, 102]. In its turn, anthropocentrism is the foundation of essentiality for the phenomena of culture and language, which means that new ‘synthetic’ scientific directions on such a basis are not only heuristic in terms of object specification, but also have a significant metadisciplinary potential. Russian scientists A.S. Druzhinin and N.A. Lavrova on the basis of cognitive analysis of typological data of Russian, English, Bulgarian languages put forward a hypothesis that the participle is associated with the meaning of alternativity in connection with which the past is comprehended as an area of hypothetical connections and relations. [4, 23-54]. Another Russian scientist from Kazak University M.M. Keruly and R. R. Khusnutdinov who researched participles in Turkish and Russian languages adverbial participles perform mainly the circumstantial function in the sentence and the function of the non-finite predicate in the polypredicative sentence [5, 354].

INTRODUCTION

From the mid-twentieth century onwards, a number of research papers began to discuss the theory of justification. These include K.A. Akhanov, M.B. Balakayev, A.I. Iskakova, I.E. Mamanov, M.T. Tomanov, D. Tursynov, R.S. Amirov, R.G. Syzdyk, A.B. Salkynbai, J.R. Amirova, S. Semenova and others.

In recent years, the issue of substantivization has been addressed within the context of word formation, where it was considered a method of suffixless word production. Related to the study of action names in the Kazakh language, the distinction between nominal and verbal categories of words has been identified.

Considering contemporary paradigms of knowledge, including anthropocentrism, functionalism, and communicativism, the problem of substantivization is becoming increasingly significant. In place of the disparate research that currently exists, an integrated approach is needed that combines the achievements of various branches of modern linguistics.

Currently, there is an urgent need for a comprehensive consideration of substantivization as an integral phenomenon of language and determining its role in the Kazakh language. The essence of substantivization as a process of forming nouns from other parts of speech is a more sophisticated topic in the scientific literature, as indicated by the adequate determination of the terminological apparatus of the concept. The concept of “substantivization” is a term that is widely accepted in the majority of studies that examine the word-formation capabilities of the Kazakh language. In a broader sense, substantivization is the formation of nouns through the conversion of various parts of speech into them. This includes adjectives and participles, ordinal numbers and other parts of speech. The majority of substantives originate from adjectives: a’skeri, aqtar, qyzyldar, sy’lu, ta’tti’, eski’, and so forth.

It is also common to find participial forms used as the source of noun formation, such as *oqyg’andar*, *ko’rgender*, *kelgen*, *bolg’an*, *aitary*, *bereri*, and *keshi’kken*. Other parts of speech are less frequent. For example, numerals: *bi’ri’nshi*, *eki’nshi*, *to’rteu*, *altau*; adverbs: *bugi’ni*, *’erten’i*; interjections: *a’ttegen-aiy*; pronouns: personal “*meni*”. In a more restricted sense, substantivization may be defined as a process of forming nouns from the mentioned above parts of speech. This process is motivated by both the form and meaning of the original lexical units [6], indicating not only the attribute of the subject but also the subject itself. The most contentious aspect of defining a substantivization model is determining its attribution to a specific area of word formation. Thus, substantivization can be attributed to syntactic derivation in conjunction with a change in the part of speech of the original lexical unit, to compressive derivation in connection with the collapsing of a

phrase into one word, to conversion in connection with changes in the grammatical categories of substantives.

MATERIALS AND METHODS

During the study, the principles of the field of word formation were used as a theoretical and methodological basis. If necessary, methods of description, word-formation analysis, systematization and comparison were used. The research consists of several stages. At the first stage, theoretical materials on the research topic were reviewed, foreign and domestic scientific research was conducted, and the goals and objectives of the research were determined. At the second stage of the study, the word-formation nature of verbs was analyzed. A word-formation analysis of linguistic units was carried out and their word-formation character was determined. At the third stage of the study, the results obtained during the study were formulated and summarized.

As we have seen from the works cited above, there are scientific views and articles on the origin of adjectives in our language. But only a few scientific works have been written on the substantivization of verbs. Among them, one can note the article by M. Akhmetzhankyzy “Lexico-semantic features of substantive participles.” The author of the article says that participles in the Kazakh language lose their basic features and become substantivized, like adjectives, and about their semantic changes [7]. In addition, M. Matzhanova’s candidate dissertation “Substantivization of participles in the Russian and Kazakh languages” compares substantivized participles in the Kazakh language and substantivized participles in the Russian language. Since this is the first scientific work on the classification of participles in the Kazakh language and is based primarily on materials from the Russian language, there are also preconceived opinions. However, the author compares and analyzes the similarities and differences between Russian participles and Kazakh participles [8]. Also, regarding the theory of substantivization, mention should be made of the work of Zh.R. Amirova “Functional aspects of substantivization in the Kazakh language.” The author focuses on the theory of substantivization in general and examines substantivization from different angles. He also gives an overview, although he does not dwell on the content of adjectives and verb forms [9]. According to Zh. Amirova, action names in the Kazakh language are formed using the following affixes: -y, -mak, -mek (-bak, -bek, -pak, -pek), -qi (-ki), -gi (- gi), -ys (-is, -s). The author also defines the signs and functions of -y: “Words formed by adding the affix –u to the basic and derivative roots and voice forms of the verb, denote, firstly, the process of action and state (kuresu - fight, soileu - speak, koru - see) . Secondly, words starting with –u denote the names of abstract and concrete objects (oku – study, tusau – fetters, koseu – poker). Let’s dwell on the verbal features of the –y form:

1. Formed from the verb stem and the voice form of the verb;
2. Can add a negative formant -ma;
3. Indicates an action or condition;
4. Controls other words in a sentence;

5. Appears in a sentence as a predicate and circumstance” [9, 67]. Here the author focuses on the features of the suffix -u as a verb. As action nouns, the -u form takes plural, personal, case, possessive endings on nouns, and also serves as the subject, modifier, and object of a sentence. Thus, common action nouns and verb forms are discussed. The expression of circumstantial meanings in words is the result of internal linguistic processes, whereby the roots of the of the word enter into grammatical relations with case forms and affixes of the participle [9, 6].

In addition, one more point should be noted: some scientists distinguish types of substantivization. In Russian linguistics, A. Potebnya established three stages of substantivization of adjectives: I) full, II) semi-substantivized adjectives; III) adjectives, where substantivization is only outlined. However, V. Zhukova and L.A. Janda focused on multiword grammatical constructions, where they have reached beyond traditional approaches that separate words from grammar, instead viewing words in their grammatical context and grammar in its lexical context [10, 89]. In the same way, M. A. Matzhanova divided the substantivization of participial forms into four stages: complete

substantivization, relatively complete substantivization, traditional substantivization, occasional substantivization [8, 54].

RESULTS

In the Kazakh language, participles are allocated to a separate grammatical category based on the characteristics inherent only to them. A participle is a specific category of verbal forms that exhibit the characteristics of both a verb and an adjective. The participle is used to denote the attribute of an object, retaining the meaning of the process of action or state.

The grammatical features of a participle, which indicate that it belongs to a verb and at the same time distinguish it from other verbal forms, include:

- 1) It expresses an action or state and at the same time the relationship between the subject and object of the action.
- 2) Like a verb, it has indicators of one of the grammatical tenses – present, past and future.
- 3) It expresses negation by means of the same index as other forms of the verb.
- 4) It controls cases, like other forms of the verb.
- 5) It may have a circumstance (of place, time, reason, etc.).

The signs of a participle that indicate it belongs to names:

- 1) addition of plural affixes;
- 2) addition of affixes of belonging;
- 3) addition of case affixes;
- 4) combination with function words;
- 5) substantivization.

All varieties in the Kazakh language are formed from the verbal stem by adding special grammatical forms that constitute participles. The Kazakh language has a number of participial forms, varying in productivity.

DISCUSSION

In his research work, a renowned scientist on participles wrote: "A variety of suffixes are attached to the verb stem, resulting in the formation of a new category of words known as participles. These possess both verb and noun properties. Forms belonging to this category (participles), which are peculiar to both nouns and verbs, can be used in any part of a sentence, and can take on a variety of endings depending on the context, including plural, personal, case, and possessive ones. For example, consider the following sentences: *Bi'zdi'n bi'leti'nderi'mi'z* – osylar; *Qy'laq esi'tkendi' ko'z ko'redi'*; *Aitylar so'z aitylady*; *Alarmang'a altau az, berermenge beseu ko'p*. In each of these sentences, the words are used in a particular way. The word "*bi'l-eti'n-der-i'mi'z*" functions as the subject, "*esi't-ken-di'*" as the object, and "*aityl-ar*" as a modifier. It is evident that the addition of plural, possessive, case, personal endings and suffixes to participles results in an expansion of their scope of use, an increase in the field of syntactic functions, and a distinctive feature that is familiar to participles in the Kazakh language. Although the scientist does not address the theory of substantivisation in this context, he suggests that participles can be transformed into nouns and employed in a sentence with a substantive meaning.

Additionally, the linguist A. Iskakov offers the following definition of participles: "Therefore, the forms that exhibit morphological and syntactic characteristics (resembling those of nouns in this regard), capable of functioning as any part of a sentence through the use of plural, case, possessive, and personal endings, possess the attributes of a noun of action, enabling the expression of semantics and the concept of tense (resembling those of verbs in this regard) are designated as the category of participles" [11, 301]. In this context, the scientist posits that participles possess characteristics that are similar to both nouns and verbs. This can prove our claim that participles are actively involved in the process of substantivisation.

It is our contention that the distinctive substantive, attributive and predicative functions ascribed to participles are contingent upon the capacity of their suffixes to convey a range of meanings.

A systematic analysis of the suffixes of participles reveals the existence of disparate classification systems employed by various scientific communities. From the perspective of historical grammar, some scholars consider the participial forms in the early centuries in parallel with those formed in modern Kazakh linguistics. Furthermore, some scientists are constrained to the forms of participles in modern Kazakh linguistics. However, A. Iskakov, who dedicated his research to the morphology of the Kazakh language, initially categorised participles into three groups based on the category of tenses, and considered the participle suffixes inherent to each tense separately. The scientist identifies the following suffixes as characteristic of the past tense participles:

- a) -g'an (-gen, -qan, -ken)
- b) -atyn (-eti'n, -ityn, -iti'n) [11, 301].

The following suffixes are appended to the suffixes of past tense participles -g'an (-gen, -qan, -ken) to form derivative words:

- 1. -sha, -she: alg'ansha, kelgenshe, aйтqanша, ketkenshe....
- 2. -dyq, -dik (-tyq, -tik): oqyg'andyq, bi'lgendi'k, ko'rgendi'k, ko'rmegendi'k, zhazg'andyqtan etc.
- 3. -dai, -dei: aйтqandai, bi'lgendei, ko'rgendei...
- 4. -sy, -si': oqyg'ansy, bi'lgensi', ko'rgensi', aйтqansy...

The scientist omits the suffixes -ag'an and -egen from this sequence. This is due to the fact that these suffixes have lost their tense value and become suffixes that create adjectives (alag'an, beregen, zhatag'an, qabag'an, su'zegen, tebegen, qashag'an, etc.) [11, 301].

The scientist observes that the present tense form of the participle is also formed by the suffixes -atyn (-eti'n, -ityn, -iti'n). However, this particular form of the present tense does not indicate the moment in time being discussed, but rather the action that has become a routine or habitual action.

The future form of the participle is formed by the suffixes -ar (-er, -r) and -maq (-mek, -baq, -bek, -paq, -pek) [11, 302].

It can be observed that the suffix of the participle indicated by the author is consistently involved in the process of substantivisation, undergoing a transformation as nouns.

In his work on participles, the prominent Kazakh linguist Y. Mamanov makes a notable observation: "Just as the meaning of a noun undergoes a transformation when the plural, possessive, and case endings of a noun are appended to an adjective, the participial forms are utilized in a noun sense, incorporating the case, possessive, and plural endings. Zhu'rgenge zho'rgem i'li'nedi' (proverb). Ko'p zhasag'annan sy'rаma, ko'pti' ko'rgennen sy'ra. Bermegendi' beri'p y'yalt. Qonarymdy sai bi'ledi', ko'sheri'mdi' zhel bi'ledi'. Almaqtyn' da salmag'y bar. Siyng'anyn'nan sengeni'n' ku'shti' bolsyn". The author provides examples of substantivised forms of participles derived from folk proverbs, thereby demonstrating that participles can be used in sentences to convey a range of meanings, including that of a substantive, an attributive, or a predicative one. The scientist proposes a classification of participles into five groups [11, 213]. In accordance with the author's classification, we have elected to provide suffixes and semantic groups of participles in the table.

Table 1. A classification of participles by Y. Mamanov [12].

Semantic types of participles	Past tense participle	Participle of habit	Participle of possibility	Participle of intention	Present tense participle
Participle suffixes	-g'an/-gen -qan/-ken	-atyn/-eti'n, -ityn/-iti'n	-ar/-er/-r	-maq/-mek, -baq/-bek, -paq/-pek;	infinitive + -shy/-shi'

				-maqshy/ mekshi', -baqshy/ bekshi', -paqshy/ pekshi'	
Examples	Alg'an, kelgen, shyqqan, ketken	Ty'ratyn, i'sheti'n, oinaityn, so'ileiti'n	Aitar, keler, oqyr, keti'p alar, kelgi'si' keler	Barmaq – barmaqshy, kelmek – kelmekshi', zhazbaq – zhazbaqshy, qashpaq – qashpaqshy	Kelushi', so'ileushi', sybyrлаushy, zhu'rgi'zushi'

The participles presented in this table also exhibit case, plural, personal, and possessive inflections similar to those observed in nouns. In context, they are often substantivised.

Based on the aforementioned considerations, it can be posited that all forms of participles tend to be contextually substantivised. Among them, only a select few have reached the level of full substantivisation.

As we notice, the most productive and frequently used participle affixes in the Kazakh language are:

- 1) -g'an, -gen, -qan, -ken;
- 2) -ar, -er, -r and negative form –s
- 3) -atyn, -eti'n, -ityn, -iti'n
- 4) -maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek.

In modern Kazakh linguistics, the above mentioned set is called participle suffixes. The scientist M. Matzhanova in her work, in addition to these suffixes, also indicates the form “-ushy, -ushi” and states that it consists of two grammatical elements (-u+shy,- u+shi’) [8, 58].

Like the stages of substantivization demonstrated above, we also indicate two types of substantivization conditionally. They are: fully substantivized words and partially substantivized words.

The participles that end with -g'an, -gen in the status of being fully substantivized indicate the feature of a person that committed an action or a phenomenon manifested in the past. To illustrate, the words “ag'arg'an” (traditional milk drinks), “tug'an-tuysqan” (people connected with each other by blood, relatives), and proper names of people and nicknames of animals: Nurtug'an, O'tegen, To'legen, Ku'ntug'an, Bori'alg'an; geographical objects: Ito'lgen, Qyzqashqan, Taisoig'an, etc. are examples of words that can be classified as participles that end with -g'an, -gen. The principal factor in the complete substantivization of the participle with -g'an was the dropping out of one component from the word combinations. The process of loss is a gradual one, and it can take a considerable length of time until the absence of one component isn't sensed. In all of the aforementioned examples, participial phrases containing a main word were employed, such as tug'an/tuysqan bauyrlar/adamdar, Bori'alg'an it, and so forth. The participial form, which had previously been dependent on a particular component, was able to achieve lexical and grammatical independence as a result of the mentioned factors. In addition, it acquired a distinctive stylistic quality. Some categories of participles have been transformed into substantives (anthroponyms, toponyms) based on ethnographic motives.

The participles of the future tense –ar, –er, –r (of positive form) and –s (of negative form) in the status of absolute substantivization denote the bearer of the trait, ready to perform an action in the future. For example, atqami'ner, kesteti'ger, atshabar, etc. These absolute substantives are used in the language quite independently and irrespective of the surrounding components. In this context, numerous onomastic lexemes are highlighted, including anthroponyms, toponyms, and ethnonyms.

To illustrate, *Ko'pjasar* (the name of a man, literally meaning “long-living man”), *Bo'ri'basar* is the nickname of a dog (literally meaning “wolfhound”), *Barsakelmes* (a mythical concept, a place where people do not return). *Kenbayeva et al.* consider that toponyms reflect a certain epoch in the history of the Kazakh people, history, material and spiritual culture, natural phenomena, people's ideas about the surrounding reality, as well as the peculiarities of functioning and development of the Kazakh language [13, 110].

Absolute substantives are observed in syntactic functions that are peculiar to an ordinary noun.

- As a subject: *Bul kezde atkaminerler zhoqtyn qasy* (B. Mailin).

- As an object: *Alystagy agaiyn men tuyskandy syrek koretin zaman* (T. Abdikov).

Let us now turn our attention to the partially substantivized participles. It is first necessary to identify their defining characteristics. The principal qualities are as follows:

1) A substantivized word has an undoubted advantage in speech in terms of frequency of use and relevance.

2) The inability of the substantive to act as consistent attributes and nouns.

3) Irreversible change of grammatical categories.

Participles that undergo relatively complete substantivization include forms ending in *-gan* (phonetic variants) and *-ar, -er, -r*. The participle with *-gan* in this status designates the bearer of a feature who has performed an action or a phenomenon that manifested itself in the past. For example, “*Kangyrg'andardy osyndai zherge ki'm shaqyrady*” (B. Mailin), “*A'bdi'rakhmandy zhaqtag'andar kilen' zhastar, zhatatyny bizdin' u'i*” (B. Mailin), “*Ko'rmes – tu'ieni de kormes*” (proverb), “*Keshi'kkenderdi' moldanyn' y'ratyn a'deti' bar*” (B. Mailin).

A relatively complete substantive will not lose the semantic connection with the members of the participial construction from which it was formed. But in the speech flow, in a certain context, in the absence of a definable component, the participle acquires all its characteristics. Consider that the formation of adverbs as a part of speech is a clear illustration of the fact that throughout the historical development of language, parts of speech do not arise at one moment, but are formed sequentially and in stages [14, 5].

For example, in the Kazakh proverb “*Ko'p zhasag'annan emes, ko'p ko'rgennen sy'ra*”, the first component of the phrase “adam” is omitted. This results in the transfer of grammatical indicators (case forms *-nan/-nen*) from the definable component.

Participles of the future tense with *-ar* (positive form) and *-s* (negative form) in the state of relatively complete substantivization denote the bearer of the feature, ready to perform an action in the future or a phenomenon the occurrence of which is expected. Special attention should be paid to combinations of nouns with participles with *-ar*, which name various rituals, customs and traditions of the Kazakh people. In this case, we want to point out that the relationship between language and culture, the peculiarities of representation as a linguistic representation of the world in stable expressions have priority in modern scientific research [15, 165].

Esi'k ashar is a ritual performed on the occasion of the groom's first visit to the in-laws, who has joined the family as a new member.

Neke qiyar is a tradition of legal or religious marriage of people who have founded a family.

Ki'ndi'k keser is a ceremony of cutting the umbilical cord of a newborn baby.

Ti'lashar is an event held on the occasion when a child first goes to school.

There are a lot of similar expressions in the Kazakh language. In these constructions, the affix *-ar* is semantically identical to the affixed noun.

CONCLUSION

The participle is a grammatical category present in the languages of various systems. It is characterised by a single grammatical content, namely the denotation of an action as a feature of a person or an object that manifests itself in time. A further noteworthy feature of participle is its capacity to be transformed into a noun.

The process of substantivization of participles in the Kazakh language is distinguished by the loss of the traits of adjective and verb by participle in a sense. The process of substantivization begins with the use of the participle of the Kazakh language as a noun. The conversion of a participle into a noun also results in a change in syntactic function, which is a consequence of the semantic change of a word.

In this article the features identifying participles as substantives are classified:

- It designates an object, person or phenomenon;
- It preserves verb government of nouns;
- It performs the syntactic functions of subject, object;
- It is included in idiomatic expressions and proper names.

In the course of analysis participial forms were classified into two groups. The initial one comprises complete substantive participles, while the other encompasses partially substantive words. Furthermore, the participles with the form -g'an and its phonetic variants, the participles with future tense forms -ar, -er, and -r, were analysed using examples from literary works.

REFERENCES

- 1 Baitursynuly A. Til tagylymy (Linguistic upbringing). – Almaty: Ana Tili, 1992. – 448 b. (in Kazakh)
- 2 Zhubanov K. Issledovaniya po kazahskomu yazyku (Research on the Kazakh language). – Almaty: Gylym, 1965. – 362 p. (in Russian)
- 3 Amanzholov S. Qazaq a'debi ti'li' sintaksisi'ni'ng qysqasha kursy (A short course on the syntax of the Kazakh literary language). – Almaty: Sanat, 1994. – 320 p. (in Kazakh)
- 4 Druzhinin, A.S. & Lavrova, N.A. What is unreal about the past and why past is about unreality: A cognitive perspective on preterit-irrealis cross-linguistic relationship. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya – Tomsk State University Journal of Philology. 87. 2024. pp. 23–54. doi: <https://doi.org/10.17223/19986645/87/2> (in English)
- 5 Mostafa M. Keruly, Rasim R. Khusnutdinov (2018) Non-predicative verb forms in different system languages XLinguae, Volume 11, Issue 2. Pp. 352-358. <https://doi.org/10.18355/XL.2018.11.02.28> (in English)
- 6 Filippova L.S. Sovremennyj russkij yazyk. Morfemika. Slovoobrazovanie: ucheb. posobie (Modern Russian language. Morphemics. Word formation: textbook). – M.: Flinta: Nauka, 2009. – 248 p. (in Russian)
- 7 Akhmetzhankyzy M. Substantivtengen esi'mshelerdi'ng leksika-semantikalyq belgi'leri' (Lexical-semantic features of substantivized participles) // Kazak tili men adebieti (The Kazakh language and literature). – 1994. - No. 5-6. – P. 125-127. (in Kazakh)
- 8 Matzhanova M. Substantivaciya prichastii v russkom i kazahskom yazykah: kand.diss. (Substantivization of the participle in the Russian and Kazakh languages: candidate dissertation.) – Almaty, 1995, 124 p. (in Russian)
- 9 Amirova Zh. R. Funkcional'nye aspekty substantivacii v kazahskom yazyke. (Functional aspects of substantivization in the Kazakh language). – Almaty: Kazakh University, 2009. – 232 p. (in Russian)
- 10 Zhukova V., Janda L.A. Russian grammar as a constructicon: beyond a list. Russian Linguistics. 2024. 45, 5-15 <https://doi.org/10.1007/s11185-024-09298-z> (in English)
- 11 Yskakov A. Qazirgi qazaq tili. Morfologiya (Modern Kazakh language. Morphology.). Ekinshi basylym. – Almaty: Ana tili, 1991. – 282 p. (in Kazakh)
- 12 Mamanov Y. Voprosy kazahskogo yazykoznaniya (Issues of Kazakh linguistics). – Almaty: Arys, 2007. – 488 p. (in Kazakh)
- 13 Kenbayeva, A. Z., Bekmasheva, A. N., Umarova, G. S., Shakirova, K. M., Tuimebekova, A. A. “Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature”, *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, vol. 8, is. 3, 2022. pp. 45-54, <https://doi.org/10.32601/ejal.80300> (In English).

14 Sarsenbay Z.et al. Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023. Pp. <http://dx.doi.org/10.22034/ijsc.2023.2006970.3096> (in English)

15 Nurbekov T., Salkynbay A. Otrazhenie stepnogo mirovozzreniya v skazkah, byte i obryadah v yazykovej kartine mira. (Reflection of the steppe worldview in fairy tales of everyday life and rituals in the language picture of the world). Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, (2024). (2), 164–173. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173> (in Kazakh)

Received: 03.08.2024

Қазақ сөзжасамындағы есімше формаларының заттануы

А.О.Ақжігітова¹, А.Б. Салқынбай¹, Б. Шалабай²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

² Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Субстантивация теориясы қазақ тіл білімінде жиырмамыншы ғасырдың бірінші жартысынан бері қарастырылса да, зерттелмеген мәселе көп. Мәселен, есімшелердің, үстеулердің, сан есімдердің заттануы – әлі де толық зерттелмеген тақырыптар. Сондықтан мақаламызда есімше формаларының заттануын сөз етіп, субстантивацияның табиғатын ашатын негізгі белгілерді айқындадық. Сонымен қатар, заттанған есімшелер арқылы жасалған аталымдардың жасалу жолын, қолданылу аясын анықтадық.

Мақаланың басты мақсаты – заттанған есімшелерді танымдық негізде түсіндіру, олардың сөзжасамдық және функционалдық сипатын айқындау. Мақалада тіл ғылымындағы заттануға қатысты ғылыми пікірлер, қағидалар, теориялық ұғымдар мен түсініктер негізге алынды. Заттанған есімше формалары арқылы жасалған аталымдар талданып, олардың сөйлемдегі қызметі сөз болды. Сондай-ақ, заттанған есімшелерді шартты түрде толық және жартылай субстантивтенген сөздер деп екіге бөліп қарастырдық.

Кілт сөздер: заттану теориясы, етістік, есімше формалары, сөзжасам, толық заттанған сөздер, жартылай заттанған сөздер.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 Жұбанов К. Исследования по казахскому языку. – Алматы: Ғылым, 1965. – 362 с.
- 3 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
- 4 Druzhinin, A.S. & Lavrova, N.A. What is unreal about the past and why past is about unreality: A cognitive perspective on preterit-irrealis cross-linguistic relationship. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya – Tomsk State University Journal of Philology. 87. 2024. pp. 23–54. doi: <https://doi.org/10.17223/19986645/87/2>
- 5 Mostafa M. Keruly, Rasim R. Khusnutdinov (2018) Non-predicative verb forms indifferent system languages XLinguae, Volume 11, Issue 2. Pp. 352-358. <https://doi.org/10.18355/XL.2018.11.02.28>
- 6 Филиппова Л.С. Қазіргі орыс тілі. Морфемика. Сөзжасам: оқу құралы. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 248 с.
- 7 Ахметжанқызы М. Субстантивтенген есімшелердің лексика-семантикалық белгілері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1994. - №5-6. – 125-127 бб.
- 8 Матжанова М. Қазақ және орыс тілдеріндегі есімшелердің заттануы: канд.дисс. – Алматы, 1995, 124 с.

- 9 Амирова Ж. Р. Қазақ тіліндегі заттанудың функционалды аспекті. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 232 с.
- 10 Zhukova V., Janda L.A. Russian grammar as a constructicon: beyond a list. *Russian Linguistics*. 2024. 45, pp. 5-15 <https://doi.org/10.1007/s11185-024-09298-z>
- 11 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Екінші басылым. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 282 б.
- 12 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 13 Kenbayeva, A. Z., Bekmasheva, A. N., Umarova, G. S., Shakirova, K. M., Tuimebekova, A. “Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature”, *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, vol. 8, is. 3, 2022. pp. 45-54, <https://doi.org/10.32601/ejal.80300>
- 14 Sarsenbay Z. et al. Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. *International Journal of Society, Culture & Language*, 11(3), 2023. Pp. <http://dx.doi.org/10.22034/ijsc.2023.2006970.3096>
- 15 Нурбеков, Т., & Салқынбай, А. Тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі. *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series*, (2024). (2), 164–173. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173>

Материал 03.08.2024 баспаға түсті

Субстантивация причастных форм в казахском словообразовании

А.О.Ақжигитова¹, А.Б. Салқынбай¹, Б. Шалабай²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Хотя теория субстантивация рассматривается в казахском языкознании с первой половины XX века, существует множество неисследованных проблем. Например, субстантивация причастий, наречий и числительных — темы, которые еще не полностью изучены. Поэтому в нашей статье мы рассмотрели субстантивацию причастных форм и выделили основные признаки, раскрывающие природу субстантивации. Кроме того, мы определили способ образования имен, созданных субстантивированными причастиями и их сферу применения.

Основная цель статьи – объяснить субстантивированные причастии на когнитивной основе, определить их словообразовательную и функциональную природу. Статья основана на научных мнениях, принципах, теоретических концепциях и пониманиях, связанных с лингвистикой. Проанализированы номанации, образованные от форм субстантивированных причастий и обсуждена их функция в предложении. Также мы условно разделили причастия на полностью и частично субстантивированные слова.

Ключевые слова: теория субстантивации, глагол, формы причастий, словообразование, полностью субстантивированные слова, полусубстантивированные слова.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байтурсынулы А. Назидание языка. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 Жубанов К. Исследования по казахскому языку. – Алматы: Наука, 1965. – 362 с.
- 3 Аманжолов С. Краткий курс синтаксиса казахского литературного языка. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
- 4 Druzhinin, A.S. & Lavrova, N.A. What is unreal about the past and why past is about unreality: A cognitive perspective on preterit-irrealis cross-linguistic relationship. *Vestnik Tomskogo*

gosudarstvennogo universiteta. *Filologiya – Tomsk State University Journal of Philology*. 87. 2024. pp. 23–54. <https://doi.org/10.17223/19986645/87/2>

5 Mostafa M. Keruly, Rasim R. Khusnutdinov (2018) Non-predicative verb forms in different system languages *XLinguae*, Volume 11, Issue 2. Pp. 352-358. <https://doi.org/10.18355/XL.2018.11.02.28>

6 Филиппова Л.С. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 248 с.

7 Ахметжанқызы М. Лексико-семантические признаки субстантивных причастий // *Казахский язык и литература*. – 1994. - №5-6. – 125-127 бб.

8 Матжанова М. Субстантивация причастия в русском и казахском языках: канд.дисс. – Алматы, 1995, 124 с.

9 Амирова Ж. Р. Функциональные аспекты субстантивации в казахском языке. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 232 с.

10 Zhukova V., Janda L.A. Russian grammar as a constructicon: beyond a list. *Russian Linguistics*. 2024. 45, pp. 5-15 <https://doi.org/10.1007/s11185-024-09298-z>

11 Искаков А. Современный казахский язык. Морфология. Второе издание. – Алматы: Ана тили, 1991. – 282 с.

12 Маманов Ы. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 с.

13 Kenbayeva, A. Z., Bekmasheva, A. N., Umarova, G. S., Shakirova, K. M., Tuimebekova, A. A. “Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature”, *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, vol. 8, is. 3, 2022. pp. 45-54, <https://doi.org/10.32601/ejal.80300>

14 Sarsenbay Z. et al. Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. *International Journal of Society, Culture & Language*, 11(3), 2023. Pp. <http://dx.doi.org/10.22034/ijsc.2023.2006970.3096>

15 Нурбеков, Т., & Салқынбай, А. Отражение степного мировоззрения в сказках быта и обряда в языковой картине мира. *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series*, (2024). (2), 164–173. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173>

Материал поступил в редакцию журнала 03.08.2024

МҒТАР 16.21.49

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp33-47](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp33-47)

Ж. Аманбекқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Фразеологизмдер әрбір тілдің бір бөлігі ретінде көнеленуі, мағына тұрақтылығы мен стиль жағынан да ерекшеленеді. Фразеологизмдерде қазақ халқының ұлттық болмысы мен өзіндік ерекшелігі көрініс беретіндіктен олардың автор қолданысындағы түрленуі мен мағыналық топтарына талдау жасаудың маңызы зор. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында қолданылған фразеологизмдер талданып, олардың семантикалық топтары мен авторлық қолданыстағы тілдік ерекшеліктері анықталды. Мәтіндегі тілдік өзгерістер фразеологиялық сөздіктегі түпнұсқамен салыстырыла отырып, автордың айтар ойына сай ұлттық танымды берудегі фразеологизмдердің қызметі сараланды. Авторлық қолданыстағы тілдік ерекшеліктер мен көркемдік айшықтауларға ерекше назар аударып, түпкі мәнін түсініп, тиімді пайдалануға болады. Фразеологизмдердің жасалуында ауыз әдебиетінің орны ерекше. Халық арасында айтылған тапқыр сөз, мысал, теңеу, мақал-мәтел,

өткір сауал, суырып салма жауап – бәрі де бейнелі ойлау, шебер сөз саптау мен сөздің ішкі заңдылықтарына сай ықшамдап, орынды қолданудан жасалған бірліктер. Шәкәрім Құдайбердіұлы фразеологизмдердегі ақпараттың мағыналық бөліктерін қандай коммуникативтік ниетте пайдаланғанын түсінуге тырысып, түпкі мәніне үңілу өте маңызды. Әр тілде сақталған фразеологизмдер сол халықтың мәдени-тарихи тәжірибесі мен тіл дамуының куәсі секілді. Сондықтан олардың семантикалық топтары мен ұлттық таным тұрғысында қабылдау ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігі жоғары.

Кілт сөздер: тіл, мәдениет, соматизмдер, фразеологиялық бірлік, этнолингвистика.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тілдік зерттеулердің антропоэзектік бағыты негізінде тіл мен мәдениет байланысының жандануы қазақ фразеологиясына жаңа ғылыми басымдықтарды алып келді. Қазіргі тілтанымда сезімдік-эмоциялық әсер беретін когнитивті фразеология саласы дамып, қазақ фразеологиясының тілдік деректері арқылы когнитивті зерттеулерге жалғасты.

Қазақ тіл білімінің бүгінгі басымдықтары негізінде фразеологизмдерді зерттеу еңбектері кездескенімен, дәл Шәкәрім шығармаларындағы фразеологизмдерге арналған жеке ізденістер жоққа тән. Сол себепті бүгінгі тілдік парадигма негізінде Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы фразеологизмдердің семантикалық топтарын зерттеудің өзектілігі жоғары. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдердің семантикалық топтастырылуы туралы түрлі пікірлер кездеседі. Мәселен, академик І. Кеңесбаев фразеологизмдердің семантикалық топтарын жасауға негіз болатын тірек ұғымдарды «ұйытқы сөздер» деп атап көрсетеді: «Фразеологизмдердің ішіндегі кейбір сөздер семантикалық жағынан ерек байқалып, түп қазық есебі қызмет атқарады. Ондай сөздер әлденеше ФЕ-де қайталанып отырады. Оны «ұйытқы сөз» деп атаған мақұл. Мәселен, *тіл, жүрек, көз, ауыз, табан, қол, бас, ақ, қара, тас, ат, ит, жер, жеті т.б.* сөздер осындай ұйытқы сөздер қатарына жатады» [1,611], - дей келіп, оларды мысалдарымен көрсетіп, талдау жасап, ұйытқы сөздер негіз болатын басты тақырыптық топтарына да тоқталып өтеді: «Осындай ұйытқы сөздердің табиғатын, себеп-салдарын, тематикалық топтарын өз алдына дара тексерудің мәні зор. Бірде *дене мүшелеріне (соматикалық принципке) байланысты, бірде төрт түлік мал, егін, т.б. шаруашылыққа, флора, фаунаға байланысты* алуан түрлі фразеологизмдерге арнайы көңіл бөлу керек-ақ» [1,611].

Ғалым Г. Смағұлова «Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда» атты монографиясында фразеологизмдерді семантикалық топтастыруға тірек болатын атаулар ретінде *соматизмдер, төрт түлік мал атаулары және үй хайуандары, аспан денелері* секілді негізгі үш бастауды атап көрсетеді [2,207].

Ал Р.А. Авакова фраземаларды ішкі формаларының туындау көздеріне сай шартты түрде төмендегіше топтастырады: «*адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл-қозғалыстарына байланысты туған фраземалар; жануарлар (зооморфтық фраземалар) әлемі; өсімдіктер (флора) әлемі; табиғат құбылыстары; өлшем бірлік (метеорология); сандық (нумеративтік) фраземалар; түр-түстік және сындық; алғыс және қарғыс мәнді; мифтік және діни; тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фраземалар, т.б.*» [3,59].

Сонымен бірге Э.Н. Ажарбекова, Ш. Мажитаевалар өз зерттеуінде адами қасиеттерді білдіретін фразеологизмдерге тоқталады: «Тілде адамға қатысты фразеологизмдерді бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады. Адамның мінез-құлқын, сырт бейнесі мен ішкі дүниесін, қадір-қасиетін, қимыл-қозғалысын сипаттауда фразеологизмдердің маңызы зор», - деп, тілдегі адами қасиеттерді білдіретін фразеологизмдерді тақырыптық топтарға жіктеу барысында, олардың бағалауыштық мәніне қарай *адамның жағымсыз қасиеттерін білдіретін фразеологизмдер, адамның жағымды қасиеттерін білдіретін фразеологизмдер, адам бойындағы екі жақты қасиеттерді сипаттайтын фразеологизмдер* деп үш топқа жіктейді [4,22]. Ғалымдардың фразеологизмдерді мағынасына қарай топтастыруы бір-бірін

толықтырып тұрғанымен, Г. Смағұлова тақырыптарды мағынасына қарай нақтылап, ауқымды топтарға жіктегендіктен жұмысымызда осы топтастыруға сүйенеміз.

КІРІСПЕ

Фразеологияны қазақ тіл білімінің өз алдына дербес саласы ретінде қалыптастырып, оның теориялық негізін салған академик І. Кеңесбаев фразеологизмдерді тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі дей отырып, көнеленуі мен тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да өзіне тән ерекшеліктері бар екендігіне кеңінен тоқталады [1].

Қазіргі тіл біліміндегі фразеологизмдерді әр түрлі қырынан жіктеу, семантикалық талдау және мәнмәтінге сәйкестігі секілді мәдени, қатынастық және кәсіби мәселелерді зерттеу ғылыми назардағы өзекті мәселе. Мәселен, М.Б. Адаксамжанова өз зерттеуінде фразеологиялық бірліктердің мағынасы біртұтас лексикалық құрылымымен сипатталып, автор ойын жеткізудегі мақсатты құрал қызметін атқаратынына тоқталады [5].

Сонымен бірге зерттеуші А.М. Маликова қазіргі ғылым мен әдебиеттің дамуына орай, фразеологизмдер трансформацияға ұшырап, роман тіліне сай әдеби ортаға бейімделуде дейді [6]. Ал ғалым Х. Жо мәліметтері бойынша, фразеологиялық тіркесті қолдануда оның этимологиясына жан-жақты сараптама жүргізіп, семантикалық талдау жасаған өте маңызды. Мұндай талдау тіл тарихына негізделген халық танымы мен дәстүрін танып, фразеологиялық бірліктің мәнін ашып, күнделікті тілдік қатынаста оңай қолдануға мүмкіндік береді [7].

Бұдан қазіргі тіл білімінде фразеологиялық бірліктердің мәдени және ғылыми маңызы зор екені байқалады. Сол себепті фразеологиялық тіркестердің лексикалық айрықша сипатын анықтап, семантикалық талдау жасау оның мазмұнына тереңдеп, танымдық мәнін аша түседі. Көркем әдебиетте орнымен қолданылған фразеологизмдер белгілі бір тілдің мәдени шеңберінен көрініс беріп, тұрмыс-тіршілігі мен өмір салтынан да мол мағлұмат береді. Сондықтан фразеологиялық бірліктердің ғаламның тілдік жүйесінде кең таралуы мәдениеттің дамуы мен мәдени басымдықтағы өзгерістерге, жаңа мәдени ортаның пайда болуына, жеке адамның өзгеруі мен адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына алып келеді.

Р.А. Авакова «Фразеосемантика» еңбегінде фразеологизмдердің зерттелуі мен семантикасына лингвистиканың түрлі аспектілерінде талдау жасап, көркем шығармада сипатталып отырған дәуірдің, тарихи кезеңнің бояуын сол қалпында беру мақсатында авторлық қолданыстар мен айшықты бірліктер пайдаланылатынын айтады Сондықтан автордың тілін зерттеу, олардың қолданысындағы тілдік бірліктерге ғылыми баға беру теориялық дәйектемелер жасауға мүмкіндік беретіні сөзсіз [3,19]. Міне, дәл осы қасиетіне сай Шәкәрім шығармаларында да фразеологизмдер мағыналық қызмет атқарып, көркемдік қуат арқалап тұратындықтан осы тақырыпты өз зерттеуімізге арқау етпекпіз.

Ғалым Г. Смағұлова фразеологиялық зерттеулердің әлемдік ғылымдағы даму үрдісі мен қазіргі жағдайына тоқталып, бүгінгі басымдықтарын атап өтеді: «Енді фразеологизмдердің ары қарай зерттелуі нақты синтаксистік, фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктері туралы, олардың дискурстық көрінісі, прагматика және олардың психологиялық қабылдау ерекшеліктері туралы болды» [2,25]. Зерттеу барысында Г. Смағұлованың семантикалық жіктелуіне сай, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында кездесетін фразеологизмдердің тақырыптық топтары мен тілдік ерекшеліктерін айқындау мақсат етіледі. Бұған дейін ақын шығармашылығы әдебиеттану, философия ғылымдары негізінде зерттеліп келгенімен, ақынның көркемдік тілін халықтың рухани өмірінде ерекше қызмет атқаратын фразеологизмдер арқылы зерделеу, жекелеген паремиологиялық бірліктердің мәнін ашу кездескен емес. Ақын шығармаларында жиі кездесетін фразеологизмдерді бүгінгі таным тұрғысынан зерделеу ақын болмысын терең танып, сол арқылы қазақтың ұлттық танымында қалыптасқан өзіндік бейнесі жалпы тілдегі әлемнің ұлттық бейнесінің бір бөлшегі екенін анықтауға мүмкіндік береді. Мұның өзі қазақ халқының ұлттық танымын түсінуге, аз сөзге көп мағына сиғызатын тіл байлығының тереңіне бойлауға мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының көркемдік тілін зерттеу – өзекті мәселенің бірі. Ақын тіліндегі образды ойларға негіз болған сөз кестелері қазақтың көркем тілінде бұрыннан белгілі дүниелер екені сөзсіз. Және олар Шәкәрім Құдайбердіұлының айтпақ ойы мен поэтикалық идеясының тірегі екені анық. Яғни, ақын шығармаларында көрініс тапқан фразеологизмдер арқылы да қазақ халқының өмірлік тәжірибесіне негізделген көзқарастарды бейнелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Мақалада талданған фразеологизмдер Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының үш томдық жинағының «Қажыма, ойым, қажыма» атты өлеңдері топтастырылған бірінші томынан алынды. Атап айтқанда, «*Біреудің мінін кешірсең*», «*Партия адамдары*», «*Мақсұттың болса орынсыз*», «*Мал жимақ*», «*Жастарға*», «*Арман*», «*Ашу мен ынсап*», «*Қазақ айнасы*», «*Айна қойдым алдыма*», «*Жиырма үй менің көршім – Қарабатыр*», «*Қорқыттың сарыны*» атты философиялық өлеңдерінде кездесетін отызға жуық фразеологизмді қарастырдық. Мұнда ақын тілінде қолданылған фразеологизмдер алдымен фразеологиялық сөздікте берілген мағынасымен салыстырылып, түсіндірме және этнолингвистикалық сөздіктерде ұсынылған анықтамасына сай морфологиялық, синтаксистік, лексикалық ерекшеліктері бойынша тілдік, танымдық сипаты ашықталды. Мысалдарда жиі кездескен тірек ұғымдар мен ұйытқы сөздерге сипаттама жасалып, жинақтау, аналитикалық талдау түрлері мен салыстырмалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Шәкәрім Құдайбердіұлы тыңдаушыға оң әсер етіп, сөз құдіретін танытуда экспрессия тудырудың бір тәсілі ретінде фразеологизмдерді жиі қолданған. Олардың ішінде ұлттық әдеби тілде қалыптасқан дайын фразалар да, ақынның ерекше сөз саптау дағдысы, белгілі бір жағдайға орай қолданылған авторлық-индивидуалды тіркестер де табылады. Біз бұл мақалада тек тілімізде бұрыннан қалыптасқан фразеологизмдердің символдық, экспрессивтік мағынасын талдау арқылы ұлттық мәдениет ерекшелігінің Шәкәрім танымындағы болмысын зерделеуге тырысамыз.

Зерттеуші Г. Смағұлова қазақ тіліндегі фразеологизмдердің жасалуына ұйытқы болған тірек сөздердің ішінде ең көбі адамның дене мүшелерінің атауы – соматизмдер дей келіп, бұл тек қазақ тілінде емес, жалпы тіл-тілде кездесетін ортақ ерекшелік деп атайды. Яғни адамдар өздеріне жете таныс, ұзақ уақыт бақылап, танып, сырын білген заттар мен құбылыстардың ерекшеліктерінен жинақталған өмірлік тәжірибесіне сүйеніп өзіндік ой қорытуды меңгереді. Осылайша, салыстыру, пайымдау арқылы жаңа ұғым туғызу, өзіне таныс ежелгі атауларға соны мағына үстеу, оны қарым-қатынас жасауда ауыспалы мағынада жұмсау тілдің бейнелілік қызметін арттыра түседі. «Бұл ретте адамдардың өз болмыс табиғи жаратылысы дене мүшелері атауларының фразеологизм жасаудағы ұйытқы немесе тірек сөз болуындағы қызметі ерекше. Өйткені адам жансызға жан бітіретін саналы тіршілік иесі ретінде алдымен өзіне таныс, дене мүшелерінің әбден үйреншікті дағдылы құбылысқа айналған қызметі мен қасиеттері ауыспалы қосымша мағынаға ие болады. Олардың ішінде фразеологизм жасауда *көз, жүрек, қол, бас, ауыз, бет, қан, іш, тіл* лексемалары басты орында» [2,207]. Сондықтан талдауға алынған Шәкәрім өлеңдерінен *көз, тіл, төбе шаш, бел* атауларына қатысты фразеологизмдерді көптеп кездестіріп, оларды ғалымдар ұсынған семантикалық жіктеме негізінде топтастырдық:

Соматикалық атауларға қатысты фразеологизмдер. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында адамның дене мүшелеріне қатысты фразеологизмдердің бұл тобы *төбе, көз, тіл, бел* соматикалық атаулары арқылы жасалады. Мысалы, *төбе* соматизмі арқылы жасалуы: *Төбеңді әлі-ақ теседі* [8,34]; Адал десе *тік тұрар төбе шашы* [8,114].

Сондай-ақ *көз* соматизмі арқылы жасалған фразеологизмдер де жиі кездеседі. Мысалы: *Көзіңе құмды тыға бер* [8,36]; Қазаққа *көз сүзбестің* қамы үшін жи [8,41]; Біреуі ұғар ма деп

көзі ашылып [8,63]; *Көз тойып*, көңіл толмақ пендеде жоқ [8,66]; *Көзім түсті* етіне [8,75]; Бәрін көрдің түбіне *көз жібердің* [8,94]; Екі құлақ тарс бітіп, *Шел басыпты көзімді* [8,218]; Біледі мұны анық *көзі көрген* [8,231]; *Көзді байлап* жүрген қу сайтан [8,315]; *Көз жұмып*, «Көппен көрген ұлы той» деп [8,61]; т.б.

Келесі топ – *тіл* соматизміне қатысты фразеологизмдер. Мысалы: *Тілім тисе*, сіздерге, кеш достарым [8,45]; *Тілі ащы* деп, жігіттер, мені сөкпе [8,45]; Улы жүрек, *долы тіл* сөйлеп отыр [8,45], т.б. *Бел* соматизміне қатысты: Байладым *белді бекем буайын* деп [8,64], т.б.

Енді соматизмдердің мағыналық тобына сай жеке-жеке тоқталып өтсек. Мысалы, «Біреудің мінін кешірсең» атты өлеңінде *төбе* сөзіне қатысты фразеологизм кездеседі:

Біреудің мінін кешірсең,
Саған да құдай кешеді.
Бәрін де қылмай есірсең,
Төбеңді әлі-ақ *теседі* [8,34].

Мұндағы *төбесін тесі* деген фразеологизм І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде»: «*басынып алды, қорлады, зорлық көрсетті*» деген мағыналарға жіктеледі [9,512]. Сонымен бірге *көзін [төбесін] ойды [тесі]* деген фразеологизмнің «*қорлық көрсетті, сорлатты; басына әңгір таяқ ойнатты*» деген мағынасы да келтіріледі [9,263]. Шәкәрім өлеңінде 8-9 буынды өлең ұйқасына сай буын санын толықтыру үшін фразеологизмнің арасына «әлі-ақ» деген үстеу қосылғанмен негізгі мәні сақталып тұр.

Шәкәрімнің «Партия адамдары» атты өлеңінде:

Адал десе *тік тұрар төбе шашы*
Жиған малы бәрі арам, ішкен асы.
Қылып жүрген ісі мынау, күші мынау,

Аңайынға ұқсайды қай арасы [8,114]? - деген жолда қолданылған *төбе шашы [құйқасы] тік тұрды [шымырлады]* деген фразеологизм «*шошыды, тұла бойы түршікті, зәресі ұшты*» деген мағына береді [9,512]. Яғни арам ас ішіп, дүние жиған жанның адал десе зәресі ұшып, шошып кететін халін суреттеуде орнымен қолданады.

Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде бұл тіркестің «*қатты шошу, зәресі кету*» және «*шошыну, түршігу, қорқып кету*» мағыналары келтірілген [10,195].

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *төбе* сөзінің екі түрлі мағынасын кездестіреміз:

I «Топырақ, құм немесе тастан үйіліп қалған биік дөң, шоқы.

II 1. Бастың ең үстіңгі бөлігі. 2. Бір заттың ұшар басы, ең жоғарғы жағы» [11,815]. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген мысалдармен мағыналас «*Төбесінен құй қазды – азапқа салды, қинады; зықын шығарды. Төбе шашы тік тұрды – зәресі ұшты, шошыды*» деген фразеологизмдерді келтіреді. Мұндағы *төбесінен құй қазды – төбесін тесі* деген тұлғаларды лексикалық варианттар деп алуға болады.

«Төбе» сөзінің этимологиясына үңілген ғалым Р. Сыздықова оны монғол тіліндегі *төв* сөзімен іліктес деп санайды: «Көп мағыналы *төв* (түрікше *төбе* дегенге сай келетін тұлға) сөзінің бір мағынасы тура сөзді, адал адам дегенді білдіреді», - дей келіп, осы мағынасына сай тіліміздегі *төбе би* сөзі пайда болған деп топшылайды. Сонымен бірге «бұл сөздің осы мағынасы о баста түркі-монғол тілдеріне ортақ болу керек, сондықтан оны қазақ тілі үшін кірме сөз деп қарауға болмайды, оны тіркес құрамында тұрып, ертедегі көне мағынасын сақтаған төл сөздердің бірі деп танимыз» [12,171], - дейді. Мұнда *төбесін тесі* және *төбе шашы тік тұрды* деген фразеологизмдерді бастың ең үстіңгі бөлігіне қатысты айтылған мағыналас тіркестер, соматизмдер деуге болады.

Шәкәрім шығармаларынан *көз* соматизміне қатысты түрлі мағынадағы қолданыстарды да кездестіруге болады. Алдымен, *көз* сөзінің негізгі мағыналарына тоқталып өтсек. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бірнеше мағынасы ұсынылады: 1. «Адамның, жан-жануардың көру мүшесі. 2. Заттың жіп я басқа да бір нәрсе өткізетін тесігі. 3. Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы. 4. Бір нәрсенің нақты өз басы. 5. Өткеннен қалған нәрсе; біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ. 6. *Ауыспалы*. Ақыл, ес, сана» [11,404].

Ал этнолингвистикалық сөздікте бір ғана «көз» сөзіне қатысты 38 тіркес (*адыраң көз, ала көз, бадыраң көз, бұзау көз, бүркіт көз, бұлаң көз, ежірек көз, жыпсық көз, үкі көз, сағал көз, құмай көз, шағыр көз, шадыр көз*, т.б.) ұсынылған [10,199].

Мұның бәрі бұл сөздің мағыналық аясының кеңдігін көрсетеді. Көп мағыналылығы мен лексикалық ұғымының тереңдігі көптеген фразеологизмдер жасауға ұйытқы болған. Бұл сөздің этимологиясы туралы мифтанушы С. Қондыбай қызықты мәліметтер келтіреді: «Көз», «көк», «көр» және басқа да біраз ұғымдардың шығу тегі ортақ болып келеді. Ілкі тұрпатты «көң» сөзінен әр түрлі өзгеру жолымен бүгінгі қазақ тілінде бар «көк», «көл», «көр» және «көз» сөздері шығып тұр» [13,301], - деп, оған жеке тоқталады: «Көз» сөзінің қазақ тілінде үш мағынасы бар: а) ол – көру ағзасы және көру қабілетінің өзі, б) судың қайнар-бастауы, «бұлақ», «тұма», «жұма» сөздерінің синонимі, сондай-ақ кез келген нәрсенің бастау тегі («қайнар көзі»), в) тесік (иненің көзі, т.б.). Бұл жерде біз «барлық нәрсенің қайнары, тегі, негізі» және «айрықша қабілет» деген мағыналармен қатар «көз» сөзінің геометриялық пішінінің де абақ таңба (нүкте мен шеңбер) болып шығатынын көріп отырмыз; абақ таңбаның өзін де кейде «көз таңба» деп атай береміз» [13,302]. Сондықтан да Шәкәрім өлеңдерінен бұл сөзге қатысты көптеген мысалдарды кездестіреміз. Мәселен, «Мақсұтың болса орынсыз» атты өлеңінде:

Жолдасың болса тойымсыз,
Көзіңе құмды тыға бер [8,36].

Фразеологиялық сөздікте *көзіне құм құйылды* тіркесіне «өлді, көмілді» деген түсіндірме берілген [9, 262]. Шәкәрім қолданысында да екінші жақта жіктеліп, тойымсыз жандардың қасында жүрсең, өз ажалыңа жақындап, өліміңе дайындала бер деген ұғымды меңзеп, тыңдаушыға тікелей бағытталып тұр.

Ақынның еңбек тақырыбында жазылған «Мал жимақ» атты өлеңінде көзге қатысты екі түрлі фразеологизм кездеседі. Мысалы:

Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи,
Қазаққа көз сүзбестің қамы үшін жи [8,41];

Мұнда сөздікте ұсынылған «*телмірді, жалынышпен қарады; тілемсектенді*» деген мағынадағы *көз сүзді* фразеологизмі заттану арқылы ілік септігінде қолданылған [9,263]. Мұның өзі ақын қолданысындағы ерекшелік деуге болады.

Және тілдегі *жаман атты болды, жек көрінішті болды* деген мағынадағы «*көрінгенге көз тұрткі болды*» фразеологизміне сай келетін *көрінгенге көз сатып* деген тұлғаны да кездестіруге болады [9,285]:

Көрінгенге көз сатып жалынғанша,

Күндік өмір қалса да соған тырыс [8,42]. Автор әркімге жалынғанша әрі еңбек, әрі пайда, әрі дұрыс қол өнермен айналысқанды жөн санайды.

Сонымен бірге осы тұлғаға жақын «*әркімге бір телмірді, әр нәрседен телміріп, дәме етті*» деген мағынадағы *көрінгенге көз сүзген* деген фразеологизммен де мағыналық жақындығын байқауға болады [9,284].

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» атты насихат өлеңінен көзге қатысты бірін-бірі қайталамайтын жеті түрлі фразеологизмді кездестіреміз:

Ал, енді олай болса, кімді алалық?

Қазақта қай жақсы бар *көз саларлық?*[8,54].

Мұнда *назарын аудару* мағынасындағы «*көз салу*» («*көзі түсу*») фразеологизмі қолданылған [9,265].

Көп қуға *көзіңізді сүзбе*» делік!

Ұқпас деп бізден үміт үзбе» делік![8,54]. Мұнда келтірілген *көз сүзді* фразеологизмі болымсыз формада қолданылған.

Білім іздеп келуге кесел болар,

Көрсеқызар, *көзі ашық* бос құмарлық [8,56].

Мұнда *білімді адам, тереңнен ойлайтын жан* деген мағынадағы *көзі ашық* фразеологизмі жағымсыз мәнде қолданылған, яғни жақсылыққа емес, көрсеқызар, бос құмарлыққа салынуды сынайды.

Өмірі өнбес бір күні қылған жалға,

Көз тоймас үзіп-жұлып алған малға [8,61].

Мұнда *көңілі толды, құмары тарқады, қанагат етті* мағынасындағы *көзі тойды* фразеологизмі болымсыз тұлғада қолданылған [9,264].

Көз жұмып, «Көппен көрген ұлы той» деп,

Береді бұл надандық кімге пайда [8,61]?

«Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» *көз жұмды* фразеологизмінің 3 түрлі мағынасы ұсынылған: 1. *Нар тәуекелге басты*. 2. *Өлді*. 3. *Түк көрмедімге басты* [9,257]. Ақын қолданысындағы *көз жұму* бірінші мағынаға сай келеді, яғни нар тәуекелге басып, көптің соңынан көзсіз еру және оны ақын надандық деп сынап отырғаны байқалады.

Бұл туралы этнолингвистикалық сөздікте: «Көз жұму – «қайтыс болудың» эвфимистік баламасы. Адам тірісінде де көзін ашып, жұмып өмір сүреді. Ал мұндағы «көз жұму» - біржола, мәңгі-бақи көз жұму, ұйықтап кеткен адамның қайтып оянбауы» [10,756], - деп нақтылайды. Мәнмәтінде де өлген адамдай ар, рахым, әдепке бағынбай надандыққа көз жұмып жүре берсек, «быт-шыт боп тентіреп» кететініміз туралы айтылған.

Айтқанда өтірікті – судай жылып,

Шынды ескерген адам жоқ *көзіне іліп* [8,62]!

Менсінбеу, сыртқа тебу, мақтан, өсу (адамның әлеуметтік жағдайының өзгеруі) мағынасындағы *көзге ілмеу* фразеологизмінің болымды формасы қолданылған [10,96].

Абай жүр соны мазақ өлең қылып,

Біреуі ұғар ма деп *көзі ашылып* [8,63].

«Тіл арқылы шексіз ойды жеткізуге болғанымен тілдік амалдар сапа жағынан да, сан жағынан да шектеулі болғандықтан адам психикасында тілдік белгілерді бұзу механизмі қалыптасады, яғни тілдік амалдарды үнемдеу механизмі қосылады (*көзі ашылу* – санасы ояну, өмірді тану, білу; *көзі ашылу* – қолайлы жағдайдың тууы, жолы ашылу, т.б.)» [2,96], - дейді ғалым Г.Смағұлова.

Мұнда, *көзі ашылып* деген тіркес сөздікте «*көз ашып, жүрек жуады*» түрінде кездеседі. Яғни «*көңіліңді оятады, жүрегіңді тазартады*» деген мағынаны береді [9,253]. Автор қолданысында *көзі ашылып* фразеологизмі көңілі оянып, санасына сәуле түсіп, басқа өзгеріске аяқ басса деген тілек мағынасында қолданылған. Сөздікте *көзі ашылды // көз [көзің] ашты* фразеологизмінің бірнеше мағынасы берілген: 1. *Көкірегін, санасын оятты; санасы оянды, өмірді білді, таныды*. 2. *Сордан арылды, теңдікке, еркіндікке қолы жетті*. 3. *Бір нәрсенің тиегі ағытылды; жолы ашылды, қолайлы жағдай туды*. 4. *Сауаттанды, білім алды* [9,260]. Ақын қолданысындағы фразеологизм елдің сауатын ашты, білім берді, санасын оятты, өмірді тануға үйретті деген мағыналарға саяды.

Шәкәрімнің «Арман» атты өлеңінде *көз тою* фразеологизмі екі рет кездеседі:

Көз тойып, көңіл толмақ пендеде жоқ,

Болады айрылған соң сол да арманда [8,66].

Және:

Жердің жүзін жесе де *көзі тоймай*,

Патшалар да болып жүр әлі арманда [8,67].

Фразеологиялық сөздікте *көзі тойды* фразеологизмінің «*көңілі толды; құмары тарқады*» және «*қанагат етті*» деген мағыналары ұсынылған [9,265]. Автор қолданысында бейнелі түрде бұл қасиеттер барлық адам бойынан табыла бермейтіні жайлы айтылып тұр.

Ақынның «Ашу мен ынсап» атты өлеңінен де көзге қатысты бес түрлі фразеологизмді кездестіруге болады:

Өңкей ақымақ *шелді көз*

Ақты қайтіп жайратты [8,74]?

Мұнда *соқыр, көр* мағынасында жұмсалатын *ақты (шелді) көз* деген фразеологизм қолданылған [9,27].

Жан-жағыма *көз салдым*,

Сөйлейін деп қыбырлап [8,74].

Мұнда *қарады, назар аударды* мағынасындағы *көз салу* фразеологизмі қолданылған.

Көзім түсті етіне,

Бір уыздай келіншек [8,75].

Мұндағы *көзі түсті* фразеологизмі «*назары ауды; аңсары ауды, қызықты*» деген мағына береді [9,265]. Авторлық қолданыста адамды өзіне қызықтырып, аңсарын аударатын еріншектің сымбатты бейнесін сомдау үшін келтіріледі.

Құлағы мен *көзін аш*,

Оқу оқыт, ғылым жай [8,76].

Мұнда *ілім, білім үйрет, сауаттандыр, көкірегін, санасын оят* мағынасындағы *көзін аш* фразеологизмі қолданылған.

Кеудесінде болса көз,

Жұғар сондай адамға [8,77].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *сана сезімі оянды, көңілі ашылды, зерделі болды* деген мағынада *көкірек көзі ашылды* деген фразеологизм кездеседі. Мұндағы *кеудесінде болса көз* деген дәл осы тіркестің автор қолданысында ұйқасқа сай түрлендірілген (*кеуде\көкірек* деген мағыналас сөздердің орын ауысуы арқылы жасалған) нұсқасы деп алуға болады [9,271].

Шәкәрімнің «Қазақ айнасы» атты өлеңінен де көзге қатысты екі түрлі фразеологизмді кездестіреміз. Мысалы:

Артың анау, алдың су, *көз жетпейді,*

Өтетұғын қамыңды ойланып бақ [8,94].

Бұл жерде *ұшы-қиыры жоқ, ұшан-теңіз, өте көп және пайымдап болмайды* деген мағынада қолданылатын *көз жетпес(-тей)* фразеологизмі кездеседі [9,260].

Дүние тұр қалыбында, сен өзгердің,

Бәрін көрдің түбіне *көз жібердің* [8,94].

Өлеңде қолданылған *көз жіберді* фразеологизмі «*ишолып қарады; шола іздеді; ой жіберді*» деген мағына үстеп тұр [9,257]. Екінші жақта жіктелу арқылы тыңдаушыға тікелей бағытталып, айтылар ойдың әсерін арттырып тұр.

«Айна қойдым алдыма» атты өлеңінде *көзін шел басу* фразеологизмі инверсияланып қолданылған:

Екі құлақ тарс бітіп,

Шел басыпты көзімді [8,218].

Мұндағы *көзін шел басты [қаптады]* фразеологизмінің мағынасы «*көкірек керді, менменсіді, ешкімді менсінбеді, өзімшілдікке салынды*» дегенге саяды [9,264]. Авторлық қолданысты біреудің мінін айту үшін емес, керісінше, өзіне қарата айтылып, өз басының кемшілігін аяусыз сынға алу үшін қолданылып тұр.

Ақынның «Жиырма үй менің көршім – Қарабатыр» атты өлеңінде көзге қатысты *көзі көрген* және *көз жетіп* атты екі түрлі фразеологизм кездеседі:

Бәкеме қажы екен бөліп берген,

Біледі мұны анық *көзі көрген*[8,231].

Фразеологиялық сөздікте *көз көрген* фразеологизмі «*бірін-бірі білетін, таныс адам*» деген мағынаны береді [9,257]. Автор бұл өлеңде бұрыннан таныс, айтылар мәлімет туралы жақсы білетін адамдарды сипаттауда осы бір ықшам тіркесті орнымен қолданған.

Айтқаным тапжылмастай келгеніне

Көз жетіп, сонда ғана сенерсіңдер [8,233].

Мұнда *кәміл сенді, ақиқатына қанды; анықтап айырып көрді, ажыратты, таныды* деген ұғымдарды беретін *көзі жетті* деген фразеологизм көсемше тұлғасында қолданылған [9,260].

Шәкәрімнің «Қорқыттың сарыны» атты өлеңінде *көзді байлап* фразеологизмі кездеседі:

Ойды улатып,

Көзді байлап жүрген қу сайтан [8,315]!

Өлеңде қолданылған *көз байлады* деген фразеологизмінің мағынасы «*алдап, арбады*» дегенге саяды [10,253]. Образды бейне жасау үшін де бұл фразеологизм табыс септігі

жалғауында қолданылып, өлең шумағының әсерлілігін, көркемдігін арттырып тұр. Шәкәрім Құдайбердіұлы жырларында бұл фразеологизмнің жиі қолданылғаны байқалады. Тура осы тұлғада қолданылып, жоғарыда көрсетілген «алдау, арбау» деген негізгі мағынаны айшықтай түседі. Ғалым Г. Смағұлова мұндай тіркестерді «сөйлеу мен ойлау жағдаяттарына қатысты білім, пікірлердің фразеологизмдер арқылы қайталанып отыратын когнитивтік модельдің типтері» [2,61], - дейді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының зерттеу барысында қарастырған өлеңдерінде бір ғана көз сөзіне байланысты жиырма үш фразеологизм қолданылған. Мұндағы көзіне құм құйылды, көз сүзді, көрінгенге көз сатып, көз саларлық, көз сүзбе, көз тоймас, көз жұмып, көзіне іліп, көзі ашылып, көзі тойып, көз тоймай, шелді көз, көз салдым, көзі түсті, көзін аш, кеудесінде болса көз, көз жетпейді, көз жіберді, көзін шел басты [қаптады], көз көрген, көз жетіп, көз байлап деген фразеологизмдер авторлық қолданыстың көркемдігін арттырып тұр.

Келесі топ – тіл соматизміне қатысты фразеологизмдер. Мысалы, ақынның «Өткінші өмір» атты өлеңінде тіл тию, тілі ащы, ашы тіл, долы тіл секілді фразеологизмдер кездеседі. Әсіресе, қазақ жастарын оқу-білімге, мәдениет пен өнерге шақыруда өзінің қайғысын қайталамауды, ақынның «өкінішті» өмір жолынан сабақ алуды ұсынады. Ақын қайғысы, ақын мұңы жеке басының мәселесі емес, ұлтының көзі ашылып, жарқын болашаққа ұмтылуы, өркениетке жалғануы. Өз өмірінің өкінішін жырлай отырып, өз-өзінен есеп алып, өзіне баға береді, бойындағы кемшіліктері мен жағымсыз мінездерін қатаң сынға алады:

Өзімді ұрған мінезді сөгемін деп,

Тілім тисе, сіздерге, кеш достарым [8,45].

Мұндағы тіл тигізді деген фразеологизм «балағаттады» деген мағына береді [9,534]. Авторлық қолданысты өзіне қаратып айтылған, өз мінезін сөгу үшін қолданылған ащы сөздерім сіздердің көңіліңізге тисе кешірім сұраймын деу арқылы, керісінше, оқырманға ой салып, мінездегі ондай міндерден қарапайым адамдардың да кенде емесін еске түсіреді.

Тілі ашы деп, жігіттер, мені сөкпе,

Ашулының әр сөзі тиер көпке [8,45].

Өлеңде қолданылған тілі ащы деген фразеологизм «сөзді жанға батырып айтатын улы тілді (кісі)» деген мағынада өзіне қатысты қолданылып тұр [9,535]. Сонымен бірге ащы тіл [сөз] деген «өте ауыр, жер-жебіріне жеткізе, қатты айтылған балағат сөз, ызалы сөз, қатты айтылған кейіс сөз» деген мағынаны береді [9,75]. Мұның бәрі халық мұңын жырлаған Шәкәрім ақынның өзіне қатысты айтылған орынды теңеулері екені даусыз.

Улы жүрек, долы тіл сөйлеп отыр [8,45].

Мұндағы долы сөзі адамға қатысты айтылатыны белгілі: көк айыл [долы] деген фразеологизм «ашушаң, ұрысқақ (әйел туралы)» және «күші ерен» деген мағыналарды береді [9,266]. Тілге қатысты тіл тигізді, тілі ащы, долы тіл деген тіркестер арқылы адам тілінің, шындықты айтып ашынған ақын тілінің күшін, бояуын жеткізуде тиімді қолданылған.

Ащы тілмен мен айттым ел мінезін,

Сөздің теріс мақұлын салмақта өзің [8,45].

Мұндағы ащы тіл фразеологизмі өте ауыр, жер-жебіріне жеткізе, қатты айтылған балағат сөз, ызалы сөз, қатты айтылған кейіс сөз деген мағына қолданылған [9,75].

Бел соматизмі:

Мұны да ақынның «Жастарға атты өлеңінен кездестіреміз:

Байладым белді бекем буайын деп

Жүректі адалдықпен жуайын деп [8,64].

Мұнда бел байлады [буды] деген фразеологизм «бір нәрсені істеуге шындап кірісті, тәуекел етті» деген мағынада қолданылған [9,110]. Ақын «Жастарға» атты өлеңінде «б» дауыссызының әуендестігіне құрылған белді бекем буды деген фразеологизмді қолданады.

І.Кеңесбаевтың топтамасы бойынша авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің синтаксистік қатынасына қарай мынадай түрлері кездесті [9,617]:

а) бастауыш пен баяндауышқа бөлінетін «сипатты» фразеологизмдер: көзі ашылып, көзі тойды, көзі түсті, көзі жетеді, төбе шашы тік тұрды, т.б.

ә) анықтауыш пен анықталғыш мүшеге бөлінетін «сипатты» фразеологизмдер: *ащы тіл [сөз], долы тіл, ақ жүрек, т.б.*

в) тура және жанама толықтауышпен толықталатын (не «баяндауыш») «сипатты» фразеологизмдер: *белді бекем буды, көз сүзді, көз жіберді, көзді байлады, көзін ашқан, төбесін тесі, т.б.*

Мұндай соматикалық фразеологизмдердің семантикалық топтары есім және етістік мәнді тіркестерден құралатыны байқалды.

Төрт түлік мал атауларына және үй хайуандарына қатысты фразеологизмдер. «Қазақтардың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті төрт түлік мал шаруашылығына қарай қалыптасқан. Ішсе тамақ, кесе киім болған төрт түліктің кез келген ұлттың күн көрісіндегі алатын орны ерекше. Ал оның тұрақты тіркестер жасаудағы белсенділігі, әсіресе қазақ тіліндегі фразеологизмдерден анық көрінеді. Қазақ фразеологизмдерінің қоры ұлттың рухани құндылығы ретінде ерекшеленеді» [2, 209].

Шәкәрім шығармаларында кездесетін төрт түлік мал атауларына қатысты фразеологизмдердің ішінде жиі қолданылатыны – қой малы. Мәселен:

Қой терісін жамылған жандар да бар [8,216].

Бұл фразеологизмді «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен» кездестіре алмадық. Алайда мұндағы қолданыстың негізі қазақ тіліндегі *қой терісін жамылған бөрі* деген фразеологизм деп алуға болады. Мұны этнолингвист-ғалым Ә.Қайдар өзінің этнолингвистикалық сөздігінде «*арам пизғылын бүркемелеу үшін сырт көзге момақан болғансып, қасақана мүләймси қалатын қаныпезер адам*» деп сипаттайды [10,391]. Академик Ә.Қайдар бүгінгі фразеологизм, мақал-мәтел деп жүрген тұрақты тілдік единицалардың басым көпшілігі бір замандағы күнделікті қарапайым тіршіліктің, құбылыстың, шаруашылықтың, кәсіпшіліктің, өзара қарым-қатынастың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрінісі екенін айтады. Олар бара-бара тұрақталып, мағыналық өзгерістерге ұшырауы салдарынан этнофразеологизм және мақал-мәтел дәрежесіне көтерілген. Олардың дүниеге келуі о баста малға, аңға, өсімдіктерге, аспан әлеміне, табиғат құбылысына байланысты болса да, бүгінде бәрі айналып келіп адамға тірелетінін, адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталғанын айтып өтеді [10,471]. Мәнмәтінде де екіжүзді адамдарды суреттеу үшін осы фразеологизм орынды қолданылған.

Ит – қазақ мәдениетінде өзіндік орны бар жеті қазынаның бірі. Ол туралы мифтанушы С. Қондыбай былай дейді: «Адамның физиологиялық төзімділігі қазақта «итжандылық», «жаны иттің жанындай сірі» деген теңеулермен беріледі, бүгінгі тілде бұл сөз жай метафора сияқты көрінгенімен, оның ар жағында мифтік түсініктің жатқанын байқау қиын емес», - дейді де: «Ит – адамның екінші сипаты, оның екінші «мені». «Ит – адамның «егізі», «екінші адам». Ортағасырлық түркі тілді бұлғарлар киелі орындар астына ғұрыптық рәсіммен өлтірілген иттің өлекесін көмген, ал чуваштар «өлген адамның жаны итке айналады деп түсінген». Яғни, қазақтың «ит-жан» туралы түсінігінің жалпытүркілік сипатқа ие болғандығы көрініп тұр» [13,127]. Дәл осы таным тұрғысынан Шәкәрім өлеңдерінде адам бейнесін итке теңеу көрініс береді. Бір-бірінің тілін алмай, алауыздыққа салынған халықты *иттей үрді* деген фразеологизммен сипаттайды. Мәселен:

Білмегені білгеннің тілін алмай,

Бәрі бірдей шулайды *иттей үрді* [8,63].

Немесе:

Қазақтың қайратының түбі мәлім,

Алты бақан алауыз *иттей үрді* [8,112].

«Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» күшік *иттей үрді* деген фразеологизм келтіріледі, оның мағынасы «*қолынан еш нәрсе келмесе де жарбаңдап жармаса беруді айтып отыр*» дейді [9,295]. Ақын қолданысында да дәл осы мағынада дұрыс нәрсені қолдаудың орнына шабалаңдап үрген ит секілді орынсыз қарсыласу туралы айтып отыр.

Аспан денелеріне қатысты фразеологизмдер. Ертедегі адамдар үшін қоршаған орта құпиясы мол жұмбақ әлем болған. Әсіресе, аспан әлеміне қатысты қазақ танымында аңыз-

әңгімелер, қисса-жырлар көптеп сақталған. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Хафиз әуені, Науаи үлгісімен, тәжік-парсы, түрік-шағатай дәстүрінде» жазылған өлеңіне осы аспан әлемі арқау болған:

*Күн батып жоғалды,
Нұрыңнан ұялып [8,70].*

Фразеологиялық сөздікте мұндағы *күн батты // күн ұясына кірді [қонды] // күн шатырына кірді* деген фразеологизмнің мағынасы «*кеш болды*» деп беріледі [9,290]. Тілдік бірліктер фразеологизмдермен көмкерілу арқылы айшықты образдар жасалған. Яғни, автор сол бір ұзақ кезеңді жеткізуде фразеологиялық бірлікті орынды қолдану арқылы дәл де нақтылықпен, ықшамды да сыпайы түрде айтып өтеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Жоғарыда атап өткеніміздей, фразеологизмдерді семантикалық топтастыруда академик І. Кеңесбаев ұйытқы сөздерге басымдық бере отырып, дене мүшелеріне (соматикалық принципке) байланысты бірде төрт түлік мал, егін, т.б. шаруашылыққа, флора, фаунаға байланысты топтастыруды, ал Г. Смағұлова фразеологизмдерді семантикалық топтастыруға тірек болатын атаулар ретінде соматизмдер, төрт түлік мал атаулары және үй хайуандары, аспан денелері секілді негізгі үш тақырыпты ұсынады. Р.А. Авакова адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл-қозғалыстарына байланысты туған фраземалар; жануарлар (зооморфтық фраземалар) әлемі; өсімдіктер (флора) әлемі; табиғат құбылыстары; өлшем бірлік (метеорология); сандық (нумеративтік) фраземалар; түр-түстік және сындық; алғыс және қарғыс мәнді; мифтік және діни; тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фраземалар деп толықтырып өтеді. Ал Э.Н. Ажарбекова мен Ш. Мажитаевалар фразеологизмдердің тақырыптық топтарын одан әрі саралай келіп, тек адами қасиеттерді білдіретін семантикалық топтарына тоқталады. Біз өз жұмысымызда ғалым Г. Смағұлованың пікірін негізге алып, Шәкәрімнің бірнеше өлеңдері бойынша фразеологизмдерге тоқталдық. Қазақ тілі бейнелі, ауыспалы мағынада қолданылатын фразеологизмдердің молдығымен ерекшеленсе, «қазақ фразеологиясының қорын құрайтын фразеологизмдердің семантикалық топтары да қоршаған ортадағы құбылыстар мен заттардың қасиетін сипаттау, адамның көңіл күйін эмоционалды-экспрессивті бағалауымен құнды» деген ғалым Г.Смағұлова пікіріне орай, Шәкәрім өлеңдерінде қолданылған фразеологизмдердің семантикалық топтарын былай жіктеуге болады:

1-кесте Шәкәрім өлеңдеріндегі фразеологизмдердің семантикалық топтары

Соматикалық атауларға қатысты		Төрт түлік мал атаулары мен үй хайуандарына қатысты		Аспан денелеріне қатысты	
тірек сөз мағынасы	саны	тірек сөз мағынасы	саны	тірек сөз мағынасы	саны
төбе	2	қой	1	күн	1
Көз	22	ит	2		
Тіл	4				
Бел	1				

Тақырып бойынша жүргізілген зерттеу нәтижесі фразеологиялық бірліктердің әрқайсысы белгілі бір семантикалық үлгі бойынша құрылатынын, оның құрамдас бөліктерінің барлығы сақталған кезде ғана негізгі жиынтық мағына айқындалатынын көрсетті. Автор қолданысындағы негізгі тірек сөздерден бөлек құрамдас бөліктерінің кейбірі басқа сөздермен толықтырылса да (*төбеңді әлі-ақ теседі – төбесін тесі*), мәндес сөздермен ауыстырылса да (*көзіңе құмды тыға бер – көзіне құм құйылды*), тұрақты орны ауысса да (*шел басыпты көзімді*

– *көзін шел басты*) түпкі мағына мен құрылымын қалпына келтіруге болады, яғни өлең ұйқасына сай фразеологиялық бірліктер біршама түрленгенімен, түпнұсқадан мағыналық алшақтау жоқ. Бұл туралы ғалым Р.Аюпова өз зерттеуінде фразеологиялық бірліктердің құрамдас бөліктерінің әр түрлі мәртебеге ие екендігін растап, олардың кейбірінде семантикалық мағына көбірек сақталса, кейбірінде көмескі көрінетінін айтады [14,238]. Тірек сөздер негізгі мағынаға ие болып, уақыт өте келе ол жойылса, фразеологиялық бірліктердің мағыналық қабілеті де солғындай түседі. Кейбір фразеологизмдерде тірек сөздер бірнеше болуы да мүмкін. Ал кейбір фразеологизмдердегі негізгі сөздерді ажыратудың өзі қиын. Мұндай фразеологизмдердің мәнін түсіну үшін мәтін ішінде, басқа сөздермен бірлікте қарастырған абзал.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нысанына алынған Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі фразеологизмдер мен ондағы тірек сөздердің қазақ танымында ерекше орын алатын, жалпытүркілік мағынасын сақтаған, көнеден келе жатқан төл сөздер екені анықталды. Сонымен бірге ақын өлеңдеріндегі фразеологизмдердің жасалуына, көбінесе, сөздердің көп мағыналығы себеп болған деуге болады. Мәселен, *көз соматизміне қатысты Шәкәрімнің «Жастарға» атты насихат өлеңінде көз салалық, көзіңізді сүзбе, көз тоймас, көз жұмып, көзіне іліп, көзі ашылып, көзі ашық* секілді фразеологизмдер кездеседі. Сол секілді «Ашу мен ынсап» өлеңінде *шелді көз, көз салды, көзі түсті, көзін аш, кеудесінде болса көз* атты фразеологизмдер қолданылған.

Мұнда кейбір тіркестердің жасалуына көп мағыналықтың жалғаса туындауы себеп болса (*көзі ашылып – көзі ашық*), кейбірі морфологиялық варианттылық арқылы жасалған (*көзіне іліп – көзге іліп*). Мысалы, ауыспалы метафоралық мағына *көзі ашылды* болып келетін тіркестің фразеологиялық сөздікте төрт түрлі мағынасы көрсетілген: 1. «Санасы, сезімі ояну. 2. Бір нәрсеге қолы жету. 3. Қиындықтан құтылу. 4. Білім алу» [9,260]. Шәкәрім өлеңдерінде *көзі ашылып, көзі ашық, көзін аш* түрінде, негізінен санасын, сезімін ояту, білім беру мағыналарында қолданылған.

Сонымен бірге «Айна қойдым алдыма» өлеңінде кездесетін *шел басыпты көзімді* фразеологизмінің де сөздікте үш түрлі мағынасы берілген: 1. «Соқыр болу. 2. Еш нәрсені байқағысы келмеу. 3. Тоқмейілсу, надандық» [9,264].

Мұнда Шәкәрім өзінің тоқмейілсу, надандық арқылы соқыр болғанын сынап өтеді. Және сол арқылы өз бойында бар кемшіліктің әркімнің бойында бар екенін, адамдар бір-бірінің айнасы екендігін бейнелі түрде жеткізеді. Мұндағы «фразеологиялық көпмағыналық – негізгі мысалдағы ой, мағына ортақтығының бір ұғымды білдіруіне байланысты тізбектеле, жалғаса туып отыр. Сонымен көп мағыналықтың жалғаса тууына ықпал ететіндер: барлық мағынаға тән ұқсас ситуация, ортақ метафоралық ауыспалы қолданыс, ішкі мағына байланысы» [2,187]. Г. Смағұлова қазақ тілінде фразеологизм варианттарының лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, лексика-грамматикалық түрлері бар дей келіп, ең жиі кездесетіні ретінде лексикалық варианттарды атайды [2,172].

Мәселен, Шәкәрімнің «Мақсұтың болса орынсыз» деген өлеңінде кездесетін *көзіңе құмды тыға бер* деген фразеологизмнің тілде *көзіңе құм толсын // аузыңа қан толсын* деген лексикалық варианттары бар. Мұнда тұлғалық жағынан өзгеріс болғанымен мағынасы бір. Қарғыс мәнде айтылған фразеологизм жасауға негіз болған *құм* және *қан* сөздерінің арасында ешқандай байланыс жоқ. Ал «Ашу мен ынсап» өлеңінде қолданылған *кеудесінде болса көз* фразеологизмі өзімен синонимдес сөзбен алмастырылып *көкірегінде болса көз* нұсқасында да кездеседі. Демек, сөздердің көп мағыналығы мен лексикалық варианттылығы фразеологизм жасаудағы өнімді тәсілдер деуге болады.

Қорыта келе, Шәкәрім шығармаларында кездесетін фразеологизмдердің семантикалық топтарын анықтау мақсатында нысанға алынған ақын өлеңдеріне тілдік талдау жасалып, нәтижесінде отызға жуық фразеологизм қарастырылды. Оларға негіз болған ұйытқы сөздердің этимологиясына үңіліп, фразеологизм жасаудағы өнімді тәсілдерге тоқталдық. Түсіндірмелі,

этнолингвистикалық және фразеологиялық сөздікте берілген мағынасы сараланып, авторлық қолданыстағы тілдік ерекшеліктері айқындалды. Алынған мысалдарға салыстырмалы әдіс негізінде танымдық, тілдік, этимологиялық талдау жасалып, мысалдармен нақтыланды. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында қолданылған фразеологиялық бірліктер ерекше эмоциялық күй мен қарым-қатынастың түрлі мағыналық реңктерін бейнелейді. Яғни автордың түпкі ойын оқырманна нақты да дәл жеткізуді жеңілдетеді. Мұнда ақын идеясын нанымды жеткізуде, бейнелі де көркем құрылымға ие фразеологизмдер ерекше қызмет атқарып тұр. Автор қолданысындағы фразеологиялық бірліктер дәстүрлер тоғысы мен бүгінгі ғылым жетістігі тұрғысында мәдениетаралық қатынастар негізінде тереңдете зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кеңесбаев І.К. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. -132 б.
- 2 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. -256 б.
- 3 Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
- 4 Ажарбекова Ә.Н., Мажитаева Ш. Адами қасиеттердің фразеологизмдер арқылы берілуі / Образование и наука XXI века: материалы XIV Междунар. науч.-теор. конф. (15-22 октября 2018 года). - Т. V. -София: БялГРАД-БГОДД. - 2018. - С. 19-23
- 5 Adaxamjonova, M. B, Abduvaliyev, M. A. (2022). Birth and development of phraseology as a linguistic discipline in world linguistics. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), 746-752
- 6 Malikova, A. M. (2022). Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(4), 236-243. Available at: <https://doi.org/10.14738/assrj.94.12144>
- 7 Zho, H. (2020). Making a stance: social action for language and intercultural communication research. *Language and Intercultural Communication*, 20(2), 206-212. Available at: <https://doi.org/10.1080/14708477.2020.1730393>
- 8 Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Т.1: Қажыма, ойым, қажыма. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. - 408 б.
- 9 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Кеңесбаев І.К. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. -712 б.
- 10 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Т.1: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. -784 б.
- 11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 б.
- 12 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4: – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. -412 б.
- 13 Қоңдыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. -512 б.
- 14 Ayurova R., Arsenteva E., Lutfullina G., Nikulina E. Identifying the key components of phraseological units. *Humanities & Social Sciences Reviews* ISSN: 2395-6518, Vol 8, No 1, 2020, pp.233-239 <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8133>

Материал 02.08.2024 баспаға түсті

Семантические группы фразеологизмов в произведениях Шакарима Кудайбердиұлы

Ж. Аманбекқызы

Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

Фразеологизмы как неотъемлемая часть каждого языка различаются как по древности, так и по форме, стабильности смысла и стиля. Так как во фразеологизмах отражена национальная идентичность и самобытность казахского народа, важно проанализировать их видоизменения и смысловые группы в авторском употреблении. В статье проанализированы фразеологизмы, использованные в произведениях Шакарима Кудайбердиұлы, определены их семантические группы и языковые особенности авторского использования. Языковые изменения в контексте сравниваются с оригиналом во фразеологическом словаре, по мнению автора, дифференцируется функция фразеологизмов в передаче национального познания. Авторство может быть эффективно использовано в понимании сути, уделяя особое внимание существующим языковым особенностям и художественным различиям. Особое место в создании фразеологизмов занимает устная литература. Остроумное сопоставление противоречивых понятий, образные выражения, примеры, сравнения, пословицы, остро поставленные вопросы и остроумные ответы на вопросы – всё это единицы образного мышления, умелого словосочетания и правильного использования в соответствии с внутренними законами языка. Особо важно подчеркнуть, что Шакарим Кудайбердиұлы углубился в суть фразеологии, пытаясь понять, в каком коммуникативном намерении он использовал смысловые части информации. Фразеологизмы являются свидетельством культурно-исторического опыта и развития языка того или иного народа. Поэтому актуальность изучения особенностей восприятия в контексте их смысловых групп и национального познания высока.

Ключевые слова: язык, культура, соматизмы, фразеологическая единица, этнолингвистика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кенесбаев С.К. Вопросы казахского языкознания – Павлодар: Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова, 2010. -132 с.
- 2 Смагулова Г. Казахская фразеология в лингвистических парадигмах: монография. - Алматы: издательство «Елтаным», 2020. -256 с.
- 3 Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Казахский университет, 2013. – 246 с.
- 4 Ажарбекова Э.Н., Мажитаева Ш. Проявление человеческих качеств через фразеологизмы / Образование и наука XXI века: материалы XIV Междунар. науч.-теор. конф. (15-22 октября 2018 года). - Т.V. -София: БялГРАД-БГОДД. - 2018. - С. 19-23
- 5 Adaxamjonova, M. B, Abduvaliyev, M. A. (2022). Birth and development of phraseology as a linguistic discipline in world linguistics. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(3), 746-752
- 6 Malikova, A. M. (2022). Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages. Advances in Social Sciences Research Journal, 9(4), 236-243. Available at: <https://doi.org/10.14738/assrj.94.12144>
- 7 Zho, H. (2020). Making a stance: social action for language and intercultural communication research. Language and Intercultural Communication, 20(2), 206-212. Available at: <https://doi.org/10.1080/14708477.2020.1730393>

- 8 Трехтомное собрание сочинений Кудайбердиұлы Шахқарима. Т.1: Не утомляйся, мой разум, не утомляйся. Алматы: Международный клуб Абая, 2008. - 408 с.
- 9 Фразеологический словарь казахского языка. Кенесбаев И.К. - Алматы, издательство «Наука» Казахской ССР, 1977. -712 с.
- 10 Қайдар Ә. Казахи в мире родного языка: этнолингвистический словарь. Т.1: Человек. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. -784 б.
- 11 Толковый словарь казахского языка / Под общей редакцией Т. Жанузакова. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008.-968 с.
- 12 Сыздыкова Р. Слова говорят (из истории употребления слов). Собрание многотомных произведений. Т. 4: - Алматы: «Ел-шежире», 2014. -412 с.
- 13 Кондыбай С. Мифология предказахов. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004.-512 с.
- 14 Ауурова R., Arsenteva E., Lutfullina G., Nikulina E. Identifying the key components of phraseological units. Humanities & Social Sciences Reviews ISSN: 2395-6518, Vol 8, No 1, 2020, pp 233-239 <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8133>

Материал поступил в редакцию журнала 02.08.2024

Semantic groups of phraseology in the works of Shakarim Kudaiberdyuly

Zh.Amanbekkyzy

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

Phraseological units, as an essential component of any language, vary in terms of their origin, form, stability of meaning, and style. These units reflect the national identity and cultural essence of the Kazakh people, making it crucial to analyze their modifications and semantic categories in an author's usage. This article examines the phraseological units found in the works of Shakarim Kudaiberdiuly, categorizing them into semantic groups and exploring their linguistic characteristics within the context of his writing. The study compares linguistic changes in these units with their original forms as defined in the phraseological dictionary, highlighting the distinct functions these units serve in conveying national knowledge. The author's unique use of phraseological units is particularly valuable for understanding their essence, with special attention paid to the linguistic features and artistic nuances of his style. Oral literature plays a significant role in the creation of these units, with clever juxtapositions of contrasting concepts, figurative expressions, proverbs, comparisons, and witty exchanges all contributing to the creative use of language. Notably, Shakarim Kudaiberdiuly engaged deeply with the core of phraseology, exploring how he employed semantic elements of information to achieve specific communicative intentions. Phraseological units serve as evidence of the cultural, historical, and linguistic development of a people, thus underscoring the importance of studying their semantic groups and their role in national cognition.

Key words: language, culture, somatisms, phraseological unit, ethnolinguistics.

REFERENCES

- 1 Kenesbaev, I.K. (2010), Qazaq til bilimi turaly zertteuler [Research on Kazakh linguistics]. – (S.Torajgyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, Pavlodar). [in Kazakh]
- 2 Smagulova, G. (2020), Qazaq frazeologiasy lingvistikalıyq paradigmalarda: monografia [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph], (Almaty: «Eltanym baspasy») [in Kazakh]

- 3 Avakova, R.A. (2013), *Frazeosemantika [Phraseosemantics]*. (Almaty: Kazakh University) [in Kazakh]
- 4 Azharbekova, E.N. and Mazhitaeva, Sh. (2018), *Adami qasiyetterdin frazeologizmder arqyly berilui [The expression of human qualities through phraseological units] / Obrazovanie i nauka XXI veka: materialy XIV International scientific and theoretical konf. (15-22 Oktober)*. - T.V. - Sofiya: BialGRAD-BGODD, pp.19-23 [in Kazakh]
- 5 Adaxamjonova, M. B. and Abduvaliyev, M. A. (2022), *Birth and development of phraseology as a linguistic discipline in world linguistics*. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), pp. 746-752 [in English]
- 6 Malikova, A.M. (2022), *Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages*. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(4), 236-243. Available at: <https://doi.org/10.14738/assrj.94.12144> [in English]
- 7 Zho, H. (2020), *Making a stance: social action for language and intercultural communication research*. *Language and Intercultural Communication*, 20(2), 206-212. Available at: <https://doi.org/10.1080/14708477.2020.1730393> [in English]
- 8 Qudaiberdiuly, Sh. (2008), *Sygarmalarynyn us tomdyq jinagy*. [Three-volume collection of works by Kudaiberdiuly Shahkarim] T.1: *Qajyma, oiym, qajyma [I don't know, I said]*. - Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, -408 b. [in Kazakh]
- 9 Kenesbaev, I.K. (1977), *Qazaq tilinin frazeologiyalyq sozdigi*. Kenesbaev I.K. [Phraseological Dictionary of the Kazakh language. Kenesbayev I. K. - [Almaty, Publishing House «Science» of the Kazakh SSR]. - 712 b. [in Kazakh]
- 10 Qaidar, A. (2009), *Qazaqtar ana tılı aleminde (etnolingvistikalıyq sozdık) [Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)]*. T.1: *Human*. – Almaty: Daik-pres, -784 b. [in Kazakh]
- 11 *Qazaq tilinin tysindirme sözdigi (2008)*, / Zhalpy redakciyasyn basqargan T. Zhanuzaqov. [Explanatory dictionary of the Kazakh language / Under the general editorship of T. Zhanuzakov] – Almaty: Dajk-Press, -968 b. [in Kazakh]
- 12 Syzdyqova, R. (2014), *Sözder sөjlejdi (sөzderdin qoldanylu tarihyndan). Kөptomdyq shygarmalar zhinagy*. [Words are spoken (from the history of the use of words). A collection of multi-volume works] T.4: – Almaty: «El-shezhire». -412 b. [in Kazakh]
- 13 Qondybaj, S. (2004), *Argyqazaq mifologiyasy [The mythology of the ancestors of the Kazakhs]*. – Almaty: Dajk-Press, -512 b. [in Kazakh]
- 14 Ayupova, R., Arsenteva, E., Lutfullina, G. and Nikulina E. (2020), *Identifying the key components of phraseological units*. *Humanities & Social Sciences Reviews* ISSN: 2395-6518, Vol 8, No 1, pp.233-239 <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8133> [in English]

Received: 02.08.2025

МРНТИ 16.41.35

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp48-59](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp48-59)

А.Е. Андирова¹, А.К. Каиржанов¹

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010008, Республика Казахстан

ВОПРОСЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АФФИКСОВ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

В предлагаемой статье рассматриваются вопросы происхождения аффиксов принадлежности в древнетюркском языке. Данные аффиксы генетически тождественны с общетюркскими средствами деривации, отличающие их от других языков, прежде всего, тем, что они обладают неотчуждаемыми свойствами принадлежности, присущими только для тюркского мироощущения древнейшей поры. Целью исследования является анализ проблем происхождения и функционирования аффиксов принадлежности в древнетюркском языке и их роли в грамматической системе языка. Аффиксы принадлежности тюркского языка анализируются в диахроническом аспекте, при помощи следующих методов: сравнительно-исторический, компаративный и контекстно-типологический. На эмпирическом материале памятников рунической письменности выявляется природа происхождения и функционирования аффиксов принадлежности в древнетюркском языке. В результате было установлено, что аффиксы принадлежности имеют глубокие пратюркские корни и сохраняли свои основные формы и функции на протяжении веков. Основные результаты включают подтверждение ключевых функций аффиксов принадлежности: выражение отношений обладания, идентификация и уточнение объектов, а также грамматическое согласование. Эти функции играли важную роль в обеспечении когерентности и точности коммуникации. Значимость результатов исследования заключается в углублении понимания эволюции тюркских языков и их морфологических особенностей. Исследование также открывает новые перспективы для дальнейших исследований в области исторической и сравнительной лингвистики, позволяя выявить общие тенденции в развитии языков мира.

Ключевые слова: посессивность, аффиксы принадлежности, руническая письменность, праформа, синтетизм.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В тюркских языках аффиксы играют важную роль в образовании слов и выражении различных значений, включая посессивы. Посессивы – это грамматические конструкции, выражающие принадлежность или отношение одного объекта к другому. Аффиксы принадлежности в тюркских языках происходят от древних притяжательных морфем. В древнетюркский период эти морфемы были свободными словами, но в ходе языковой эволюции они превратились в аффиксы. Категория принадлежности рассматривалась в ранних грамматических исследованиях, относящихся к XIX и началу XX-го столетия (в трудах А.К. Казем-Бека, О. Бётлингга, Н.И. Ашмарина, П.М. Мелиоранского, Н.Ф.Катанова). Происхождение лично-притяжательных аффиксов было предметом изучения целого ряда исследователей тюркских языков, таких как О. Бетлингк, Б.А. Серебренников, В.М. Насилов, Э.В. Севортян, С. Кудайбергенов, К. Назаров, И. Суяров, А.М. Щербак и др.

В современных научных исследованиях наблюдается тенденция к изучению процессов словообразования в тюркских языках. Например, Л. Йохансон в своей работе «Turkic» выделяет два типа аффиксов: местоименного и притяжательного [1, 456]. В России и Казахстане иницированы несколько проектов для изучения тюркских языков. Так, в рамках проекта «Шорика» тюрколога Э. Марсель исследовались различные уровни языка, включая

словообразование тюркских языков Южной Сибири. Для морфологического анализа шорского языка была создана автоматизированная система. Морфологический анализ проводился на основе словаря аффиксальных морфем и шорско-русско-английского справочника, которая позволяла исследователям вручную выбирать подходящее значение лексемы и аффикса, соответствующее анализируемой грамматической форме. Разбивка словоформы на морфемы, определение их грамматического класса и перевод на русский и английский языки осуществлялись автоматически. Другой международный проект «Чалканика», который во многом следовал шорскому образцу, привел к публикации ряда работ, включая первый том исследований по чалканскому языку, изданный в Федеративной республике Германия. Другой значимый проект, «Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане», реализованный Свободным университетом Берлина и Евразийским национальным университетом имени Л. Н. Гумилева в Астане, под руководством с немецкой стороны И. А. Невской, К.Шёнинг, с казахстанской стороны С. Ж. Тажибаевой, Н. Г. Шаймердиновой, сосредоточился на социолингвистических данных и анализе аккультурации, возникшей в результате продолжительного контакта и проживания тюркских и славянских народов на одной территории. Исследовались язык турков-ахыска и особые случаи словообразования в этом языке.

Эти проекты также способствовали активному изучению категории принадлежности в тюркских языках на материале телеутского, чулымско-тюркского, башкирского, якутского и других тюркских языков. Однако, остаётся открытым вопрос о систематизации знаний о происхождении и функционировании аффиксов принадлежности в тюркских языках. По данной причине в данной статье мы пытаемся заполнить этот пробел в изучении категории принадлежности в тюркских языках, опираясь на исследования предшественников.

ВВЕДЕНИЕ

Принадлежность, выраженная глаголами, обычно подразумевает значение, выражаемое такими глаголами, как иметь и обладать, т. е. глаголами, изначально имеющими значение принадлежности. Во многих языках притяжательные отношения выражаются с помощью притяжательных местоимений. Например, в большинстве европейских языков притяжательные местоимения выражают притяжательное отношение. При изучении языков других систем выяснилось, что во многих из них притяжательное значение выражается с помощью специальных показателей-аффиксов [2, 370–391], которые могут присоединяться к глаголу как в виде префиксов (енисейские языки), так и в виде суффиксов (тюркские языки). Установлено, что оба происходят от личных местоимений, что послужило исходной основой для формирования лично-притяжательных показателей глаголов и существительных. В некоторых языках признаки принадлежности следуют за глаголом и совпадают с личными местоимениями [3]. Во многих языках при спряжении глагола используются две группы личных предикативных показателей (личных окончаний). Нередко показатели принадлежности и предикации совпадают, например, приставки и суффиксы у глаголов и существительных. Лично-притяжательные аффиксы именительного падежа существительных структурно полностью тождественны личному форманту глагола в субъект-объектном спряжении изъявительного наклонения, но существенно отличаются по функции. Первые выражают принадлежность предмета человеку или другому предмету, а вторые характеризуют переход действия субъекта на тот или иной предмет.

Особенностью тюркских языков является то, что принадлежность выражается аффиксами принадлежности. Аффиксы принадлежности являются важным элементом в структуре тюркских языков, они выполняют значимые функции в обозначении принадлежности и грамматических отношений. Понимание их происхождения и эволюции в древнетюркском языке позволяет установить более точные связи между древними и современными тюркскими языками. Это исследование имеет не только теоретическое значение для сравнительно-исторического языкознания, но и практическое значение для

реконструкции древних форм языка, создания более точных словарей и грамматик древнетюркского языка.

В тюркских языках аффиксы принадлежности обычно добавляются к основе слова и образуют новые слова с конкретным значением принадлежности. Они могут указывать на принадлежность к определенной группе людей, семье, месту или обозначать владение или отношение. Происхождение этих аффиксов связано с историческим развитием тюркских языков и их взаимодействием с другими языками и культурами. Аффиксы принадлежности занимают центральное место в морфологической структуре тюркских языков, выполняя ключевые функции в выражении грамматических отношений. Несмотря на значительное количество исследований, вопросы происхождения и эволюции аффиксов принадлежности в древнетюркском языке остаются недостаточно изученными. Исследование данной темы позволяет не только углубить наши знания о древнетюркской морфологии, но и выявить закономерности, способные пролить свет на процессы языкового изменения и взаимодействия. Целью данного исследования является анализ проблем происхождения и функционирования аффиксов принадлежности в древнетюркском языке. Задачи данного исследования:

- провести обзор существующих исследований по теме аффиксов принадлежности в древнетюркском языке.
- собрать и проанализировать корпус древнетюркских текстов с целью выявления аффиксов принадлежности.
- исследовать историческое развитие аффиксов принадлежности путем сравнения с аналогичными формами в тюркских языках в исторических периодах.
- определить функциональные изменения аффиксов принадлежности в процессе их исторической эволюции.

Объектом исследования являются аффиксы принадлежности в древнетюркском языке. Предметом исследования является происхождение, структура и функции аффиксов принадлежности в древнетюркском языке. Предполагается, что аффиксы принадлежности в древнетюркском языке имеют сложное происхождение, включающее как внутренние процессы языковой эволюции, так и внешние влияния других языков. Результаты данного исследования будут полезны для лингвистов, занимающихся тюркологией и сравнительно-историческим языкознанием. Исследование аффиксов принадлежности в древнетюркском языке поможет лучше понять процессы морфологической и семантической эволюции в тюркских языках, а также внесет вклад в реконструкцию древних языковых форм и развитие теории морфологии.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование опиралось на работы известных лингвистов и тюркологов, занимающихся функционально-семантической грамматикой, и проводилось на основе научного анализа источников, посвященных этой теме. Написанию работы в значительной степени способствовало изучение научных исследований выдающихся тюркологов, в числе которых были Ш. Х. Акбаев, И. Х. Ахматов, Н. А. Баскаков, Н. З. Гаджиева, Н. К. Дмитриев, Дж. Г. Киекбаев, А. Н. Кононов, К. М. Мусаев, Э. Р. Тенишев, А. А. Юлдашев, Т. Текин, Л.Йоханнсон, З. Коркмаз и др. Важную роль в изучении категории принадлежности сыграли труд отечественного автора К. Сарткожаулы «Орхон ескерткіштерінің толық атласы: 1 том» и труд зарубежных авторов Э. Йылмаз и Н. Демир «Т. Tekin: Makaleler I Altayistik». В Атласе К. Сарткожаулы представлены обобщенные исследования многих ученых, которые более столетия занимались изучением различных аспектов Орхонских памятников и предложены новые транскрипции и интерпретации текстов, которые мы подвергаем анализу в нашей статье [4]. В труде авторов Э. Йылмаз и Н. Демир «Т. Tekin: Makaleler I Altayistik» рассмотрены все грамматические категории тюркских языков начиная с древнетюркского периода до современности. На основе примеров, взятых из данного труда, мы провели сравнительный

анализ аффиксов принадлежности тюркских языков в исторических периодах [5]. Для подтверждения предложенных гипотез использовались конкретные текстовые примеры из древнетюркских корпусов, включая:

- примеры из Орхонских памятников: извлечения текстов, содержащих использование аффиксов принадлежности в различных контекстах.

- корпусные аннотации и транскрипции: подробные аннотации и транскрипции текстов для точного анализа морфологических и синтаксических характеристик.

Для достижения поставленной цели использовались сравнительно-исторический, компаративный и контекстно-типологический методы в рамках диахронического подхода. Первый метод, который включал в себя сравнение древнетюркских аффиксов с аналогичными формами в других тюркских языках с целью реконструкции их первоначальных форм и функций, позволил выявить происхождения аффиксов принадлежности в древнетюркском языке. Проведен компаративный анализ древнетюркских аффиксов принадлежности с аналогичными морфологическими элементами в тюркских языках в исторических периодах. Это позволило выявить устойчивые и изменчивые черты в их развитии. Третий метод включал в себя изучение употребления аффиксов принадлежности в различных синтаксических и лексических контекстах для выявления особенностей их функционирования и взаимодействия с другими морфологическими элементами.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Аффиксы принадлежности возникли в тюркских языках ещё в древние времена и сегодня изучаются в тюркологии как одна из ключевых грамматических категорий, связанная с идеей принадлежности. Эту категорию в своё время подробно исследовал Н. К. Дмитриев, который отметил, что притяжательная форма состоит из двух основных элементов: предмет (объект обладания) и имя обладателя (посессора) [6].

Согласно Н. К. Дмитриеву, категория принадлежности выражается в следующих формах:

1. Морфемный способ, где аффиксы принадлежности добавляются к основе слова.
2. Морфолого-синтаксический способ, который предполагает одновременное использование аффиксов и притяжательных местоимений либо применение изафетной конструкции.
3. Синтаксический способ, где притяжательные местоимения используются только с именами собственными или при упоминании хорошо известного предмета или человека.

Существует две гипотезы относительно происхождения аффиксов принадлежности в тюркских языках. Согласно первой гипотезе, аффиксы принадлежности восходят к предикативным показателям лица, а предикативные показатели – к личным и лично-указательным местоимениям, то есть аффиксы принадлежности являются «ослабленными формами личных местоимений». Данную гипотезу поддержали Н. К. Дмитриев, Э. В. Севортян, К. Назаров, А. М. Щербак и др. Вторая гипотеза согласно исследованиям Б. А. Серебренникова и Н. З. Гаджиевой аффиксы принадлежности и предикативности параллельно восходят к личным и лично-указательным местоимениям. При этом лично-предикативная парадигма глагольных форм в условном наклонении и определенном прошедшем времени и лично-притяжательная парадигма формируют одну линию развития, в то время как другие предикативные аффиксы представляют собой отдельную линию в становлении языка. В труде под названием «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» приводится наиболее принятая исследователями точка зрения А. М. Щербака касательно «ослабленных форм личных местоимений», и первая система аффиксов принадлежности была представлена следующим образом:

Таблица 1. Первая система аффиксов принадлежности

	Единственное число	Множественное число
1 лицо	+m, +im // +im <i>at+im</i> (моя лошадь) <i>ata+m</i> (мой отец)	+bız // +biz, +ıbız // +ıbiz <i>at+ıbız</i> “наша лошадь”; <i>ata+bız</i> “наш отец”
2 лицо	+η, +ıη // +ıη +ğ, +ığ // +ıg <i>at+ıη</i> ; <i>at+ığ</i> (твоя лошадь) <i>ata+η</i> <i>ata+ğ</i> “твой отец”	+ ηız // + ηız, +ıηız // +ıηız +ğız // +gız, +ığız // +ıgız <i>at+ıηız</i> “ваша лошадь” <i>at+ığız</i> ; <i>ata+ηız</i> “vauı отец” <i>ata+ğız</i>
3 лицо	+ı, +i, +sı // +sı <i>at+ı</i> “ego/ eë лошадь”; <i>ata+sı</i> “ego/ eë отец”	+ı, +i, +sı // +sı <i>at+ı</i> “ux лошадь”; <i>ata+sı</i> “ux отец”

В более поздние периоды первая схема претерпела некоторые изменения. А. М. Щербак признал, что аффиксы принадлежности состоят из маркеров именительного падежа, а эти маркеры именительного падежа состоят из личных и лично-указательных местоимений. По его мнению, систему аффиксов принадлежности следует рассматривать следующим образом:

Таблица 2. Система аффиксов принадлежности, предложенная А. М. Щербаком

1 лицо	+m <men	+bız ~ +mız <+biz <pis
2 лицо	+η <sen	+ηız <sız <sis
3 лицо	+ı(n) ~ +i(n) <+ın ~ +in	

В древнетюркском языке постпозитивные местоимения развивались, проходя через постепенное сокращение лексического значения и усиление формально-грамматического значения. Этот процесс сопровождался утратой острого ударения в речи. Сокращение местоимений происходило по-разному: аффиксы принадлежности первого и третьего лица соответствуют первым звукам местоимений первого и третьего лица [me(n)> +m; i(n)~i(n)>-ı~i]; аффиксы принадлежности второго лица соответствует последнему звуку местоимения второго лица [se(n)> η]. Местоимения первого и второго лица образуют множественное число с помощью +z, и такая же ситуация наблюдается с аффиксами принадлежности. Аффиксы принадлежности в тюркских языках постепенно исчезали, превращаясь в односложные притяжательные морфемы, соблюдая законы гармонии гласных в соответствии с их агглютинативной природой.

Интересным явлением является появление вспомогательных звуков /n/ и /s/ перед аффиксом принадлежности 3-го лица. При спряжении существительных с аффиксами принадлежности 3-го лица некоторые лингвисты связывают появление вспомогательного звука /n/ перед аффиксами принадлежности с происхождением аффикса принадлежности 3-го лица. Одним из лингвистов, отстаивающих эту точку зрения, является Талат Текин. По мнению Текина, аффикс принадлежности 3-го лица на самом деле является ничем иным, как местоимением 3-го лица *an*. Текин также считает вспомогательный звук /s/, появляющийся перед аффиксом принадлежности 3-го лица, фонемой, относящейся к корню или основе слова. Утверждая, что она добавляется перед аффиксом принадлежности в результате орфографического или неправильного решения, он объясняет эту ситуацию следующим образом: «В монгольском языке суффикс множественного числа -s (например, *aga-s* «старшие братья», *yeke-s* «старейшины», *eme-s* «женщины» и т.д.), добавляемый к именам родства, оканчивающимся на гласную, возможно, существовал в древнетюркском языке: *ini-s* «младшие братья», *eçi-s* «старшие братья», *eke-s* «старшие сестры» и т. д. При добавлении аффикса принадлежности 3-го лица к таким существительным, имеющим суффиксы множественного или собирательного числа, морфема /s/ могла не опуститься и быть

прибавлена к аффиксам принадлежности: *inis-i* > *ini-si*, *eçis-i* > *eçi-si*, *ekes-i* > *eke-si* и т.д. Учитывая эти соображения, мы придерживаемся мнения, что морфема /s/, которая возникает перед аффиксом принадлежности 3-го лица, на самом деле является остатком суффикса множественного числа -s, который присутствовал как в прототюркском, так и в монгольском языках, но позже вышел из употребления...» [5, 118–121].

По мнению А. М. Щербака, все значения, окружающие понятие притяжательности, являются результатом долгого и сложного развития сочетаний вида «*men-kişi-men* (я-личность-я)» или «*biz-kişi-biz* (мы-личность-мы)». В своей теории А. М. Щербак указывает, что изначально повторение личных местоимений в таких сочетаниях служило для создания взаимного интереса и установления связи между сторонами в коммуникации. Однако, по мере развития языка, эти сочетания стали использоваться для выражения различных ситуаций, связанных с конкретными лицами или отношениями между предметами.

А. М. Щербак также отмечает, что с развитием времени и языка, эти структуры приобрели специфические значения и стали особенностями языка. Например, структура «я есть я», «я есть человек» привела к развитию выражений типа «у меня есть человек», «мой человек». Это специализированное развитие структур и соответствующая специализация их форм стали характерными чертами притяжательности в тюркских языках. Однако, не все исследователи придерживаются данной теории. Они утверждают, что система аффиксов принадлежности сформировалась задолго до формирования родительного падежа. Они указывают, что в некоторых тюркских письменных памятниках личные местоимения могут использоваться в роли вспомогательного глагола «быть», но никогда не появляются в функции притяжательных местоимений, таких как «мой», «твой» и т. д. Эти исследователи считают, что аффиксы принадлежности возникли и развились независимо от личных местоимений и имели свою собственную эволюцию. Это мнение подтверждается примерами из якутского языка. В якутском языке нет падежа, но есть сочетания такие как «мин атым» (мой конь), где личное местоимение четко выражает значение притяжательного местоимения «мой».

В.В. Радлов считает появление аффиксов принадлежности результатом изменения местоимений с самостоятельной семантикой, а Э.В. Севортян же говорит о том, что среди аффиксов принадлежности можно обнаружить следы происхождения формы 1-го лица множественного числа *myz//byz* от местоимения *biz//miz* «мы» «*men-человек-men*», «*biz-человек-biz*» (1-е лицо множественного числа), происхождение же других притяжательных форм неясно. Точку зрения о происхождении аффиксов принадлежности из личных окончаний поддерживают М. Ряснен, Г. И. Рамстедт, А. И. Кононов, А. М. Щербак, В. Котвич и другие ученые. К. Брокельман считает аффиксы принадлежности сокращенными формами, энклитикой местоимений в родительном падеже. Таким образом, мы видим, что ученые не отрицают того, что личные местоимения были основой для формирования аффиксов принадлежности.

Аффиксы принадлежности в древнетюркском языке практически такие же, как и сегодня. Единственная фонетическая разница заключается в том, что во втором лице звук /ŋ/ палатальный, а не зубной. Поскольку в древнетюркском языке нет множественного числа, в нем нет отдельного аффикса принадлежности для третьего лица; аффикс принадлежности 3-го лица может выражать как единственное, так и множественное число. Примеры с аффиксами принадлежности приведены ниже [7, 184].

Таблица 3. Слова с аффиксами принадлежности в древнетюркском языке

	Единственное число	Множественное число
1 лицо	+ (X)m <i>ini+m</i> (мой младший брат) <i>il+im</i> (моя страна) <i>kaŋ+im</i> (мой отец) <i>ög+im</i> (моя мать)	+ (X)mXz <i>Türk+imüz</i> (наш тюркский народ) <i>kaŋ+imiz</i> (наш отец) <i>eçi+miz</i> (наш дядя) <i>il+imiz</i> (наша страна)
2 лицо	+ (X)ŋ	+ (X)ŋXz

	<i>og(u)l+ıy (твой сын)</i> <i>kan+ıy (твой отец)</i> <i>süñük+üñ (твоя кость)</i>	<i>oglan+ıyız (ваш сын)</i> <i>taugun+ıyız (ваши сыновья)</i>
3 лицо	+s(I) <i>sab+ı (его/ее/их слово)</i> <i>agi+sı (его/ее/их дар)</i> <i>sü+si (его/ее/их войско)</i> <i>yagi+sı (его/ее/их враг)</i>	

В тюркских языках аффиксы принадлежности идут после аффиксов множественного числа и перед падежными аффиксами. Однако в древнетюркском языке, согласно А. Габаину, «аффиксы множественного числа иногда использовались после аффиксов принадлежности»: *bolmuş+ıyız+lar* (вы были), *bul-tıyız+lar* (вы нашли), *käl-tıyız+lär* (вы остались), *tawar+ıyız+lar* (ваше имущество) [8, 128]. Подобная ситуация, которая встречается у слов, образованных с аффиксами принадлежности 2-го лица, наблюдается также среди современных тюркских языков, а именно в кыргызском и новотуркменском языках: *+ıyızdar*, *+ıyızder*, *+ıyızdor*, *+ıyızdör*; *+ıylar*, *+ıylar* [9, 507]. Для чувашского языка характерно, что аффикс множественного числа предшествует аффиксам принадлежности: *tusımset* (мои друзья), *yıhsen ruşlıhısem* (руководители групп) [9, 512]. В турецком и казахском языках аналогичная последовательность встречается в терминах родства с аффиксами принадлежности 1-го и 2-го лица единственного числа: тур. *annemler/annenler* (моя/твоя мать и все, кто с ней), *dayımlar/dayınlar* (мой/твой дядя и все, кто с ним), *teyzemler/teyzenler* (моя/твоя тётя и все, кто с ней); каз. *апамдар* (моя сестра и все, кто с ней), *ағаңдар* (твой брат и все, кто с ним), *атамдар* (мой дед и все, кто с ним).

С другой стороны, существуют особые ситуации во взаимоотношениях аффиксов принадлежности, особенно аффиксов принадлежности 3-го лица, с падежными аффиксами, следующими за ними. Например, в древнетюркском языке слова с аффиксами принадлежности получают другой аффикс винительного падежа, в отличие от слов без аффиксов принадлежности. Рассмотрим следующие примеры:

- аффикс винительного падежа стоит в форме *+(I)n* после аффиксов принадлежности: *sabım+ın eşitgil* (слушайте мое слово), *kanıy+ın kodur içikdiñ* (вы покинули правителя и стали пленниками), *eligi+n tuttı* (держал за его/ее руку), *içi+n taşı+n urturtım* (я расписал внутри и снаружи). После слов, не имеющих аффикса принадлежности, идет аффикс *+(X)g*: *bodım+ıg bay kiltım* (я обогатил нацию), *kışı+g yoritmaz ermiş* (не повел людей), *sab+ıg alıp* (взяв слово). После указательных и личных местоимений идет аффикс *+nI*: *bu+ni* (это), *a+ni* (то), *biz+ni* (нас). После личных местоимений «я» и «ты» опускается */n/*: *binı* (меня), *sini* (тебя) [7, 185].

- аффикс дательного падежа *+ka* (*yazı+ka* (к равнине), *Temir kapıg+ka* (к Железным воротам), *kağan+ka* (правителю) после аффиксов принадлежности 1-го и 2-го лица единственного числа идет в форме *+A*: *Türküt+e* (моему тюркскому народу), *bodımıt+a* (моему народу), *kağanıt+a* (моему правителю), *kağanıy+a* (моему правителю), *ebiy+e* (к моему дому). Используется аффикс дательного падежа *+ña* после аффиксов принадлежности 3-го лица (*yiri+ña* (к его месту), *sabı+ña* (его слову), *agısı+ña* (его дару), *başı+ña* (его голове). Аналогичная ситуация наблюдается и в отношениях между аффиксом принадлежности 3-го лица и аффиксами исходного и предложного падежей. Потому что, когда эти аффиксы идут после аффикса принадлежности 3-го лица, появляется вспомогательная буква */n/*: *töpi + si + n +te* (на вершине) [7, 185]. Образование */n/* между аффиксами принадлежности 3-го лица и падежными аффиксами происходит в тех же контекстах в современном турецком и казахском языках.

Помимо образования притяжательных именных групп в древнетюркском языке, аффиксы принадлежности также используются в спряжениях глаголов и герундиях. Можно сказать, что исследователи в целом сходятся во мнении, что личные суффиксы, особенно в определенном прошедшем времени, имеют притяжательное происхождение.

А. Габаин утверждает, что в спряжении определенного прошедшего времени глагол превращается в существительное с помощью $-(X)t$, а лица выражаются путем добавления к этой именной основе аффиксов принадлежности, таких как $-t+(X)m$; $-t+(X)\eta/-t+(X)\acute{g}$; $-t+i$; $-t+(X)m(X)z$; $-t+\eta(X)z/-t+\acute{g}(X)z$; $-t+i$ и $-t+i\text{lar}$ [8, 80].

М. Эргин также утверждает, что аффиксы принадлежности являются именными аффиксами и что форма прошедшего времени должна быть существительным. Однако М. Эргин утверждает, что «эти аффиксы второго типа использовались только в прошедшем времени в древнетюркском языке. В западнотюркском, помимо прошедшего времени, условный залог также был образован с этими аффиксами» [10, 287]. В отличие от теории М. Эргина, А. Эрджиласун утверждает, что аффиксы принадлежности ($-m$, $-\eta\sim-g$, $-\emptyset$, $-mXz$, $-\eta Xz\sim-gXz$, $-\emptyset$), использовались в спряжении будущего времени с аффиксом $+sIk$ в древнетюркском языке [7, 186]. А. Габаин обращает внимание на то, что аффиксы $+miz$ в склонениях *kel-teci+miz* (мы придем, мы должны прийти), *bar-ir+miz* (мы пойдём), являются аффиксами притяжательного происхождения. А. Габаин также обращает внимание на использование аффиксов принадлежности в деепричастиях с такими примерами, как *kel-miṣ+imiz+de* (когда мы пришли); *kemiṣ-miṣ+iṣiz+ke* (когда вы ушли) [8, 69].

ОБСУЖДЕНИЕ

Выводы, к которым мы пришли на основе собранной информации, можно перечислить следующим образом.

Исследование выявило, что аффиксы принадлежности древнетюркского языка прошли долгий путь развития, сохраняя при этом свои основные функции и формы. Аффиксы принадлежности играли ключевую роль в обеспечении когерентности и точности коммуникации. Их использование для выражения обладания, идентификации и грамматического согласования подчеркивает их значимость в структуре языка. Особенно важно отметить, что эти функции сохранялись и развивались на протяжении долгого времени, что свидетельствует о их фундаментальной роли в языке.

Хотя аффиксы принадлежности в древнетюркском языке время от времени претерпевали различные фонологические изменения, в других исторических периодах они использовались одинаково. Фонологические различия аффиксов принадлежности, которые являются основными посессивными маркерами, в исторических периодах представлены в таблице ниже:

Таблица 4. Аффиксы принадлежности в тюркских языках в исторических периодах

		Единственное число	Множественное число
Аффиксы принадлежности в древнетюркском периоде	прототюркский	$+(i, i, u, \ddot{u})m$	$+(i)miz/+(i)miz,$ $+(u)muz/+(u)müz$
		$+(i, i, u, \ddot{u})\eta$ иногда $+g/+g$	$+(i)\eta iz/+(i)\eta iz,$ $+(u)\eta uz/+(u)\eta üz;$ иногда $+(i)\acute{g} iz/+(i)\acute{g} iz,$ $+(u)\acute{g} uz/+(u)\acute{g} üz;$ $+(i)\eta izlar/+(i)\eta izler,$ $+(u)\eta uzlar/+(u)\eta üzler$
		$+(s)l/+(s)i$	$+(s)l/+(s)i$
	уйгуро-тюркский	$+(i, i, u, \ddot{u})m$	$+(i)miz/+(i)miz,$ $+(u)muz/+(u)müz;$ $+(a)maz/+(e)mez$
		$+(i, i, u, \ddot{u})\eta$	$+(i)\eta iz/+(i)\eta iz,$ $+(u)\eta uz/+(u)\eta üz;$ $+(a)\eta az/+(e)\eta ez$
		$+(s)l/+(s)i$	$+larl/lerl; +(s)l/+(s)i$

Аффиксы принадлежности в период Средневековья	караханидский	+ (i, i, u, ü)m	+(i)mız/+(i)miz, +(u)muz/+(ü)müz
		+ (i, i, u, ü)η	+(i)ηız/+(i)ηiz, +(u)ηuz/+(ü)ηüz
		+(s)ı/+(s)i	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i
	хорезмийский	+ (i, i, u, ü)m	+(i)mız, +(i)miz, +(u)muz/+(u)mız, +(ü)müz/+(ü)miz
		+ (i, i, u, ü)η	+(i)ηız/+(i)ηiz, +(u)ηuz/+(u)ηız, +(ü)ηüz/+(ü)ηiz
		+(s)ı/+(s)i, иногда +(s)u/+(s)ü	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i
	кыпчакский	+ (i, i, u, ü)m	+(i)mız/+(i)miz, +(u)muz/+(ü)müz
		+ (i, i, u, ü)η иногда n	+(i)ηız/+(i)ηiz, +(u)ηuz/+(ü)ηüz
		+(s)ı/+(s)i, иногда +(s)u/+(s)ü	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i
	чагатайский	+ (i, i, u, ü)m	+(i)mız/+(i)miz, +(u)muz/+(ü)müz
		+ (i, i, u, ü)η	+(i)ηız/+(i)ηiz, +(u)ηuz/+(ü)ηüz
		+(s)ı/+(s)i	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i
	старогузский	+ (u, ü)m	+(u)muz/+(ü)müz
		+ (u, ü)η	+(u)ηuz/+(ü)ηüz
		+(s)ı/+(s)i, иногда +(s)u/+(s)ü (в конце периода)	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i
Аффиксы принадлежности в новотюркском периоде	османский	+ (i, i, u, ü)m	+(i)mız, +(i)miz, +(u)muz, +(ü)müz
		+ (i, i, u, ü)n (в письме обозначается буквой каф)	+(i)nız, +(i)niz, +(u)nuz/+(ü)nüz (в письме обозначается буквой каф)
		+(s)ı/+(s)i, +(s)u/+(s)ü	+ları/+leri; +(s)ı/+(s)i

По таблице:

1. В аффиксах принадлежности в основном использовались узкие гласные.
2. В аффиксальных согласных единственное изменение/дифференциация произошло во 2-м лице единственного и множественного числа. Чередование /η/~/ğ/, которое изначально наблюдалось во 2-м лице (в прототюркском), взяла форму /η/. Однако, в некоторых современных тюркских языках формы с /ğ/ предпочтительнее во 2-м лице множественного числа: алтайский +(I)gAr, якутский +ğIt, татарский +(i)gız/+(é)géz, башкирский +(I)ğız, карачаево-балкарский +(I)ğız, кумыкский +(i)ğız.
3. Чередование /η/~/n/ в кыпчакском и османском языках привело к появлению /η/ в современных тюркских языках кыпчакской группы, и /n/ в диалектах юго-западной группы, таких как турецкий, азербайджанский и гагаузский языки.
4. Использование двойных форм множественного числа [+ (i)ηızlar/+(i)ηizler, +(u)ηuzlar/+(ü)ηüzler], которые первоначально появляются во 2-м лице множественного числа, было ограничено в исторических и современных диалектах, и такое использование продолжается в кыргызском и казахском языках: +(I)ηIzdAr.
5. Аффиксы принадлежности в большинстве случаев не употребляются в словосочетаниях, образованных с именами собственными: *Türk bodun* (Тюркский народ), *Tabgaç bodun* (Китайский народ), *Türk begler* (Тюркские беи), *Ötüken uş* (лес/плато Отюкен), *Çoğay uş* (лес Чогай), *Yarış yazı* (равнина Ярыш), *Şantıñ yazı* (равнина Шантун).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате проведенного исследования и обобщения ряда работ, посвященных изучению категории принадлежности, мы пришли к следующему заключению.

Аффиксы принадлежности в древнетюркском языке представляют собой важную и многогранную морфологическую категорию, глубоко укорененную в пратюркских формах и развитую в контексте межъязыковых контактов. Исследование их происхождения показало, что эти аффиксы сохранили свои основные формы и функции на протяжении веков. Функции аффиксов принадлежности в древнетюркском языке включали выражение отношений обладания, идентификацию и уточнение объектов, а также грамматическое согласование. Эти функции способствовали когерентности и точности коммуникации, что подчеркивает их фундаментальную роль в языке. Адаптация и заимствование новых форм и функций свидетельствуют о гибкости и способности древнетюркского языка интегрировать внешние элементы, что обогатило его морфологическую систему. В древнетюркском языке аффиксы принадлежности отражают способ мышления тюркского человека и грамматически репрезентируется при помощи лица и числа субъекта обладания. Эта грамматическая категория отображает взаимоотношения между субъектом и объектом владения, которое может выразить также и число объекта. Формы принадлежности определяются фонетическими особенностями системы согласных и гласных звуков, схваченные закономерностями агглютинации языка и законом сингармонизма. Помимо выражения владения и собственности, эти аффиксы, в зависимости от семантических групп, с которыми они сочетаются, таких как родственные термины, числительные, обращения к какому-нибудь лицу, обозначение частей тела, предметы быта, абстрактные понятия и пространственные отношения, выражают разнообразные связи между предметами или людьми.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Johanson L. *Turkic*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 1084 p.
- 2 Csato E. A., Johanson L. *The Northwestern Turkic (Kipchak) languages. The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press, 2020. – P. 370–391.
- 3 Johanson L., Mazzitelli L. F., Nevskaya I. *Possession in languages of Europe and North and Central Asia. Studies in Language Companion Series*, 206. – Amsterdam: John Benjamins, 2019. – 405 p.
- 4 Сарткожаулы К. Орхон ескерткіштерінің толық атласы: 1 том. – Алматы: Қазақ кітабы, 2023. – 556 с.
- 5 Tekin T. *Makaleler I Altayistik, haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir*. – Ankara: TDK Yayınları, 2023. – 320 p.
- 6 Дмитриев Н. К. Категория принадлежности. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. – М.: АН СССР, 1956. – 335 с.
- 7 Ercilasun A. B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2020. – 488 p.
- 8 Gabain A. V. *Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın*. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 313 p.
- 9 Schaaik G. J. van. *The Oxford Turkish Grammar*. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 784 p.
- 10 Ergin M. *Türk Dil Bilgisi*. – İstanbul: Bayrak, 2020. – 407 p.

Материал поступил в редакцию журнала 25.07.2024

Көне Түркі тіліндегі тәуелділік жалғауларының шығу тарихы мен қызметі мәселелері

А.Е. Андирова¹, А.К. Каиржанов¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан Республикасы

Ұсынылған мақалада ежелгі түркі тіліндегі тәуелділік жалғаулардың шығу тарихы мәселелері қарастырылады. Бұл аффикстер түркі халықтарының ортақ туынды сөз құралдарымен генетикалық жағынан сәйкес келгенімен, оларды басқа тілдерден ерекшелендіретін, ең алдымен, олардың ең көне дәуірдегі түркі дүниетанымына ғана тән ажырамайтын тиесілік қасиеттері бар. Зерттеудің мақсаты ежелгі түркі тіліндегі тәуелділік жалғаулардың пайда болуы мен қолданылу мәселелерін және олардың тілдің грамматикалық жүйесіндегі ролін талдау болып табылады. Түркі тілінің тәуелділік жалғаулары диахрондық аспектіде, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы және контекстік типологиялық әдістер арқылы талданады. Руникалық жазба ескерткіштерінің эмпирикалық материалы негізінде ежелгі түркі тіліндегі тәуелділік жалғауларының пайда болуы мен қолданылу сипаты анықталады. Нәтижесінде тәуелділік жалғауларының терең тамыры бар екендігі және гасырлар бойы өздерінің негізгі формалары мен қызметтерін сақтағаны анықталды. Негізгі тұжырымдар тәуелділік жалғауларының келесі мағынада қолданылатынын растайды: тәуелділік қатынастарды білдіру, объектілерді анықтау және нақтылау, грамматикалық сәйкестендіру. Бұл функциялар байланыстың үйлесімділігі мен дәлдігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы түркі тілдерінің эволюциясы мен олардың морфологиялық ерекшеліктерін түсінуді тереңдету болып табылады. Зерттеу сонымен қатар әлем тілдерінің дамуындағы жалпы тенденцияларды анықтай отырып, тарихи және салыстырмалы лингвистиканы одан әрі зерттеуге жаңа мүмкіншіліктерге жол ашады.

Кілт сөздер: посессивтілік, тәуелділік жалғаулары, руникалық жазу, праформа, синтетизм.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Johanson L. *Turkic*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 1084 p.
- 2 Csato E. A., Johanson L. *The Northwestern Turkic (Kipchak) languages. The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press, 2020. – P. 370–391.
- 3 Johanson L., Mazzitelli L. F., Nevskaya I. *Possession in languages of Europe and North and Central Asia. Studies in Language Companion Series*, 206. – Amsterdam: John Benjamins, 2019. – 405 p.
- 4 Сарткожаулы К. *Орхон ескерткіштерінің толық атласы: 1 том*. – Алматы: Қазақ кітабы, 2023. – 556 б.
- 5 Tekin T. *Makaleler I Altayistik*, haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. – Ankara: TDK Yayınları, 2023. – 320 p.
- 6 Дмитриев Н.К. *Тәуелділік санаты. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы бойынша зерттеулер. Б. 2. Морфология*. – М.: АН СССР, 1956. – 335 б.
- 7 Ercilasun A. B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2020. – 488 p.
- 8 Gabain A. V. *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 313 p.
- 9 Schaaik G. J. van. *The Oxford Turkish Grammar*. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 784 p.
- 10 Ergin M. *Türk Dil Bilgisi*. – İstanbul: Bayrak, 2020. – 407 p.

Материал 25.07.2024 баспаға түсті

Problems of origin and functioning of possessive affixes in Old Turkic language

A. Andirova¹, A. Kairzhanov¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan

This article explores the origin of possessive affixes in Old Turkic, focusing on their genetic connection to the common Turkic means of derivation. These affixes stand out from those in other languages due to their inherent inalienable properties of possession, reflecting the Turkic worldview of ancient times. The aim of this study is to analyze the origins and functions of possessive affixes in Old Turkic and their role in the grammatical system of the language. The analysis is conducted from a diachronic perspective using comparative-historical, comparative, and context-typological methods. Drawing on empirical material from runic inscriptions, the study examines the nature of the origin and function of possessive affixes in Old Turkic. The findings reveal that these affixes have deep Proto-Turkic roots and have maintained their basic forms and functions over the centuries. The study confirms the primary functions of possessive affixes: expressing possession, object identification and specification, and grammatical cohesion. These functions were crucial in ensuring coherent and accurate communication. The significance of this research lies in enhancing the understanding of the evolution of Turkic languages and their morphological features. Additionally, it opens new avenues for further exploration in historical and comparative linguistics, allowing for the identification of broader trends in the development of languages globally.

Key words: possession, possessive affixes, runic script, proto form, synthetism.

REFERENCES

- 1 Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 Csato, E. A. and Johanson, L. (2020). *The Northwestern Turkic (Kipchak) languages. The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. Oxford, Oxford University Press.
- 3 Johanson, L., Mazzitelli, L. F. and Nevskaya, I. (2019). *Possession in languages of Europe and North and Central Asia. Studies in Language Companion Series, 206*. Amsterdam, John Benjamins.
- 4 Sartkozhauly K. *Orkhon eskertkishterinin tolyk, atlası: 1 tom [Complete atlas of Orkhon monuments] (Almaty, 2023). [in Kazakh]*.
- 5 Tekin T. *Makaleler I Altayistik, haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir [Articles I Altaistic, ed. Emine Yılmaz & Nurettin Demir] (Ankara, 2023). [in Turkish]*.
- 6 Dmitriev N.K. *Kategoriya prinadlezhnosti. Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov. Ch. 2. Morfologiya [Category of possessiveness. Research on comparative grammar of Turkic languages. P. 2. Morphology] (Moscow, 1956). [in Russian]*.
- 7 Ercilasun A.B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi [History of Turkic Language from the Beginning to the Twentieth Century] (Ankara, 2020). [in Turkish]*.
- 8 Gabain A.V. *Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın [Grammar of Old Turkish, translated by Mehmet Akalın] (Ankara, 2017). [in Turkish]*.
- 9 Schaaik, G. J. van. (2020). *The Oxford Turkish Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- 10 Ergin M. *Türk Dil Bilgisi [Turkic Grammar] (İstanbul, 2020). [in Turkish]*.

Received: 25.07.2024

SRSTI 16.21.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp60-70](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp60-70)

Z.M. Bazarbayeva¹, D.A. Sadyk²

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050010, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

CERTAIN ISSUES IN SPELLING ONOMASTIC NAMES

Since gaining independence, the historical names of many objects in the regions of Kazakhstan have been restored, and the correct Kazakh spellings of distorted names are being reinstated. In order for our onomastic system's names to serve not only our own needs but also to be accessible to the international community, it is essential to first implement standardization in our own language. Although studies on the etymological and linguo-cognitive aspects of onomastics are well developed, problems related to their spelling have not been specifically addressed. This article discusses issues related to the pronunciation and spelling of proper names, as well as orthographic peculiarities. It analyzes studies related to global onomastic orthography. Additionally, it examines the representation of proper names in spelling dictionaries over the years. The article also considers scholars' opinions on the structural and semantic differences between common nouns and proper nouns, discussing their distinctive features.

Key words: onomastics, toponymy, anthroponymy, spelling, writing, dictionary, lexicography, orthography.

MAIN PROVISIONS

Distinguishing specific onomastic issues from general orthographic problems is justified by the unique formation of proper names in the language, as they represent the most "paradoxical" instances within it. The growing interest in onomastic issues, evidenced by the emergence of numerous works based on its semantic, linguo-cognitive, historical, and geographical information, necessitates the creation of comprehensive studies. This is confirmed by the scientific works of T. Zhanuzak, A. K. Rysbergen, B. Biyarov, G. Madiyeva. These studies are supposed on one hand, generalize various facts, specifying and unifying onomastic terminology, and on the other hand, identify both the well-researched and unexplored areas of this complex discipline.

Several fields of science exhibit an interest in onomastic material, with their representatives considering onomastics as part of their respective disciplines. However, a proper name—whether a word, phrase, or collection of words—primarily falls within the domain of linguistics. Naturally, the composition of geographical or historical nomenclature includes rare names that are not used in everyday practice. These onymic layers leave a significant imprint, even though specialists may study them within narrow geographical or historical confines, acknowledging that they cannot be categorized purely as geographical or historical entities. But for the most part, onomastic spelling refers to the standardised spelling system and spelling conventions applied to proper names, including personal names (such as first and last names), place names (such as cities, countries, rivers), and sometimes brand or product names. Here are some key points about onomastics orthography. This is first mentioned in the works of T. Zhanuzak [1]. a) Standardization of Names: Onomastics orthography ensures that proper names are consistently spelled and written in a way that conforms to the linguistic, cultural, and sometimes legal norms of a given language or country. For instance, a name like "Diana" will follow specific rules in English orthography, and "Диана" would follow rules for Kazakh or Russian orthography. This is due to the fact that the problem of standardisation of proper names originates in the works of Aytym Abdrakhmanov. b) influence of Linguistic Rules: the spelling of names can be influenced by the phonetics (sound system) of the language, orthographic traditions, and historical conventions. In some languages, such as French, accents, diacritical marks (like é, ü, ñ), and other special characters are important in spelling names correctly. This is due to the

results of the works of the scientist Akhmet Baitursynuly, who first raised the issue of phonology. In his works he compared the Kazakh phonological system with Italian, French and German languages. c) Historical and Cultural Considerations: onomastics orthography may reflect historical shifts in language usage or cultural practices. For example, the spelling of surnames may evolve over time, as seen in the russification of some surnames (e.g., "Оралов" becoming "Уралов"). Cultural traditions and specific family preferences can also play a role in the orthography of names. d) Geographical and Place Names: place names may have their own orthographic rules. For example, in some countries, official spelling of cities or landmarks is maintained through standardized registries. Even if locals use informal spellings, the formal version may be enforced in maps, legal documents, or official records. The renaming of the city of 'Қаршағай' to 'Қонаев' is proof of that. Once again, it is a matter of time. e) Adaptation of Names Across Languages: when names are used in languages with different scripts or orthographic systems, adaptations may be made. For example, the name "Михаил" in Cyrillic script may be written as "Michael" in English, adapting to the conventions of the target language. This is particularly significant for names from non-Latin alphabets, such as Arabic or Chinese, when they are transcribed into Latin or other scripts. f) Changes Due to Legal or Administrative Requirements: in some regions, the orthography of names might be legally regulated, especially in the case of official documents such as passports, birth certificates, or national IDs. If a name is transliterated or translated across languages, this may be done following particular orthographic conventions (such as the Romanization of Chinese or Japanese names). g) Typographic and Orthographic Considerations: onomastics orthography also involves ensuring proper typographic representation of names. This includes decisions on capitalizing letters, handling punctuation marks (like apostrophes in surnames), and the use of hyphens or spaces. The spelling rules of the Kazakh language contain only instructions for writing a capital letter. The full rule of proper names still does not exist.

In short, onomastics orthography is concerned with the correct and standardized writing of names, considering linguistic, historical, and cultural factors.

INTRODUCTION

Onomastic names exist within the general lexical corpus, they require distinct consideration. Some proper names are used more frequently than certain appellatives, while others are extremely rare in our language. This issue was examined by the scholar L. Shcherba based on the concepts of active and passive vocabulary [2]. This issue is also pertinent to onomastic names. Most names based on the native language are accepted as part of the active vocabulary: their structural basis is fluent, their linguistic models are familiar, and their lexical layers are understandable, although their semantic meaning as a general onomastic name might be unknown.

According to Professor Smirnitsky, if a portion of onomastic names is repeatedly used at a societal linguistic level, they have the potential to be accepted and established as native names of the language [3]. This means that onomastic names, once absorbed and assimilated, can be regarded as part of the active vocabulary. We can cite examples such as "Мәскеу" (Moscow), "Қытай" (China), "Үндістан" (India), "Орынбор" (Orenburg) and others that have become fully integrated into our language. There are no orthographic difficulties in writing or pronouncing these names.

The need to address the grammatical aspects of onomastic names as a distinct topic arises for several reasons. Firstly, it is important to note that this issue has not been thoroughly researched. The structure of proper names is not frequently explored even in specialized onomastic studies, which tend to focus more on the etymology and linguo-cultural aspects of names.

Significant contributions to the study of the structure of proper names include the works of T. Zhanuzak on the structure and orthography of proper names, K. Rysbergen's research on the linguo-cognitive foundations of Kazakh toponymy, and studies on the orthography of proper names based on the Latin alphabet and the proposed spelling rules. Additionally, B. Biyarov's research monographs, such as "Word-Formation Models of Geographical Names" and "Typical Models of

Kazakh Toponyms", among others, highlight the existence of orthographic issues within onomastics. A. Abdrakhmanov's work on the transfer of Kazakh place names into Russian.

In the international space of structural onomastic research, scholars Jang Mi Kim, Sharon Obasi [4] are working on the phonological structures of proper names, and Rivabem Winheski deals with the theory and structure of South American place names [5], also Antoni Garau, who deals with toponymic terminology in Europe [6], the structure and etymology of Czech proper names is dealt with by Justyna Barbara Walkowiak [7], and Zifa Temirgazina, Gulnar Abisheva work on the problems of grammatical structures of Kazakh onomastic names, publishing her articles for an English-speaking audience [8].

MATERIALS AND METHODS

To analyze the orthographic issues of onomastic names, the conceptual conclusions and works of scholars who have studied Kazakh grammatology are taken as the foundation. The contributions of prominent professors such as R. Syzdyk (1988), N. Uali (1996), and K. Kuderinova (2017), who have significantly influenced the development of contemporary Kazakh orthography, are particularly emphasized. Furthermore, the research of T. Zhanuzak (1980-2000), K. Rysbergen (1996-2021), and Sh. Zharkynbekova [9] on the standardization of onomastic names is also considered crucial. The research material includes resources from the National Cartographic and Geodesic Fund of the Republic of Kazakhstan and the toponymic dictionary project of the A. Baitursynov Institute of Linguistics (2019).

In addition to general scientific methods such as evaluation, synthesis, and generalization, specific techniques like distributional analysis, formal linguistic analysis, and modeling based on orthographic principles are employed in the article.

Using phonetic analysis, we studied the sounds of names, their phonological structures and how they could change over time. With morphological analysis, we were able to understand how names are formed, including prefixes, suffixes and roots. Etymological analysis shows us the origin and historical development of names. This method focuses on the meaning and origin of both names and surnames (for example, the study of Latin, Germanic or Celtic roots of Kazakh proper names).

Historical analysis methods were also applied such as: Chronological research: tracking the historical evolution of the name, studying when and where it became popular or how it changed over time. Cultural contextualization: understanding how names reflect the social, political, or cultural context in which they are used. Comparative analysis: comparing names in different time periods, regions, or cultures to track linguistic or sociocultural changes.

In addition, digital tools were used: Onomastics software – *atau.kz*: tools that help analyze large collections of names, such as name databases, name dictionaries. Corpus linguistics – Onomastic corpus of the National corpora of the Kazakh language: the use of large arrays of texts to identify the occurrence and use of names in various contexts. This allows researchers to track changes in naming trends over time and correlate them with historical events. The main empirical material of the study was the examination of orthographic dictionaries of the Kazakh language and spelling rules in it published in different years.

The dictionary of place names of the Republic of Kazakhstan, developed by the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics in 2019, was taken as additional material for the study. The dictionary consists of two parts. The first one is a dictionary of administrative names, the second one is a dictionary of physical-geographical names. The object of our study was the physical-geographical dictionary of geographical names, that is, the second part of the dictionary. The cartographic database of the Republic of Kazakhstan contains 161090 names of all toponymic objects. And our task in the article, based on these materials, is to show the importance of systematisation of spelling of onomastic names.

Could you please add the information of your data collection, and materials used in terms of the quantity and source in this part? What domains they are related to? Probably you've divided them into several sub-topics?

RESULTS

In structural linguistics, the orthological issues of proper names are often overlooked due to several prevailing notions: their limited impact on language development, their insignificant proportion within the language, their etymological and typological diversity, and their restricted scope of use. Even Lomonosov, in his work "Russian Grammar," asserted that "it is impossible to systematize all names under a single set of rules" [10]. Indeed, the total number of onomastic names worldwide exceeds a billion. Considering that each name can have multiple variations, the overall number of onymic forms and their proportion within a language are significantly higher.

From a linguistic perspective, proper names might adhere to general orthographic rules or influence the pronunciation and spelling of common nouns to some extent, thereby introducing changes in the language. Consequently, onomastic names are an important factor in the evolution of a language. Neglecting them means ignoring several objective reasons that determine linguistic changes.

Onomastic names are also part of the international lexical corpus. Prominent international names often acquire national characteristics, which means that proper names, in contrast to common nouns, can be more readily and swiftly transformed from one language to another.

To understand the structural features of onomastic names, it is necessary to distinguish them from common nouns. The structural and semantic differences between these categories have been highlighted in the works of T. Zhanuzak, A [1]]. While these researchers recognize that onomastic names constitute a unique category, there is no consensus on the linguistic nature that differentiates them from common nouns.

Every animate or inanimate referent has a general semantic meaning, but it does not necessarily possess a meaning specific to a proper name. For instance, a house exists independently of whether it has a unique name. However, if an object is known to have an onomastic name, it must also be an appellative. This implies that onomastic names are considered to possess a "secondary meaning" derived from general names. This secondary meaning explains why they are often excluded from general lexicographic works.

Several scholars, including S. Ullman, K.A. Levkovskaya, V. Brøndal, and J. Vandries [11], deny that onomastic names have an independent meaning. They argue that the exclusion of onomastic names from lexicographic works is justified. These names are regulated more by social, legal, and historical norms than by orthographic rules. Consequently, they may not respond to linguistic innovations, such as orthographic reforms, or may do so selectively. As one scholar noted, "They simultaneously serve society within the field of linguistics, entering and not entering the lexical composition of the language, adhering to and not adhering to its laws..." [12].

The main difference between proper nouns and common nouns is related to the principle established by Superanskaya: the phonemic structure of common nouns is clear and precise when compared to proper nouns. And in the Kazakh language Common nouns can only be distinguished from each other by one phoneme, for example, *қар* (snow) - *жар* (cliff), *кел* (come) - *жел* (wind), *құр* (in vain; bustard; create) - *тұр* (stand), etc. However, we cannot accommodate such phonetic variants like *балуан-палуан* (both signify a strong wrestler), *мұндай-бұндай* (both signify "like that"), etc., in our lexical system. Thus, if the phonemic differentiation in common nouns is of a typological nature, the non-coincidence of these phonemes with each other adheres strictly to the rules, since we cannot say *жел-нел*, *қар-мар*, *май-най*, etc. This is essential for linguistic consistency. If the phonemic structure of common nouns were not so rigid, establishing their semantic connection would also be difficult: in a strict semantic context, there must be a strict semantic sign to clearly identify the semantic meaning, but the strict phonemic structure dictates its own orthographic rules.

First of all, we generalised all the above empirical materials. Then synthesised the materials on the peculiarities of spelling problems. The problem of spelling of onomastic names lies in different peculiarities of writing Compound Proper Names. The foundation of the problems related to

onomastic names is different: proper names which are not directly linked to the notions signifying specific objects or subjects may vary significantly in the phonetic, accentological, morphological and even lexical aspects.

For instance: features have been identified that are spelt together with complex toponyms that come with the term ‘көл, өзен, тау, тас, төбе, саз, бұлақ, дала, тал, өткел, ағаш, арал, құм, бел, сай, сор, су, шоқы, кент, құдық, арасан (lake, river, mountain, stone, hill, clay, spring, steppe, branch, crossing, tree, island, sand, ‘bel say, sor, kent, arasan – Kazakh term’, water, well). Some examples can be seen in Table 1.

Table 1 – Joined-up spelling of compound onomastic names

Алакөл	Alakol	Үшарал	Usharal
Жаңаөзен	Janaozen	Қызылқұм	Qyzylqum
Алатау	Alatau	Бәйгеқұм	Baigequm
Ақтас	Aqtas	Ерменсай	Ermensai
Ақтөбе	Aqtobe	Ақсай	Aqsai
Қарасаз	Qarasaz	Жетісу	Jetisu
Ащыбұлақ	Ashsybulaq	Бесшоқы	Besshoqy
Бетпақдала	Betpaqdala	Қарашоқы	Qarashoqy
Қаратал	Qaratal	Таукент	Taukent
Кенөткел	Kenotkel	Барлықарасан	Barlyqarasan
Қараағаш	Qaraagash	Қызыларасан	Qyzylarasan

However, as in the table Compound names combined with the names ‘agash’, ‘arasan’, ‘espe’, ‘adyr’, ‘aman’, ‘aral’ are not always preserved. Using the National Corpus of the Kazakh Language as a research tool qazcorpus.kz, we observe the tendency of one of the consecutive vowels to drop out. For example: ‘Қараағаш’ not “Қарағаш”, “Мырзаадыр” not “Мырзадыр”, “Мақтаарал” not “Мактарал”, “Сарыағаш” not “Сарағаш”.

The roots of these names are not ‘қар’, ‘мырз’, ‘мақ’, ‘сар’, but ‘қара’, ‘мырза’, ‘мақта’ and ‘сары’. While keeping the compressed vowels in the spelling of common lexical names is orthographically correct, the rule for compound onomastic names makes no sense to use this. Also, all names with ‘Arasan’ such as ‘Қызыларасан’, ‘Барлықарасан’ are spelled together, and the names ‘Алма-Арасан, ‘Қапал-Арасан’ are spelled with a hyphen in many cases.

The first part of a compound name consists of a person's name, the second part, a toponymic name, also cause difficulties in spelling. Some examples can be seen in Table 2:

Table 2 – Spelling of compound onomastic names

Қайыпмергеннің Қарасуы	literally Kaiypmergen`s Karasu
Абылайдың Ақаланы	literally Abylai`s Aqalan
Шағатайдың Қаратасы	literally Shagatai`s Karatas
Қыздың Қарасуы	literally Gilr`s Karasu
Бесбайдың Қарашоқысы	Literally Besbai`s Qarashoqy

Although the second part of these names are toponymic names formed by Possessive endings, lowercase letters are becoming more common. Just as: ‘Ұлы Жыланшық’, “Орта Қақпақ”, “Жаңа Бұқтырма”, “Ескі Шілік”, etc. both parts of the names that have a compound component are capitalised. Because these names are created according to the type, character of such names as ‘Орталық Қазақстан’, ‘Шығыс Қазақстан’.

The third group of onomastic names is geographical names with numerals. On the basis of empirical material we can see several writing systems: ‘1-Арбатас’, ‘Бірінші Арбатас’, ‘1 Арбатас’, ‘1 арбатас’

Another problem in spelling onomastic names is the constant updating of historical names.

Between the years 1998-2019, the capital of our country was called "Astana," from 2019 to 2022 it was called "Nur-Sultan," and from 2022 onwards, it reverted back to being called "Astana." Currently, the simultaneous use of two names has become a common occurrence. This diversity allows us to explore morphological, lexical, and syntactic variations related to each name. It aids in understanding the international lexicon of onomastics, as well as the material forms of linguistic transfer from one language to another and from one dialect to another. Terms in onomastics, like loanwords, adapt phonetically and orthographically to fit into the system of the recipient language, making use of the most convenient phonetic and orthographic conventions. However, a loanword does not always adopt its required form immediately; phonetic and semantic variations may exist in the interim. Moreover, onomastic terms cannot always be directly translated from one language to another (they often undergo significant transformation), but they are accepted from one language to another and eventually become part of the lexical system of many languages over time. The city of Almaty, known as "Alma-Ata" in Russian, "Almatie" in German, "Алматы" in Tajik, "Almatiya" in Azerbaijani, and so on, provides a rich ground for exploration in terms of proper names, especially concerning the phonetic adaptations of loanwords and the interaction between languages. Is there a problem with the assimilation of these names? At first glance, it might seem not, with one spelling, one alphabet. But is it really that simple? However, this is not as straightforward as we might think. First and foremost, we need to recognize that oral and written languages constitute two different systems. Professor K. Kuderinova states, "we distinguish between oral language and written language. The reason for this is as follows: 1) In today's human consciousness, there are two types of coding for speech: through graphemes, which represent the graphic portrait of the word, and through phonemes, which represent the fundamental phonetic coloration of the word. 2) In human consciousness, language is preserved in two forms: oral and written. The dominance of writing in language preserves two types of cognitive systems" - [13]. And therefore we raise the question of spelling of onomastic names and took it as an object of a separate study.

DISCUSSION

The writing of Kazakh onomastic names is based on the national alphabet and national graphics, similar to other types of writing. Written language is the graphic representation of oral language. Graphics are used in phonemic writing. The rules and regulations of written language are determined by orthography (spelling): how to represent phonemes (sounds) with what letters, how to write words, how to combine their components together, whether to write them as a whole or separated by spaces or hyphens, and the usage of capital letters, all of which determine the correct application of spelling rules. Writing is marked by the use of punctuation, which is significant. However, not all characters correspond perfectly to phonemes. The analysed empirical materials allowed us to understand that the most important aspect of writing is the preservation of its content.. The initial versions of writing did not fully indicate the phonemic aspect of words. It started with the schematic writing and later developed in connection with the need to link the written form of language with speech, as it facilitates conveying more information and delivering news effectively.

It is known that onomastic names of the republic should be written according to a unified, consistent standard. Since these names in places of state administration, international activities, diplomatic, international relations, in the world information space are mostly given in English, it is necessary to find a way to orientate to the national basis.

At present, negative, erroneous naming of Kazakh names is often found in republican, international documents. As we have said above, most often the same name is found in two or three or even several variants, contrary to the literary norm of the Kazakh language, without observing orthographic rules, i.e. the national basic variant of names is left out.

The period of development of Kazakhstani onomastics in modern conditions is directly connected with the growth of its political and social activity, namely with the active constant use in office work in the state language of enterprises, institutions, organisations, joint-stock companies and businesses of various industries, people's banks, places of general state administration. This is also

evidenced by the fact that the names of administrative-territorial units of the Republic interact daily in the mass media, are widely used in places of higher and secondary education and research institutes, cartographic, geodetic and military headquarters.

Language scripts serve as a natural tool for expressing human experience and the unique way of life within specific regulations. They form an essential communication tool that facilitates social interactions (speaking, listening, writing, reading). It's crucial to recognize that the phonetic structure of a language is closely intertwined with its graphic system. Language scripts manifest their function through a set of specific rules, representing words and sentences through sequences of characters derived from the script.

"The identification of each character in the spoken language is not only related to its pronunciation. Regardless of the country, people who speak the same language accept (write) certain characters differently in the same words" [14]. Consequently, the graphical representations of a word in a script can vary across different languages.

So, onomastic names persist as a significant part of both oral and written language lexicons. However, while the study of the orthographic and grammatical characteristics of proper names has progressed, research into their etymological, linguistic-cultural, and geographical aspects has also seen significant development. The end of the 20th century and the beginning of the 21st century witnessed notable changes in the writing of onomastic names. Substantial transformations occurred across all levels of onomastics (anthroponyms, toponyms, ethnonyms, hodonoms, etc.). One of the main external factors behind such changes is the influence of political decisions, leading sovereign states to simultaneously alter the names of countries, settlements, and other objects. New place names are subject to publication in official publications and all information systems, thereby ensuring their uniform spelling and contributing to the coherence of communication.

CONCLUSION

If any word is regulated and standardized by orthographic rules and the spelling dictionary, should the spelling of onomastic names be distinguished or completely separated from the general spelling rules? Obviously, there should be distinction, not separation. In many lexicographic works, the onomastic names are not considered research objects. For instance, in the spelling dictionary and the explanatory dictionary of the Kazakh literary language, onomastic names are not included into the register. "Compared to European languages, the Spelling dictionary of the Kazakh language is different both in the character of lexemes and the practical content. That is, the Spelling dictionaries of every language may differ according to the natural laws of those languages, the demand, and the usage of that language which is being demonstrated", says the scholar A. Aldash [15]. Indeed, delving into the history of the Spelling dictionaries in Kazakh, we may notice the following characteristics:

However, in the 1978 dictionary, the above supplements were removed, and it was stated: "The list of personal names and geographical names is not provided in the dictionary's publication, it has been expanded and separately issued. The orthographic characteristics of proper names are noted there". In the 1988 orthographic dictionary, all supplements related to proper names were removed.

When introducing proper names into usage, we often encounter a certain "emptiness." This pertains to phonetics, morphology, and orthography. Therefore, when it comes to unifying the usage of general names, it is possible to encounter difficulties. For instance, if in the usage of general names, terms like "гөз" (eye) and "гұрт" (worm) (*Ботаның гөзі, Аялы гөз*) are not permitted, and their writing is considered awkward, the writing of onomastic names, whose etymology is ambiguous, should be given priority: *Ботагөз, Аягөз, Қазыгұрт* etc. We even encounter such graphical varieties written together, separately or with a hyphen as *Қапаларасан, Алма-Арасан, Жоғарғы Теректі, Ұзынағаш, Құшата, Ақын Сара*.

If the writing of common names adheres to a single orthographic principle (phonemic, morphological), the writing of proper names can also be influenced by individual preferences, regions, areas, dialects, and even by the old cartographic writings of cartographers. However, writing general names is not only subject to uniqueness but also to extralinguistic factors, which may lead to

errors. These names also have their own typological features and rules, which must be identified and followed accurately.

INFORMATION ON FINANCING

The article was published within the scope of the program-targeted funding «BR21882249 Improving the National Corpus of the Kazakh language as a tool of intercultural communication and expanding its subcorpora».

REFERENCES

- 1 Zhanuzak T. (2006) Kazak onomastikasy. Kazahskaya onomastika I tom [Kazakh Onomastics, I vol.]. Astana, 400 p.
- 2 Sherba L.V. (1957) Sovremenniy russkiy literaturniy yazyk. – Izbrannye raboty po russkomu yazyku [Modern Russian literary language. – Selected works on the Russian language]. M. – L. 210 p.
- 3 Smiritskiy A.I. (1954) K voprosu o slove («Problema tozhdestva slova») [On the question of the word (“The problem of the identity of the word”)]. T. IV, pp 17-18
- 4 Kim J., Sharon N. (2023) Phonological Trends of Gendered Names in Korea and the U.S.A. / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 71 No. 3, p. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2485> (Accessed 15 August 2024)
- 5 Winheski R. (2024) Toponymic analysis of cataloging waterfalls in Cruz Machado (PR) / Onomastics from Latin America, Vol. 5, No. 1, p. 1–26. DOI: 10.48075/odal.v5i1.31756 (Accessed 14 August 2024)
- 6 Garau A., Ribas X. (2023) Geography and Onomastics: Geographical Terminology in the Oronymy of the Balearic Islands / Voprosy Onomastiki, Vol. 20. No 2. p. 103–118 DOI 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.017 (Accessed 16 August 2024)
- 7 Walkowiak J. (2022) Urban names and etymological reinterpretation / Acta Onomastica, Vol. 63. No 2. p. 483-496 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1072916> (Accessed 18 August 2024)
- 8 Temirgazina Z., Abisheva G., Aselderova R., (2024) Actant Models of Kazakh Anthroponyms-Composites with Substantive and Verb Components / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 72 No. 1, p. 22-32. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2457> (Accessed 20 August 2024)
- 9 Zharkynbekova Sh., Agabekova Zh. (2021) Toponimicheskoe prostranstvo Kazakhstana: voprosy standartizatsii i kodifikatsii [Toponymic space of Kazakhstan: issues of standardization and codification] / Vestnik Evraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Filologiya № 2(135) DOI: 10.32523/2616-678H-2021-135-2-139-153 (Accessed 5 august 2024).
- 10 Lomonosov M.V. (1952) Rossiyskaya grammatika [Russian grammar]. Paragraf 238. poln. sobr. soch. M. L., 471 p.
- 11 Vandries Zh. (1937) Yazyk. Lingvisticheskoe vvedenie v istoriyu [Language. Linguistic introduction to history]. M., 179 p.
- 12 Superanskaya A.V. (1966) Udarenie v sobstvennykh imenakh v sovremennom russkom yazyke [Stress in Proper Names in the modern Russian Language]. M., p 26.
- 13 Kuderinova K.B. (2013) Kazak zhazuynyn tarihy men teoriyasy: oku kuraly [History and theory of Kazakh writing. Educational tool]. Almaty: Eltanym baspasy, 242 p.

- 14 Bazarbaeva Z. M. (2012) Kazak fonologiyasynyn negizderi [Basics of Kazakh phonology]. Almaty: Memlekettik tildi damytu in-ty, 116 p.
- 15 Temur N., Aldash A. (2021) Orfografiyalyk sozdik: leksikografiyalyk printsipter zhane ortologiyalyk taldaudyn mezheleri [Spelling dictionary: lexicographic principles and goals of orthological analysis] / al-Farabi atyndagy KazUU, Filologiya seriyasy, №4(184) <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph11> (Accessed 15 August 2024)

Received: 02.10.2024

Ономастикалық атаулар емлесіндегі кейбір мәселелер

З.М. Базарбаева¹, Д.А. Садық²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

²Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Егемендік алғаннан бастап Қазақстан аймақтарындағы көптеген объектілердің тарихи атаулары қайтарылып, бұрмаланған атаулардың қазақша дұрыс жазылуы қалпына келтіріліп жатыр. Ономастикалық жүйеміздің атаулары тек өз қажеттілігімізге ғана қызмет етіп қоймай, халықаралық қауымдастыққа да қолжетімді болу үшін, алдымен, өз тіліміздегі нормалауды жүзеге асыру аса қажет. Ономастиканың этимологиялық, лингвокогнитивтік аспектідегі зерттеулері жақсы дамығанымен, олардың емлесіне байланысты проблемалар арнайы қарастырылмады. Мақалада жалқы есімдердің айтылуы мен жазылуына, емлесі ерекшеліктеріне қатысты мәселелер талқыланады. Әлемдік ономастикалық емлеге қатысты зерттеулерге анализ жүргізіледі. Әр жылдардағы емле сөздіктеріндегі жалқы есімдердің берілуіне талдау жүргізіледі. Жалпы есім мен жалқы есімнің құрылымдық, семантикалық айырмашылықтарына байланысты ғалымдардың пікірлеріне тоқталып, олардың ерекшеліктері талқыланады.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, антропонимика, емле, жазу, сөздік, лексикография, орфография.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жанузак Т. (2006) Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика I том. – Астана, 400 б.
- 2 Шерба Л. (1957) Қазіргі орыс әдеби тілі. – Орыс тілі бойынша таңдамалы еңбектер. М. – Л. – 120 б.
- 3 Смирицкий А. (1954) Сөз туралы мәселе (сөздің сәйкестігі мәселесі), т. IV, Б. 17-18.
- 4 Kim J., Sharon N. (2023) Phonological Trends of Gendered Names in Korea and the U.S.A. / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 71 No. 3, p. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2485> (Accessed 15 August 2024)
- 5 Winheski R. (2024) Toponymic analysis of cataloging waterfalls in Cruz Machado (PR) / Onomastics from Latin America, Vol. 5, No. 1, p. 1–26. DOI: 10.48075/odal.v5i1.31756 (Accessed 14 August 2024)
- 6 Garau A., Ribas X. (2023) Geography and Onomastics: Geographical Terminology in the Oronymy of the Balearic Islands / Voprosy Onomastiki, Vol. 20. No 2. p. 103–118 DOI 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.017 (Accessed 16 August 2024)

- 7 Walkowiak J. (2022) Urban names and etymological reinterpretation / Acta Onomastica, Vol. 63. No 2. p. 483-496 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1072916> (Accessed 18 August 2024)
- 8 Temirgazina Z., Abisheva G., Aselderova R., (2024) Actant Models of Kazakh Anthroponyms-Composites with Substantive and Verb Components / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 72 No. 1, p. 22-32. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2457> (Accessed 20 August 2024)
- 9 Жарқынбекова Ш., Ағабекова Ж. (2021) Қазақстанның топонимикалық кеңістігі: стандарттау және кодификациялау мәселелері / Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология Сериясы № 2(135) / DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153 (Қаралған күні – 5 Тамыз 2024 жыл)
- 10 Ломоносов М.В. (1952) Ресей грамматикасы. Параграф 238 / Шығармаларының толық жинағы. М.; Л., Т. С. 471
- 11 Вандриес Ж. (1937) Тіл. Тарихқа лингвистикалық кіріспе. М., 179 с.
- 12 Суперанская А. (1966) Қазіргі орыс тілі жалқы есімдеріндегі екпін. Орфография собственных имен /М.: Наука, С. 26.
- 13 Күдерінова Қ. (2013) Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 242 б.
- 14 Базарбаева З. (2012) Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту ин-ты. – 116 б.
- 15 Темур Н., Алдаш А. (2021) Орфографиялық сөздік: лексикографиялық принциптер және ортологиялық талдаудың межелері / әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Филология сериясы, №4(184) <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph11> (Қаралған күні 16 Тамыз 2024)

Материал 02.10.2024 баспаға түсті

Некоторые проблемы в написании ономастических имен

З.М. Базарбаева¹, Д.А. Садық²

¹Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, Алматы, 050000, Республика Казахстан

²Казахский национальный университет им аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

С момента обретения независимости восстановлены исторические названия многих объектов в регионах Казахстана, восстановлены правильные казахские написания искаженных названий. Для того чтобы названия нашей ономастической системы служили не только нашим собственным потребностям, но и были доступны международному сообществу, необходимо в первую очередь провести стандартизацию на родном языке. Хотя исследования этимологических и лингвокогнитивных аспектов ономастики достаточно развиты, проблемы, связанные с их написанием, не получили специального рассмотрения. В данной статье затрагиваются вопросы, связанные с произношением и написанием имен собственных, а также с орфографическими особенностями. Анализируются исследования, связанные с глобальной ономастической орфографией. Кроме того, в статье изучается представленность имен собственных в орфографических словарях на протяжении многих лет. В статье также приводятся мнения ученых о структурных и семантических различиях между нарицательными и собственными существительными, рассматриваются их отличительные особенности.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, антропонимия, орфография, письмо, словарь, лексикография, орфография.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жанузак Т. (2006) Казахская ономастика, I том. – Астана, 400 с.
- 2 Шерба Л.В. (1957) Современный русский литературный язык. – Избранные работы по русскому языку. М. – Л. – 120 с.
- 3 Смирицкий А.И. (1954) К вопросу о слове («Проблема тождества слова»), т. IV, С. 17-18.
- 4 Kim J., Sharon N. (2023) Phonological Trends of Gendered Names in Korea and the U.S.A. / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 71 No. 3, p. 37-46. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2485> (Accessed 15 August 2024)
- 5 Winheski R. (2024) Toponymic analysis of cataloging waterfalls in Cruz Machado (PR) / Onomastics from Latin America, Vol. 5, No. 1, p. 1–26. DOI: 10.48075/odal.v5i1.31756 (Accessed 14 August 2024)
- 6 Garau A., Ribas X. (2023) Geography and Onomastics: Geographical Terminology in the Oronymy of the Balearic Islands / Voprosy Onomastiki, Vol. 20. No 2. p. 103–118 DOI 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.017 (Accessed 16 August 2024)
- 7 Walkowiak J. (2022) Urban names and etymological reinterpretation / Acta Onomastica, Vol. 63. No 2. p. 483-496 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1072916> (Accessed 18 August 2024)
- 8 Temirgazina Z., Abisheva G., Aselderova R., (2024) Actant Models of Kazakh Anthroponyms-Composites with Substantive and Verb Components / Names: A Journal of Onomastics, Vol. 72 No. 1, p. 22-32. DOI: <https://doi.org/10.5195/names.2023.2457> (Accessed 20 August 2024)
- 9 Жарқынбекова Ш., Ағабекова Ж. (2021) Топонимическое пространство Казахстана: вопросы стандартизации и кодификации / Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Филология Сериясы № 2(135) / DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153 (Дата обращения – 5 Августа 2024 года)
- 10 Ломоносов М.В. (1952) Российская грамматика. Параграф 238 // полн. собр. соч. М.; Л., Т. С. 471
- 11 Вандриес Ж. (1937) Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 179 с.
- 12 Суперанская А.В. (1966) Ударение в собственных именах в современном русском языке. М., С 26.
- 13 Кудеринова К. (2013) История и теория казахской письменности. Учебное пособие. – Алматы: «Елтаным баспасы», 242 с.
- 14 Базарбаева З. (2012) Основы казахской фонологии. – Алматы: Ин-т развития государственного языка. – 116 с.
- 15 Темур Н., Алдаш А. (2021) Орфографический словарь: лексикографические принципы и этапы ортологического анализа / КазНУ им. Аль-Фараби, серия Филология, №4(184) <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph11> (Дата обращения – 15 Августа 2024 года)

Материал поступил в редакцию журнала 02.10.2024

XFTAP 16.41.25

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp71-81](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp71-81)

Л.Ә. Еспекова

Ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000,
Қазақстан Республикасы

ХОТОН ТІЛІНДЕГІ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАР

Мақалада әлі толық зерттеле қоймаған, жойылып бара жатқан тілдер қатарына жататын хотон тілі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар алынды. Жұмыстың негізгі мақсаты – түркі тілдер тобына жататын хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың құрамын талдау. Мақалада хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың саны, олардың жасалу ерекшеліктері нақты тілдік деректер негізінде талданады.

Жұмыста хотон тілінің дыбыстық жүйесіне тән ерекшеліктер сараланып, түркі тілдеріне тән ортақ заңдылықтар айқындалды. Жалпы кез келген тілдің дыбыстық құрамын, ерекшелігін, заңдылықтарын айқындауда туыстас тілдермен салыстыра зерттеу маңызды болып табылады. Хотон тілінің дыбыстық жүйесіне тән ерекшеліктерді айқындауда қазақ, қырғыз тілдерімен салыстыра қарастыру дауыссыз фонеманың даму жолдарын, фонологиялық жүйедегі өзгерістерін анықтауға септігін тигізеді. Сондықтан жұмыста хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамы түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ және қырғыз тілдерімен салыстырыла беріледі. Тілдік деректер негізінде хотон тіліндегі дауыссыздардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері сараланды. Дауыссыз дыбыстардың сөздің бірінші буынында, сөз ортасында, сөз соңында қолданылу позициялары, кейбір дауыссыздардың сөз басында қабаттаса қолданылу сипаты да талданды.

Хотон тіліндегі дыбыстық өзгерістерді саралай отырып, оның ішкі заңдылықтарын басқа түркі тілдерімен салыстыру барысында туыстық байланыстары анықталды. Сонымен қатар кейбір дыбыстардың жасалу жолдарына сипаттама беріліп, қазіргі қазақ әдеби тілімен сәйкес келетін жайттар талданды. Хотон тіліндегі кейбір дыбыстардың пайда болуына сыртқы факторлардың әсері, оның белгілі бір дәрежеде тілге ықпалы байқалады. Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың түркі тілдеріне ыңғайлас келуі, дауыс қатысына қарай топтаудағы ұқсастықтар, көптеген дауыссыз дыбыстардың ортақтығы нақты тілдік деректер негізінде көрініс тапты.

Кілт сөздер: хотон тілі, қазақ тілі, қырғыз тілі, түркі тілі, дауыссыз дыбыстар, үн, салдыр.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Түркі тілдер тобына жататын тілдердің даму тарихы әртүрлі. Олардың ортақ белгілерімен қатар, әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері де кездеседі. Бұл, әрине, сол тілдің қалыптасу, даму тарихымен байланысты екені дау тудырмайды. Түркі тілдер тобына жататын тілдердің бірі – хотон тілі. Қазіргі таңда бұл тіл жойылып бара жатқан тілдер қатарына жатады. Хотон тіліне қатысты алғашқы деректерді Г.Н.Потанин, Б.Владимирцов, А.Самойлович еңбектерінен кездестіреміз [1, 182]. Бүгінгі күні ғалым Ж.А.Жақыповтың жетекшілігімен «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» жобасы аясында хотон тіліне қатысты арнайы зерттеулер жүргізіліп жатыр.

Жұмысымызда осы тілдегі дауыссыз дыбыстар құрамы қарастырылады. Кез келген тілде дыбыстар сөзді жасауға, оны құрастыруға, танып-білуге қызмет етеді. Сондықтан хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың құрамын айқындау маңызды болып табылады. Тілдегі

дыбыстардың тіркесу, үндесу ерекшеліктерін дауыссыз дыбыстардың сандық, сапалық сипатын саралау барысында ғана қол жеткіземіз.

Қазіргі таңда хотон тілі жойылып бара жатқан тілдер қатарына жататындықтан, зерттеу нәтижесінде бұл халықтың дыбыстық жүйесіне қатысты құнды деректер жинай аламыз. Осы тілге байланысты жинақталған сөздіктердегі материалдарға сүйене отырып, хотон тіліндегі дауыссыздар құрамын, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын айқындаймыз. Жалпы хотон тіліне қатысты зерттеулер тіл мамандарына, түркітану ғылымымен айналысатын мамандарға тіл тарихын зерттеуде қажет материал болып саналады.

КІРІСПЕ

Түркі этностарының тобына жататын хотондар Моңғолияның Уас аймағында мекендейді. Қазіргі таңда бұл халықтың тілі жойылып бара жатқан тілдер қатарында. «XX ғасырдың басында орыс ғалымдары Григорий Потанин мен Борис Владимирцов жүргізген Хотон этнотипі туралы алғашқы зерттеулер хотон тілінің түркі халқы тіліне тиесілі, ал антропологиялық ерекшеліктері Шығыс Түркістанның отырықшы халықтарына ұқсас екенін пайымдады» [1, 180]. Түркі тілдер тобына жататын хотон тілінің дыбыстық жүйесі зерттелмеген. Бұл тақырыптың өзектілігін әрі маңыздылығын таныта түседі. «Phonetics is related to other areas of the language, because without sound, accent, and tone, there would be no syllable, word, phrase, or sentence» [2, 84]. Кез келген тілдің ерекшелігін, заңдылықтарын айқындауда туыстас тілдермен салыстыра қарастыру маңызды болып табылады. Туыстас тілдердің ортақ ерекшеліктерін саралай отырып, жеке тілдің белгілері анықталады. Осы мақсатта хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамын қазақ, қырғыз тілдеріндегі дауыссыздармен салыстыра қарастырдық.

Хотон тілінде дауыссыз дыбыстар саны (20) дауысты дыбыстарға қарағанда әлдеқайда көп. Олардың саны, да, құрамы да әртүрлі. «The sound system of Turkic languages has undergone many changes throughout history and has survived to this day. These changes occur in both vowels and consonants» [3, 109]. Түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстар санының әртүрлі болуы әр тілдің қалыптасу тарихымен, дыбыстық жүйедегі өзгерістерге байланысты екені сөзсіз. Кез келген халықтың тарихи дамуына әлеуметтік, географиялық жағдайдың салдары болады. Экстралингвистикалық фактор тілдің тек лексикалық қорына ғана емес, фонетикалық жүйесіне де белгілі дәрежеде ықпал жасайды [4, 50]. Хотон тіліндегі дауыссыздар құрамының әртүрлі болуы да тілдің қалыптасу, даму тарихымен байланысты екені сөзсіз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Хотон тілінің дыбыстық жүйесін саралауда шетелдік ғалымдар Б.Я.Владимирцов, С.Е.Малов, А.М.Щербак, Т.С.Садыков, К.Т. Токтоналиев, отандық ғалымдар М.Томанов, С.Мырзабеков, Ә.Жүнісбек, Ж.А.Жақыпов және т.б ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Мақалада талдау, жинақтау, салыстыру, сипаттау, саралау әдістері пайдаланылды.

Зерттеу жұмысында салыстырмалы әдіс негізгі әдістердің бірі болып табылады. Хотон тілі түркі тілдер тобына жататындықтан, оның дыбыстық жүйесін туыстас түркі тілдерімен салыстыра қарастырған жөн. Қазіргі таңда хотон тілі жойылып бара жатқан тілдер қатарында қарастырылады.

Жұмыста салыстыру әдісін пайдалана отырып, хотон тілінің дыбыстық жүйесінің ерекшеліктері айқындалады. Туыстас тілдердің, оның ішінде қазақ, қырғыз тілдерімен жанасатын тұстарын талдай отырып, хотон тілінің фонологиялық жүйесіндегі өзгерістерді, дауыссыз дыбыстардың даму жолдарын, ортақ белгілерін анықтауға толық мүмкіндік бар.

Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың құрамын, түрлі дыбыстық өзгерістерді анықтау мақсатында, ол өзгерістердің себептерін саралауда талдау, жүйелеу, жинақтау, салыстыру әдістері жиі қолданылды. Жеке бір тілдің ерекшелігі сол тілге жақын туыстас тілдермен салыстыру, талдау барысында айқындалатыны анық. Туыстас тілдерге тән ортақ

зандылықтарды анықтай отырып, жеке тілдің жалпы сипатын, айырмашылығын танып білеміз. Сондықтан жұмысымызда салыстырмалы әдіс негізгі әдістер қатарына жатады.

Салыстырмалы әдісті басшылыққа ала отырып, мынандай жетістіктерге қол жеткіземіз:

1) хотон тілін туыстас тілдермен салыстыра отырып, оның ұқсас жақтарымен қатар, өзгерістердің пайда болу себептерін айқындаймыз;

2) туыстас тілдердің ішінде нақты қай тілге жақын екендігін анықтай аламыз. Барлығы түркі тілдер тобына жататын туыстас тілдер болғанымен, олардың жақындық дәрежесі бірдей болмайды. Сондықтан жұмысымызда нақты тілдік деректер негізінде туыстас тілдермен жақындық дәрежесі сараланады.

НӘТИЖЕЛЕР

Дауыссыз дыбыстар – өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырауы нәтижесінде пайда болатын дыбыстар. Бұл дыбыстардың жасалуында дауыс желбезегі толық қатыспайды, акустикалық жағынан үн мен салдырдан тұрады.

Хотон тілінде 20 дауыссыз дыбыс кездеседі: б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ч, х, ш, ц. Дауыссыздар құрамында қазіргі түркі тілдерінде кездесетін у, қ, ң, ф, һ дыбыстары мүлдем кездеспейді. Бұл әр тілдің қалыптасу тарихымен тікелей байланысты. Бұған сыртқы факторлардың да әсері бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Хотон тілі де тарихи даму барысында түрлі өзгеріске ұшыраған тілдердің қатарына жатады, дегенмен де бұл тілдің туыстас тілдерден өзіндік ерекшеліктері болатынын жоққа шығара алмаймыз. Хотон тілі дыбыстық құрамы жағынан көптеген түркі тілдерінен ерекшеленеді.

Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамы мынандай жүйе бойынша талданды:

- 1) сөз басында, сөз ортасында және сөз соңында кездесетін дауыссыз дыбыстар;
- 2) дауыстың (үн мен салдыр) қатысына қарай;
- 3) жасалу орнына қарай;

Сөз басында 18 дауыссыз дыбыс (б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, с, т, ч, х, ш, ц) жиі ұшырасады, ал [ғ] және [р] дыбыстары сөз басында кездеспейді. Үн мен салдырдың қатысына қарай 3 топқа жіктелді, оның ішінде үнділер: л, м, н, р, й (5); ұяндар: б, в, г, ғ, д, ж, з (7); қатаңдар: п, к, с, т, ч, х, ш, ц (8).

Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстарды жасалу орнына қарай 3 топқа жіктедік:

- 1) ерін дауыссыздары : б, п, м (3)
- 2) тіс пен ерін дауыссыздары: в (1)
- 3) тіл дауыссыздары: г, ғ, д, ж, з, й, к, л, н, р, с, т, ч, х, ш, ц (16).

Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамында басқа түркі тілдерімен ортақ ұқсастықтар да кездеседі. Әсіресе, [Б] мен [П] дыбыстарының алмасуын айтуға болады. Хотон тілінде сөздің соңындағы [Б] қазақ тіліндегі [П] дауыссызына сәйкеседі. Ұяң дауыссыздардың қатаң болып өзгеруі көне түркі жазба ескерткіштерінде де ұшырасып отырады. Жалпы бұл фонемалар түркі тіліндегі көне фонемалар болып саналады.

Хотон тілінде өте жиі қолданылған фонемалардың қатарына [К] және [Г] дауыссыздары жатады. Бұл дыбыстар сөздің барлық шенінде қолданылады әрі қазақ тіліндегі [К] дауыссызына сәйкес келеді. Сонымен қатар қырғыз тіліндегі [К] және [Г] фонемаларына жақын болып келеді. Хотон тілінде [Ғ] дыбысы да ұшырасады, бірақ бұл дыбыс сөз ортасында не соңында ғана кездеседі әрі бұл дыбыспен қолданылатын сөздер тобы өте аз.

Келесі ерекше фонемалардың бірі – [Ч] дыбысы. Бұл дыбыс та сөз ішінде барлық позицияда қолданылады. Қазіргі таңда көптеген түркі тілдерінде бұл фонема кездеспейді. Бұл дыбыс қолданылу жиілігі жағынан, жасалу сипатына қарай қырғыз тіліндегі [Ч] дыбысына ұқсайды.

Келесі дыбыстар тобы – [ш], [с], [з] дауыссыздары. Бұл үш дыбыс та сөздің барлық шенінде кездесе береді. Қолданылу сипаты жағынан хотон тіліндегі [ш] дыбысы қазақ тіліндегі [с] дыбысымен, ал хотонның [с] дыбысы қазақтың [з] дыбысымен сәйкеседі.

[P] дыбысы хотон тілінде сөздің ортасы мен соңында ұшырасады. Бұл дыбыс сөз соңында қолданылғанда бірде [ь] белгісімен, бірде [ъ] белгісімен беріледі. Бұл [p] дыбысының хотон тілінде жуан не жіңішке айтылу ерекшелігімен байланысты. [P] дыбысының бұл қасиеті түркі тілдерінде де кездеседі. Хотон тілінде сөз соңында [ь] белгісімен, [ъ] белгісімен қолданылу [л] дыбысында да кездеседі.

Хотон тілінде актив фонемалардың қатарын [Й] дыбысы құрайды. Сөз ішінде қолданылу жиілігі өте жоғары, көптеген зерттеушілер [Й] дыбысының бұл қасиетін қазіргі түркі тілдеріне тән қасиет деп таниды. Келесі дауыссыз – [Ж] дыбысы. Сөз басында бұл дыбыстың алдынан [Д] дауыссызының қосылып айтылу ерекшелігі байқалады. Бұл ерекшелік түрік, қырғыз және әзірбайжан тілдерінде ұшырасады.

Қатаң [X] дыбысы сөздің ішінде барлық позицияда кездеседі және де сөздің басында [K] дауыссызымен тіркесе қолданылу ерекшелігі байқалады. [KX] дыбыстық тіркесі қазақ тіліндегі [K] дауыссызына сәйкеседі.

[B] дауыссызы да хотон тілінде жиі ұшырасады. Көптеген зерттеушілер түркі тілдерінде бұл фонеманың қолданыс табуын сөз құрамындағы дыбыстық өзгерістердің нәтижесі деп қарайды. Хотон тіліне қатысты кейбір жазбаларда [B] дауыссызы [W] таңбасымен де беріледі. Сөз шенінде жиі ұшырасатын дыбыс – [Ц]. Сөздің барлық позициясында кездесетін актив фонема. Хотон тілінде жиі қолданылуы монғол тілінің ықпалынан болса керек. Жалпы түркі тілінде бұл дыбыс диалектілер құрамында ғана сақталған. Жалпы хотон тілінде кездесетін дауыссыздар түркі тілдерінің көпшілігінде ұшырасады. Әрине, саны жағынан салыстырғанда сәйкес келетін түркі тілдерін табу қиын. Хотон тілінде кейбір дауыссыздар ұшыраспағанымен дыбыстық сәйкестіктерге қарап, екі дауыссыздың бір дыбысқа ауысқанын да байқауға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Хотон тілінде жиі кездесетін дыбстардың бірі – [B] дыбысы. Ол сөздің барлық шенінде кездесе береді: бар, бер, балалар, бё (ер тоқым), бүркәк (бөрік), бадан нирякъ (балаң үйрек), баръ (барыс), бөръ, булбаг(мата), алыб (алып) және т.б. Бұл дыбыс, әсіресе, сөз басында жиі ұшырасады. [B] дауыссыз дыбысы «қос еріннің тоғысуы арқылы жасалады» [5, 82], дауыссызды айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, сондықтан бұл дыбыс ұяң дыбыстар қатарына жатады. Жоғарыда берілген мысалдардан хотон тіліндегі сөз соңындағы [B] дыбысының қазақ тіліндегі [П] дыбысына сәйкес келетінін көруге болады (б~п): хот. алыб – қаз. алып; хот. зайыб – қаз. зайып, ал [П] дыбысы сөз басында келгенде қазақ тіліндегі [B] дыбысымен алмасады (п~б): хот. паш – қаз. бас.

Орхон-енисей ескерткіштерін зерттеуші ғалымдар қазіргі түркі тілдерінде ұяң дыбыстар қолданылатын позициялардың қатаң болып қолданылатынын (ұяң-қатаң) айтады. Яғни, бұл түркі тілдеріндегі б~п, п~б дыбыстарының алмасуы бұрыннан бар екенін танытады. Әрине, бұл дыбыстық алмасулардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты екені сөзсіз. Хотон тілінде кездесетін бұл дыбыстық алмасулар оның түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктерімен сабақтастығын таныта түседі. Таралу аумағының үлкендігіне қарамастан түркі тілдерінің ортақ фонологиялық ерекшеліктер бар. «Despite their huge area of distribution, Turkic languages share essential phonological, morphological, and syntactic features» [6, 163]. Хотон тілінде [б] дыбысымен жарыса қолданылатын дауыссыз – [п] дыбысы. Бұл дыбыс сөз басында және сөз ортасында кездеседі: паш (бас), перләр (пірлер), ялпакъ (жалпак), көпөөн (кәрі). Бұл да [B] дыбысы сияқты қос ерін дауыссызы болып табылады. Бірақ [B] дыбысынан айырмашылығы бұл дыбысты айту кезінде дауыс желбезегі мүлдем қатыспайды. [B] мен [П] дауыссыздары түркі тілдерінде қолданылатын көне ерін фонемалары болып табылады.

Хотон тіліндегі келесі ерін фонемалардың бірі – [M]. Бұл дауыссыз дыбысы «қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады...Дауыс қатысына қарай үнді (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады» [5, 88]. Хотон тілінде [m] сөздің басында, ортасында, соңында қолданылатын актив дыбыс: малъ (мал), маралъ (марал), монан (мойын),

бармакъ (бармақ), хальмикъ (қалмақ), улмер (жігіт), тойдм (тойдым), іштім. Бұл да үнді, ерін дауыссыздарының қатарына жатады.

Хотон тіліндегі келесі мұрын жолды дауыссыздардың бірі – [н] дыбысы. [Н] дыбысы тіл ұшы, үнді дауыссыз дыбыс болып табылады. Бұл дыбыс сөз басында, ортасында және аяғында ұшырасады: намсаа, нааяг, ана, тон (киім), йан (өмір), монан (мойын), он.

Хотон тіліндегі келесі дауыссыздардың бірі – [к]. Бұл дауыссыз өте актив фонемалардың қатарына жатады, ол сөздің барлық шенінде қолданыла береді: ак (ақ), ак чичканъ (ақ тышқан), аркаръ (арқар), козь (қозы), кокъ (көк), кушь (күс), кайданъ (қайдан), коянъ (қоян), кызыль (қызыл), кылганымга (қылғаныма), керек (қырық), таксырь-тақсыр, бармакъ (бармақ), елѣк, элек (тірек, көмек) және т.б. Жоғарыда берілген мысалдардан хотон тіліндегі [к] дыбысының сөздің барлық шенінде қазақ тіліндегі [қ] дауыссызына (к~қ) сәйкес келетінін байқауға болады. Сонымен қатар хотон тіліндегі [г] дыбысы да көбіне қазақ тіліндегі [қ] дыбысына (г~қ) сәйкеседі. Мысалы: хот. газъ – қаз. қаз; хот. гаргай – қаз. қарғай; хот. гульджа – қаз. құлжа; хот. гамчак – қаз. қамшы; хот. гөзә – қаз. көз; хот. гол – қаз. қол және т.б. Ал [ғ] дыбысы хотон тілінде сирек кездеседі: болғон (болған), аған (аға), ұлағ (іні, қарындас), очағ (ошақ) сусғо (ожау), тоғус (тоғыз). Көбіне сөздің ортасында не соңында ұшырасады. Қазіргі қазақ тілінде көптеген зерттеушілер қ~к, ғ~г дауыссыздарын бір дыбыстың үндесім варианты деп қарастырады. Ә.Жүнісбек қ мен к-ні бір фонема, ғ мен г-ні бір фонема дейді. Олардың бір дауыссыздың үндесім варианты екендігі ескеріліп, бір дауыссыз деп қарастыру керектігін айтады [5, 75]. Жалпы жоғарыдағы хотон тіліндегі к, г фонемаларының берілуі қырғыз тілінің жазылу жүйесіне келеді: кыз, тышқары, кайыр, жылқычы, кызылча және т.б. Бұл Б.Я.Владимирцовтың [7, 266], А.М.Щербактың [8, 122] хотон тілі қырғыз тіліне жақын деген пікірлерін дәлелдей түседі. Әрі хотон тілінде қ дыбысының орнына к, г дыбыстарының келуі, бұлардың бір дыбыстың үндесім варианты екенін көрсетеді.

Хотон тілінде жиі кездесетін дауыссыздар [Т] мен [Д] дыбыстары. Бұл фонемаларды айтқанда «тілдің ұшы үстіңг күрек тіске жабысып, ауа жорлын бөгейді де, тез ажырайды» [9, 68]. [Т] дыбысы сөздің барлық шенінде кездесе беретін актив фонемалардың қатарына жатады: тілі (тіл), төрт, таксырь (тақсыр), тамырдай, тонгуь (доңыз), тұрат (тұр), ата (ат-жылқы), ата, ота (от), иты (жеті), кантатъ (қайтеді), йіт (ит). Сол сияқты [Д] дыбысы да сөз басында, ортасында және соңында кездеседі: душмээн (дұшпан), дөнжин (дөнежін), дөнин (дөнен), мурда (мұрын), молдо (молда), абдал (әбдіре), атааганд (жылқы), онд (бауырсақ). Бұл дыбыстардың бір-бірінен айырмашылығы [Т] қатаң, ал [Д] ұяң дауыссыздар қатарын құрайды.

Хотон тілінде жиі кездесетін фонемалардың бірі – [ч] дыбысы. Бұл дыбыс та сөздің барлық шенінде кездесе береді: чикса (шықса), чөрчән (жаулық), чапан (жейде), кичкиня (кішкене), кокъ чичканъ (көк тышқан), чачибыкъ (шашбау), бобичек (бөбешік), ички (ешкі), кічинә (кішкене), агачъ (ағаш). Жалпы түркі тілдерінде [ч] сөз басында жиі қолданылады әрі мағына ажыратушылық қасиеті бар фонема ретінде қарастырылады. Хотон тілінде де бұл фонема сөз басында жиі қолданылады. [Ч] дыбысы сөз ішінде қолданылу ерекшелігі жағынан да, жасалуы жағынан да қырғыз тіліндегі [ч] дыбысына ұқсас болып келеді. Қырғыз тілінде де бұл фонема «Төл сөздөрдүн башында да, ортосунда да, соңунда да келе берет: чал, чак, ча-ка, а-ча, бе-чел, күч, чач, тынч ж.б.» [10, 124]. Ал «Жасалуу орду боюнча тил учу алдыңқы таңдайчыл (бүйлөчүл) үнсүз деп табылат. Өпкөден чыгып келаткан аба басым менен адегенде жарылып барып тоскоолду ачып, жарылма шыбыш чыгарат андан соң жылчыкка айланган тоскоолдон кысылып өтүп, шуулдама шыбыш чыгарат» [10,123]. Хотон тіліндегі [ч] дыбысы қазақ тіліндегі [ш] дыбысымен (ч~ш) алмасады: хот. арчанъ – қаз. арша; хот. үчү – қаз. үш; хот. чолпанъ – қаз. Шолпан және т.б.

Хотон тіліндегі келесі дауыссыздар – [ш], [с], [з] дыбыстары. [Ш] дыбысы сөздің барлық шенінде ұшырасады: шаадаг (терлік шапан), яшка яшь (жасқа жас), гушь-күс, баштаганъ-бастаған, аштах (астық), беші (бес), гөш(ет) іш, тіш (тіс). Жоғарыда берілген сөздерде, көп жағдайда, хотон тіліндегі [ш] дыбысының қазақ тіліндегі [с] дыбысына сәйкесетіні (ш~с) байқалады: хот. баштаганъ – қаз. бастаған; хот. аштах – қаз. астық; хот. кушь – қаз. күс. [С] мен [ш] дыбысының алмасуы, бұл дыбыстардың жасалым белгілерінің ұқсастығына да

байланысты екенін ескеруіміз керек. Бұл екі дыбысты айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни екеуі де қатаң дыбыс. Әрі екеуі «тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шекарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай тіл ұшы дауыссызы» болып табылады [5, 77]. Ал хотон тіліндегі [с] дыбысы қазақ тіліндегі [з] дыбысына сәйкеседі (с~з): хот. отус – қаз. отыз; хот. сегіс – қаз. сегіз; хот. тоғус – қаз. тоғыз, хот. бос – қаз. боз және т.б. Хотон тілінде [з] дыбысы да кездеседі, ол сөздің барлық шенінде ұшырасатын, ұяң, тіл алды дауыссыз дыбыс: зенсе (жеңге), зургаадай (арпа), үз (жүз), туз (түз), оза (ауыз), семез (семіз), гоз (етік), биз (бір) және т.б. Қолданылу ерекшелігі жағынан бұл дыбыс та сөздің барлық позициясында ұшырасатынын көреміз.

Келесі дауыссыз – [р] дыбысы. Хотон тілінде бұл дыбыс сөздің ортасында және соңында жиі кездеседі: гурт (құрт), імрәк (жас), сэрхээг (сиреу), тұр, бірі (бір), емпр (кемпір), йер (жер), йүр (жүр), бер және т.б. Хотон тілінде сөз соңында қолданылған [р] дыбысы [ь] белгісімен не [ъ] белгісімен қолданылады. Жалпы кейбір түркі тілдерінде дауыссыздардың әрі жуан, әрі жіңішке айтылуы кездеседі. Зерттеушілердің пікірінше, чуваш тілінде «л, н, т, р дыбыстары міндетті түрде сөз құрамында әрі «жуан», әрі «жіңішке» айтылады» [4, 51]. Хотон тілінде де р, л, н дыбыстарының жуан, жіңішке нұсқаларын кездестіруге болады. [Р] дыбысы [ь] белгісімен қолданылғанда жіңішке: бөрь (бөрі), ал [ъ] белгісімен қолданылғанда жуан айтылады: ярь (жар), аркарь (арқар), барь (барыс), Кункярь (жалқы есім), сарь (сары). Осындай жайтты [л] дыбысына да қатысты айтуға болады. Потанин жазбаларында [л] дыбысы көбіне [ъ] белгісімен беріледі: малъ (мал), мараль (марал), гульджа (кұлжа), кызыль (қызыл). Жалпы [л] дыбысы – жасалу орнына қарай тіл ұшы, дауыс қатысына қарай үнді дауыссыз. Сөздің бірінші буынында, ортасында, соңында кездесе береді: үлөөк(бөбек), ерле (жерле), кезәл (кездеме) және т.б. Сонымен қатар Потанин жазбаларында сөз соңындағы [Н] дыбысының жуан түрін де [ъ] белгісімен береді: коянь (қоян), кайдань (қайдан), сар чичкань (саршұнак), суулагань (суды), чичкань (тышқан), яратканынь (Жаратқаным).

Хотон тіліндегі актив фонемалардың бірі – [Й] дыбысы. Бұл дыбыс сөздің басында, ортасында, соңында қолданылады және де хотон тілінде бұл дыбыстың сөз басында қолданылу жиілігі жоғары: йерде (жерде), йасы (жасы), йерләгән (жерлеген), йаны (жаны), үй йакшы (жаксы), йер-су (жер-су), йете (жеті), кайдань (қайдан), айр (айыр), той, бай. С.Е.Малов сөз ішінде [Й] дыбысының қолданылу шегіне қарай түркі тілдерін екі топқа бөледі: «Все древние и современные нам тюркские языки можно очень хорошо разделить на две большие группы по признаку присутствия или отсутствия звука й в известных позициях ряда слов...» [11, 140]. Зерттеуші сөз басында, сөз ортасында [Й] дыбысының қолданылуы жаңа түркі тілдеріне тән позиция деп қарастырады. Жалпы [Й] дауыссызы сөз басында көптеген түркі тілдерінде кездеседі [4, 55]. Қазақ, қырғыз тілдерінде [й] дыбысы сөз басында мүлдем кездеспейді. Хотон тіліндегі [Й] дыбысы сөз басында қолданылғанда қазақ тіліндегі [ж] дыбысына (й~ж) сәйкес келеді: хот. йылдыс – қаз. жұлдыз, хот. йок – қаз. жоқ және т.б.

[Ж] дыбысын айтқанда «дауыс желбезегі жартылай тербеледі» [5, 84], ұяң, тіл алды дауыссыз дыбысы, ол сөздің барлық деңгейінде кездеседі: жылхә (жылқы), жырман (жиырма), жирэм (жиырма), жогомтой (май), дәнжин (дөнежін), көгөлжиргин (көгершін), кебежа (кебеже), береж (плащ) және т.б. Хотон тілінде кейбір сөздердің құрамында [ж] дыбысының алдынан [д] қосылып жазылады: джемьсь (жеміс), гульджа (кұлжа) және т.б. Жалпы «Әзірбайжан, түрік, қырғыз тәрізді тілдер құрамында жалаң ж фонемасынан басқа аффрикат дж фонемасы айтылады» [4, 53]. Кейбір түркі тілдерінде диалектілік сипатта да кездеседі. Сондықтан бұның хотон тілінде де кездесуі заңды құбылыс.

[Х] дыбысы қатаң, тіл арты дыбысы болып табылады. Бұл дыбыс та сөздің барлық шенінде қолданыла береді: хан, ходжам (қожам), кхазан (қазан), кхачан (қашан), кхатан (қатын), кхоб (қобу), кхоју (қой), кхудай (Құдай), хөхүүр (көрік), сэрхээг (сиреу), бэрхлэнгэр (келін), талха (талқан), аштах (астық), жүгийх (жүген). Жоғарыда берілген мысалдардан [х] дыбысының сөз басында [к] дыбысымен тіркесе қолданылады [кх], бұл дыбыстық тіркес қазақ тіліндегі [қ] дыбысына сәйкес келеді (кх~қ): хот. кхазан – қаз. қазан; хот. кхачан – қаз. қашан; хот. кхатан – қаз. қатын; хот. кхоб – қаз. қобу; хот.кхоју – қаз. қой; хот. кхудай – қаз. құдай.

Хотон тілінде кездесетін келесі дауыссыз – [в] дыбысы. Көптеген тілдерде бұл дыбыс орыс тілінің ықпалымен енген дыбыс қатарына жатады. Бірақ кейбір тілдерде бұл дыбыс таза түркілік сөздер құрамында фонетикалық өзгерістердің нәтижесінде пайда болған. М. Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» деген еңбегінде [в] дыбысының тілдерде қолданылуы: «...сыртқы әсердің нәтижесі деп қарауға болмайды, олар кейде тіл құрамында немесе сөз құрамында болған фонетикалық өзгерістердің нәтижесі болып табылады... таза түркілік сөздер құрамында в дыбысының айтылуы бар факты екені әзірбайжан, түркі тілдерінің материалдарымен ғана емес, түркі тілдерінің шығысында орналасқан салар, сары ұйғыр тілдерінен де көрінеді» деген пікірді айтады [5, 52]. Хотон тілін зерттеуші ғалымдар бұл тілдің сары ұйғыр тілімен де байланысы бар екенін берген [12, 181]. Ендеше, хотон тіліндегі [в] дыбысының пайда болуы сөз құрамында болған фонетикалық өзгерістердің нәтижесі деуге негіз бар. [В] дыбысы хотон тілінде сөздің басында, ортасында және соңында да кездесіп отырады: вулбааг (белбеу), ваштаак (шідер), авшиха (кәрі), баврам (інісі), туварь (туар, ұрғашы), тавг (табақ), хуэв (күйеу бала), хэв (өзен ағатын үлкен арық). Хотон тілінде [в] дыбысының орнына [w] таңбасын пайдаланатын тұстары да кездеседі. Владимирцов жазбаларында [в] әріпі кездеспейді, бірақ [w] таңбасымен 5 сөз берілген: авшыхан (кәрі, қарт), ер-суw (жер-су), тавшак (тиыш-ак), йит тавшак турат (ит тыныш тұрады), Шава (Хотын көсемі). Ал «СОЛОНГО-2020» жинағында «кәрі» сөзі «авшиха» деп [в] әріпімен ұсынылған. Бұл дыбыстың жасалуында тіс пен ерін қатар қатысады.

Хотон тіліндегі келесі дыбыс – [ц]. Бұл дыбыс хотон тілінде сөздің барлық шенінде кездесе береді: цагмаар (жігіт), хувцасны нэр (киім атаулары), тоорцог (торсық), цэгдэг (камзол). Жалпы [ц] дыбысы түркі диалектілерінде сақталған. «Әзербайжан тілінің ордубад диалектісінде: цай «чай», цыраг «свеча», цыхыр «выходить» (әзербайжан әдеби тілінде бұл сөздер ч-мен дыбысталады). Қырғыз тілінің солтүстік диалектісінде: цай «чай», неце «сколько», кьанца «почем». Татар тілінің мишар диалектісінде цалгы «коса», быцаг «нож», цац «волосы». Қараим тілінің галицк диалектісінде цайпа «уничтожить», цайка/цыйка «помешать», цызасен/цзысын «ты чертит, рисуешь», цац «волосы», ацы «горький», балцык «глина», цериу «войска», цап «покрывать», цецек «светок», цинцик «птичка», цццир «чихать», цек «граница», увуц «ладонь», бунца «сколько» түбір сөздері тракай диалектісінде ч-мен айтылады» [13, 169]. Жалпы бұл дыбыстың хотон тілінде қолданылуы монғол тілінің ықпалымен байланысты болса керек. Монғол тілінде «...ц аффрикаты өзге дыбыстармен тең дәрежеде қолданыла береді. Мысалы, монғол тілінде цаг «время» - көне түркі т. чак, тува т. шаг, қырғыз т. чак, түркімен т. чаг, ұйғыр т. чағ//чақ, өзбек т. чоғ, қазақ, қарақалпақ т. шақ; монғол тілінде цолмон «венера» - тува т. шолбан, алтай т. чолмон, қырғыз т. чолпон, қазақ, қарақалпақ т. шолпан...».

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез келген тілдің дыбыстық жүйесінің ерекшелігін саралауда, оны басқа туыстас тілдермен салыстыра зерттеу маңызды болып табылады. «Throughout their history and in spite of their huge area of distribution, Turkic languages share essential structural features» [14, 30]. Түркі тілдерінің тобына жататын хотон тілінің де түркі тілдеріне тән ортақ белгілер айқын байқалады. Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамын айқындауда, оны түркі тілдерінің ішінде қазақ және қырғыз тілдерімен салыстыра қарастырдық. Бұл хотон тіліндегі дыбыстардың санын, оның өзгеру, даму жүйесін анықтауға мүмкіндік береді. Кез келген тіл «тарихи даму сатысында... өзгеріске ұшырап, туыс не туыстас тілдер арасында өзіндік ерекшелігімен айқындалатыны байқалды» [15, 94]. Әрине, хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар сан жағынан да, акустика-артикуляциялық ерекшелігі жағынан да толық айқындалды деп айту қиын. Дегенмен түркі тілдеріне тән ортақ, ұқсас дыбыстармен салыстыра отырып, хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстардың саны, сөз ішінде қолданылу позициялары сараланды. Хотон тіліндегі кейбір дауыссыздардың пайда болуына сыртқы факторлардың да әсері болса, кейбір дыбыстар тілдің даму барысында өзгерістерге ұшыраған

дыбыстар болып табылады. Хотон тіліндегі дауыссыздардың басым бөлігі қазіргі түркі тілдерінде кездесетін дауыссыздар екені байқалады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» атты гранттық жоба аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жақыпов Ж.А., Әбдікәрім Н. Түркілік «хотон» ұлысын лингвоэтнологиялық барлау //Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, фил. сер. –2023. № 4. –179-187 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-145-4-179-187>
- 2 Nurmanov F.I. On the historical development of phonetics of the turkic languages [Electronic resource] –2021. –URL: <file:///C:/Users/w2/Downloads/382-Article%20Text-851-1-10-20211216.pdf> (дата обращения: 12.04.2022).
- 3 Namazova A. M. The main features of the sound system of turkic languages //Endless Light in Science International Scientific Research Journal, Pedagogical Sciences 2021 pp.109-114. DOI: 10.24412/2709-1201-2024-109-114
- 4 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. –192 б.
- 5 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. –312 б.
- 6 Johanson L. Turkic Languages [Electronic resource] –2006. –URL: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/476235/mod_resource/content/0/turkic%20languages%20encyclopedia.pdf (дата обращения: 12.04.2022).
- 7 Владимирцов Б.Я. Турецкий народец хотоны //Записи Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. – Петроград. 1915. –Т.23 – с. 265-277.
- 8 Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. – Санкт-Петербург, 1994. – с. 192 .
- 9 Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Дәуір - Кітап, 2013. –220 б.
- 10 Садыков Т.С., Токтоналиев, К.Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. – Б.: Имак Офсет, 2015. – 360 б.
- 11 Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки //Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Москва, 1952. – Т. XI. Вып. 2. – с. 135-143.
- 12 Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1978. – с. 304 .
- 13 Раева Г.М. Түркі тілдеріндегі қатаң ч,ц аффрикаттары туралы //Ф.Мұсабекова және тіл білімі мен әдістеме мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 167-171 б.
- 14 Johansson L. The Structure of Turkic from: The Turkic Languages [Electronic resource] –2021. –URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203066102.ch3> (дата обращения: 12.04.2022).
- 15 Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. Дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі //Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, фил. сер. –2024. No1. –90-97 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-90-97>

Материал 26.08.2024 баспаға түсті

Согласные звуки в хотонском языке

Л.А. Еспекова

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматривается хотонский язык, который еще не до конца изучен, относится к группе вымирающих языков. В качестве объекта исследования были взяты согласные звуки в хотонском языке. Основная цель работы – проанализировать состав согласных в хотонском языке, который относится к группе тюркских языков. В статье на основе реальных лингвистических данных анализируется количество согласных звуков в хотонском языке, особенности их образования.

В работе выделены особенности звукового строя хотонского языка, определены общие закономерности, характерные для тюркских языков. Важно сравнивать звуковой состав, особенности и законы любого языка с родственными языками. При определении особенностей звуковой системы хотонского языка сравнение его с казахским и киргизским языками помогает определить пути развития глухих фонем и изменения фонологической системы. Поэтому состав хотонских согласных сравнивается с тюркскими языками, в том числе с казахским и киргизским языками. На основе лингвистических данных дифференцированы акустико-артикуляционные особенности согласных хотонского языка. Также анализировались позиции согласных звуков в первом слоге слова, в середине слова, в конце слова, а также характер употребления некоторых согласных в начале слова.

Путем выделения звуковых изменений в хотонском языке сравнивались его внутренние закономерности с другими тюркскими языками и определялись родственные связи. При этом были описаны способы образования некоторых звуков и проанализированы особенности, соответствующие современному казахскому литературному языку. Наблюдается влияние внешних факторов на появление некоторых звуков в хотонском языке, их влияние на язык в определенной степени. На основе реальных лингвистических данных отражена адаптация хотонских согласных к тюркским языкам, сходство, общность многих согласных.

Ключевые слова: хотонский язык, казахский язык, киргизский язык, тюркские языки, согласные, голос, шум.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жакупов Ж. А., Абдыкарим Н. Лингвоэтнологическая наблюдение тюркского улуса «хотон» //Вестник им. Л. Н.Гумилева, фил. сер. –2023. № 4. - С. 179-187. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-145-4-179-187>
- 2 Nurmanov F.I. On the historical development of phonetics of the turkic languages [Electronic resource] – 2021. - URL: <file:///C:/Users/w2/Downloads/382-Article%20Text-851-1-10-20211216.pdf> (дата обращения: 12.04.2022).
- 3 Namazova A. M. The main features of the sound system of turkic languages //Endless Light in Science International Scientific Research Journal, Pedagogical Sciences 2021 pp.109-114. DOI: DOI: 10.24412/2709-1201-2024-109-114
- 4 Томанов М. Сравнительная грамматика тюркских языков. - Алматы: Казах университет, 1992. – С. 192.
- 5 Жунусбек А. Казахская фонетика. - Алматы: Арыс, 2009.- С.312.
- 6 Johanson L. Turkic Languages [Electronic resource] – 2006.– URL: https://d11.cuni.cz/pluginfile.php/476235/mod_resource/content/0/turkic%20languages%20encyclopedia.pdf (дата обращения: 12.04.2022).

- 7 Владимирцов Б. Я. Турецкий народец хотоны // Труды восточного отделения императорского русского археологического общества. - Петроград. 1915. – т. 23-С. 265-277.
- 8 Щербак А. М. Введение в сравнительное изучение турецких языков. - Санкт-Петербург, 1994. - С. 192 .
- 9 Мырзабеков С. Фонетика современного казахского языка. - Алматы: Эра-книга, 2013.- С. 220.
- 10 Садыков Т. С., Токтоналиев К. Т. Азырки кыргыз тили: фонетика жана фонология. – Санкт-Петербург: Имак Офсет, 2015. - С. 360.
- 11 Малов С. Е. Древнее и новые тюркские языки //Известия АН СССР. Оформление литературы и языка. - Москва, 1952. - т. XI. Вып. 2. - С. 135-143.
- 12 Тюркологический сборник. - Москва: Наука, 1978. - С. 304 .
- 13 Раева Г. М. О глухих ч,ц аффрикатах в тюркских языках //Материалы международной научно-теоретической конференции Ф. Мусабекова и проблемы языкознания и методологии. - Алматы, 2009. - С. 167-171.
- 14 Johansson L. The Structure of Turkic from: The Turkic Languages [Electronic resource] –2021. –URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203066102.ch3> (дата обращения: 12.04.2022).
- 15 Кенжалин К. К., Балтабай Д. А. Историческое изменение гласных звуков // Вестник им. Л. Н. Гумилева, фил. сер. –2024. No1. - С. 90-97. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-90-97>

Материал поступил в редакцию журнала 26.08.2024

Consonant sounds in the khoton language

L. Yespekova

Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The article examines the Khoton language, a less-studied language belonging to the group of endangered languages. The focus of the study is on the consonant sounds in the Khoton language. The primary aim of the work is to analyze the composition of consonants in the Khoton language, which belongs to the group of Turkic languages. Based on authentic linguistic data, the article analyzes the number of consonants in the Khoton language and the characteristics of their formation.

The study highlights the distinctive features of the sound structure of the Khoton language and identifies general patterns that are characteristic of Turkic languages. It is important to compare the sound composition, features, and laws of any language with related languages. When determining the features of the sound system of the Khoton language, comparing it with the Kazakh and Kyrgyz languages helps to determine the ways of development of voiceless phonemes and changes in the phonological system. As such, the composition of Khoton consonants is compared with the Turkic languages, including the Kazakh and Kyrgyz languages.

The article further differentiates the acoustic-articulatory features of the consonants of the Khoton language based on linguistic data. It also analyzes the positions of consonant sounds in the first syllable of a word, in the middle of a word, at the end of a word, as well as the nature of the use of some consonants at the beginning of a word.

By identifying sound changes in the Khoton language, the study compares its internal patterns with other Turkic languages and establishes family connections. At the same time, it describes the methods of formation of some sounds and analyzes the features corresponding to the modern Kazakh literary language. The influence of external factors on the appearance of some sounds in the Khoton

language is observed, noting their impact on the language to a certain extent. Based on real linguistic data, the adaptation of Khoton consonants to Turkic languages, the similarity and commonality of many consonants, are reflected.

Key words: khoton language, kazakh language, kyrgyz language, turkic languages, consonants, voice, noise.

REFERENCES

- 1 Jaqypov J.A., Äbdıkärim N. Türkılık «hoton» ülysyn lingvoetnologylyq barlau Vestnik Evraziskogo nasionälnoگو universiteta imeni L.N. Gumileva. [Bulletin of L.N. Gumilyov eurasian national university, Philology series], 4, 179-187 (2023). [in Kazakh]
- 2 Nurmanov F.I. On the historical development of phonetics of the turkic languages [Electronic resource] – 2021. - URL: file:///C:/Users/w2/Downloads/382-Article%20Text-851-1-10-20211216.pdf (date of application 12.04.2022).
- 3 Namazova A. M. The main features of the sound system of turkic languages //Endless Light in Science International Scientific Research Journal, Pedagogical Sciences 2021 pp.109-114. DOI: DOI: 10.24412/2709-1201-2024-109-114
- 4 Tomanov M. Türkı tilderiniñ salıstırmaly gramatikasy [Comparative grammar of the Turkic languages] (Almaty,1992)
- 5 Junusbek A. Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics] (Almaty, 2009).
- 6 Johanson L. Turkic Languages [Electronic resource] – 2006.– URL: https://d11.cuni.cz/pluginfile.php/476235/mod_resource/content/0/turkic%20languages%20encyclopedia.pdf (date of application: 04/12/2022).
- 7 Vladimirsov B. İa. Tureski narodes hotony [Trudy vostochnogo otdelenia imperatorskogo ruskogo arheologicheskogo obşestva] t. 23, 265-277 (1915). [in Russian].
- 8 Şerbak A. M. Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie tureskih iazykov [An introduction to the comparative study of Turkish languages] (Sankt-Peterburg, 1994).
- 9 Myrzabekov S. Qazırgı qazaq tiliniñ fonetikasy [Phonetics of the modern Kazakh language] (Almaty, 2013).
- 10 Sadykov T. S., Toktonaliev K. T. Azyrki kyrgyz tili: fonetika jana fonologia [Modern Kyrgyz language: phonetics and phonology] (Bishkek, 2015).
- 11 Malov S.E. Drevnie i novye türkskie iazyki. Otdelenie literatury i iazyka. [İzvestia AN SSSR], T. III. Vyp. 2. 135-143 (1952) [in Russian].
- 12 Türkologicheski sbornik. (Moscow, 1978).
- 13 Raeva G.M. Türkı tilderindegi qatañ ch,s afrikattary turaly [F.Müsabekova jäne tıl bilımı men ädisteme mäseleleri» atty halyqaralyq ğylymi-teorialyq konferensia materialdary] 167-171 [in Kazakh].
- 14 Johansson L. The Structure of Turkic from: The Turkic Languages [Electronic resource] – 2021. –URL: <https://www.routledgehandbooks.com> (дата обращения: 12.04.2022).
- 15 Kenjalın Q.K., Baltabai D.Ä. Dauysty dybystardyñ tarihi özgerisi, Vestnik Evraziskogo nasionälnoگو universiteta imeni L.N. Gumileva. [Bulletin of L.N. Gumilyov eurasian national university, Philology series], 1, 90-97 (2024). [in Kazakh]

Received: 26.08.2024

XFTAP 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp82-93](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp82-93)

Ж.А. Жетесова¹, С.С. Исакова¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы

ЭТИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ АНИМАЛИСТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ БОЙЫНША)

Зерттеуде этиологиялық ертегілердегі анималистік лексика лингвомәдени талдауға алынған. Зерттеудің мақсаты – қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың лингвомәдени сипатын тіл мен мәдениет байланысында түсіндіру. Зерттеу нысаны ретінде қазақ тіліндегі этиологиялық ертегілерден 1,25 баспа табақ мәтін алынды. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізіне отандық және шетелдік лингвомәдениеттанушы ғалымдардың тұжырымдары басшылыққа алынды.

Зерттеудің жаңалығы алғаш рет қазақ этиологиялық ертегілеріндегі анималистік лексикаға кешенді лингвомәдени талдауынан көрінеді. Мақалаға тіл білімінің антропоэзектік парадигмасы аясында қалыптасқан «тіл-адам-мәдениет» тұжырымдамасы негіз болды. Зерттеу нәтижесінде этиологиялық ертегілердегі анималистік лексика қазақ этносындағы қоғамдық қатынастарды, тілдік санада қалыптасқан ұлттық құндылықтарды, қазақтың психологиясын, философиясын, өмір сүру салтын бейнелейтін мәдени лексика ретінде танылды.

Ғылыми зерттеудің теориялық құндылығы лексикалық мағынаны зерттеудегі лингвомәдени тұжырымдардың зерделенуінен көрінеді. Ертегідегі анималистік лексиканы зерттеудің практикалық құндылығы ауқымды ертегі мәтіндерінің талдауға алынуымен және лексиканы лингвомәдени талдауға арналған болашақ ізденістерге материал ретінде пайдалы болуымен түсіндіріледі.

Кілт сөздер: анималистік лексика, анималистік образ, этникалық стереотиптер, зоонимдер, лингвомәдениеттану.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Зерттеу мақала анималистік лексиканы лингвомәдени әдістер арқылы талдауға арналған. Тіл білімінің антропоэзектік парадигмасы аясында тіл мен мәдениеттің байланысын зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы пайда болды. Жаңа бағыттың өкілдері В.Н. Телия, В.А. Маслова, М.В. Пименова, С.Г. Тер-Минасова, А.А. Залевская, А.Е. Карлинский, Ж. Манкеева, Г.М. Алимжанова, Н. Уәли, А. Ислам, т.б. Тіл мен мәдениеттің байланысын сөз еткенде тіл сөйлерменінің ойлау қабілеттері мен дүниетанымдық көзқарастары туралы айтпай өту мүмкін емес. Сепир-Уорф болжамына сәйкес әртүрлі мәдениет өкілдері түрліше ойлайды және адамның ойлау ерекшелігі оның тілінен көрініс табады. Адамның сөйлеуі, оның ойлауы, қоршаған ортаны тануы оның тілінде бейнеленеді. Адамдар әртүрлі тілде сөйлейді, демек бір ғана затты түрліше қабылдайды және оны бағалайды. Тіл – шындық дүние бейнесі, онда қоғамның барлық сипаты, оқиғалар, фактілер, құбылыстар көрінеді. Сондықтан коммуникация сәтті өту үшін оған қатысушылардың тілдік және аялық білімі болуы керек.

А.А. Залевская лексикалық мағынаны зерттеудегі жаңа көзқарас адамды тіл мен мәдениетті жасаушы тұлға деп тануға ықпал етті деп жазады. Лексикалық мағынаны мәдениеттен, әдет-ғұрыптан, салт-дәстүрден, бір сөзбен айтқанда қоғамның жалпымәдени дамуынан бөлек қарастыру мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканы лингвомәдени талдау қазақ этносындағы қоғамдық қатынастарды, әлеуметтік жағдаяттарды, ұлттық мінез-құлықты, ойлау және сөйлеу ерекшеліктерін, ұлттық діл мен санада қалыптасқан стереотиптерді анықтауға және олардың себебін түсіндіруге мүмкіндік береді. Зерттеуіміздің әдіснамалық негізіне тіл мен мәдениеттің өзара тығыз

байланысы, тіл – мәдениетті тану құралы, белгілі бір этнос мәдениетінің тілде бейнеленуі деген тұжырымдар басшылыққа алынды. Сонымен бірге тілде бейнеленген мәдени нысандарды тілдік және тілден тыс факторлардың бірлігі ретінде талдауды ұсынатын А.Е. Карлинский мен Г.М. Алимжанованың лингвомәдени ұстанымдары назарға алынды. Зерттеуде В.А. Маслова ұсынған мәтінді лингвомәдени талдау қазақ этиологиялық ертегілеріндегі мәдениетті тану тәсілі ретінде қолданылды, себебі ертегі мәтіндері мәдени мағыналарды тасымалдаушы құрал. Сондай-ақ қазақ ертегілеріндегі анималистикалық лексика арқылы берілетін мәдени мағыналар когнитивті-концептуалды талдаудың нәтижесінде түсіндірілді.

КІРІСПЕ

Тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасып келе жатқан лингвомәдениеттану ғылымының негізгі ұғымы ретінде тілдік бірліктер айқындалады. Лингвомәдени бірліктердің дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық ерекшеліктерді, заттар мен субъектілердің санасына байланысты сөздердің мазмұнын ескеретін «ұлттың мәдени коды» ретіндегі маңызы зор. Тіл мәдениет пен өркениеттің ажырамас тұтастығы деп анықталуы мәдени және тарихи құндылықтардан көрінеді. Зерттеудің негізгі нысаны – жануарлар туралы ертегілердегі анималистік лексика. Осы ретте зерттеу мақаланың негізгі мақсаты этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканың лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу міндеттері жануарлар туралы ертегілер, анималистік лексика туралы жазылған теориялық еңбектерді қарастыру, этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканың лингвомәдени сипатын көрсетумен анықталады.

Ежелгі түркілер өмірлерін жануарларсыз елестете алмаған. Дала атрибутының көрінісі ретінде адам санасында жылқы, қасқыр, түйе, бұлан, құстар маңызды рөл атқарады. Аталған зоонимдер көшпенді халықтың шынайы өмірін көрсетіп қоймай, тұтастай өмірі, тұрмысы аңмен байланысты екенінен хабар береді. Осылайша анималистік лексика жануарлар әлемінің негізгі функциясы адам мен табиғат арасын байланыстырып, репрезентациялық фигура ретінде танылатынын көреміз.

Қазақ руханиятында ертегілердің маңызы жоғары. Халық ауыз әдебиетінің прозасы ретінде танылатын ертегілердің танымдық, тәрбиелік маңыздылығы басым. Жануарлар жайлы ертегілер үш топқа ажыратылады. Бірінші топқа шығу мерзімі көне, мифтен бастау алатын этиологиялық ертегілер, екінші топқа жануарлар туралы классикалық ертегілер, үшінші топқа мысал ертегілер жатады. Ертегілерді зерттеп-зерделеудің негізінде халықтың дүниетанымындағы дүниенің тілдік бейнесі, ұлт ерекшелігі, менталитеті, этникалық ерекшеліктері айқындалады. Этностың ерекшелігі жануарлар туралы ертегілерде халық болмысын бейнелейді.

Бүгінгі таңда антропоэзектік парадигманың дамуымен тіл мен мәдениетті байланыстыра зерттейтін лингвомәдениеттану ғылым саласы қалыптасты. Тіл біліміндегі бұндай жаңашылдық мәдени-тарихи мазмұн арқылы және мәдениет жемісі саналатын тілдің зерттеу пәні болуымен байланысты. Зерттеу мақалада анималистік лексиканы талдауда лингвомәдениеттанудың әдіс-тәсілдерін пайдаландық. Анималистік лексиканы мазмұндық құрылымдық талдау негізінде этиологиялық ертегілер назарға алынды. Зерттеу тақырыбының таңдалуы анималистік лексиканың жаңа ғылым саласы ретінде қалыптасуынан, сонымен қатар қоршаған әлем жайлы объективті, субъективті көзқарастардан көрінеді. Анималистік лексика құрамында қоршаған орта жөнінде қалыптасқан мифологиялық, сакральдық мотивтер танылып, дүниенің тілдік бейнесін тануға мүмкіндік береді. Анималистік лексиканы лингвомәдени талдау оны дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің өзектілігі этникалық ерекшеліктерді негізге ала отырып, этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканы лингвомәдени аспектіде зерттеп, дүниенің тілдік бейнесінің бөлігі болуымен түсіндіріледі. Зерттеу мақала қазақ ертегілеріндегі жануарлар

бейнесін, мағынасын, ассоциацияларын талдау арқылы дүниенің тілдік бейнесін анықтауға қол жеткізеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу мақалада этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканы лингвомәдени аспектіде талдау қарастырылған. Лингвомәдени талдау арқылы этиологиялық ертегілердегі этникалық ерекшеліктер, дүние бейнесі анықталды. Мақалада лингвомәдени талдау, интерпретация, салыстырмалы әдістер қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жануарлар әлемін бейнелейтін этиологиялық ертегілер алынып (Қазақ ертегілері. Құраст.: А. Сәулебаева. – Шымкент: «Шикула и К» ЖШС, 2013. – 104 б., 1,25 б.т.), ондағы анималистік лексика лингвомәдени аспектіде қарастырылды.

Лингвомәдениеттану жайлы В.Н. Телия екі сипаттан танылатынын айтады. Бірінші кезекте адами (мәдени) факторлар, екіншіден, тілдік факторлар; лингвомәдениеттану мәдениет феноменін антропоэзектік сипатта қарастыру екенін айтады [1, 217]. В.А. Маслова лингвомәдениеттануды гуманитарлық пән деп қарастырып, негізгі мақсаты мәдениеттің сақталуы, тілдік бірліктердегі көрінісін анықтау дейді [2, 30]. С.Г. Тер-Минасова мәдениет пен тілдің өзара байланысы, тілдік және тілдік емес мазмұнын жүйелі түрде зерттеу екенін айтады [3, 5]. Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану жайлы А. Ислам тіл мен мәдениеттің бірлігінде танылып, халықтың әлем жайлы түсініктерінің көрінісі екенін айтады [4, 25]. Осылайша тіл білімінде лингвомәдениеттану жаңа бағыт ретінде қалыптасып, қазіргі таңда мынадай бағыттардан тұрады. О. Тимофеева, А. Соломатина зерттеулерінде бес түрлі бағыт анықталған:

1. Әлеуметтік лингвомәдениеттану жеке әлеуметтік топ, этносты қарастырады;
2. Диахрониялық лингвомәдениеттану белгілі уақыт аралығындағы этностың лингвомәдени жағдайын анықтауды;
3. Салыстырмалы лингвомәдениеттану әртүрлі халықтардың лингвомәдениетін зерттейді;
4. Салғастырмалы лингвомәдениеттану тілді игеруші халықтың тілі мен мәдениеті негізінде әрі этностың менталитеті тұрғысынан анықтайды;
5. Лингвомәдени лексикография лингвоелтану сөздігін құрастырады [5, 36]. Осылайша зерттеу мақала салғастырмалы лингвомәдениеттану бағыты бойынша қарастырылады.

А. Әмірбекова, К. Есенова, А. Тымболова өз зерттеуінде қазақ халқының ұлттық дүниетанымының қалыптасуындағы лингвокогнитивтік механизмдерді мәдениетпен, қоғамның дамуымен байланыстырады [6, 779].

Лингвомәдениеттану тіл мен мәдениеттің тұрақты диалектикалық өзара әрекеттесу үдерісі мен нәтижесін зерттейді және оның нысаны осы екі субъектінің синергетикалық бірлігі болып табылады [7, 8].

Алғашында тіл мен мәдениет жайлы Платон, И. Гердер, И. Кант, В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, Л. Вайсгербер зерттеулерінде қарастыра бастаған. Қазіргі кезде тіл білімінде адамды өзек етіп зерттейтіндіктен адам санасы, танымы, ойлау құбылыстары тілдік бірліктерден көрінеді. Бүгінгі тіл біліміндегі зерттеулер әр халықтың әлемді тануымен, дүниетанымымен ешкімге ұқсамайтынын, даралық сипатын анықтады. Әлемді көру, тану қабілеттеріне сәйкес әр халықтың әлем жайлы түсініктері қалыптасады. Осы негізден әр халықтың мәдениеті өзге ұлт мәдениетінен үлкен айырмашылыққа ие. Сондықтан дүниені әр халық өзінше қабылдайды, сәйкесінше дүниенің тілдік бейнесі қалыптасады. Тілдік бірліктерде жинақтаған білімдердің жиынтығы – дүниенің тілдік бейнесі. Ю.Д. Апресян дүниенің тілдік бейнесінің объективті түрде шынайы екенін, әлем туралы қате пікірлер болғанына қарамастан барлық ақпараттардың сақталатынын айтады [8, 32]. Дүниенің тілдік бейнесінде ұлт жайлы қалыптасқан ақпараттар стереотиптерден көрінеді. Зерттеуші Ә.С. Әлметова стереотиптердің мынадай түрлерін ажыратады: этникалық стереотиптер, этномәдени стереотиптер, коммуникативтік және мінез-құлық стереотиптері, ділдік

стереотиптер, тілдік стереотиптер [9, 64]. Бұндағы этникалық стереотиптер фольклор туындыларында, аңыздарда қалыптасқан бейнелерден жасалады. Осылайша этиологиялық ертегілердегі бейнелер дүниенің тілдік бейнесінде қалыптасқан стереотиптерден, әлем жайлы түсініктерден тұрады. «Этникалық стереотип – әртүрлі этникалық топтардың физикалық, адамгершілік және ақыл-ойы туралы жалпы көзқарастардың жиынтығы» [10, 34].

Тіл білімінде анималистік лексика ұғымымен қатар зоонимдер, зооморфизмдер деген терминдер қолданылады. Лингвистикалық тұрғыдан зоонимдерді анықтау ХІХ ғасырдың аяғынан ХХ ғасыр басында басталған. Тіл білімінде О.А. Преображенский жануарлар жайлы барлық сөздердің анимализмдер деп аталуы керектігін айтады [11, 210]. Анималистік лексика тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жеткізеді, адам туралы нақты мәлімет береді және дүниенің ұлттық тілдік бейнесінің даму динамикасын, оның құндылық әлеуетінің қалыптасуының жағымды немесе жағымсыз сипатын анықтауға мүмкіндік береді [12, 258]. Н. Муширская зооморфизмдер жануар бейнесін объективті шындыққа көшіру қызметін немесе бейнелі болмысты жүзеге асыратындығы туралы жазады [13, 75].

Зоонимдер, зооморфизмдер жайлы түрлі пікірлерге қарамастан, аталған терминдерді анималистік лексика деп танып, этиологиялық ертегілер негізінде қарастыра отырып, дүниенің тілдік бейнесінде жануарлар атаулары арқылы қалыптасқан этникалық стереотиптер, ұлттық таным қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Анималистік лексика зоонимдер мен зооморфизмдерді толығымен қамтып, ертегілерде көрініс табатын анималистік бейне, құндылықтық жүйе ұғымдарымен анықталды. Жануарлар туралы ертегілерде берілетін анималистік бейнені талдау арқылы халық танымында қалыптасқан этникалық стереотиптері қарастырылды. «Адам-Табиғат», «Адам-Құс-Этнос» бірлігінде анықталған этникалық стереотиптер жануарлар әлемін халық танымында, тіл мен мәдениет бірлігінде мұқият зерттеуді қажет ететінін көрсетті. Осы негізден жануарлар туралы ертегілер үш топта қарастырылып, қоршаған орта, табиғат туралы көзқарастарды айқын көрсетеді.

Мақалада талданған жануарлар туралы ертегілер жабайы және үй жануарлары туралы деп екіге ажыратылды. Ертегілердегі жануарлар туралы анималистік лексика антропоморфты сипатта анықталды. Ал ертегілерде адамның бейнесі адам мен табиғат қатынасын көрсетеді. Алғашында ертегілер қоршаған орта, оны мекендейтін жануарлар жайлы ақпарат беріп, тыңдаушысына табиғат әлемі туралы сабақ беру мақсатын көздеген. Түлкі жайлы ертегілерді талдай келе жануардың этникалық стереотипі қу, залым сипаттарымен анықталды. Дегенмен «Қасқыр мен кісі» ертегісінде түлкі жайлы этникалық стереотипке жаңаша көзқарас қалыптасады. Түлкі жануары өзінен күшті жануарларды алдап, қулығымен көрінсе, өзінен әлсіз жануарларға залым болуымен анықталады. Түлкі орнитологиялық ертегілерде алданып, өз қулығынан жапа шегеді. Қасқыр жайлы ертегілерде үш түрлі сипат анықталды: аңқау, залым, ақымақ деп суреттеледі. Қасқыр жайлы ертегілерде түлкі бейнесі сомдалса, қасқыр көбіне ақымақ, жапа шегуші тарап ретінде көрінеді. Ештеңеге қарамастан қасқыр күш көрсетуші, залым болып бейнеленіп, этникалық стереотипте қатыгездігімен, залымдығымен танылады. Арыстан жайлы ертегілер «орман патшасы», «аң патшасы» сипатымен ерекшеленеді. Ертегі мәтінінде көбіне қартайған бейнеде сомдалады. Күшті, қуатты жануар ретінде өзге жануарлар алдында сый-құрметке ие арыстанды қауқарсыз кезінде өзге жануарлар амандасуға келіп, құрмет тұтады. Дегенмен арыстанның да өзіне тән қулығы бар. Жануарларды алдына шақырып алып, жемтігіне айналдыруды көздейді. Ертегілерде аң патшасына ерекше мән берілуі орман, табиғат иесі болатыны жайлы түсінікпен байланысты. Осы реттен арыстан болмысы дәріптеліп, күшті, қуатты деп танылады. Ақырында арыстан ішкі қулығына қарамастан түлкіге алданып, өз қулығынан өзі жапа шегеді. Зерттеуде орнитологиялық ертегілер қарастырылып, ертегі мәтінінде құстардың болмысы жағымды-

жағымсыз сипатта көрінеді. Ертегі мәтінде құстар ақылды, түлкі сияқты қу жануарлардың сұрауларына тапқырлықпен жауап береді. Десе де қарға бейнесі жағымсыз сипатта танылады. Бүкіл жамандықтың бастауы аштық деген пікірі арқылы құс туралы жағымсыз этникалық стереотип көрінеді. Жануарлар жайлы ертегілерді талдай келе, этникалық стереотиптердің жануарлардың анималистік бейнесін ерекшелендіріп, ұлттық сипат беретінін көреміз.

ТАЛҚЫЛАУ

Дүниенің ұлттық тілдік бейнесіндегі этникалық және мәдени ерекшеліктер анималистік лексиканың түрлі тақырыптық топтары арқылы анықталады. Жануарлардың биологиялық классификациясы анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне сай сүтқоректілер, шөпқоректілер, ұшатын құстар, суда жүзетін балықтар, бауырымен жорғалаушылар деп ажыратылады. Күнделікті өмірде жануарлар үй және жабайы деп екіге бөлінеді.

Зерттеу мақаламызда этиологиялық ертегілерді мынадай категориялар бойынша ажыратамыз: жыртқыш жануарлар туралы ертегілер, оның ішінде түлкі, қасқыр жайлы ертегілер; үй жануарлары туралы ертегілер; орнитологиялық ертегілер. Түлкі жайлы ертегілер: «Түлкі мен жолбарыс», «Арыстан мен түлкі», «Түлкі мен қырғауыл», «Түлкіден де қу бір қаз», «Түлкі мен тырна», «Түлкі мен тауық», «Қасқыр мен түлкі». Түлкі жайлы ертегілерді қарастыра отырып, өз ішінде екі түрге ажыратамыз. Бірінші топ ертегілерінде түлкінің өзінен күшті, ақылды жануарларды алдауы жайлы ертегілер берілген. Екінші топ ертегілерінде түлкінің өзінен кіші, бірақ ақылды жануарлардан алдануы баяндалған. Бірінші топ ертегілерін талдасақ, «Түлкі мен жолбарыс» ертегісінде түлкінің қулығымен жолбарысты жардан құлатып жіберуі баяндалады. «Арыстан мен түлкі» ертегісінде қартайған арыстанның аң аулауға шамасы келмей, айламен аулақ болады. Хәлін білуге келген аңдарды арыстан жемтігіне айналдырыпты. Бұны естіген түлкі қулыққа басып, аман-есен оралу мақсатында арыстанмен алысырақ тілдеседі. Бұлай жасауының мақсатын арыстанға кірген із бар да, шыққан із жоғымен жеткізеді. «Арыстан, қасқыр һәм түлкі» ертегісінде ауырып жатқан арыстанның хәлін сұрап тек түлкі ғана келмегені, бұған наразы болған қасқыр түлкіні арыстанға айдап салады. Жағдайдың мәнін түсінген түлкі арыстанға ауруының емі барын, қасқырдың терісін сыпырып жесе жазылатынын айтады. «Түлкі мен тырна» ертегісінде дос болған түлкі мен тырна жайы суреттеледі. Ертегіде түлкіге арам ой келіп, тырнаның балапандарын жеп, өз күшіктеріне де үйретеді. Ертегіде түлкінің арамдық сипаты анық көрініп, достыққа сатқындық жасағаны бейнеленеді. «Қасқыр мен түлкі» ертегісінде мақтаншақ қасқыр мен қу түлкі хикаясы берілген. Қарны аш түлкі өзінен қуатты қасқырды жеңе алмайтынын біліп, қулыққа басып қасқырды жартастан секіруге мәжбүрлейді. Қасқыр мақтанып, төрт рет секіріп ақырында құлап, белі сынады. Солай түлкінің жемтігіне айналады.

Екінші топ ертегілерін қарастырсақ, «Түлкі мен қырғауыл» ертегісінде түлкінің өзі айлаға басып, қырғауылды жемтігіне айналдырмақ болады. Сондағы қулығын орманда шыққан заң деп түсіндіреді. Ендігі орманда бәрі тату болу керектігін, ешкім басқаға зорлық көрсетпеуі керектігін айтады. «Қой мен қасқыр бірге жүрсін», «түлкі мен тауық бірге жүрсін» дегенді хабарлайды [14, 16]. Алайда қырғауыл иттердің көмегімен аман қалады. «Түлкіден де бір қу бір қаз» ертегісінде қазды ұстап алған түлкінің алданғаны баяндалған. «Түлкі мен құмыра» ертегісінде егінге келген әйелдің құмырадағы сүтін тауысқан түлкінің құмырадан басын шығара алмай әлек болғаны суреттеледі. Ақырында басын шығара алмай, суға батып кетеді. «Түлкі мен тауық» ертегісінде тауықты алдап бас салмақ болған түлкінің тазыға жем болғаны суреттелген. Ертегінің негізгі идеясы – «біреуге ор қазба, өзің түсерсің».

Қазақ ертегілерінде түлкі жайлы этникалық стереотиптер қу, залым ретінде көрінеді. Дегенмен түлкінің қулығы тұтылатын ертегілер болса да, этникалық стереотип қу түлкі болмысымен сипатталады. Ертегілік сюжеттер екі бағыттан тұратын таным үдерісі ретінде саналады, нақтырақ айтатын болсақ, субъектіден объектіге және керісінше. Бұл арқылы адамзаттың табиғат құбылыстарын терең түсінуге талпынуы, жануарлар әрекетін зерттеуден қалыптасқан. Табиғаттағы жануарлардың болмысын, мінез-құлқын зерттеу арқылы оларға

адами сипат беріп, анималистік бейнелердің, стереотиптердің қалыптасуына әсер етті. Нәтижесінде жануарлар бейнесі антропоморфты сипатқа ие болды. Ертегілерде баяндалатын жануарлар немесе адам мен жануар арасындағы қарым-қатынас қақтығыс арқылы суреттеледі. Ертегі оқиғаларында жануарлар адамдардың көмекшісі ретінде немесе антогонист деп анықталады. Ертегілер оқиғалары тек жануарлар арасында құрылса, онда ертегінің антропоморфты сипаты анық көрінеді, әрі қалыптасқан этникалық стереотип тұрақты түрде айқындалады.

Қасқыр жайлы ертегілерге тоқталсақ. Қасқыр анималистік лексикасының қалыптасуының тарихы терең. Біздің танымымызда ол түркілер ұрпағын құтқарушы, киелі жануар болып табылады. «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» демекші, ол тәңір мен пенденің арасын байланыстырушы. Қасқырдың бейнесі негізінен Көк бөрі мифологиялық символынан бастау алады. Дегенмен ертегілердегі типтік бейне ретінде қасқырдың бойынан қулық та, қомағайлық та, аңғалдық та табылады. «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан» тіркесі оның бейнесіндегі қатыгездікті сомдайды. «Ешкі мен қасқыр» ертегісінде ешкіні жемтігіне айналдырмақ болып тау етегінде тәтті шөп өсетінін айтады. Бұған өз кезегінде ешкі алдана қоймайды. Қарсы жауап қайтарып, тау етегінде емес, тау басында болатынын жеткізеді. «Ақ тиін мен қасқыр» ертегісінде ағаш үстінен қасқыр үстіне құлаған тиіннің аман қалуы баяндалады. Тиін өзін аман сақтауын сұрап, қасқырға жалбарынады. Қасқыр да тиінді босатып, неліктен олардың үнемі қуанып жүретінін сұрайды. Тиін болса өздерінің ешкімге жамандық жасамайтынын, соның негізінде үнемі шат болып жүретінін айтады. Қасқырға залым болғандықтан қапалы жүретінін айтады. Бұл ертегіде қасқырдың залымдығының табиғаты түсіндірілген. «Арыстан, қасқыр һәм түлкі» ертегісінде қасқырдың ақымақ болмысы берілген. Түлкіні орға жығам деп өзі орға түскен қасқыр оқиғасы баяндалған. «Қасқыр мен козы» ертегісінде қасқырдың қатыгез болмысы суреттелген. «Қасқыр мен кісі» ертегісінде қасқыр мен адам қақтығысы баян етіледі. Қақпанға түскен қасқыр егіншіге өзін аңшылардан құтқар деп жалбарынып, көмек беруін сұрайды. Егінші көмек беріп, аңшылардан құтқарса, қасқыр егінші жейтінін баян етеді. Шарасыз егінші не істерін білмей тұрғанында, жақын жерде өтіп бара жатқан түлкіні көріп, жәрдем сұрайды. Түлкі болса егіншінің мынадай қабына қасқырдың сыймайтынын айтып, қулықпен қасқырды қапқа кіргізеді. Ақырында егіншіні құтқарып, қасқырға әділ жазасын береді. Қасқырдың аңқау бейнесі «Қасқыр мен түлкі» ертегісінде де баяндалған. Түлкінің қулығынан өзі жемтікке айналады.

Қасқыр жайлы ертегілерді қорытындылайтын болсақ, мынадай үш сипаты барын көреміз: залым, ақымақ, аңқау. Қасқырдың халық танымында бейнеленуі қалыптасқан этникалық стереотиптерден байқалады. Қасқырдың жыртқыштық сипаты басты назарға алынып, айналасына қатыгездігімен танылатыны баян етіледі. «Қасқыр мен кісі» ертегісінде басты персонаждың бірі адам болғандықтан басты назар табиғат пен адам қарым-қатынасынан көрінеді. Егінші қасқырға көмектесіп, аңшылардан құтқарса, қасқыр өз кезегінде сатқындық жасап, егіншінің өзін жеуге ұмтылады. Ертегіде адамды құтқару үшін түлкі көмекке келіп, түлкі жайлы этникалық стереотипке жаңа сипат береді. Түлкі жануары өз тіршілігі үшін қу екені таныла түседі.

Арыстан жайлы ертегілерде аң патшасы екені суреттеледі. Көбіне қартайған арыстанның аң аулауға хәлі келмегендіктен жануарларды өзіне шақырып, сәлем беріп амандасуын міндетті деп суреттеледі. Ертегі мәтіндерін талдай келе, арыстан жайлы этникалық стереотиптер адам-табиғат байланысын көрсетеді. Табиғатқа деген ұқыпты қарым-қатынас, адамзаттың жануарлармен байланысы шектеулерден құралған. Жануарлар культі фольклорлық шығармаларда, ғұрыптық дәстүрлерде сақталған. Осылайша халқымызда арыстан жайлы қалыптасқан этникалық стереотиптер арыстанның орман, дала тіршілігінде басты жануар болуынан көрінеді. Ертегі мәтіндерінен басқа жануарларға қарағанда күшті, айласы бар деп суреттеліп, өзге жануарлар арыстанның күшінен қорқатынын ұғынамыз. Ертегіде баяндалатын оқиғаларды талдай келе, «орман патшасы», «аң патшасы» деп арыстанды құрметтеуден аңшылық, табиғатты тану сынды алғашқы ойлаудың негіздерін көреміз. Мифологиялық түсініктер ғана емес, алғашында тіршіліктің бастауында табиғатты

тану, аңшылық сабақтары ертегілермен баяндалған. Ертегілердің алғашқы кездегі мақсаты табиғат, аңшылық жайлы ақпарат беру болған. Осы реттен арыстан күшті, қуатты деп суреттелсе де, тез алданады. «Арыстан мен түлкі» ертегісінде арыстанның қартайғаны, бұрынғыдай күші жоқ екені баяндалады. Бұл ретте өзге жануарлар арыстанды құрмет тұтып, арнайылап сәлем беруге келеді. Оқиғаның мәнін түсінген түлкі жемтік болғысы келмей, қулыққа басады. Ал арыстан болса түлкіге алданады. «Арыстан, қасқыр һәм түлкі» ертегісінде де үш жануардың қатынасы бейнеленген. Арыстанды түлкіге шағыстырып, соңында арыстан жемтігіне айналған қасқыр болады. «Егер де тірі қасқырдың терісін сыпырып алып, жылыдай жамылсаңыз» деп арыстанның дертіне ем болатынын айтады [14, 18]. Қасқыр мен түлкі арыстанға қарағанда әлсіз, дегенмен қасқыр аңқау, тойымсыз, үнемі аш жүреді. Солай өзінен әлсіз ешкі, қоян, қозы сияқты жануарларды жемтік қылуға, алдауға тырысады. Ал түлкі табиғаты өзінен күшті жануарлардан қорғану үшін қулық ойлап тауып отырады. Десе де, түлкіні алдап кететін жағдайлар да бар. Орнитологиялық ертегілерде түлкі қырғауылға алданады. Адамзаттың табиғатпен өзара байланысының нәтижесі фольклорда көрінеді.

Этиологиялық ертегілерде қозы, ешкі, түйе сияқты үй жануарлары берілген. «Жыл басына таласқан хайуандар» ертегісінде жылқы, түйе, сиыр, қой, ит, тауық, тышқан образдары сомдалған. Әр жануар адам тіршілігіне, тұрмысына пайдалы болуымен мақтанады. Ертегіде түйенің бойына сеніп, жыл басы болудан құр қалғаны айтылады. Ертегі мәтінін талдай келе, үй жануарлары туралы қалыптасқан мынадай этникалық стереотиптерді көреміз:

- Жылқы – айшылық алыс жерлерді жақын етіп, еркіндіктің, кең даланы көшіп-қонуда, тұрмыста пайдалы. Жылқы – нағыз ер жігіттің қанаты, жүйріктіктің, адалдықтың белгісі. «Жақсы ат – ер сүйегін далаға тастамайды», «Жақсы ат ерге қанат бітіреді» деген мақал-мәтелдер бар.
- Түйе – ауыр жүктерді көтереді, шөлге шыдамды, дегенмен мақтаншақ, тақаппар антропоморфтық сипатымен танылатын жануар. Ірі қара малдың бірі – түйе ауыл шаруашылығында өте тиімді болып саналады. Түйе әрқашан көшпенді халық үшін маңызды болды. Түйе қазақтар үшін байлық, берекенің белгісі деп саналады. Түйе шөл далада суға шыдамды, батылдық, күш-қуат сияқты қасиеттері бар адамның басты көмекшісі болған. Көшпелі халық арасында түйеге байланысты түрлі салт-дәстүр, халықтық таным, наным-сенімдер бар.
- Сиыр – шаруаға қолайлы, аңқау.
- Қой – сабырлы, көнбіс. Қазақы танымда қой – төлшіл, берекелі түлік. Әдетте тойға келген қонақтардың қоғамдағы орны, әлеуметтік мәртебесіне сай малдың сыйлы мүшелерінен бастабақ тартылады. Бастабаққа қойдың басы, жал-жая, жілік түрлері мен жамбас салынады.
- Ит – сақтаушы, қорғаушы, жеті қазының бірі.
- Тауық – халық тұрмысында пайдалы, өнімді құс.
- Тышқан – қулық, арамдық символы. Бұл ертегіде тышқан жағымсыз образда берілген. Тышқан халқымыздың танымында оба ауруын таратушы кемірушілердің бірі болып табылады. Орта ғасыр шамасында егер зиратты тышқан қазған болса, о дүниелік жан сиқырлы күшке ие болды деп танылған.

«Ешкі мен қасқыр» ертегісінде ешкі қасқырдың қулығына көнбейтін, өз еркімен жайылатын жануар ретінде танылады. Қазақы стереотип бойынша ешкі сүйкімсіздеу мал. Оның бар қасиеті тек тастан тасқа секіріп, секендеп жүру. Ешкінің бейнесін келесідей мақал-мәтелдер ашады: «Қотыр теке, қора былғар», «Серке еті – ем, ешкі еті – жел», «Селтендеген – жігіттің соры, Секендеген – серкенің соры». Ал «Қасқыр мен қозы» ертегісінде өзінен күшті жануарға күші сәйкес келмейтін қозының жемтікке айналғаны суреттелген. Қозы қасқырды алдауға тырысқанмен, қарсы шығар күш те, айбат та жоқ. Үй жануарлары жайлы қалыптасқан стереотиптерде қозы, лақ сияқты төлдер қасқыр, түлкі сияқты жануарларға жемтік болумен көрінсе, ешкі, сиыр, өгіз, түйе, жылқы жануарлары оларға қарсы айбат көрсете алуымен ерекшеленеді.

Орнитологиялық ертегілер адамның әлемді тануында белгілі бір қызметтер атқарады. Бұл жөнінде зерттеуші С. Жиренов: «Орнитологизмдер арқылы жасалған ертегілер ғаламның кейіпкерлері адам мен құстың өзара қатынасы, мінез-құлық ерекшеліктері, өзіндік қасиеттері, тілдік құралдарда бедерленіп, белгілі бір тілдегі мәдениеттің үлгісі немесе символдық бейне ретінде қарастырылады» [15, 89]. Осылайша жануарлар туралы ертегілердің бір тарауы ретінде орнитологиялық ертегілердің маңызы ерекше. «Түлкі мен қырғауыл» ертегісінде түлкінің қырғауылды алдап, өз жемтігіне айналдырғысы келеді. Дегенмен қырғауыл да түлкінің сырына қанық, түлкінің айтқан заңына қарсы иттердің келе жатқанын айтып, қарсы аргумент білдіреді. Қырғауылдан бұндай жауап күтпеген түлкі иттер келе жатыр дегенді естіп алды-артына қарамастан қашады. «Түлкіден де қу бір қаз» ертегісінде түлкі бір қазды ұстап алып, біраз азаптауды ойлайды. Солай түлкі қаздан былай деп сұрайды: «Ә, қаз, сенің қолыңа мен түссем, сен не қылар едің?» [14, 19]. Өз кезегінде қаз былай жауап береді: «Не қылар едім? Белгілі емес пе, сені тісіммен тістеп тұрып, екі аяғыңды кеудеме қойып, көзімді жұмып: Ә, құдай бергеніне мың шүкір! – дер едім де, сені жеп қояр едім, – депті» [14, 19]. Түлкі қаздың берген жауабына ойланып қалып, дәл солай жасауға ұйғарыпты, ал өз кезегінде қаз болса түлкіден қашып құтылады. «Жамандық неден болады?» ертегісінде қарға, көгершін бейнелері көрініс тапқан. Орнитологиялық ертегілерде қарға жағымсыз сипатта көрінеді. Ертегі мәтініне үңілетін болсақ, қарға аштық кесірінен көп туысынан айырылғанын, жамандықтың басы себебі сол екенін, осы негізден аш болмау керек деп ой түйіндейді. Ал көгершін болса, жамандықтың сүйіспеншіліктен екенін айтады. Тұрмысы, бейнесі қарама-қарсы құстардың бұлайша жауап беруінен «адам-құс-этнос» үштігіндегі сенімдер көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алынған талдауларды негізге ала отырып, этиологиялық ертегілердегі анималистік лексика этникалық стереотиптерді, құндылықтық жүйесі «адам мен табиғат», «адам-құс-этнос» жүйелерінен құралғанын көреміз. Зерттеудің мақсатына сәйкес этиологиялық ертегілердегі анималистік лексиканы негізге ала отырып, ертегілердегі ақпараттар лингвомәдени тұрғыдан талданды. Зерттеу міндеттері арқылы жануарлар туралы ертегілердің дүние туралы бейненің нәтижесі екені, анималистік лексика зоонимдер мен зооморфизмдер мәнінде анықталып, этиологиялық ертегілердегі анималистік лексика этникалық стереотиптер негізінде талданды. Зерттеу мақала лингвомәдениеттану негізінде қазақ ертегілері талданып, мынадай ұсыныстар берілді: лингвомәдениеттанудың жаңа салалары бойынша зерттеулерді тілдік матрицаға түскен ақпараттармен талдау; ертегілердегі анималистік лексика құрамында танылатын анималистік бейне, этникалық зоонимдік код ұғымдарын терең қарастыру.

Зерттеу негізінде жануарлар туралы ертегілер жабайы жануарлар туралы ертегілер, үй жануарлары туралы ертегілер, орнитологиялық ертегілер деп ажыратылып, лингвомәдениеттанудағы этникалық стереотиптері талдау, салыстыру, контекстуалды әдістермен талданған. Осылайша жануарлар туралы ертегілердегі этникалық стереотиптердің мәдени маңызы айқындалған. Зерттеудің перспективасы ертегілерді лингвомәдени сипатынан талдап зерттеуді әлі де қажет ететінін көрсетеді. Соңғы кезде қалыптасқан антропоэктік парадигма негізінде тілді сол тілді игерушінің танымында, мәдениетінде зерттеу фольклорлық шығармаларда, соның ішінде ертегілерде қарастырылуы қажеттігін көрсетіп отыр. Тілдік матрицаға түскен ақпараттар тіл мен мәдениет бірлігінде қалыптасып, бүгінгі таңда фольклордың ғана емес, мәдениеттің құнды бөлігі ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Телия В.Н. Русская фразеология в контексте культуры: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 260 с.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
- 4 Ислам А. Мироззренческие концепты: лингвокультурологический анализ. – Алматы, 2008.
- 5 Тимофеева О., Соломатина А. Лингвокультурологический аспект изучения анималистической лексики (на материале английского и русского языков) // Поволжский педагогический вестник. 2022. Т. 10, No 4(37). С. 34-43.
- 6 Amirbekova A., Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people. // Middle-East Journal of Scientific Research, 2013, 14(6), pp. 779-783. DOI 10.5829/idosi.mejsr.2013.14.6.2135
- 7 Said-Javad Faizullaev Linguoculturology. Monograph. – Our knowledge publishing. 2023. – 84 p.
- 8 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика: синонимические средства. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
- 9 Әлметова Ә.С. Әлемнің тілдік бейнесі және стереотип // ҚазҰУ Хабаршы. Филология сериясы. No4 (168). 2017. Б. 61-68.
- 10 Issakova S., Kultanbayeva N., Tukhtarova A., Zhetessova Zh., Kartzhan N. Linguocultural Analysis of Ethnic Stereotypes in Humorous Discourse: A Comparative Analysis. // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023, 9(3), pp. 33-47. DOI 10.32601/ejal.903004
- 11 Преображенский О.А. Анималистический компонент в русской языковой картине //Актуальные проблемы языкознания. – 2019. – №. 8. – С. 208-212.
- 12 Marchuk L., Rarytskyi O., Lychuk M. Metaphorical biological models in artistic discourse. // XLinguae. Vol. 13. I. 2. 2020. – pp. 258-271.
- 13 Mushyrovskaya N. Comparative phraseological units in the Ukrainian and Italian languages: linguocultural aspects. / N. Mushyrovskaya // Contrastive phraseology: languages and cultures in comparison; edited by P. Ramusino, F. Mollica. – Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2020. – pp. 75–87.
- 14 Қазақ ертегілері. Құраст.: А. Сәулебаева. – Шымкент: «Шикула и К» ЖШС, 2013. – 104 б.
- 15 Жиренов С. Қазақ ән мәтіндеріндегі орнитологизмдерге лингвистикалық шолу // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ХАБАРШЫСЫ, «Филология» сериясы, No2(72), 2020. Б. 87-93.

Материал 05.10.2024 баспаға түсті

Лингвокультурная особенность анималистической лексики в этиологических сказках (на материалах казахских сказок)

Ж.А. Жетесова¹, С.С. Исакова¹

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, 030000, Республика Казахстан

В данной статье были проанализированы анималистические лексика в этиологических сказках путем ее интерпретации с лингвокультурологической точки зрения. Цель исследования – объяснить лингвокультурный характер анималистической лексики в казахских сказках в связи языка и культуры. В качестве объекта исследования было рассмотрено 1,25 печатных листов текста из этиологических сказок на казахском языке. Теоретической и методологической основой исследования стали выводы отечественных и зарубежных ученых-лингвокультурологов.

Новизна исследования впервые проявляется в комплексном лингвокультурном анализе анималистической лексики в казахских этиологических сказках. В основу статьи легла концепция «язык-человек-культура», сложившаяся в рамках антропоязыковой парадигмы языкознания. В результате исследования анималистическая лексика в этиологических сказках признана культурной лексикой, отражающей общественные отношения в казахской этнике, национальные ценности, сформированные в языковом сознании, психологию, философию, образ жизни казахов.

Теоретическая ценность научного исследования выражается в изучении лингвокультурных выводов в изучении лексического значения. Практическая ценность изучения анималистической лексики в сказке объясняется тем, что обширные тексты сказок взяты на анализ и полезны в качестве материала для будущих поисков лингвокультурного анализа лексики.

Ключевые слова: анималистическая лексика, анималистический образ, этнические стереотипы, зоонимы, лингвокультурология.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Телия В.Н. Русская фразеология в контексте культуры: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 260 с.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
- 4 Ислам А. Мироззренческие концепты: лингвокультурологический анализ. – Алматы, 2008.
- 5 Тимофеева О., Соломатина А. Лингвокультурологический аспект изучения анималистической лексики (на материале английского и русского языков) // Поволжский педагогический вестник. 2022. Т. 10, No 4(37). С. 34-43.
- 6 Amirbekova A., Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people. // Middle-East Journal of Scientific Research, 2013, 14(6), pp. 779-783. DOI 10.5829/idosi.mejsr.2013.14.6.2135
- 7 Said-Javad Faizullaev Linguoculturology. Monograph. – Our knowledge publishing. 2023. – 84 p.
- 8 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика: синонимические средства. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
- 9 Альметова А.С. Языковой образ и стереотип мира // Вестник КазНУ. Серия «Филология». № 4 (168). 2017. С. 61-68.
- 10 Issakova S., Kultanbayeva N., Tukhtarova A., Zhetessova Zh., Kartzhan N. Linguocultural Analysis of Ethnic Stereotypes in Humorous Discourse: A Comparative Analysis. // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023, 9(3), pp. 33-47. DOI 10.32601/ejal.903004
- 11 Преображенский О.А. Анималистический компонент в русской языковой картине // Актуальные проблемы языкознания. – 2019. – №. 8. – С. 208-212.
- 12 Marchuk L., Rarytskyi O., Lychuk M. Metaphorical biological models in artistic discourse. // XLinguae. Vol. 13. I. 2. 2020. – pp. 258-271.
- 13 Mushyrovskya N. Comparative phraseological units in the Ukrainian and Italian languages: linguocultural aspects. / N. Mushyrovskya // Contrastive phraseology: languages and cultures in comparison; edited by P. Ramusino, F. Mollica. – Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2020. – pp. 75–87.
- 14 Казахские сказки. Составитель: А. Саулебаева. – Шымкент: ТОО «Шикүла и К», 2013. – 104 с.
- 15 Жиренов С. Лингвистический обзор орнитологии в текстах казахских песен // ВЕСТНИК КазНПУ имени Абая, серия «Филология», № 2(72), 2020. С. 87-93.

Материал поступил в редакцию журнала 05.10.2024

Lingocultural features of animalistic vocabulary in etiological fairy tales (based on materials of Kazakh fairy tales)

Zh. Zhetessova¹, S. Issakova¹

¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

This study conducts a linguocultural analysis of animalistic vocabulary in Kazakh etiological fairy tales, highlighting the connection between language and culture. The research focuses on 1.25 printed sheets of text from Kazakh etiological tales, using the theoretical and methodological frameworks established by domestic and foreign linguoculturologists. The novelty of the study lies in its comprehensive linguocultural analysis of animalistic vocabulary within these tales, undertaken for the first time.

The analysis is grounded in the "language-man-culture" concept, developed within the anthropocentric paradigm of linguistics. The findings identify animalistic vocabulary in etiological fairy tales as cultural vocabulary, reflecting the social relationships, national values, linguistic consciousness, psychology, philosophy, and lifestyle of the Kazakh ethnic group.

The study's theoretical significance lies in its contribution to linguocultural research through an exploration of lexical meaning. Its practical value is demonstrated by the analysis of large-scale fairy-tale texts, providing a foundation for further linguocultural studies of vocabulary.

Key words: animalistic vocabulary, animalistic image, ethnic stereotypes, zoonyms, linguoculturology.

REFERENCES

- 1 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya v kontekste kultury: semanticheskie, pragmaticheskie i lingvokulturologicheskie aspekty [Russian phraseology in the context of culture: semantic, pragmatic and linguocultural aspects] (Moscow, 1996) (in Russian)
- 2 Maslova V.A. Lingvokulturologiya [Linguistic culture] (Moscow, 2001) (in Russian)
- 3 Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikaciya [Language and intercultural communication] (Moscow, 2000) (in Russian)
- 4 Islam A. Mirovozzrencheskie koncepty: lingvokulturologicheskij analiz [Worldview concepts: linguistic and cultural analysis] (Almaty, 2008) (in Russian)
- 5 Timofeeva O., Solomatina A. Lingvokulturologicheskij aspekt izucheniya animalisticheskoy leksiki (na materiale anglijskogo i russkogo yazykov) [Linguistic and cultural aspect of studying animalistic vocabulary (on the material of English and Russian languages)] (Povolzhskij pedagogicheskij vestnik, 2022) (in Russian)
- 6 Amirbekova A., Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people. // Middle-East Journal of Scientific Research, 2013, 14(6), pp. 779-783. DOI 10.5829/idosi.mejsr.2013.14.6.2135 (in English)
- 7 Said-Javad Faizullaev Linguoculturology. Monograph. – Our knowledge publishing. 2023. – 84 p. (in English)
- 8 Apresyan U.D. Izbrannye trudy. T. I. Leksicheskaya semantika: sinonimicheskie sredstva [Selected works. T. I. Lexical semantics: synonymous means] (Moscow, 1995) (in Russian)
- 9 Almetova A.S. Alemnin tildik beinesi zhane stereotip [Linguistic image and stereotype of the world] (KazYU Habarshy. Filologiya seriyasy 4 (168). 2017. 61-68 p. (in Kazakh)
- 10 Issakova S., Kultanbayeva N., Tukhtarova A., Zhetessova Zh., Kartzhan N. Linguocultural Analysis of Ethnic Stereotypes in Humorous Discourse: A Comparative Analysis. // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023, 9(3), pp. 33-47. DOI 10.32601/ejal.903004 (in English)
- 11 Preobrazhenskij O.A. Animalisticheskij komponent v russkoj yazykovoju kartine [The animalistic component in the Russian language picture] //Aktualnye problemy yazykoznanija. – 2019. – 8. – 208-212 p. (in Russian)
- 12 Marchuk L., Rarytskyi O., Lychuk M. Metaphorical biological models in artistic discourse. // XLinguae. Vol. 13. I. 2. 2020. – pp. 258-271. (in English)
- 13 Mushyrovskya N. Comparative phraseological units in the Ukrainian and Italian languages: linguocultural aspects. / N. Mushyrovskya // Contrastive phraseology: languages and cultures in comparison; edited by P. Ramusino, F. Mollica. – Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2020. – pp. 75–87. (in English)
- 14 Kazak ertegileri [Kazakh tales]. (Shymkent, 2013) (in Kazakh)

15 Zhirenov S. Kazakh an matinderindegi ornitologizmderge lingvistikalық sholu [Linguistic review of ornithology in Kazakh song lyrics] // Abai atyndagy KazYPU-dyn habarshysy, «Filologiya» seriyasy, 2(72), 2020. P. 87-93. (in Kazakh)

Received: 05.10.2024

ISRTI 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp93-102](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp93-102)

Zh.K. Zalledinova¹, B.S. Zhumagulova², M.Kh. Tankibayeva

¹ Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 090000, Republic of Kazakhstan

² Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan

³ Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan

FORMATION OF SPIRITUAL MEANINGS IN THE PROCESS OF SECONDARY LINGUISTIC INTERPRETATION

*In linguistic studies, the exploration of spiritual and cultural narratives within literary works offers valuable insights into how language conveys complex meanings. This article examines John O'Donohue's *Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World* through the lens of anthropocentric and interpretative theories of language. By analyzing the linguistic and cognitive mechanisms employed by the author, the study uncovers the deeper spiritual meanings embedded within the text. This analysis emphasizes the intricate relationship between language, culture, and perception, as shaped by O'Donohue's interpretative worldview.*

The primary aim of this article is to identify and analyze the additional spiritual meanings, cognitive models, and linguistic mechanisms that shape these meanings in O'Donohue's secondary subjective interpretation of the world. The study explores how the author's conceptualization of both natural and geometric elements reflects broader spiritual and cultural themes.

Through a conceptual and linguistic-stylistic analysis, the article unveils additional spiritual meanings within the thematic areas of "The Irish Landscape" and "The Celtic Mind." By interpreting physical-geographical elements such as the sun, moon, sky, ocean, and stones, along with geometric concepts like lines, circles, and spirals, the study shows how these are used as markers of collective knowledge. This exploration connects the unique features of the Irish landscape to the broader Celtic worldview, demonstrating how the natural environment influences the collective consciousness of the ethnic group.

The article contributes to a deeper understanding of the cognitive and linguistic mechanisms involved in the formation of spiritual meanings. The author's unique interpretive lens on familiar physical and geometric concepts provides insights into the relationship between landscape, culture, and the collective mind, thus enriching the discourse on how spiritual wisdom is communicated through language.

Key words: anthropocentric theory of language, theory of linguistic interpretation, the secondary linguistic interpretation, cognitive and linguistic mechanisms of meaning formation, language means of meaning representation.

MAIN PROVISIONS

In the course of our study, we have consulted a wide range of studies with a cognitive orientation. It is necessary to note the contribution of the following scientists to the development of individual theoretical problems of cognitive linguistics. Abisheva [1] states that "neither meaning

nor sense can be perceived as autonomous entities: they are inseparable. No meaning can be conveyed without meaningful expressions. That which affects, enhances, modifies or destroys meaning is in one way or another related to meaning. Conversely, everything that characterises meaning also affects meaning. It is impossible to completely isolate meaning from sense, or sense from meaning. The problem of creating a cognitive model of the structure and functioning of language is addressed in the work of (Schmalz et al., 2023) [2], who note that in the new paradigm of language study, the cognitive model is presented as the main "interval" image of human thought and consciousness. There is a considerable body of scholarly literature on Celtic culture, mythology and languages.

INTRODUCTION

An active interest in the essence of language as a means of communication and knowledge storage, as well as in the processes of comprehending the world and obtaining knowledge about the world through language, is a characteristic feature of modern linguistic research. Cognition of the surrounding world is a complex, multifactorial process of interaction between verbal and non-verbal means, various cognitive systems and forms of cognition. At the same time, all information that comes to a person through different channels, in order to become the subject of communication, must receive a uniform form of mental and linguistic representation in the conceptual system of a person. It is generally accepted that this representation is not a mirror image of objects, events and their characteristics. It conveys how a person perceives and comprehends the world around him at the conceptual and linguistic levels. In other words, a person constructs the world in his mind in all the variety of forms of its manifestation, which implies its certain interpretation, including with the help of language. Consciousness, according to D. Dennett's definition, is a special kind of mental activity associated with the interpretation of information that enters the brain from the outside world and from the organism itself. Each such interpretation is hypothetical and can instantly change to another, more appropriate to the real situation [3, 111].

Along with the functions of storing and transmitting information, language performs a special function - the function of interpreting the world and knowledge about the world. This conclusion is argued by Russian Association of Cognitologists lead by Boldyrev N.N. They focus on *anthropocentric* nature of language and cognition that become apparent in the interpretative function of language [4]. According to them, there are new perspectives on the world interpretation in language with reference to various levels of the language system.

The interpretive function of language is directly related to the perception of the surrounding world by a person. All cognitive processes are accompanied, mediated and made possible by language. According to E.S. Kubryakova, the description of the world is possible only if there are means of description and names for what is being described [5].

According to the analysis of the language interpretation carried out by Boldyrev N.N., language interpretation in a broad sense, is a cognitive activity, expressed in language, aimed at obtaining new knowledge of the collective level; in a narrow sense, it is the linguistic cognitive activity of an individual, conveying his subjective perception of the object of interpretation. "It is projection of the world, or knowledge about the world, "immersed" in the collective-linguistic or individual-linguistic consciousness of a person" [6]. Accordingly, two types of linguistic interpretation are distinguished which are different in their objects, means and aims of interpretation. [7]. For clarification, the table is presented below:

Table 1. Types of linguistic interpretation

Types of linguistic interpretation			
Type and object	Functions of linguistic interpretation	Means of interpretation	Aim
Primary linguistic interpretation of the <u>world</u> (objective interpretation)	Selection, Classification, Estimation	<i>Collective schemes</i> of perception of the world as basis for the further interpretation of the knowledge about the world, e.g. conceptual-thematic fields (NATURE, HUMAN). <i>Common cognitive schemes:</i> concepts, categories and propositions	Collective knowledge about the world, represented by the collective vision of the world by a person as a society. Systems of natural categorization, or categorization of natural objects, carried out with the direct participation of the language and inherited by the language in the form of a system of lexical categories.
Secondary linguistic interpretation of the <u>knowledge about the world</u> (subjective interpretation)	Selection, Classification, Estimation	<i>Particular schemes:</i> concrete concepts and categories, cognitive and linguistic mechanisms of meaning formation	Interpretation of collective knowledge and collective cognitive schemes in the individual conceptual system of a particular person. New knowledge about objects and events of the world as result of the secondary conceptualization and categorization.

The **aim** of this article is to analyze the process of the secondary linguistic interpretation in «Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World» by John O’Donohue with the purpose of identifying additional new meanings of spiritual property created by author’s application of appropriate cognitive models and language mechanisms and means in the process of subjective interpretation of the collective knowledge about the world.

Actuality and scientific value of the research is determined by the interdisciplinary approach to study a literary text on the ground of modern anthropocentric and interpretative theories of language which allow to reveal the interaction of language, cognition and culture.

MATERIALS AND METHODS

In the article, a range of research methods is employed to thoroughly analyze the work of John O'Donohue, *Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World*. These methods include:

1. **Conceptual Analysis:** The functional-representative analysis of operational concepts is used to examine how key concepts are contextually and situationally determined within the text.
2. **Lingua-Stylistic Analysis:** This method is applied to uncover the peculiarities of the author’s individual interpretation of knowledge about the world, focusing on stylistic choices and how they convey meaning.
3. **Cognitive Discourse Analysis:** This approach is used to explore how cognitive models underpin the author's conceptualization of the world. By identifying mental representations and schema, the study sheds light on the cognitive processes that shape the spiritual meanings in the text.

4. **Semantic Analysis:** This method focuses on the deeper layers of meaning within the text, particularly on the spiritual and symbolic interpretations of language. It helps in identifying the latent spiritual dimensions conveyed through word choice and metaphor.

5. **Intertextual Analysis:** By situating O'Donohue's work within the broader context of Celtic mythology, philosophy, and spirituality, the study employs intertextual analysis to trace how external references and cultural symbols are integrated into the narrative, thus enhancing its spiritual message.

6. **Hermeneutic Approach:** A hermeneutic reading is applied to interpret the subjective and philosophical dimensions of the text. This method allows for a nuanced understanding of how O'Donohue's personal reflections and spiritual insights are mediated through the language of the text.

7. **Comparative Analysis:** To further contextualize the findings, a comparative analysis with other works on Celtic spirituality and mythology is conducted, highlighting unique linguistic and thematic elements in O'Donohue's interpretation of the Celtic worldview.

The analysis of the extract is focused on revealing additional spiritual meanings as a result of the author's subjective interpretation of the knowledge about the world, using cognitive and linguistic mechanisms of meaning formation, as well as the language means of their representation.

The material of the study is John O'Donohue's *Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World*, recognized as an international bestseller for its brilliant synthesis of myth, poetry, philosophy, and spirituality, rooted in Celtic mythology. [8]

RESULTS

The analysis of John O'Donohue's "Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World" reveals several key insights into the formation of spiritual meanings through secondary linguistic interpretation. The following results are derived from the application of cognitive and linguistic mechanisms in O'Donohue's text:

1. Secondary Linguistic Interpretation and the Transformation of Collective Knowledge:

O'Donohue engages in secondary linguistic interpretation by recontextualizing collective cultural knowledge rooted in Celtic mythology and natural elements. This reinterpretation generates new spiritual meanings that go beyond conventional understandings. For example, natural features such as the sun, moon, and stones are imbued with deeper metaphysical significance, symbolizing themes of eternity, life cycles, and divine presence. The transformation of collective cultural knowledge into a subjective spiritual narrative highlights the dynamic process of meaning-making through language.

2. Cognitive and Linguistic Mechanisms of Meaning Formation:

The text employs cognitive mechanisms, such as metaphor and conceptual blending, to shape additional layers of meaning. O'Donohue uses natural and geometric elements (e.g., circles, spirals) not only as descriptors but as symbolic representations of interconnectedness, spiritual continuity, and growth. The linguistic mechanisms, including metaphor and imagery, play a key role in constructing these spiritual meanings, demonstrating the intricate relationship between language and cognition in secondary interpretation.

3. Natural and Geometric Elements as Markers of Spiritual Wisdom:

O'Donohue's frequent use of natural and geometric elements as collective knowledge markers reflects the broader Celtic worldview, where nature is intrinsically connected to spirituality. These elements are employed symbolically to convey spiritual wisdom, with geometric shapes like spirals and circles representing the cycles of life and the eternal nature of the soul. The physical landscape, as described in the text, is reinterpreted to reflect a spiritualized connection between the human and natural worlds.

4. Dynamic Nature of Language in Meaning-Making:

The study emphasizes that O'Donohue's use of language is dynamic and evolving. Through secondary interpretation, the language in "Anam Cara" is transformed from a static system into a tool for expressing personal spiritual insights. This dynamic aspect of language highlights the fluidity with which O'Donohue integrates collective knowledge and personal interpretation to expand the boundaries of spiritual understanding.

5. Personal Spiritual Insights Linked to Collective Cultural Wisdom:

O'Donohue's reinterpretation of traditional Celtic symbols and landscapes suggests a close interaction between individual perception and collective cultural wisdom. His personal spiritual reflections are framed within the context of the broader Celtic tradition, illustrating how subjective linguistic interpretation can bridge individual and collective consciousness. This process not only enriches the text but also offers readers a deeper understanding of how personal spiritual experiences are articulated through culturally rooted linguistic mechanisms.

In summary, the analysis identifies that O'Donohue's secondary linguistic interpretation generates new spiritual meanings by reinterpreting collective cultural knowledge through cognitive and linguistic mechanisms. The symbolic use of natural and geometric elements serves as a key vehicle for conveying these meanings, demonstrating the fluid and transformative potential of language in expressing spiritual and cultural themes.

DISCUSSION

Having reviewed theories on language interpretation we would like to present an analysis from «Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World» by John O'Donohue, subchapter from Chapter 3: Solitude is luminous, 3.1 The world of the soul is secret. [8, 107-109]

The analysis of the chapter has identified two conceptual-thematic fields: The Irish Landscape and The Celtic Mind which are cognitive contexts of forming concrete meanings and cognitive schemes of interpretation.

The conceptual-thematic field **The Irish Landscape** reveals the knowledge about the world that can be grouped into two aspects: geographical and physical notions (*the sun, the moon, the limestone valley, the horizon, the sky, ocean, stones, light, color, etc.*) and geometrical notions (*line, circle, spiral, height, depth*). These notions as concepts of the collective knowledge undergo the second subjective interpretation by author's artistic vision and accumulate new additional meanings of spiritual characteristics.

The author writes about his place of birth: valley in foothills or inter-mountains of limestone rock. *I was born in a limestone valley*. Here, *valley* is profiled relatively to the base - *mountains*, and their relationship is emphasized through inference and implicit knowledge - if there is limestone there are limestone mountains. The feeling of limitation of the sky in the valley by the tops of the mountains creates a feeling of solitude, privacy, isolation in the heavenly space: *To live in a valley is to enjoy a private sky*. The ontological metaphor *a private sky* is used to explain the area of the universal through the area of the private, personal and closed. The author concludes the description of his birthplace by appealing to the visual sensations of the reader, he reveals the dual function of the horizon through its personification: it narrows and limits the living space, yet, in a way, it protects and shelters, it attracts and calls for new boundaries and possibilities of cognition: *The horizon shelters life, yet constantly calls the eye to new frontiers and possibilities*.

The presence of ocean in the Irish landscape is implemented through cognitive mechanisms of profiling and metaphorical model: "*The mystery of this landscape is further intensified by the presence of the ocean.*" Ocean is profiled in relation to *landscape*; lexical nomination and lexical units of physical geography intensify the idea of the presence of the ocean as a factor in enhancing the mystery of the Irish terrain in terms of natural mysteries.

Cognition of the world in the relationship and interaction of natural objects and phenomena in a timescale is realized through propositional structure and metaphorical model: "*For millions of*

years, an ancient conversation has continued between the chorus of the ocean and the silence of the stone.” Theme-rhematic expression and opposition on acoustic level (chorus of the ocean ↔ silence of the stone) intensify the meaning of the interaction of two natural phenomena - the ocean (chorus) and mountains (silence of stones) over millions of years, which in their turn determine the specifics of the Irish landscape.

Diversity and differences of stones in the Irish landscape reveal peculiarities in form-shaping of stones as elements of live developing nature: “No two stone shapes in this landscape are the same. Each stone has a different face. These stones, ever patient, ever still, continue to praise the silence of time. The Irish landscape is full of memory; it holds the ruins and traces of ancient civilization.” Propositional and metaphorical models together with expressive syntax and personifications create the image of the Irish Landscape as a natural vital space which physical elements exist and develop continuously in time and reveal the live memory of the landscape about the past. Personification of stones creates associations to human communities lived and living in this natural space.

The peculiarity of the Irish landscape, as a result of the creative activity of God/nature is realized in the text through conceptual comparison and metaphorization, which is reflected in the language mechanisms of figurative simile in combination with metaphorical epithets: “Here, it feels as if a wild, surrealistic God laid down the whole landscape”. The syntactic structure of the sentence with a comparative clause (as if) reinforces the meaning of the secondary interpretation of the landscape concept: A landscape in its original wild and bizarre form as a creation of God/nature.

According to author’s artistic vision, the specificity of the Irish landscape consists in its asymmetry, non-linearity and non-simplicity. It is shown through the opposition of the notions: curvature ↔ symmetry or linear simplicity in the text extract: “There is a curvature in the landscape, a color and shape that constantly frustrates the eye anxious for symmetry or linear simplicity”. The propositional, metaphorical and metonymical models with theme-rheme clause structure and corresponding stylistic devices highlight the idea that the Irish landscape does not meet usual human’s expectations of geometrical linear regularity.

The secondary interpretation of the concepts of geometric figures *line, spiral, circle* in relation to the characteristics of the **Celtic Mind** creates new meanings of a generalizing nature: the Celtic consciousness has always avoided single-line certainty in ways of reflecting being. Celtic consciousness is characterized by the circle and spiral as symbols of spiritual meanings since the circle and spiral have a multifaceted hidden symbolic meaning. The main cognitive mechanisms for creating these secondary meanings are conceptual metaphor and concretization, which are represented at the linguistic level by linguistic metaphors, including personification, concretizing epithet, and paraphrase: “The Celtic mind was never drawn to the single line; it avoided ways of seeing and being which seek satisfaction in certainty. The Celtic mind had a wonderful respect for the mystery of the circle and the spiral.”

The meaning of the circle as a symbol is not detectable by either the eye or the mind. But it opens itself to that which is complex, mysterious, and incomprehensible. The circle brings *depth* and *height* together. “The circle never gives itself completely to the eye or to the mind, but offers a trusting hospitality to that which is complex and mysterious; it embraces depth and height together.”

Metaphorical model and contrast intensify the meaning of the circle as a symbol that always contains a sacrament that cannot be reduced, shortened or transformed into a unidirectional linearity or preference: “The circle never reduces the mystery to a single direction or preference.”

The soul world should not be illuminated by heavy or aggressive light. Spirituality in the Celtic consciousness is half-light, or light in partial shade, that is, spirituality cannot be fully illuminated and put into the light, for show: “Consequently, reflection should not shine too severe or aggressive a light in on the world of the soul. The light in the Celtic consciousness is a penumbral light.”

CONCLUSION

The analysis of the subchapter 3.1 ‘The world of the soul is secret’ from the work «Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World» by John O’Donohue has shown that in the process of

author's secondary, subjective language interpretation simple physical-geographical and geometrical concepts (*sun, sky, valley, ocean, horizon, line, circle, spiral, light and etc.*) from the conceptual-thematic field **The Irish Landscape** acquire secondary, additional and deeper meanings and create new relationship to the conceptual-thematic field **The Celtic Mind**.

The text reveals the meaning that there is a tight relationship between the habitat of an ethnos and its collective consciousness in the context of the Universe. The material world forms the environment of spirituality, Spirituality is inherent in Nature itself in dialectics of the Material and the Ideal.

Cognitive mechanisms that realize the meaning of the text are proposition (selection and definition) and metaphorization (ontological conceptual metaphor). Language mechanisms and means used are syntactic structures (inversion, separation, definition, compound sentence, theme-rhematic organization) and language metaphor (personification, symbol, metaphorical epithet, paraphrasis).

REFERENCES

- 1 Abisheva, K.M. (2023). The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect. *XLinguae* 16 (1), 17-36. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.02 ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. available at: https://www.xlinguae.eu/issue-n_1_2023.html
- 2 Schmalz, M., Vida-Mannl, M., & Buschfeld, S. *Acquisition and Variation in World Englishes: Bridging Paradigms and Rethinking Approaches*. (Germany: De Gruyter, 2023)
- 3 Dennet D.S. *Consciousness explained*. (Boston (MA), 1991)
- 4 *Kognitivnye issledovaniya yazyka / vypusk XXVIII: Antropocentricheskij harakter yazyka: kollektivnaya monografiya* (Moscow – Tambov, 2017)
- 5 Kubryakova E.S. *Yazyk prostranstva i prostranstvo yazyka (k postanovke voprosa)*, [*Izvestiya RAN*] 56 (3), 22-31 (1997)
- 6 Boldyrev N.N. *O metayazyke kognitivnoj lingvistiki: koncept kak edinica znaniya*, [*Kognitivnye issledovaniya yazyka*] IX, 23-32 (2011) [in Russian]
- 7 Boldyrev N.N. *Yazyk kak interpretiruyushchij faktor poznaniya. Interpretaciya mira v yazyke*. Tambov, 2017 – 251 c.
- 8 John O'Donohue. *Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World* // Bantam Books, 1999
- 9 Boldyrev N.N. *Rol' interpretiruyushchej funkcii v formirovanii yazykovyh kategorij*, [*Bulletin of Tambov university*] I (93) 9-16 (2011) [in Russian]

Received: 02.10.2024

Тілдің екінші реттік интерпретациясы барысында рухани мағыналардың қалыптасуы
Ж. Қ. Заллединова¹, Б. С. Жумагулова¹, М.Х. Танкибаева³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 090000, Қазақстан Республикасы

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан Республикасы

³Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан Республикасы

Лингвистика саласында әдеби шығармалардағы рухани-мәдени баяндауларды зерттеу тілдің күрделі мағыналарды беру жолын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мақала Джон О'Донохьюдың Анам Кара: антропоцентристік және тілдің интерпретациялық теорияларының объектісі арқылы кельт әлемінен рухани даналыққа бағытталған. Автор пайдаланған тілдік және когнитивтік тетіктерді қарастыра отырып, зерттеу мәтінге енгізілген қосымша рухани мағыналарды ашуды көздейді. Бұл талдау автордың әлемге

интерпретациялық көзқарасы арқылы қалыптасқан тіл, мәдениет және қабылдау арасындағы күрделі қатынасты көрсетеді.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Джон О’Донохьюдың дүниені қайталама субъективті түсіндіруіндегі осы мағыналарды қалыптастыратын қосымша рухани мағыналарды, когнитивтік үлгілерді және тілдік механизмдерді анықтау және талдау. Зерттеу автордың табиғи және геометриялық элементтердің концептуализациясы кеңірек рухани және мәдени тақырыптарды қалай көрсететінін зерттеуге бағытталған. Мақалада концептуалды және лингвистикалық-стилистикалық талдау арқылы Ирландиялық ландшафт пен кельт ақыл-ойының тақырыптық салаларындағы қосымша рухани мағыналар ашылады. Күн, ай, аспан, мұхит және тау жыныстары сияқты физиологиялық элементтерді, сондай-ақ сызықтар, шеңберлер және спиральдар сияқты геометриялық ұғымдарды түсіндіру арқылы зерттеу олардың ұжымдық білімнің маркерлері ретінде қалай қолданылатынын көрсетеді. Бұл зерттеу ирланд ландшафтының бірегей ерекшеліктерін кеңірек кельттердің дүниетанымымен байланыстырады, табиғи орта этникалық топтың ұжымдық санасына қалай әсер ететінін көрсетеді.

Мақала рухани мағыналардың қалыптасуына қатысатын когнитивтік және тілдік тетіктерді тереңірек түсінуге ықпал етеді. Автордың бірегей объективі арқылы таныс физикалық және геометриялық ұғымдарды түсіндіру пейзаж, мәдениет және ұжымдық интеллект арасындағы байланыс туралы түсінік береді, осылайша рухани даналықтың тіл арқылы қалай берілетіні туралы дискурсты байытады.

Кілт сөздер: тілдің антропоцентристік теориясы, лингвистикалық интерпретация теориясы, қосалқы лингвистикалық интерпретация, мағынаның қалыптасуының когнитивтік пен тілдік механизмдері, мағынаның репрезентациясының тілдік құралдары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абишева К.М. The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect. *XLinguae* 16(1), 2023, 17-36. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.02 ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. https://www.xlinguae.eu/issue-n_1_2023.html
- 2 Schmalz, M., Vida-Mannl, M., & Buschfeld, S. *Acquisition and Variation in World Englishes: Bridging Paradigms and Rethinking Approaches*. - Germany: De Gruyter, 2023
- 3 Деннет Д.С. *Consciousness explained*. Boston (MA), 1991 – 450 б.
- 4 Тілдің когнитивтік зерттеулері / XXVIII шығарылым: Тілдің антропоцентристік табиғаты: ұжымдық монография, Москва – Тамбов, 2017 - 425 б.
- 5 Кубрякова Е.С. Кеңістік тілі мен тіл кеңістігі (сұрақ қою үшін), [Известия РАН] 56 (3), 22-31 (1997)
- 6 Болдырев Н.Н. Когнитивтік лингвистиканың метатілі туралы: концепт білім бірлігі ретінде, [Тілдің когнитивтік зерттеулері] IX, 23-32 (2011)
- 7 Болдырев Н.Н. Тіл танымның интерпретациялық факторы ретінде. Дүниені тілде түсіндіру. Тамбов, 2017 – 251 с.
- 8 Джон О’Донохью *Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World*, Лондон, 1999 – 170 с.
- 9 Болдырев Н.Н. Тілдік категорияларды қалыптастырудағы интерпретациялық функцияның рөлі, [Тамбов университетінің хабаршысы] I (93) 9-16 (2011)

Материал 02.10.2024 баспаға түсті

Формирование духовных смыслов в процессе вторичной интерпретации языка

Ж.К. Заллединова¹, Б.С. Жумагулова², М.Х. Танкибаева³

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 090000,
Республика Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, 050022, Республика Казахстан

³Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, 050022, Республика Казахстан

В области лингвистических исследований исследование духовных и культурных повествований в литературных произведениях дает глубокое понимание того, как язык передает сложные значения. В этой статье основное внимание уделяется работе Джона О'Донохью «Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World» через призму антропоцентрических и интерпретационных теорий языка. Изучая лингвистические и когнитивные механизмы, используемые автором, исследование направлено на раскрытие дополнительных духовных значений, заложенных в тексте. Этот анализ подчеркивает сложную связь между языком, культурой и восприятием, сформированную интерпретационным взглядом автора на мир.

Основная цель этой статьи – выявить и проанализировать дополнительные духовные значения, когнитивные модели и лингвистические механизмы, которые формируют эти значения во вторичной субъективной интерпретации мира Джоном О'Донохью. Исследование направлено на изучение того, как концептуализация автором как природных, так и геометрических элементов отражает более широкие духовные и культурные темы. С помощью концептуального и лингвистико-стилистического анализа статья раскрывает дополнительные духовные значения в тематических областях «Ирландский ландшафт» и «Кельтский разум». Интерпретируя физико-географические элементы, такие как солнце, луна, небо, океан и камни, а также геометрические концепции, такие как линии, круги и спирали, исследование показывает, как они используются в качестве маркеров коллективного знания. Это исследование связывает уникальные особенности ирландского ландшафта с более широким кельтским мировоззрением, демонстрируя, как природная среда влияет на коллективное сознание этнической группы.

Статья способствует более глубокому пониманию когнитивных и лингвистических механизмов, участвующих в формировании духовных значений. Интерпретация знакомых физических и геометрических концепций через уникальную призму автора дает представление о взаимосвязи между ландшафтом, культурой и коллективным разумом, тем самым обогащая дискурс о том, как духовная мудрость передается через язык.

Ключевые слова: антропоцентрическая теория языка, теория лингвистической интерпретации, вторичная лингвистическая интерпретация, когнитивные и лингвистические механизмы формирования смыслов, языковые средства репрезентации смыслов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абишева К.М. The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect. XLinguae 16(1), 2023, 17-36. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.02 ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. https://www.xlinguae.eu/issue-n_1_2023.html
- 2 Schmalz, M., Vida-Mannl, M., & Buschfeld, S. Acquisition and Variation in World Englishes: Bridging Paradigms and Rethinking Approaches. - Germany: De Gruyter, 2023
- 3 Деннет Д.С. Consciousness explained. Boston (MA), 1991 – 450 с.
- 4 Когнитивные исследования языка / выпуск XXVIII: Антропоцентрический характер языка: коллективная монография, Москва – Тамбов, 2017 - 425 с.

- 5 Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке вопроса), [Известия РАН] 56 (3), 22-31 (1997)
- 6 Болдырев Н.Н. О метаязыке когнитивной лингвистики: концепт как единица знания, [Когнитивные исследования языка] IX, 23-32 (2011)
- 7 Болдырев Н.Н. Язык как интерпретирующий фактор познания. Интерпретация мира в языке. Тамбов, 2017 – 251 с.
- 8 Джон О’Донохью Anam Cara. Spiritual Wisdom from the Celtic World, Лондон, 1999 – 170 с.
- 9 Болдырев Н.Н. Роль интерпретирующей функции в формировании языковых категорий, [Вестник Тамбовского университета] I (93) 9-16 (2011)

Материал поступил в редакцию журнала 02.10.2024

IRSTI 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp102-119](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp102-119)

M. Kairova¹, K. Kenzhigozhina², E. Kometiani³

¹Margulan University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

²L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

³Russian University of Transport (MIIT), The Department of Foreign languages, Moscow, 101000, Russian

CONVERSATIONAL ANALYSIS OF SPOKEN ENGLISH IN THE CONTEXT OF FRIENDLY INTERACTION

This paper explores the value of interpersonal communication in modern culture by providing a conversational analysis of spoken English in the context of cordial exchanges. In casual contexts, such as among friends, family, or coworkers, the study examines the pragmatic aspects of friendly discourse. It utilizes the Santa Barbara Corpus of Spoken American English (SBCSAE) to examine real-world conversational speech that has been captured in a variety of settings.

The framework that forms the basis of the study was developed by J. Heritage and adapted for informal encounters. It includes components such as the setting of the conversation, design, turn transitions, recurring patterns, communicative difficulties, institutional features, and indirect communication techniques. The research emphasizes the mechanics of turn-taking, the role of gender in conversations, the dynamics of speech, and the frequent use of discourse markers and hedging techniques through a comprehensive analysis of dialogues.

Using both qualitative and quantitative methods, the study's methodology involves a systematic analysis of the audio recordings in the SBCSAE. Key components include annotating transcriptions for different conversational elements, examining the context and frequency of discourse markers and hedging strategies, and evaluating turn-taking patterns. A comparative analysis explores how men and women handle communication differently, focusing on gender variations in conversational themes and linguistic patterns.

Friendly communication tends to promote openness and trust, but it also reflects underlying social complexities including role inequalities and emotional support, according to the research. Men and women have different conversational themes and language patterns. Men tend to have more competitive dialogues with vitriolic language, while women focus on personal and familial matters and emphasize supportive relationships and emotional bonds. Overall, this study enhances our knowledge of the linguistic techniques used in amicable communication as well as the various variables affecting conversational dynamics.

Key words: conversation analysis, friendly interaction, model of conversational analysis, setting of conversation, conversation design, turn transition, recurring patterns, communicative difficulties, institutional features, indirect communication.

MAIN PROVISIONS

In the modern world, the study of interpersonal communication – especially its pragmatic components – has drawn a lot of interest. The importance of friendly communication in forming social and personal ties is highlighted. Friendly communication is described as egalitarian, informal conversation that is not subject to formal restrictions. Through mutual trust, support, and common interests, this kind of communication strengthens relationships. The research uses J. Heritage's conversational analysis paradigm, modified for informal settings, to examine friendly communication. The conversation's environment, dialogue structure, turn transitions, recurrent patterns, communicative challenges, institutional traits, and an extra emphasis on indirect communication techniques are some of the elements that make up the model.

The study uses the Santa Barbara Corpus of Spoken American English to analyze audio recordings that offer a representative perspective of informal speech in real-world encounters, emphasizing real-world dialogues above idealized ones. By examining turn-taking mechanics, such as interruptions, self-selection, and smooth and rough transitions, the research reveals the dynamics of participant roles and discourse asymmetries. The study highlights the gender variations in conversational themes, pointing out that women prefer to focus on relational concerns and nurturing topics, whereas males typically use aggressive language in competitive discussions. These variations show different emotional and communication techniques for expressing closeness and trust.

The study also looks at how societal norms, situations, and personal roles influence conversational patterns, emphasizing how social injustices, cultural quirks, and emotional support affect cordial dialogue.

The study aims to examine and assess the pragmatic components of interpersonal communication in the setting of casual conversations with friends, family, and coworkers. Using the Santa Barbara Corpus of Spoken American English, the study seeks to understand the dynamics of friendly speech. It covers a wide range of subjects, such as how people take turns, how gender influences conversational themes, how discourse markers and hedging techniques work, and how social variables combine to influence communication. The ultimate objective of the study is to increase our understanding of the underlying social complexity that affects conversational dynamics and the linguistic tactics used in friendly contact.

INTRODUCTION

Interest in the study of interpersonal communication, particularly its pragmatic content, is constantly growing today. At the current stage of societal development, interpersonal relationships play a significant role as a condition for a full and effective existence. Friendly communication is one form of unofficial communication in which communicators are not related by blood ties, and the interaction is individually selective. Such informal relationships are not restricted by any official boundaries. The analysis of communicative strategies employed in friendly conversations has important theoretical and practical significance for successful interpersonal communication.

According to A.N. Baikulova, friendly verbal interaction occurs in the context of everyday communication at home, visiting friends, or in the workplace. She characterizes friendly communication as «unofficial, relatively free, initiative-driven, individually selective, interpersonal and group-based (possibly institutional), role-specific (the role of a friend), and egalitarian in terms of basic status, although in friendly relationships, social, situational, or psychological inequality, as well as differences in levels of competence, may manifest» [1:84].

According to E.V. Ryaguzova, friendly relationships have a pronounced psychotherapeutic effect [2:76-80]. A.N. Baikulova believes that the foundation of friendship lies in a person`s need for «additional spiritual and social support, meaning the fulfillment of what, for various reasons, cannot be provided by a person`s family, immediate surroundings, or the environment in which they live» [1:84]. A number of emotional and psychological factors influence the emergence of friendship, such as a common area of interest, mutual affection, psychological closeness, the existence of a shared apperceptive base, mutual trust, self-sacrifice, and others. Participants in friendly communication do not simply exchange information; rather, they «influence their own relationships—they establish, support, modify, and break them, and so on» [3:113].

MATERIALS AND METHODS

In order to analyze audio recordings of naturally occurring conversational English speech, we selected audio files of conversational American English from the Santa Barbara Corpus of Spoken American English (SBCSAE) [4], developed by researchers at the Department of Linguistics at the University of California, Santa Barbara [5], [6], [7], [8]. The University of California Corpus is based on a large number of audio recordings of natural conversational speech from residents of the United States. The corpus includes recordings from informants of varying ages, professions, ethnicities, and social backgrounds. The recordings were made in a variety of everyday situations: family conversations, friendly chats, phone calls, card games, cooking, workplace discussions, lectures in classrooms, meetings in administrative buildings, sermons in churches, and more. The audio materials of the Santa Barbara Corpus are part of the International Corpus of English (ICE), in which samples of spontaneous American conversational speech are compared with other varieties of English. The audio materials are accompanied by orthographic transcription and time-stamped individual utterances of each speaker.

The experimental texts in this work are based on audio recordings of naturally occurring conversations. The core research material consists not of idealized and modeled utterances but of real conversational speech within families, in the workplace, and in social interactions with friends.

In this work, we rely on a model for the analysis of conversational speech developed by J. Heritage. This model was originally intended for the analysis of institutional conversations but was later modified by the Russian scholar Yu. M. Ulanovsky for the study of oral conversational speech. As a result, we have utilized a generalized model in this work, which includes six key components for conversational analysis:

- 1) The scene of the conversation;
- 2) The design of the conversation;
- 3) Turn transitions;
- 4) Recurring patterns;
- 5) Communicative difficulties;
- 6) Institutional features.

During the analysis of real everyday dialogues, conditions of speech interaction were identified, the understanding of which requires additional interpretive efforts from the recipient. By adapting this working model, we also decided to include a seventh component, types of indirect communication, based on the findings from the analysis of empirical material.

Table 1 provides a description of the seven elements of this model.

Table 1- Conversation analysis model (Table adapted from the work of Yu. M. Ulanovsky and supplemented by the author [9])

The scene of the conversation	Setting of the conversation, situation, time, place, additional characteristics
The design of the conversation	General structural organization of the conversation, general characteristics of the conversation

Turn transitions	Specificity of organizing turns from participant to participant, initiating takeovers, methods of passing turns
Recurring patterns	Reproducing content and interactional elements of a conversation characteristic of a specific genre or type of conversation
Communicative difficulties	Communicative difficulties and breakdowns that occur in conversation, and ways to overcome them by the participants
Institutional features	Specific characteristics of this type of conversation, features of the format, and forms of asymmetry in the relationships between the speakers
Indirect communication	Indirect ways of expressing speech intentions by speakers, implicit meanings that arise from the use of linguistic and speech tools (hints, manipulation, language games, jokes, anecdotes, hedging strategies, etc.)

When describing the mechanisms of turn-taking in communication, we rely on the simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation, developed by American anthropologists H. Sacks, E. Schegloff, and G. Jefferson (Table 1 is provided by the author from the work of Sacks H., Schegloff E., and Jefferson G. 'A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking in Conversation' [10]). According to this systematics, there is an ordered set of rules for the transition of turns:

- the current speaker selects the next speaker. If this does not happen, then:
- the next speaker self-selects as the subsequent speaker. If this mechanism does not work, then:
- the current speaker may, but is not obliged to, continue the conversation.

RESULTS

In this work, we present the results of a study of conversational speech typical of communication among friends. Let us consider each aspect in more detail according to the conversation analysis model.

Scene of the conversation

The recordings were made in the states of California, Louisiana, and Arizona. The ages of the informants range from 20 to 90 years. The total duration of the recordings is 4 hours and 9 minutes.

The communication setting is informal. The corpus includes conversations recorded in the following situations: at friends' homes during dinner/lunch, and in the workplace.

Design of the conversation

In friendly discussions, both personal and intimate topics are addressed, as well as topics related to the daily activities of the communicators, including their hobbies and interests; family relationships, child-rearing; health and sports; domestic issues such as going shopping, visiting a doctor, cooking, etc. Important topics for the participants include social problems in American society: the life and conditions of immigrants in the USA; the increase in crime rates and infectious diseases among African Americans; the distinctive characteristics of the nations living in the USA; and the rising prices of essential goods.

In friendly communication, in addition to expressing openness and trust, there is also an exchange of information. In this regard, the parameter of informativeness allows us to assess the social and cultural characteristics of the communicators.

In friendly communication among young people, all communicators take an active part, which can be observed in the equal number of utterances by each participant; friends maintain a playful and joking tone in their conversation, often accompanied by laughter. However, the study encountered a dialogue involving only two interlocutors, in which the initiative for keeping the conversation belonged to one speaker, meaning he was the dominant participant. Thus, a role asymmetry is observed in the dialogue. It is known that in friendly communication, each participant fulfills different communicative roles. Asymmetrical roles exhibit an interesting tendency: the speech of the dependent interlocutor is more explicit than that of their role partner, which is manifested in the increased verbal

activity of the dominant communicator. For example, during the dialogue, one of the participants named Alan shows a noticeable difference in the volume of speech, which takes on a monologic character and is sometimes interrupted by single short phrases and interjections from the other participant. For example:

ALAN: [Mexi]can national.

...His paintings sold,

..f- fo=r ... generally,

a thousand dollars plus.

Which was,

.. for me,

JON:... A lotta [money in those days].[7]

As can be seen from the fragment, the unit of constructing turns consists of simple sentences, sometimes interjections from the dependent speaker.

Additionally, the dominant participant exhibits a characteristic in his manner of narration, such as speaking at length and not very coherently, subtly changing the topic of conversation without noticing. His speech also stands out due to digressions from the main topic and references to his past life experiences. For example:

ALAN:we could've had a party for fifty people XXXXX.

Three bathrooms in it,

... (two bedrooms,

so they had,

but they had an extra guest bathroom XX,

.. big ba=r,

... it was circ-,

open on two sides,

of course we didn't have anybody there but the two of us,

... And I remember the New York Yankees were ... training there.

So it probably was,

the season opens in .. April,

so it probably was February or March [7]

As can be seen from the example, the communicator begins the conversation with one topic but gradually transitions to another, accompanying his speech with details from a distant past. At the beginning of the first fragment, Alan describes a hotel room and then mentions that at that time the New York Yankees baseball team was in training.

In some cases, a sharp change in the topic of conversation is noted. For example, in one of the dialogues, the discussion was about smoking, and after the topic was exhausted, one participant asks the third interlocutor about her son. In another instance, the conversation was about the expansion of a local supermarket, but once that topic was concluded by the communicators, one participant's attention was drawn to her friend's accessory. Thus, the abrupt change of topic is associated with the fact that the previous topic has been fully exhausted by the participants of the speech act and no longer holds.

Turn transitions

Next, we will examine the mechanisms of role distribution in communication using examples from dialogues.

1) The technique of 'the current speaker selects the next speaker':

JAMIE:Aren't you guys gonna stick up for me?

and beat up on him or something?

MILES: He's bigger than [I am]. [8]

As can be seen, during a light-hearted conversation, one participant asks a question that requires an answer and receives it from one of the interlocutors. Since the question was not directed to a specific participant, we can observe the self-selection of one of the participants here.

In cases where the next speaker is not designated nominally in the dialogue, they are implied.

For example:

ALAN: I can't remember,
one of the roughest rides,
and if you ever been to Mexico City,
you [made that] ride,

JON: [*<Yeah >*].

ALAN: = some kinda city,
about ..hundred miles away,

I th=ought we were gonna die= going down there. [7]

In the example, the participant does not direct a question to their interlocutor. However, they lead the conversation in such a way that the interlocutor is prompted to respond to their remark. The fragment includes the statement 'if you've ever been to Mexico', which elicited a response from the interlocutor, who eagerly shared information about the city.

A direct way of conveying a communicative move is also identified, which manifests in a direct nomination to the interlocutor:

MILES: *What are you planning on doing with dancing, Harold?*

You were taking some classes last fall=?

HAROLD: *I'll take a few more.*[5]

In conversational speech, there are two types of speaker shifts: smooth and non-smooth. A smooth shift occurs without interrupting the partner, and the participants in the dialogue allow each other to finish their thoughts. For example:

DORIS: *You gave him some [kind of herb].*

SAM: [*Did I give him some*] --

I gave him a red pepper.

DORIS: *I think you- --*

I think you gave him ... some ... herb of some [kind].[7]

Next, we will provide an example of a non-smooth speaker shift, which involves interrupted and unfinished remarks. For instance:

SAM: *..I don't have any this year,*

I forgot to plant it,

..I have oregano,

ANGELA: .. Yeah.

SAM: *a good stand of it,*

if you want any,

ANGELA: *Yeah.*

... I have a lot of dried ... or- oregano.[7]

It is important to note that in the presence of two speakers, the distribution of communicative roles applies to all participants in the conversation. In a conversation between two people, the current non-speaker cannot miss the transition point. However, as the number of participants in the conversation increases, the orderly turn-taking may be circumvented. In this case, if the current non-speaker wishes to join the conversation, they will have to resort to self-selection.

Next, we will consider examples related to the technique of self-selection:

ANGELA: *are --*

... what do you call it.

SAM: *.. A tail?*

DORIS: *... No.*

The tight.

It- [the band].[6]

The example shows that communicators demonstrate self-selection by clarifying information or providing hints.

The next mechanism, 'the current speaker continues the conversation until they are interrupted by other participants', it is realized through self-advocacy as the next speaker:

HAROLD: .. Fifty perc-] --

It was some --

.. Like,

.. a- m- --

half or more than half of,

and it was .. fairly young men,

... but,

were,

had been exposed to HIV virus.

It wasn't necessarily that they were ... infected.

MILES: .. Well,

if you're HIV positive,

... it's the same difference,[6]

According to the simplest systematization of turn-taking by H. Sacks, 'in a conversation between two people, the current non-speaker can skip any relevant transition point that is not obligatory (i.e., one where the technique of 'current speaker selects the next' has not been used) with complete confidence that at some point they will become the 'next speaker'. Therefore, in the analyzed dialogue, if the current non-speaker wished to join the conversation, they had to engage in self-selection at any subsequent transition point.

In the technique of self-selection, starting first is allowed. Generally, the first person to start continues the conversation until another participant interrupts them. For example:

ALAN:... I got a story to tell you,

it's a shaggy dog story,

but as long as we're talking about that recorder and six-hundred dollars,

= I'll tell you the story,

= oh gosh,

uh (Hx),

Rae and I and Sue and Buddy,

... took a trip,

... to Mexico City,

JON: ... (SNIFF)

ALAN: It must've been,

... four to six months after my dad died.

That's how I remember it,

he [died in s]ixty-s=- --

JON: [Oh God].[5]

It is assumed that the first speaker sets 'interpretative frames for all subsequent statements. The dominant partner is one who can change the topic and track the sequence of roles [11:104]. Such a partner controls the sequence of their interlocutor's replies and programs their style and manner of speaking.

One of the common forms of exchanging communicative roles is the simultaneous form of exchanging communicative roles, which is characterized by overlaps and interruptions:

HAROLD:[Was he a little kid2]?

MILES:[No he's sixteen now=].

JAMIE [No he's like] --

... Yeah he's a teenager,

but he teaches [these classes in New York].

MILES:[< That > boy,

.. he's supposed to be awe]some.

JAMIE: Yeah.

... *Really* fa[=st]. [6]

In the example, we observe overlaps and interruptions during the conversation. Some overlaps occur when the next speaker inaccurately anticipates the end of the previous speaker's turn. However, overlaps are not considered violations of communication rules; they are rather viewed as unintentional errors. Interruptions, on the other hand, are regarded not only as a violation of the turn-taking system but also as a hostile act aimed at taking away from the current speaker their legitimate right to express themselves. However, from the fragments presented, it is evident that the interruptions by the participants in the dialogue are not hostile acts but arise as a function of supporting the interlocutor. For example:

MILES: Are they ... teaching ... any more lambada,
at= uh --

JAMIE: school?

MILES: Yeah. [6]

In this fragment, one speaker is trying to remember a word they want to use, and during this time, the other participant interrupts them and suggests the needed word.

However, situations where multiple people speak simultaneously are typically brief. If two or more participants in the conversation begin to deliver their turn at the same time, one of them will usually stop before the other, thereby resolving the difficulty. The reason for the occurrence of simultaneous speaking situations lies in the fact that overlaps happen at relevant transition points, i.e., 'at the points where current speakers can or should stop speaking, thereby excluding the overlapping component' [10:159].

Recurring patterns

The 'question-answer-comment' scheme is the most frequent pattern in the sequence of turns among communicators. This scheme is represented as follows: one participant asks a question, to which another participant responds and accompanies their answer with comments. For example:

ANGELA: Can I grow some basil?

From seed?

SAM: Yes,

that's how I've- --

I don't have any this year,

but I've grown it other years. [7]

In the example, one participant in the conversation poses a question about the possibility of growing basil at home, while another participant provides an answer and accompanies it with additional information.

The dialogues feature such pause fillers as long vowels in words, which help the speaker find the right word while simultaneously indicating that their thought is not complete. Additionally, the use of interjections with pragmatic meaning is noted for filling pauses: *Yeah, Mm, Oh, Hm, hunh, Mhm, uh*. These interjections are also used to support the conversation to show that the interlocutor is engaged in the discussion:

Fragment 1

JAMIE: Yeah.

Really fa[=st].

PETE: [Hm]. [7]

Fragment 2

JAMIE: Old and rickety and brittle.

PETE: [Mhm],

HAROLD [Mhm], uncoordinated and .. inflexible [7]

Fragment 3

JAMIE: [She's] pregnant.

She's totally pregnant.

HAROLD: Oh. [6]

It is known that discourse markers make a communicative event dynamic, give a personal coloring to speech, and serve as signals for the beginning and end of a speech turn. In our dialogue, the following markers were identified: really, yeah, right, well, you know, so, that's right, I mean, I guess, like, anyway, surely. Markers such as *I mean*, *you know*, *so*, and *I guess* serve to connect one statement to another. The markers *I mean* and *I guess* are used to express a point of view or opinion, as well as to clarify the expressed thought: *I guess that means his broken leg is doing okay; I mean that was what I first thought; I guess she must; I guess the ones below are women; I mean that looks kinda like a Black person; I mean*. Markers like *God*, *Gross*, *Gosh*, *gee*, *oh God* express negative emotional feelings:

Fragment 1

I'm thinking, *Go=d, these guys don't waste any ti=me*.

Fragment 2

HAROLD:Go[sh,

MILES:[But I just thought that] [6]

The discourse marker 'so' helps the speaker to indicate cause-and-effect relationships: '*So I should do that*'; '*So they tried on the men's clothes*'; '*So I threw it away*'; '*Friday night, so the kit was a different band*'.

In the dialogues, the following types of discourse markers were identified:

1. Markers of uncertainty: *So it probably was, he season opens in .. April; maybe spent a hundred and fifty dollars; We were down there maybe ten days; probably seventy-two Olympics; I've had that painting for ... thirty-five years I guess; What the hell they call the district in New York; of course the price was right for me; Obviously I didn't know what I was missing; certainly we didn't spend five-hundred dollars for... for,.. novelties and things of that nature; I sure wasn't prosperous;*

2. Markers of dissatisfaction: *he wanted that damn ... recorder; I'd have to buy that damn thing for Rae;*

3. Markers of surprise: *and my god,there must've been <thou=sands> of paintings; God you've been in here,.. so many times that; You are kidding; Oh man it was;*

4. Markers of agreement: *okay;*

6. Markers of contrast: *But it was an art colony; of course the price was right for me, but I didn't buy em; Uh he was .. prominent then,but not ... world famous; It's a beauty though; those things were really antiquated although we used em a lot;*

7. Markers of specification/detailing: *I mean,we .. we we stayed in a f=irst rate; I mean chemistry,physics,.. medicine.*

A special place is occupied by the markers 'you know' and 'well', which are among the most frequent in conversational speech. The pragmatic meaning of the marker "you know" can be described as "indicating an imagined common knowledge between interlocutors," meaning that this marker allows communicators to simulate a shared understanding between them, which helps establish a connection. The marker 'you know' is used with various pragmatic meanings: 1. To change communicative roles; 2. To indicate a change of topic in the conversation; 3. To clarify and specify a statement; 4. As a way of expressing a thought, usually accompanied by a pause; 5. To illustrate the information being conveyed. [12:298-299]. Let us now consider examples with this marker exhibiting different pragmatic meanings:

1) Marker with explanatory pragmatic meaning:

"Oh h]ell I w- I you know I w- I, I would s- I would say probably

2) Form of expression of thought:

Fragment 1

... You know I've had that painting for ... thirty-five years I guess.

Fragment 2

I .. I,

you know I,

I forgot where I went.

Fragment 3

Well you go to so many places,
on a cruise particularly,[you know],
3) Indicator of the change of communicative roles:

Fragment 1

JON:The Village.

*ALAN:..You know all the all these artists put their --
Well they had,. must've had three areas like that.*

Fragment 2

JON: [I've s]=een that somewhere before.

ALAN... You know I've had that painting for ... thirty-five years I guess.

As can be seen, in dialogs with this marker, only four pragmatic meanings are realized. In addition to textual functions, A.A. Bliudneva also points out interpersonal functions of this marker, such as a call for solidarity and understanding from the interlocutor, increasing the assertiveness of speech, and decreasing the assertiveness of speech. If increasing the assertiveness of speech is associated with the speaker's attempt to emphasize their conviction in their statement, then decreasing assertiveness is used in situations of conflict mitigation. In the examples provided, we have noted only the function of solidarity and understanding in friendly communication.

Communicative difficulties

One interesting aspect of analyzing everyday conversations is the difficulties in understanding the interlocutor's speech, i.e., asking for clarification in complex places. Asking for clarification is characteristic of situations when the speech of the interlocutor was not heard, or when there are external noise disturbances during the conversation, such as lively street traffic, voices of third parties, etc. For example:

Fragment 1

JON:...Eight [or ni]ne-hundr[ed]?

ALAN:[Eight-] --

[Eigh]t or nine-hundred dollar.

Fragment 2

ALAN:...Well,

... they took us to this guy's studio.

JON:... He what?

Fragment 3

JON:...You walked into his studio,

or,

ALAN:...It was a gallery.

As can be seen, the second participant in the conversation asks their interlocutor for clarification or carefully specifies complex or sensitive points for a better understanding of the topic of discussion. In the dialogues, situations were noted where participants experienced difficulties in conveying information to their interlocutor or expressing their opinions. For example:

Fragment 1

ALAN:...And is also signed by the artist,

it was done for a=,

. uh,

JON:...Poster?

ALAN...A benefit,

it was a poster.

Fragment 2

ALAN... where do the dark ones come from,

JON:.. [Ethiopia].

ALAN:[Ethiopia].[5]

In the first excerpt, it is evident that the first participant has difficulty finding the right word and uses the filler word 'uh' which signals to the interlocutor to suggest an appropriate word. In the

second excerpt, the first communicator directly asks their interlocutor to help them find the necessary word.

In some situations, communicators asked questions but then provided their own interpretation of the understanding of the situation immediately afterward:

DORIS: what do you call it?

... The water pill.

. Diarrhetic.

*... Take .. one of the capsules,
and two of the white.*

... Las- .. Lazex?

Or [something like] –[6]

In the example, a participant named Doris asks a question to her interlocutor because her statement caused confusion for Doris. However, Doris then interprets the situation from her own perspective.

Institutional features

Conversations among older adults, particularly older women, have their own distinctive features. For instance, conversations between female friends are leisurely, with participants exhibiting a slower speech tempo, and communicators prefer detailed discussions. For example:

Fragment 1

ANGELA: and I put some onion powder ... in the mayonnaise,

.. and put it on some .. boiled eggs.

... Opened em up,

and I didn't stuff the eggs.

I just put that mayonnaise on top.

And they said,

< oh= that's good.

How did you do that >.[6]

Fragment 2

ANGELA: And they found out,

... that,

...it was easier,

..they went back out the truck,

and got a g- --

.. a whole assembly,

for one side.[6]

In the first fragment, one of the participants describes in detail the preparation of a dish, while in the second fragment, she talks about the process of repairing a chair with a reclining backrest, accompanying her speech with detailed descriptions of the surroundings, time, circumstances, and including the reactions of other participants involved.

Older adults are typically characterized by an interest in social innovations. However, in the analyzed dialogue, an opposite reaction to social innovations is noted. For example:

Fragment 1

ANGELA: Well they needed to expand the pharmacy,

I've never been there,

but,

what I had to wait and wait and wait

Fragment 2

SAM: But this Walmart needs=, [6]

needs a larger building.

ANGELA: [Yeah].

SAM: It's= just too cramped.[6]

As a rule, older adults (gerontologists) are inclined to share their life experiences and offer advice to those around them. For example:

ANGELA: Can I grow some basil?

... From seed?

SAM: ... Yes,

that's how I've --

I don't have any this year,

but I've grown it other years.

ANGELA: [= < Well >] --

SAM: [There's] no problem.

It will not take any frost. [6]

In this fragment, one of the participants in the dialogue asks for advice on growing basil at home, and the other friends provide her with tips on cultivating this plant. When analyzing the segments from this dialogue, it is noted that each participant expresses a desire to offer advice or recommendations not only on everyday matters but also on issues related to social and community organization.

In the dialogue among friends, there is also a display of complementarity typical of female communication. For example:

DORIS: Your shirt and beads= .. are most becoming.

ANGELA: = Well you know,

I think they weigh about a quarter of an ounce.

[And that's] the right kind of beads,

DORIS: Your shirt and beads= .. are most becoming. [6]

For example, in this fragment, Doris compliments her interlocutor on her jewelry, which is uncharacteristic of the features of male interaction.

Indirect communication

The analysis of episodes from friendly interactions revealed various linguistic means of hedging in the speech of the communicators. Hedging, a term first introduced into the scientific discourse by J. Lakoff in his work 'Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts,' includes the most frequent components such as modal verbs and verbs with modal meanings, adverbs, indirect questions with modality, self-corrections, hesitations, and false starts [13:465]. For instance, in the example of a women's conversation, we noted that women often use intensifying adverbs such as *mostly, really, very, quite, maybe*, etc.:

Fragment 1

ANGELA: ..how's !Ted doing.

SAM: .He's keeping very busy,

he's on mostly= uh evening hours, [6]

Fragment 2

DORIS: Your shirt and beads= .. are most becoming.

ANGELA: .. = Well you know,

I think they weigh about a quarter of an ounce.

[And that's] the right kind of beads, [6]

As can be seen from the two fragments, Sam and Doris use adverbs such as 'very', 'most' and 'mostly' to emphasize their subjective emotional attitude towards objects in their environment and the actions of other communicators. In the first episode, in response to a question about her son's situation, Sam does not give a direct answer; however, from her remark, we understand that her son has a rather busy work schedule in the evenings, and she is concerned about this fact. In the second fragment, Angela uses a different hedging component, namely the verb with modal meaning 'to think' in response to a compliment about her necklace, which has a pragmatic function of imprecision, approximation, and uncertainty.

In the communication within the group of friends, the use of jokes is observed as implicit communicative meanings, which are also interwoven with hints:

HAROLD: Usually we just have really loud salsa parties across the street.

JAMIE: That's fun too.

And teenagers.

kissing each other on the side [walk].

HAROLD: [Hm=].

PETE: Hm=.

HAROLD: (KISS) (LATERAL_CLICK) (LATERAL_CLICK)

PETE: And little kids throwing p=aint in your backya=rd.

HAROLD: Yeah=. [6]

In this segment, spouses Harold and Jamie jokingly imply that they live in a rather unsafe area of the city, where one might encounter various inconveniences related to personal safety.

DISCUSSION

To comprehend the intricacies of human communication, it is essential to examine conversational speech in its natural setting. A thorough basis for conversational analysis is provided by using the Santa Barbara Corpus of Spoken American English (SBCSAE), which provides a robust dataset that includes a variety of speakers and contexts. This corpus allows academics to explore the social and environmental factors that influence conversational interactions in addition to the linguistic features of speech.

A comprehensive approach to conversational analysis is made possible by the seven-component model that was developed from the frameworks of Yu. M. Ulanovsky and J. Heritage. Every element plays a crucial role in encapsulating the subtleties of casual conversation. We investigate how context—such as environment, time, and participant characteristics—influences the kinds of interactions that take place, for example, by looking at the conversation scene. This is consistent with sociolinguistic research showing how important situational context is in determining communication patterns [14:5].

A systematic examination of the way conversations develop is made possible by the conversation component's architecture, which places an emphasis on the dialogue's structural arrangement. Turn-taking processes are essential to the structuring of conversations, and our adaption of these systems emphasizes how crucial it is to comprehend how structure affects interaction flow. Our research confirms their claim that coherent and mutually understandable talks depend on smooth transitions between turns.

Furthermore, our analysis's incorporation of turn transitions and recurrent patterns highlights the presence of certain interactional norms and expectations that define various conversational genres. Finding patterns in family discussions, for example, may reveal specific social dynamics, while recognizing patterns in professional interactions might provide light on how professional identities are negotiated via language [15:4].

We also discuss the prevalence of communication problems, which can break the flow of a conversation. Previous research on conversation repair mechanisms supports the idea that examining how speakers handle breakdowns offers important information into the tactics people use to preserve communicative coherence. Conversational partners' ability to bounce back from setbacks demonstrates how cooperative communication is and how crucial mutual understanding is to keeping the discussion going. The inequalities and organized character of some talks, particularly those that take place in professional contexts, are highlighted by the institutional features component. In order to have a better understanding of power dynamics in communication, this component is especially relevant when examining how roles and authority might influence speech.

Lastly, we acknowledge the intricacies and nuances inherent in human relationships by introducing a seventh element: indirect communication. An interpretative lens is necessary to determine the intended meanings of activities like humor, hedging, and anecdotal allusions since

indirect communication frequently reflects cultural norms and communications styles that value hidden meanings.

CONCLUSION

The results obtained from the conversational analysis of casual speech in the dialogues of friendly interactions allow for a number of conclusions. In the context of friendly relationships, the gender aspect plays an important role. When comparing male and female speech communication in the studied dialogues, it should be noted that the main parameters of verbal friendly interaction manifest in both men's and women's speech. The research materials showed that despite the assumption of equal relationships in friendship, there can be role asymmetry in the speech interactions of friends. The results indicated that this situation is characteristic of friendly interactions among men, where the initiative in conversation belongs to the dominant partner. Men exhibit greater freedom in the use of invective vocabulary, with derogatory language not directed at a specific individual but used to express negative emotions. Gender differences are also reflected in the choice of conversation topics. Women tend to discuss personal subjects related to family, hobbies, and current events, while men talk about politics, socio-economic issues in society, etc. In women's conversational speech, there is also a tendency to complementarity in friendly communication and emotional support, which is uncharacteristic of male friendships.

The identified mechanisms for distributing communicative roles in conversational speech have the following features:

1. Smooth transitions of communicative roles are characteristic of casual speech involving no more than two participants. Here, one communicator continues to speak until the other speaker interrupts them. The speech of older individuals tends to be complete, somewhat monotonous, and involves longer utterances.

2. Rough transitions of communicative roles are typical in communication within groups of more than two people. Such transitions in turn-taking are characterized by interruptions and overlaps that are not hostile but rather supportive.

3. The simultaneous form of communicative role exchange is brief and ceases once one of the conversational participants continues their turn. This simultaneous form of transition occurs in places where partners show significant interest in the topic of conversation and a desire to express their viewpoints.

The most frequent discursive markers in conversational speech are “you know” and “well,” which are used for various pragmatic purposes such as changing the topic of conversation, explaining or supplementing what has previously been said, and expressing thoughts.

Communicative difficulties among conversation participants manifest in requests for clarification and reiteration in complex situations, when conversational partners ask each other to help recall specific words. In some cases, communicators, not understanding the essence of the problematic situation, attempted to delve into it themselves and provide their perspective on what was happening.

A variety of indirect communication techniques, including jokes, hedging, and hints, were identified through the examination of events in amicable speaking encounters. These studies show how people deal with communication difficulties, which enhances our knowledge of interpersonal relationships.

The study also has important ramifications for communication research, especially in terms of gaining a deeper knowledge of interpersonal communication. It improves our understanding of pragmatic insights in friendly communication by examining casual discussions, exposing the ways meaning is created in day-to-day encounters.

Further investigation into how gender roles affect communication dynamics is further encouraged by the research's identification of unique language patterns and themes linked to various genders.

Additionally, the study highlights important discourse markers and hedging techniques, promoting further investigation into their cultural variants and discourse analysis contributions. When taken as a whole, these observations provide a thorough grasp of the intricacies of interpersonal communication and how people have cordial conversations.

REFERENCES

- 1 Baykulova A.N. Friendly communication (the speech of friends and the manifestation of the main parameters of friendship in it). Bulletin of the NSU. Series: History, philology. 2014. – Vol. 13, issue 2: Philology. – pp. 84-89.
- 2 Ryaguzova E.V. Personal representations of friendly interaction. Proceedings of the Saratov University. 2012. – Vol. 12. Ser. Philosophy. Psychology. Pedagogy, issue 2. – pp. 76-80.
- 3 Kur'yan M.L. Functioning of the conversion strategy in friendly interpersonal communication. Bulletin of the CHSPU named after I.Ya.Yakovlev. – 2013. – №1(77). Part 1. – pp. 112-118.
- 4 <https://www.linguistics.ucsb.edu/research/santa-barbara-corpus>
- 5 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2004. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 3. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN 1-58563-308-9.
- 6 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2005. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 4. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN: 158563-348-8.
- 7 Ulanovsky A.M. Multidimensional reality of conversation: approaches and research. Questions of psychology. 2017. No.1.- pp.3-14.
- 8 Sachs H., Shchegloff E., Jefferson G. The simplest systematics of organization of order in conversation// The Sociological Review.- 2015. - Vol.14. - No.1.- pp.142-202
- 9 Isupova O.G. Konversacionnyj analiz: predstavlenie metoda // Sociologiya:4M. –2002. №15/ 41-42
- 10 Vlasyan G.R. The exchange of communicative roles as a fundamental vector. Foreign philology. – 2012. - №4(32). – pp.103-107.
- 11 Kameron D. Razgovornyj diskurs. Interpretaciya i praktiki/Per.s angl.-H.:Izd-vo «Gumanitarnyj centr»/ Vovk YU.S. – 2015. – 316 s.
- 12 Kenzhigozhina K.S., Dujsekova K.K. Konversacionnyj analiz anglijskoj razgovornoj rechi (na materiale dialoga družeskogo vzaimodejstviya) // Gercenovskie chteniya. Inostrannye yazyki: sbornik nauchnyh trudov/ pod.red.TI.Voroncovoj. – SPb.:Izd-vo RGPU im.A.I.Gercena. – 2020. – 652 s. ISBN 978-5-8064-2913-2. S.71-74.
- 13 Blyudneva A.A. Diskursivnyj marker you know i ego funkcional'nyj perevod na russkij yazyk pri subtitrovanii i dublyazhe hudozhestvennyh fil'mov. Izv.Sarat.un-ta.Nov.ser.Fiologiya.ZHurnalistika. – 2019.T.19, vyp.3 – S. 298-304.
- 14 Blyudneva A.A. Diskursivnyj marker well i ego funkcional'nyj perevod na russkij yazyk pri subtitrovanii i dublyazhe hudozhestvennyh fil'mov.Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki. – T.16. №4. – 2019. – S. 504-514.
- 15 Sternin I.A. Obshchenie so starshim pokoleniem. Izd.4.,ispr. – Voronezh: «Istoki», 2013. – 24 s.

Received: 10.10.2024

Достық қарым-қатынас жағдайында ауызша ағылшын тілінің коммуникативтік талдауы

М.Қ. Қайрова¹, Қ.С. Кенжигожина², Е.А.Кометиани³

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

³Ресей көлік университеті (МИИТ), Шетел тілдері кафедрасы, 101000, Мәскеу, Ресей

Бұл мақалада достық алмасу контекстінде ағылшын тілінің сөйлесу тәжірибесін талдау арқылы қазіргі мәдениеттегі тұлғааралық қарым-қатынастың құндылығы көрсетілген. Достар, отбасы немесе әріптестер арасындағы қарым-қатынас сияқты бейресми контексттерде зерттеу достық пікірталастың прагматикалық аспектілерін қарастырады. Санта-Барбарадан келген Американдық ағылшын тілінің корпусы әртүрлі шарттарда жазылған нақты ауызекі сөйлеуді талдау үшін қолданылады.

Зерттеудің негізін құраған модельді Дж. Геритаж жасаған және бейресми кездесулер үшін өзгертілген. Ол әңгімені орнату, сөйлесу дизайны, жолдар арасындағы ауысулар, қайталанатын үлгілер, қарым-қатынас қиындықтары, институционалдық мүмкіндіктер және жанама байланыс әдістері сияқты компоненттерді қамтиды. Зерттеу кезек күту механикасына, әңгімелесудегі жыныстың рөліне, сөйлеу динамикасына, диалогтарды мұқият талдау арқылы дискурс маркерлері мен хеджирлеу әдістерін жиі қолдануға бағытталған.

Достық қарым-қатынас ашықтық пен сенімге ықпал етеді, сонымен қатар рөлдер мен эмоционалдық қолдаудағы теңсіздікті қоса, негізгі әлеуметтік қиындықтарды көрсетеді. Ерлер мен әйелдердің сөйлесу тақырыптары мен тіл үлгілері әртүрлі. Ерлер әдетте каустикалық тілмен бәсекеге қабілетті сөйлеседі, ал әйелдер жеке және отбасылық мәселелерге назар аударады, қолдаушы қарым-қатынастар мен эмоционалдық байланыстарға баса назар аударады. Тұтастай алғанда, бұл зерттеу достық қарым-қатынаста қолданылатын лингвистикалық әдістер, сондай-ақ сөйлесу динамикасына әсер ететін әртүрлі факторлар туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Кілт сөздер: әңгімелесуді талдау, достық қарым-қатынас, әңгімені талдау үлгісі, әңгімелесуді орнату, әңгімелесу дизайны, ауысулар, қайталанатын үлгілер, қарым-қатынас қиындықтары, институционалдық ерекшеліктер, жанама байланыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байкулова А. Н. Достық қарым-қатынас (достардың сөйлеуі және ондағы достықтың негізгі параметрлерінің көрінісі). НМУ хабаршысы. Серия: тарих, филология. 2014. – Т. 13, 2-шығарылым: Филология. – 84-89 б.
- 2 Рягузова Е. В. Достық қарым-қатынастың жеке көріністері. Саратов университетінің жаңалықтары. 2012. – Т. 12. Сер. Философия. Психология. Педагогика, Т. 2. - 76-80 б.
- 3 Курьян М.Л. Достық тұлғааралық қарым-қатынаста жұмыс істеу стратегиясы. И. Я. Яковлев атындағы ЧГПУ хабаршысы. – 2013. – №1(77). 1-бөлім. – 112-118 б.
- 4 <https://www.linguistics.ucsb.edu/research/santa-barbara-corpus>
- 5 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2004. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 3. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN 1-58563-308-9.
- 6 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2005. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 4. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN: 158563-348-8.
- 7 Улановский А. М. Көп өлшемді әңгіме шындығы: тәсілдер мен зерттеулер. Психология сұрақтары. 2017. №1. – 3-14 бб.
- 8 Сакс Х., Щеглофф Э., Джефферсон Г. Әңгімелесу кезегін ұйымдастырудың қарапайым систематикасы // социологиялық шолу. - 2015.-Т. 14.№1.- 142-202 бб.
- 9 Исупова О.Г. Конверсиялық талдау: әдісті ұсыну // Әлеуметтану: 4М. - 2002. – №15. – Б. 41-42.
- 10 Власян Г.Р. Мена негізгі РН векторы ретінде коммуникативті рөлдер. Шетелдік филология. – 2012. №4(32). – 103-107 бб.
- 11 Кэмерон Д. Сөйлесу дискурсы. Интерпретация және практика / Транс. ағылшын тілінен.- Х.: «Гуманитарлық орталық» басылымы / Вовк Ю.С. – 2015. – 316 б.
- 12 Кенжігожина К.С., Дуйсекова К. К. ағылшын тіліндегі сөйлеуді конверсиялық талдау (достық қарым-қатынас диалогы негізінде) // Герцен окулары. Шет тілдері: ғылыми еңбектер жинағы/ жалпы ред. Т.Воронцова. - Санкт-Петербург: Басылым. А.И. Герцен. – 2020. – 652 б. ISBN 978-5-8064-2913-2. – 71-74 бб.

13 Блюнева А. А. You know дискурсивті маркері және оның көркем фильмдерді субтитрлеу және дубляждау кезінде орыс тіліне функционалды аудармасы. Саратов. ун-т хабаршысы. Жаңа. сер. Филология. Журналистика. – 2019.Т. 19, Т.3 – 298-304 бб.

14 Блюнева А. А. Well дискурсивті маркері және оның көркем фильмдерді субтитрлеу және дубляждау кезінде орыс тіліне функционалды аудармасы. Полилингвализм және мәдениетаралық тәжірибелер. – Т. 16. №4. – 2019. – 504-514 бб.

15 Стернин и. А. Аға буынмен байланыс. Басылым.4.. – Воронеж: «Шығу Тегі», 2013. – 24 б.

Материал 10.10.2024 баспаға түсті

Коммуникативный анализ разговорного английского языка в контексте дружеского взаимодействия

М.Қ. Қайрова¹, Қ.С. Кенжигожина², Е.А.Кометиани³

¹Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

³Российский университет транспорта (МИИТ), 101000, Москва, Россия

В данной статье подчёркивается ценность межличностной коммуникации в современной культуре через анализ разговорной практики английского языка в контексте дружеских обменов. Исследуются прагматические аспекты дружеской дискуссии в неформальных контекстах, таких как общение между друзьями, семьёй или коллегами. Для анализа реальной разговорной речи, зафиксированной в различных условиях, используется корпус разговорного американского английского из Санта-Барбары.

Модель, которая легла в основу исследования, была создана Дж. Херитижем и модифицирована для неформальных встреч. Она включает такие компоненты, как установка разговора, его дизайн, переходы между репликами, повторяющиеся шаблоны, коммуникативные трудности, институциональные особенности и косвенные техники общения. В исследовании акцентируется внимание на механике очерёдности высказываний, роли, пола в разговорах, динамике речи и частом использовании дискурсивных маркеров и методов хеджирования через тщательный анализ диалогов.

Дружеская коммуникация, как правило, способствует открытости и доверию, но также отражает скрытые социальные сложности, включая неравенство в ролях и эмоциональную поддержку. Мужчины и женщины имеют разные тематические линии разговоров и языковые паттерны. Мужчины склонны вести более конкурентные беседы с язвительным языком, в то время как женщины сосредотачиваются на личных и семейных вопросах, подчеркивая поддерживающие отношения и эмоциональные связи. В целом данное исследование расширяет наши представления о лингвистических приемах, используемых в дружеском общении, а также различных факторах, влияющих на динамику разговора.

Ключевые слова: анализ разговора, дружеское взаимодействие, модель анализа разговора, установка разговора, дизайн разговора, переходы в очерёдности, повторяющиеся паттерны, коммуникативные трудности, институциональные особенности, непрямая коммуникация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Байкулова А.Н. Дружеское общение (речь подруг и проявление в ней основных параметров дружбы). Вестник НГУ. Серия: История, филология. - 2014. - Том 13, выпуск 2: Филология. - С. 84-89.

- 2 Рягузова Е.В. Личностные репрезентации дружеского взаимодействия. Известия Саратовского университета. - 2012. - Т.12. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 2. – С.76-80.
- 3 Курьян М.Л. Функционирование стратегии обращения в дружеской межличностной коммуникации. Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. - 2013. - №1(77). - Ч.1. – С.112-118.
- 4 <https://www.linguistics.ucsb.edu/research/santa-barbara-corpus>
- 5 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2004. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 3. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN 1-58563-308-9.
- 6 Du Bois, John W., and Englebretson, Robert. 2005. Santa Barbara corpus of spoken American English, Part 4. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. ISBN: 158563-348-8.
- 7 Улановский А.М. Многомерная реальность разговора: подходы и исследования. Вопросы психологии. - 2017. - №1. - С.3-14.
- 8 Сакс Х., Щеглофф Э., Джефферсон Г. Простейшая систематика организации очередности в разговоре // Социологическое обозрение. - 2015. - Т.14. - №1. - С.142-202
- 9 Исупова О.Г. Конверсационный анализ: представление метода // Социология: 4М. – 2002. №15/ 41-42
- 10 Власян Г.Р. Мена коммуникативных ролей как основополагающий фактор динамической структуры конверсационного дискурса. Гуманитарный вектор. Зарубежная филология. - 2012. - №4(32). - С.103-107.
- 11 Кемерон Д. Разговорный дискурс. Интерпретация и практики / Пер. с англ.-Х.: Изд-во «Гуманитарный центр»/ Вовк Ю.С. – 2015. – 316 с.
- 12 Кенжигожина К.С., Дуйсекова К.К. Конверсационный анализ английской разговорной речи (на материале диалога дружеского взаимодействия) // Герценовские чтения. Иностранные языки: сборник научных трудов/ под ред. Т.И. Воронцовой. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. – 2020. – 652 с. ISBN 978-5-8064-2913-2. С.71-74.
- 13 Блюднева А.А. Дискурсивный маркер you know и его функциональный перевод на русский язык при субтитровании и дубляже художественных фильмов. Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Филология. Журналистика. - 2019. - Т.19, вып.3 – С.298-304.
- 14 Блюднева А.А. Дискурсивный маркер well и его функциональный перевод на русский язык при субтитровании и дубляже художественных фильмов. Полилингвальность и транскультурные практики. – Т.16. №4. – 2019. – С. 504-514.
- 15 Стернин И.А. Общение со старшим поколением. Изд.4.,испр. – Воронеж: «Истоки», 2013. – 24 с.

Материал поступил в редакцию журнала 10.10.2024

SRSTI 16.01.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp119-132](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp119-132)

Е. Kemelbekova¹, G. Buharova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmullah, Ufa, 450000 Republic of Bashkortostan, Russia

SEMANTIC DERIVATION OF APPLIED GEOMETRY TERMS IN KAZAKH LANGUAGE

This article considers the semantic derivation of applied geometry terms in Kazakh language. The actuality of the topic is conditioned by the fact that in spite of rather extensive research in the field of semantic derivation of both lexicon in general and terms of various sciences, the problem of semantic derivation in the sphere of terms of applied geometry in Kazakh language has not been

devoted to special works. The aim of our research is to study the terms-metaphors of applied geometry in terms of semantic derivation, to determine the change in the scope of meaning of applied geometry terms depending on their transition from the common language to the branch terminology, and vice versa the transition of terms into the common language.

The article defines the term «semantic derivation» and briefly describes the history of the development of this phenomenon in linguistics. Special attention is paid to the modern consideration of the issue of semantic derivation from the perspective of cognitive linguistics. The perspective of this study lies in the fact that these metaphorical terms are able to express the connection between the language of the nation and the language of science by means of certain images and associations that are inherent of metaphor. As a result of research in this area, it was concluded that semantic derivation is the volume of the most productive way of word formation in the field of applied geometry terms. Cognitive approach to semantic derivation of applied geometry terms, which is based on the idea that the human conceptual system is metaphorical in its essence and is reflected not only in language, but also in thinking processes.

Key words: semantic derivation, terms of applied geometry, terms-metaphors, modification of meanings.

MAIN PROVISIONS

As it is known, the language of science as a "living organism" is in continuous movement, constantly changing and improving, which leads to the emergence of new words and expressions, concepts and categories, terms and term combinations. Science is fundamentally a process of intellectual inquiry through research. «Each step of this research is fixed in terms, which are the product of human mental activity». The development of science, accompanied by the emergence of new concepts, requires the use of new linguistic resources for their terminological fixation. A term, being the most informative unit of natural language, fixes scientific and technical knowledge presented as a system of concepts. Thus, it makes it a key element in the functioning of language of science [1,154].

Due to scientific and technological progress, political processes, increased interest of society in technical sciences and other factors, at present the terminology of technical science is one of the areas where the process of term formation is most active. In this regard, the cognitive approach is effectively used in modern terminology to study the functional and semantic specificity of terms. This method allows us to comprehend and interpret the elements of human experience and knowledge that are reflected in the semantics of a terminological unit in the process of its creation. We believe that the study of the semantics of terms and the organization of term systems from the point of view of the cognitive approach will complement and deepen existing research in this area.

The main method of verbal actualization of the scientific picture of the world and world science in general is semantic derivation of terms.

Although the concept of «semantic derivation» is a relatively new concept, interest in how the meaning of words changes over time has been around for quite some time. Currently, a lot of research is devoted to semantic derivation from the point of view of various schools of linguistics. For instance, the functional aspects of semantic derivation processes in terminology have been explored by scholars such as I.N. Fomina [2], Y.G. Zakharova [4], A.G. Anisimova [7], D.I. Novoseletskaia [8] and others. The issues of semantic derivation from the perspective of cognitive linguistics have been investigated by, T.N. Parkhomenko [5], I.O. Krayevskaya [6], M. Black [9]. In domestic linguistics, the issues of semantic derivation, namely the process of metaphorization in scientific cognition, metaphorical modelling in scientific recognition were investigated by scientists such as G.B. Shoibekova [3], A. J. Zhaparova [11], S. Alisjan [12]. Most linguists are (M. Black, I.N. Fomina, A.G. Anisimova, I.O. Krayevskaya, S. Alisjan, G.B. Shoibekova and others) are of the opinion that semantic derivation is considered as a process of knowledge transfer, a tool of human cognitive activity.

INTRODUCTION

This article considers the semantic derivation of applied geometry terms, namely metaphorization and the study of terms-metaphors, widely represented in its various spheres and firmly rooted in the terminology of the Kazakh language.

The relevance of the topic is determined by the cognitive approach to the semantic derivation of terms in applied geometry. This approach is based on the idea that the human conceptual system is inherently metaphorical and is manifested not only in language, but also in thought processes.

The study of semantic derivation by linguists encompasses various aspects of research. For instance, the role of semantic derivation in semasiology, the connection with lexical-semantic variation and polysemy, the reasons for the emergence and types of semantic derivation, the possibility of its prediction, the regularity of semantic change, as well as its manifestation in different lexical semantic groups and terminologies were considered in the papers of scholars such as A. Potebnya (1862), G. Paul (1880) and others. Investigating semantic derivation in various terminological systems has become one of the key areas of research in the XX century [N.Y. Shabalina, 2007; T.N. Parkhomenko, 2012; M.V. Pimenova, 2012; S. Alisjan 2015; Y.G. Zakharova, 2022; and others]. The authors focus on such issues as peculiarities of semantic derivation in the sphere of terminology, their causes, types, terminologization of words from common language, semantic derivation of terminological system and the process of determinologization. It is necessary to note that the problem of semantic derivation in terms of applied geometry in the Kazakh language has not received a separate study, despite quite extensive studies of semantic derivation both in the lexicon as a whole and in terms of various sciences. At the same time, metaphorization as a way of formation of terminological units of applied geometry has not yet become the subject of a separate linguistic study in the Kazakh language, which prompted us to address this problem. Thus, the study of semantic derivation of applied geometry terms in the Kazakh language represents the richest material for research.

The main sources for this research paper were the following fundamental works, studies on the problems of categorisation and terminological derivation, which reveal definitions of derivation, cognitive mechanisms of terminological derivation and consider the role of different ways of derivation in the construction of terminological unit, which are considered in the papers of Pauline Rodet (2020), Krayevskaya I. Krayevskaya I. (2020), Fomina I. Fomina I. (2006), D. Novoseletskaia D. (2023), Temirova D. Temirova D. (2017), A. Anisimova A. (2019), Shoibekova G. Shoibekova G. (2019), Y. Zakharova Y. (2022), and others. Terms - metaphors of applied geometry were selected from books by scientists in this field such as J.M. Esmukhanov (2007), K.K. Konakbaev (2009), I.O. Moldekov (2018), J. Zhanabaev (2012), A.K. Baidabekov Baidabekov (2021), A.V. Pogorelov and others.

The aim of our research is to study the terms-metaphors of applied geometry in terms of semantic derivation, to determine the change in the scope of meaning of applied geometry terms depending on their transition from the common language to the branch terminology, as well as in the case of the reverse transition of terms into the common language.

The object of the study is the terms-metaphors of applied geometry in the Kazakh language.

The set goal implies the solution of the following tasks:

- to discuss modern approaches to the definition of «semantic derivation»;
- to identify terms and names of geometrical figures and concepts from thematic dictionaries, subjected to metaphorical transfer in the Kazakh language;
- to identify the main directions of semantic derivation in relation to the terms of applied geometry.
- to analyze the ways of formation of terms of applied geometry by metaphorization.
- to characterize the sphere-source of geometric metaphor;
- to define the functions of geometrical metaphor;
- to describe metaphorical models of applied geometry terms.

- to identify the productive way of formation of applied geometry terms;

The practical significance of this study is that it contributes to a more comprehensive understanding of the terms of applied geometry, enabling us to consider not only the modern meanings of words, but also their origin and development. The results can be useful for specialists dealing with the issues of term formation, for the development of scientific and technical terminological dictionaries, teaching aids.

MATERIALS AND METHODS

The material of the study was metaphorical terms, selected by the method of continuous sampling, from the online dictionary of technical terms, technical terminological dictionary, mathematical encyclopedias, as well as from scientific works of famous scientists. Namely, books and glossaries on applied and descriptive geometry of famous scientists in this field such as J.M. Esmukhanov «Technikalyk syzba» («Technical drawing») 2007.136 p., K.K. Konakbaev «Syzba geometriya: okulyk» («Drawing geometry: textbook») 2009. 164p., I.O. Moldekov «Syzba geometriyasynyn teoriyalyk negizderi» (theoretical foundations of drawing geometry) 2020.104 p., J. Zhanabaev «Inzhenerlik graphika (syzba geometriya, mashina zhasau)» («Engineering graphics (drawing geometry, mechanical engineering)») 2012. 507 p.», A.K. Baidabekov «Syzba geometriya» («Drawing geometry») 2021. 540p., A.V. Pogorelov «Zhalpy bilim beretin mekteptin geometriya panin terendetip okytatyn 7-9 synptaryna arnalgan okulyk» («A textbook for grades 7-9 of a general education school teaching geometry») 2007. 384 p.» and others.

The theoretical base is formed by the works of foreign and domestic linguists concerning the issues of semantic derivation (Black M., Pauline Rodet, Krayevskaya I., Novoseletskaya D., Fomina I., Anisimova A., Temirova D., Zhaparova A., Aliszhan S., Shoibekova G., and others).

The methodological basis of the study was: review of theoretical sources on the research problem, the method of continuous sampling (to identify metaphorical terms from thematic dictionaries on applied geometry), the descriptive method, the method of modelling and definitional analysis (method of analysis of dictionary definitions), the comparative method (to compare the types of metaphorical relations in Kazakh and English languages), the statistical method (to calculate the number of metaphorical terms in the Kazakh and English languages), the statistical method (to calculate the number of metaphorical relations in the Kazakh and English languages), the statistical method (to calculate the number of metaphorical terms in the Kazakh and English languages).

RESULTS

The interest in researching the modification and development of the meaning of terms in science has existed for quite a long time. Investigations in the field of semantic derivation of terms in the XIX-XX centuries were conducted by many prominent linguists (A. Potebnya, 1862; G. Paul, 1880; E. Kurilovich, 1936; T. N. Parkhomenko, 2012; O. Kraevskaya, 2020 and others). This period is notable for the fact that the modification of word meaning was one of the central problems not only within semantics, but also within linguistics in general [2,13]. They developed various classifications of types of semantic changes, where much attention was paid to their causes, the main of which was psychological factors, namely, associative thinking of a person. Voluminous dictionaries reflecting the historical development of word meanings were created.

The term «derivation» was first used by Polish scientist E. Kurilovich in 1936 at the linguistic congress «Lexical Derivation and Syntactic Derivation». The scientist presented to the linguistic community his report «Syntactic Derivation», where he reveals the relationship between the lexical meaning and syntactic meaning of the word. By lexical meaning the author means, probably, the full meaning of a word, capable of creating a derivative word, capable of creating a new semantic connotation [3,12].

The term semantic «derivation» is used to name the process of semantic changes in diachrony (aims at describing its evolution history) and their result in synchrony (aims at describing a language

taken in a certain (e.g., modern) period of time). Semantic derivation is understood as relations of semantic derivation of two types: between different meanings of one word in synchronic polysemy and between lexico-semantic variants of a word in diachrony at different moments of its history [4, 22]. O. Demenchuk (2023) emphasizes in his research work «Lexical semantic derivation models revisited» that semantic derivation is one of the aspects which reveals the dynamic nature of linguistic item. As a dynamic phenomenon, semantic derivation is considered in terms of semantic shift models. They represent the strategies of a linguistic item's semantic development in both diachronic and synchronic aspects. In the opinion of the scientist semantic modelling allows to reveal not only the conceptual essences underlying the content of linguistic item, but also those areas of language cognition that reflect the national worldview, peculiarities of ethnic mentality, characteristics of cognitive abilities of representatives in different language communities. [5, 16] Hence, semantic derivation refers to both the process and the result of semantic transitions, which indicates its applicability both in synchronicity and diachrony, pointing to the derivation of lexical units without specifying their nature. In addition, semantic derivation can be understood as the formation of new words from one initial word, following metaphorical and metonymic models with multiple phenomena of generalization and specialization. In the semantic development of a word and a uniform change in its semantic structure, a new meaning is formed according to a certain model.

The study of semantic derivation in term formation has established the process of terminology as one of the most organic ways of replenishing term systems with non-borrowed units. Semantic derivation creates new meanings by modifying the semantics of a word and includes a number of semantic transformations, such as expansion, narrowing, metaphorical and metonymic transfers. [6, 39-40]. Semantic derivation involves the transition of words of the common language into the category of terms, which also gives rise to metaphorical terms. In the process of semantic derivation, the original frame belonging to the sphere of the common language is attracted to the sphere of science, resulting in the narrowing of the frame structure [6, 132].

According to A.G. Anisimova, one of the most productive ways of creating new words is lexico-semantic. This method consists in the fact that the word closest in meaning is borrowed from a commonly used language, and in term formation it is important to know what exactly its characteristic becomes the basis of the term: similarity of external features or functions, contiguity or analogy of concepts. The meaning of the term is then refined and/or narrowed. Thus, a term enters the lexical system of a given language and at the same time is a unit of language for specific purposes, realizing the principle of unity of expression and content [7, 90].

The study of derivation phenomena is directly related to cognition and further interpretation through terminological clusters, which allow us to observe changes, development and enrichment of language. In this phenomenon, people's social experience and knowledge about the world are fixed, which is directly related to cognitive processes in language. Accordingly, special linguistic means are involved in the processes of lexical-semantic transformations in language. The result is linguistic units modified in a certain way into derivative terms, thus consolidating human experience, fixed in linguistic forms [8, 2760]. Consequently, being important tools of cognitive processes, metaphorical and metonymic transfers participate in encoding the worldview synthesis of various scientific theories, and the use of transfers in term-systems testifies to the wide coverage not only of the metaphorical sphere of language, but also of the processes of thinking and culture. The conceptual system modified by coding means is a system of categorization processes, recognition and understanding of linguistic units reflecting knowledge and life experience of each person.

One of the first researchers who directly connected metaphor with scientific cognition was the American logician and philosopher Max Black (1990), the author of the terms «focus» and «frame». In his book «Models and Metaphors» M. Black highlights in metaphor the words used in their direct meaning («frame») and those that are used figuratively («focus»). Thus, «focus» assumes the connecting function of the two meanings on the basis of the similarity of associations generated by them [9,153].

Lakoff and Johnson state that «our conceptual system is largely metaphorical, the way we think, what we experience, and what we do every day is very much a matter of metaphor». Following this

assertion, which has significantly changed the way researchers perceive metaphor, metaphor is now seen as a means to make sense of the unknown. This is the result from a mapping between two domains (or concepts): a source domain and a target domain. Usually, the source domain corresponds to something familiar or already experienced [10, 3]. The metaphorical cognitive mechanism of semantic derivation implies that a given situation which cannot be seen in the strict sense is interpreted as being seen by «inner» or «mental» vision. The metaphorical mechanism transfers the meaning from the perceptive source domain to the mental target domain. [11, 268]

Metaphor is not only a linguistic unit, but also an element of thinking and is studied in the aspects of cognitive linguistics, psycholinguistics, linguacultural studies. In this case, metaphor is comprehensively analyzed in connection with personal and cultural-linguistic experience of a person, lexical-phraseological linguistic units of language with emotional-cultural connotations, cognition, consciousness [12,19].

Regarding the process of metaphorization in scientific cognition there is the following point of view: metaphor is the basic mechanism that lays the foundation of scientific thinking, the basic principle of scientific activity. The field of science as a whole, as well as individual fields are metaphorically modelled as virtual fields in nature. «A metaphor is a model of formulation and recognition. It is an important factor that directly affects the formation of new concepts by creating new concepts... » [13,134]. Expanding on this idea, it should be noted that the formation of metaphorical terminology in the lexical system of various scientific fields and disciplines is explained by the formation of the language of science under the influence of the native language. The presence of metaphorical terminology in the terminosystems of scientific knowledge is explained by the fact that science develops together with the people and their language. The language of science and native language are closely interrelated and cannot be excluded from each other. The scientific picture of the world is a universal system storing the achievements, knowledge of nations. For instance, common words of the Kazakh language, such as *kabyrga* (rib), *taban* (foot), *bet* (face), *saule* (ray) acquired the status of terms after they moved into the technical, namely into the field of applied geometry and received constant use in the latter to denote specific concepts, for example *kabyrga* (wall of a building, side of a figure), *taban* (base of a figure), *bet* (side, surface of the figure), *saule* (set of points on a line). The idea of the multifaceted spatial characteristics of the objective world expressed in the geometric metaphor is confirmed by these examples. When we need to name new objects and phenomena, we usually use our own empirical experience to compare different spatial features. Many objects and events cause us to associate with the shape and main features of geometric shapes. For example, in Kazakh we operate with such metaphors as «*сату нүктесі*» (point of sale), «*қатынас шеңбері*» (social circle), «*қаржы пирамида*» (financial pyramid). There is another example when Kazakh speakers understand and use figurative meanings of geometrical terms such as *perspective*, *prism*, *radius*, *analysis*. It should be noted that in English they do not have metaphorical transfer. This difference indicates that lexical systems of different languages are not identical. The concepts of the same objects and phenomena of reality in different languages do not always coincide. It means that in English we will not always be able to find the equivalent of Kazakh geometric metaphor. Taking into account the above-mentioned, we can assert that projection of reality into the semantics of any language depends on the anthropocentric factor and the specificity of a particular culture. These examples demonstrate the fact that there are many lexemes in the language, used both in common usage and as terms. Therefore, it is often not enough to know only the basic common meaning of a term. In order to understand the true meaning of a term-metaphor, one must have a certain background knowledge of culture. Despite its conventionality, a metaphor contains such a volume of information that allows it to fulfil the functions of a term. The number and variety of works devoted to the study of semantic derivation in its different aspects is enormous. We have listed only the main aspects that we believe will be studied in our research.

Semantic derivation, along with morphological and lexico-syntactic methods, is one of the main sources of term formation. There are several stages in the development of the process of terminologization of common language words. When studying the process of terminologization, it is customary to consider, first of all, the process of transformation a word of common literary language

into a term. In fact, the process of word development is often not limited to its transition from the sphere of general literary language to the terminological system. And after a word becomes a term, its semantics does not remain unchanged. The meaning of the word continues to evolve, new, refined definitions of the term appear, the old form is filled with new content due to the action of both linguistic and extra-linguistic factors [2,86]. First of all, among the sources "feeding" the terminological arsenal of applied geometry is the common vocabulary .

Table 1 below provides examples of metaphorization of commonly used vocabulary. This table clearly illustrates the process of changing the meaning of a commonly used word towards its (meaning) greater specialization and narrowing.

Table 1 - Formation of terms of applied geometry based on metaphorization of commonly used terms

The meaning of the word in Kazakh language system	The meaning of the word in English language system	The meaning of the term in the terminological system
<p>Nukte 1. <i>The punctuation mark</i> (.), separating sentences, as well as the sign used in abbreviated writing of words (for example: etc., i.e.); 2. <i>Graphic icon</i> (.) in algebra, musical notation, telegraph code, on geographical maps and plans, acting as a symbol for something; 3. <i>Phys.</i> The temperature limit at which the transformation of a substance from one state of aggregation to another occurs. (<i>Boiling point. Melting point. Freezing point.</i>); [14]</p>	<p>Point 1. <i>a dot or tiny mark</i>; 2. <i>A specific place</i> in space, on the ground, or on the surface of the body, «a particular place or area» (<i>The highest point of a mountain range.</i>), (<i>point-of-delivery</i>); 3. <i>A moment</i> in the development, flow, course of something; 4. <i>Limit, level.</i> (<i>The hour of tide had arrived and the water had reached its highest point.</i>) 5. <i>an important or fundamental reason, aim, etc:</i> <i>the point of this exercise is to train new teachers.</i> etc. [15]</p>	<p>The term point is defined as the main figure on the plane a. A dimensionless geometric object having no properties except location. b. An element in a geometrically described set. [15]</p>
<p>Syzyk 1. <i>Demarcation line</i>; 2. <i>dash; - line</i>; 3. <i>wrinkles on the face</i> [14]</p>	<p>Line 1. <i>Narrow strip</i>, a line drawn on any surface from one point to another. 2. <i>A line</i> (real or imaginary) <i>that defines the limit, boundary of something.</i> (Equator line. / Horizon line.) 3. <i>Outline, contour of something.</i> (Observe the shoreline. / Clear lines of mountain peaks.) 4. <i>The track, bed of a railroad or tramway.</i> (Streetcar line./The electric train is on the line as scheduled) <i>A way of communication</i> (rail, water, air) linking two points. (The Astana - Almaty railroad line.) etc. [15]</p>	<p>Line is the term used to describe the boundary of a surface that has only one dimension—length. a. <i>Mathematics</i> A geometric figure formed by a point moving along a fixed direction and the reverse direction. [15]</p>
<p>Burysh 1. <i>Shape</i>; 2. <i>Part of the accommodation. Dwelling, shelter</i>; 3. <i>angle meter</i>(a tool,);4. <i>margin, side</i>;5. <i>Pepper</i>;[14]</p>	<p>Angle 1. <i>aspect, perspective, side</i> (of a problem, case);2. <i>angle meter</i>(a tool,);3. <i>viewpoints</i>;4. <i>degree</i>;5. <i>the figure</i>; [15]</p>	<p>Angle is geometric plane at the intersection of two straight lines. «angle – the shape that is made where two straight lines join or cross each other» [14]</p>
<p>Shenber 1. <i>circle</i>; 2. <i>the circle of the barrel</i>;3. <i>circle of relationships</i>;4. <i>Area, sphere of some activity</i>;[14]</p>	<p>Circle 1. <i>group, circle</i> (of people); 2. <i>sphere, area; a wide circle of interests</i>; 3. <i>circulation; cycle</i>;[15]</p>	<p>Circle 1) a circle is a closed straight line, all points of which are located at the same distance from one internal point; 2) a circle, which is a part of a plane limited by a circle. [14]</p>

DISCUSSION

The examples provided in Table 1 will be examined to further clarify the concept. Commonly used word «**point**» (nukte) with the meanings «*Punctuation mark*», «*A certain place in space*», «*Graphic icon*», «*Limit, level*» as a result of metaphorization has acquired in the terminological system of applied geometry specialized terminological meanings **1.** «*The basic figure in the plane*», **2.** «*dimensionless geometric object having no properties except location*». The empirical material has shown that the noun «**point**» in English has more than 20 meanings, and in Kazakh language 3. Among them the geometric meaning of the word «point» stands third: «**point** **3** (*geometry*) – thing that has position but no size, the place where two lines cross: *AB and CD intersect at (the point) P*. It follows from the definition that in geometry the word point is used both in the sense of «place in space» (from point A draw a line) and in the sense of «boundary, limit» (point of intersection). Many meanings served as the basis for the formation of metaphors. Their large number indicates that the concept of a *point* in Kazakh and English language is extremely clear and familiar in people's minds. Thus, using in a figurative sense, for example, «*point of view*», endowing this concept with different emotions «*boiling point*» (*reach boiling*) «*melting point*». The basis of metaphorical transfer in the phraseological unit «*point of view*» is the comparison of a certain opinion about something with the position of a geometric figure, a point in space (in geometry, a *point* is a place in space). The phraseological unit «*point of view*» (көз қарасы) (attitude, opinion), «*to make a point*» (нүкте қойу) (to finish some business) is interpreted not just as a special view of things, but, rather, a view from a new, different side. Depending on their location in space, a person sees a certain picture, one of the sides of the object.

In geometry, there is the concept of «*point of tangency*», which means the point at which two geometric figures touch. We assume that the reinterpretation of this geometric concept formed the basis of the phrase «*point of contact*». The metaphorical transfer in this phrase is based on the similarity of interests, line of conduct or opinion with the point of contact, the main feature of which "contact" is reinterpreted as the presence of interconnection, mutual understanding.

The noun *point* in English in one of its meanings is synonymous with the word *moment* (a moment: *at that point he left the room*), that is, it acquires a temporary meaning. From a geometric point of view, this is easy to explain, because time can be represented as a time axis or a segment consisting of many points.

Studying the examples with the «**Point**» source sphere, we have identified the main metaphorical models: *Point - End of Something*, *Point - Partial moment*, *Point - Core of the Subject*, *Point - Particular place*, *Point - Particular aspect of a problem*, *Point - Limit*.

The noun *line* has more than 20, and in the Kazakh language more than 10 meanings. The word «**line**» (syzyk), which has the main meaning of «a narrow strip», «a line defining the limit», the «boundary of something», as a result of metaphorization in applied geometry acquired the geometric meaning of «a straight or curved continuous extent of length without breadth», a surface boundary that has only one dimension - length. According to the expression from Euclid's "Beginnings" – «length without width», that is an object having one spatial dimension. The empirical material collected by us has shown that in English and Kazakh languages there are quite a lot of geometrical metaphors that have appeared as a result of reinterpretation of the geometrical meaning of the lexeme *line*. We assume that this is explained primarily by the fact that in reality there are a large number of concepts and phenomena that are associated with this figure. Such household items as a rope, a fishing rod, lines of writing form a visual line and cause Kazakh language speakers to associate with a segment that is part of the line, for instance, *arcan boyi*, *nayza boyi*, *syryk boyi*. In the description of appearance, the similarity of wrinkles with the shape of a line is obvious: for example, *mandaidagy syzyktar*.

A *line*, which in geometry has such a feature as length, in the speaker's mind is associated with the continuity of some activity, the arrangement of something in a row: for example, *Observe the*

coastline, Follow the line of least resistance. This geometric figure also evokes the idea of similarity to activity that defines the limit, the boundary of something: *The equator line/ Horizon line.*

Railroads, tramways, and communication lines also evoke an association with this figure.

In the minds of native English speakers, a «line» is associated with lining up people in a row, that is, in a line. The location of people standing behind each other correlates with the set of points belonging to the line. Thus, the figurative meaning a «row of people or things» actualizes the features «spatial extent», «sequence», «row of objects» .

The boundaries of the state territory, as well as the geometric shape of the line, represent the boundary of the surface.

The metaphorical range of models with the «**Line**» source sphere is diverse: *Line - Thin long object, Line - Row of objects, Line - Direction, Line - Connection, Line - Course of actions, Line - boundary/Limit.*

In the encyclopedic, linguistic and explanatory dictionaries studied by us showed that the initial meaning of the noun «**angle**» (burysh) is a geometric meaning. An angle is a flat geometric figure that is made up of two divergent rays with a common origin. Each of the rays is called a side of the angle, and the common beginning of the sides is its vertex.

The meaning of «angle» as «the shape that is formed where two straight lines join or intersect» undergoes a metaphorical transference. As a result, it acquires the meaning of «a particular way of thinking about something». This «angle of view» suggests one possible opinion about something, implying a certain limitation. It also refers to the inner area of the angle.

Comparison with the shape of an angle underlies the metaphorical transfer in the expression of a part of a room (dwelling, shelter), as well as a tool used in construction and carpentry to check the quality of a task by processing/forming a right angle in a product. The metaphorical transfer of the meaning of the expression (*kara burysh-black pepper*) is noteworthy. As a result of this transfer, the spice has acquired a new meaning.

The analysis allowed us to identify the main metaphorical models: *Angle - Point of view, Angle - Particular aspect of something, Angle-Part of premises, Angle - Spice.*

Commonly used word «**circle**» (shenber) with the meanings «a piece of land forming a circle figure», «an object shaped like a circle» (kubinin shenberi), «sphere of some activities» (karym-katynas shenberi, Ultyk shenber) acquired specialized terminological meanings in the terminological system of applied geometry. From the definition in the explanatory dictionary and in textbooks on geometry follows that the word circle has two geometric meanings: 1) circle - a closed straight line, all points of which are located at the same distance from one internal point, and 2) circle, which is a part of the plane, bounded by a circle.

The noun «circle» is interesting because it is widely used in the language in figurative meaning, while retaining to a large extent the features of the geometric figure of the circle.

In the consciousness of native speakers of English and Kazakh languages many objects and phenomena of reality are associated with the circle on the basis of such signs as «closedness», «cyclicity, unity» . The similarity to a circle in terms of «a limited aggregate/area» has led to the emergence of the noun circle with the figurative meanings «a group of people who are interested in the same things or who have the same profession» and «a group of people who know one another or are related to one another», «an area of a surface approximating in shape to a circle». In English and Kazakh languages quite often used phraseologism round table 'all the people present meet in an equal way and have equal importance'. We believe that in this case the metaphorical transfer can be explained by the association of similarity between the status of each participant of the meeting and the symmetry of the circle, in which each point of the circle is equal. Equality is associated with the equidistance of all points of the circle from the center point. In one of the figurative meanings the adverb *round* indicates the spreading of something over the whole area, circular movement, associated by native speakers of English and Kazakh languages with girdling and correlated with the sphere of influence «circle of relationships» («karym - qatynas shenberi»).

The rich palette of metaphorical models with «**Circle**» source spheres indicates that these metaphorically reinterpreted names form a significant fragment of the conceptual picture of the world

of speakers of English and Kazakh languages: *Circle - Object of a round shape, Circle - Particular place, Circle - Professional society, Circle - Community, Circle - Closed space.*

It is apparent from the presented examples that the majority of geometric terms in the Kazakh language were borrowed from the common literary language. Several stages of terminological development of Kazakh terms in applied geometry can be distinguished. At the first stage, a word of general literary language is taken to denote the concept of applied geometry and acquires the characteristics of a term (its meaning becomes narrower, more specific, precisely defined, included in the system of concepts of applied geometry), but remains understandable for most non-specialists. Summarizing the results of the study, it can be pointed out that semantic derivation is one of the earliest and most important channels for replenishing terminological vocabulary in the field of applied geometry. Semantic derivation is the process of semantically derived meanings, metaphors, semantic connotations appearing in a term, i.e. the processes of expanding the semantic scope of a word. As a result of the conducted research, these processes have received a fairly complete description in this paper. In the framework of the present work, it was possible to investigate universal metaphorical models of the term system «Applied geometry». In the terminology of applied geometry, the appearance of the term metaphors is associated with the desire of a professional figure to compactly and holistically express the available knowledge. Metaphors are embedded in the very conceptual system of human thinking and represent a special kind of scheme by which a person thinks and acts. A metaphorical nomination combines knowledge about the new with the already known. This determines the heuristic nature of the metaphorical model of applied geometry terms. Thus, it seems possible to talk about the informative capacity of metaphor in the language of science. We believe that the results of the conducted research have certain significance for the study of semantic derivation as a way of word formation of modern dictionary of applied geometry.

CONCLUSION

Thus, as a result of the study it was found that semantic derivation is a productive way of formation of applied geometry terms. One of the ways of semantic derivation of applied geometry terms is the transition of words of common language into the category of terms, which also generates metaphorical terms.

Metaphorical terms of applied geometry are capable of performing the function of a term. This is due to the fact that they can contain a significant amount of information. They also convey, as accurately and in detail as possible, the essential features of subjects and objects of the real world. At the same time metaphor terms undergo modification of meanings. In the process of such changes of meanings, words acquire additional meanings, undergo reinterpretation and form a new associative series, supplementing the internal meanings of terms and concepts. As a result of semantic derivation, namely metaphorization, new terms are formed on the basis of cognitive transfer of lexemes to a specialized domain due to external or functional similarity between the objects of the source and target domains.

REFERENCES

- 1 Temirova D.B. Metaphorization as a way of formation of terms of the subject area "Cosmetology" // News of the Southern Federal University. – 2017. – № 4. – P.154-159. – URL: <https://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/1096> (date of access: 25.09.2023) DOI:<http://doi.org/10.23683/1995-0640-2017-4-154-159>
- 2 Fomina I .N. Semantic derivation in the formation of English political terminology. dis. ... candidate of philological sciences. Moscow, 2006. 189 p.
- 3 Shoibekova G.B. Word formation processes in modern Turkic languages. Training manual. – Almaty, 2019 – 124 p.
- 4 Zaharova Y. Semantic derivation of vocabulary as a consequence of its determinologization in the Russian language of the late 19th century. (based on the material of A. P. Chekhov's letters) //

Bulletin of the Chelyabinsk State University of Philological Sciences. – 2022. – №3 (461). Issue 128. – P. 22-29

5 Demenchuk O. Lexical semantic derivation models revisited //Лінгвістичні студії. – 2023. – P. 16-26. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2023.45.2> [Google Scholar]

6 Krayevskaya I. O. Semantics of the term in the cognitive aspect (based on the material of the Russian-language term system "oil and gas processing"). dis... candidate of Philological Sciences. Tomsk, 2020. 202p.

7 Anisimova A.G., Pavlyuk M.I. On the issue of changing the scope of the meaning of consubstantial terms of the humanities and socio-political sciences // Bulletin of Samara University. History, pedagogy, philology. – 2019. – Vol. 25 № 2. P. 89-94

8 Novoseletskaya D.I. Derivation-dynamic aspect of the terminological cluster "Technique and technologies" // Philological sciences. Questions of theory and practice. – 2023. – Vol. 16. № 9. P. 2759-2766 DOI: <https://doi.org/10.30853/phil20230432>

9 Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. – Cornell University Press, 2019. – P. 267

10 Pauline Rodet Metaphor as the Distorting Mirror of Brexit: A Corpus-Based Analysis of Metaphors and Manipulation in the Brexit Debate. – 2020. – pp.1-18 – URL: https://www.researchgate.net/publication/349743190_Metaphor_as_the_Distorting_Mirror_of_Brexit_A_Corpus-Based_Analysis_of_Metaphors_and_Manipulation_in_the_Brexit_Debate (date of access: 07.08.2023) DOI: <http://doi.org/10.35562/elad-silda.865>

11 Zalizniak A. A. Cognitive mechanisms of semantic derivation in the domain of visual perception //Advances in Cognitive Research, Artificial Intelligence and Neuroinformatics: Proceedings of the 9th International Conference on Cognitive Sciences, Intercognsci-2020, October 10-16, 2020, Moscow, Russia 9. – Springer International Publishing, 2021. – pp. 267-274. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-71637-0_32 [Google Scholar]

12 Zhaparova A.J. Metaphor in Abay's poetry and its translations into Russian and English: Comparative Analysis: PhD diss. – Almaty, 2020. – 181 p.

13 Alisjan S. Cognitive models in scientific discourse (metaphorization) // Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute. – 2015. – № 3. – 134 p.

14 Online Kazakh-Russian Dictionary. [Electron. resource]. Available at: <https://classes.ru/all-kazakh/dictionary-kazakh-russian-term-3007.htm> (accessed 07.04.2024)

15 Online English Explanatory Dictionary. [Elektron. resource] - URL: <https://www.thefreedictionary.com> (accessed 07.04.2024)

Received: 03.06.2024

Қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия терминдерінің семантикалық деривациясы

Э.А. Кемельбекова¹, Г.Х. Бухарова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы

²М.Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті (БГПУ), 450000, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

Мақалада қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия терминдерінің семантикалық деривациясы қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі жалпы лексиканың да, түрлі ғылым терминдерінің семантикалық деривациясы саласындағы ауқымды зерттеулерге қарамастан, қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия терминдері саласындағы семантикалық деривация мәселесіне арнайы еңбектер арналмағандығымен байланысты. Біздің зерттеуіміздің мақсаты семантикалық деривация тұрғысынан қолданбалы геометрияның метафора терминдерін зерттеу, қолданбалы геометрия терминдерінің мағынасының олардың жалпы әдеби тілден салалық терминологияға ауысуына байланысты өзгеруін, сондай-ақ терминдердің жалпы тілге кері ауысуы жағдайында анықтау.

Мақалада «семантикалық деривация» терминіне анықтама беріліп, бұл құбылыстың тіл біліміндегі даму тарихына қысқаша сипаттама берілген. Семантикалық деривация мәселесін когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастыруға заманауи тәсіліне ерекше назар аударылады. Метафоралық терминдер ұлт тілі мен ғылым тілі арасындағы байланысты метафораға тән белгілі бір образдар мен ассоциациялар арқылы білдіре алады деген ойдамыз. Осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесінде келесі қорытынды жасалынды: қолданбалы геометрия терминдері саласында семантикалық деривация сөзжасамның ең өнімді тәсілі болып табылады. Қолданбалы геометрия терминдерінің семантикалық деривацияда когнитивті көзқарас, ол адамның концептуалды жүйесі өзінің мәні бойынша метафоралық болып табылады және тек тілде ғана емес, ойлау процестерінде де көрініс табады деген идеяға негізделген.

Кілт сөздер: семантикалық деривация, қолданбалы геометрия терминдері, метафоралық терминдер, мағыналардың модификациясы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Темирова Д. Б. Метафоралану «Косметология» пәні бойынша терминдерді қалыптастыру тәсілі ретінде // Оңтүстік федералды университетінің жаңалықтары. Сер.фил. – 2017. – № 4. – 154–159 бб. – URL: <https://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/1096> (date of access: 25.09.2023) <http://doi.org/10.23683/1995-0640-2017-4-154-159>
- 2 Фомина И.Н. Ағылшын саяси терминологиясын қалыптастырудағы семантикалық деривация. Филол. ғыл. канд... дисс. Мәскеу, 2006. 189 б.
- 3 Шойбекова Ғ.Б. Қазіргі түркі тілдеріндегі сөзжасамдық үдерістер. Оқу құралы. – Алматы, 2019. – 124 б.
- 4 Захарова Ю.Г. XIX ғасырдың аяғындағы орыс тілінде детерминологизацияның салдары ретінде лексиканың семантикалық деривациясы. (А.П. Чеховтың хаттары негізінде) // Челябинск мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары. – 2022. – Т. 128. № 3 (461). – 22–29 бб.
- 5 Demenchuk O. Lexical semantic derivation models revisited //Лінгвістичні студії. – 2023. – P. 16-26. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2023.45.2> [Google Scholar]
- 6 Краевская И.О. Терминнің когнитивтік аспектідегі семантикасы («мұнай және газды өңдеу» орыс тіліндегі термин жүйесі негізінде). филол. ғыл. канд... дисс. Томск, 2020. 202 б.
- 7 Анисимова А.Г., Павлюк М.И., Гуманитарлық және әлеуметтік-саяси ғылымдардың консубстанциялық терминдерінің мағыналық аясын өзгерту мәселесі туралы // Самара университетінің хабаршысы. Тарих, педагогика, филология. – 2019. – Т. 25 № 2. – 89-94 бб.
- 8 Новоселецкая Д.И. «Техника және технологиялар» терминологиялық кластерінің деривация-динамикалық аспектісі // Филология ғылымдары. Теория және практика мәселелері. – 2023. –Т.16 № 9. – 2759-2766 бб. DOI: <https://doi.org/10.30853/phil20230432>
- 9 Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. – Cornell University Press, 2019. – P. 267
- 10 Pauline Rodet Metaphor as the Distorting Mirror of Brexit: A Corpus-Based Analysis of Metaphors and Manipulation in the Brexit Debate. – 2020. – P.1-18 – URL: https://www.researchgate.net/publication/349743190_Metaphor_as_the_Distorting_Mirror_of_Brexit_A_Corpus-Based_Analysis_of_Metaphors_and_Manipulation_in_the_Brexit_Debate (date of access: 07. 08. 2023) DOI: <http://doi.org/10.35562/elad-silda.865>
- 11 Zalizniak A. A. Cognitive mechanisms of semantic derivation in the domain of visual perception //Advances in Cognitive Research, Artificial Intelligence and Neuroinformatics: Proceedings of the 9th International Conference on Cognitive Sciences, Intercognsci-2020, October 10-16, 2020, Moscow, Russia 9. – Springer International Publishing, 2021. – pp. 267-274. DOI:https://doi.org/10.1007/978-3-030-71637-0_32 [Google Scholar]

- 12 Жапарова А.Ж. Абай поэзиясындағы метафора және оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары: салыстырмалы талдау. Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2020. – 181б.
- 13 Әлісжан С. Ғылыми дискурстағы когнитивтік модельдер (метафоралану)// Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2015. – №3. –134 б.
- 14 Онлайн қазақша-орысша сөздік. [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.thefreedictionary.com> (қаралған күні 07.04.2024)
- 15 Online English Explanatory Dictionary. [Elektron. resource] - URL: <https://www.thefreedictionary.com> (accessed 07.04.2024)

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Семантическая деривация терминов прикладной геометрии в казахском языке

Э.А. Кемельбекова¹, Г.Х. Бухарова²

¹Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, 010000, Астана, Казахстан

²Башкирский государственный педагогический университет (БГПУ) им. М.Акмиллы, 450000, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

В данной статье рассматривается семантическая деривация терминов прикладной геометрии в казахском языке. Актуальность темы обусловлена тем, что несмотря на довольно обширные исследования в области семантической деривации как лексики в целом, так и терминов различных наук, проблеме семантической деривации в сфере терминов прикладной геометрии в казахском языке не было посвящено специальных работ. Целью нашего исследования является изучение терминов-метафор прикладной геометрии в плане семантической деривации, определение изменения объема значения терминов прикладной геометрии в зависимости от перехода их из общелитературного языка в отраслевую терминологию, а также в случае обратного перехода терминов в общий язык. В статье дается определение термина “семантическая деривация” и краткое описание истории развития данного явления в языкознании. Особое внимание уделяется современному подходу рассмотрения вопроса о семантической деривации с точки зрения когнитивной лингвистики. Перспективность данного исследования заключается в том, что данные метафорические термины способны выразить связь языка нации с языком науки при помощи определённых образов и ассоциаций, которые характерны метафоре.

В результате исследования в данной области был сделан вывод, что семантическая деривация является наиболее продуктивным способом словообразования в области терминов прикладной геометрии. В основе когнитивного подхода к семантической деривации терминов прикладной геометрии лежит идея о том, что понятийная система человека метафорична по своей сути и находит отражение не только в языке, но и в процессах мышления.

Ключевые слова: семантическая деривация, термины прикладной геометрии, термины-метафоры, модификация значений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Темирова Д. Б. Метафоризация как способ образования терминов предметной области «Косметология» // Известия Южного федерального университета. Сер.фил. – 2017. – № 4. – С. 154–159. – URL: <https://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/1096> (date of access: 25.09.2023) <http://doi.org/10.23683/1995-0640-2017-4-154-159>
- 2 Фомина И.Н. Семантическая деривация в формировании английской политической терминологии. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2006. – 189 с.
- 3 Шойбекова Г. Б. Словообразовательные процессы в современных тюркских языках. Учебное пособие. – Алматы, 2019. – 124 с.

- 4 Захарова Ю. Г. Семантическая деривация лексики как следствие ее детерминализации в русском языке конца XIX в. (на материале писем А. П. Чехова) // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. – 2022. – № 3 (461). Вып. 128. – С. 22–29.
- 5 Demenchuk O. Lexical semantic derivation models revisited //Лінгвістичні студії. – 2023. Р.16-26. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2023.45.2> [Google Scholar]
- 6 Краевская И. О. Семантика термина в когнитивном аспекте (на материале русскоязычной терминосистемы «нефтегазопереработка»). дис... канд. филол. наук .Томск, 2020. 202с.
- 7 Анисимова А.Г., Павлюк М. К вопросу об изменении объема значения консубстанциональных терминов гуманитарных и общественно-политических наук// Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2019. – Т.25 №2. – С.89-94
- 8 Новоселецкая Д. Деривационно-динамическая аспектность терминологического кластера «Техника и технологии» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16. – С. 2759–2766 <https://doi.org/10.30853/phil20230432>
- 9 Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. – Cornell University Press, 2019. – P. 267
- 10 Pauline Rodet Metaphor as the Distorting Mirror of Brexit: A Corpus-Based Analysis of Metaphors and Manipulation in the Brexit Debate. – 2020. – P. 1-18 – URL: https://www.researchgate.net/publication/349743190_Metaphor_as_the_Distorting_Mirror_of_Brexit_A_Corpus-Based_Analysis_of_Metaphors_and_Manipulation_in_the_Brexit_Debate (date of access: 07. 08. 2023) <http://doi.org/10.35562/elad-silda.865>
- 11 Zalizniak A. A. Cognitive mechanisms of semantic derivation in the domain of visual perception //Advances in Cognitive Research, Artificial Intelligence and Neuroinformatics: Proceedings of the 9th International Conference on Cognitive Sciences, Intercognsci-2020, October 10-16, 2020, Moscow, Russia 9. – Springer International Publishing, 2021. – pp. 267-274. DOI:https://doi.org/10.1007/978-3-030-71637-0_32 [Google Scholar]
- 12 Жапарова А. Ж. Метафора в поэзии Абая и ее переводы на русский, английский языки: сравнительный анализ. Доктор философии (Phd) ... дис. – Алматы, 2020. – 181 с.
- 13 Алисжан С. Когнитивные модели в научном дискурсе (метафоричность) // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2015. – №3. – С. 134.
- 14 Онлайн казахско – русский словарь. [Электрон. ресурс]. - URL: <https://classes.ru/all-kazakh/dictionary-kazakh-russian-term-3007.htm> (accessed 07.04.2024)
- 15 Online English Explanatory Dictionary. [Elektron. resource] - URL: <https://www.thefreedictionary.com> (accessed 07.04.2024)

Материал поступил в редакцию журнала 03.06.2024

МҒТАР 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp132-144](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp132-144)

Б.С. Көкебаева¹, Т.В. Долгушева¹, Р.Б. Кабышева¹

¹«Alikhan Vokeikhan University» БМ, Семей, 070000, Қазақстан Республикасы

ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақаланың мақсаты – жарнама тілінің коммуникативті және тілдік технологиясын анықтау. Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – жарнаманың коммуникативті және семантикалық ерекшеліктерін талдау.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы – жарнаманың лингвистикалық ерекшеліктерін барынша анықтау үшін, сауалнама жүргізіліп, оның қорытындысы жасалды,

жарнаманың артықшылықтары мен кемшіліктері сараланып, оның тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар мен тұжырымдар жасалды.

Зерттеу жұмысында теориялық негіз ретінде Г. Смағұлова, Д.Э. Розенталь, П.Н. Кохтен, О.А. Дмитриев, т.б. ғалымдардың пікірлері қолданылды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі – жарнаманы қабылдау ерекшелігінің тарихи-эволюциялық аспектілері анықталды. Әлемді дүр сілкіндірген COVID-19 вирусы кезіндегі БАҚ-та ең маңызды және көпшілік қаратйтын тақырып болды. Осы кезде БАҚ көпшілікке хабарды уақытында жеткізудің басты құралына айналды. Ақпарат таратушының ең маңызды қызметі – арудың таралуы мен статистикалық ақпарат беру болып есептелді. Индет белгілері мен одан сақтанудың ең тиімді жолдарын көрсету арқылы халықты сақтандырудың тәсілдерін көрсетті. Қазақ баспасөзіндегі индет мәселесі алғаш рет зерттеуге алынып отырған пандемияның әлеуметтік жарнамадағы көрінісі өзекті тақырып болып саналады.

Зерттеу барысында жүйелік, мағыналық, сөз қолдану жағынан талдау сияқты әдістер пайдаланылды.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы – бұл мақала жоғары оқу орындарындағы лингвистика бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: мәтін, медиамәтін, жарнама тілі, әлеуметтік жарнама, индетке қарсы әлеуметтік жарнама, слоган, COVID-19 пандемиясы, императив тұлға.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Елімізде жарнамалардың «жасалуы, таратылуы, орналастырылуы және пайдаланылуы үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету, жарнама саласындағы жосықсыз бәсекеден қорғау, жөнсіз жарнаманы болғызбау және оларға тыйым салу туралы» [1] арнайы заң да бар. Заңның талаптарына сай жарнамалардың басты қызметі де әлеуметтік сияптта болады.

Бұқаралық ақпараттық құралдарының бір шағын түрі ретінде жарнамалардың негізгі қызметі қоғамға ақпарат бере отырып, ағартушылық, танымдық жағынан тәрбиелеу де болады [2]. Сондықтан да қазіргі заманда БАҚ-тың атқаратын рөлі жоғары.

Баспасөздің көрсетілген негізгі қызметтері медиамәтінге автор мен оқырман ретінде қарап, олардың өзара байланысынан пайда болатын жағдаяттар арқылы белгілі болатынын анықтау мүмкіндігі бар. Мұндай саралау баспасөз мәтініне лингвистикалық прагматика аясында зерттеу болып есептеледі. Әрбір мәтін арқылы тыңдарманы мен көрерменіне әсер ете отырып, қоғамның тұтас бейнесін қалыптастыру, бір идеологияға ұйыту.

Жарнама мәтіндерінің лингвистикалық ерекшеліктері туралы шетелдік және отандық ғалымдардың бірнеше бағытта зерттеулер жасағаны белгілі. Оларды прагматикалық, психологиялық, таза тілдік зерттеулер бойынша саралауға болады.

Жарнаманың барлығы тыңдаушысының естіген ақпаратты қабылдап, кері байланысқа шығуға итермелеуі керек. Жарнаманың негізгі мақсаты да осы. Зерттеушілер ақпараттың қабылдануына байланысты психологиялық қабылдауды үшке бөліп қарастырған: 1) ақпараттандыру 2) сендіру 3) ұсынысты сөзсіз қабылдауға итермелеу. Сөйлеу барысында сендіру мен ұсынысты сөзсіз қабылдауға итермелеу бір-бірін толықтырып, ақпараттандыратын қауымды толық игереді. Мәтіндегі негізгі ойды жүзеге асыру үшін оның бейсаналық аймаққа бағдарлануы мен әр деңгейдегі талаптары бар. Деңгейлердің әрқайсысы мәтіннің бейсаналық салаға әсер етуінің әртүрлі әлеуетіне ие. Жарнамалық хабарламаның әсер ету күші оны құруға қойылатын талаптардың әр деңгейде сақталуына және алынған мәтінде қанша деңгей қолданылатынына байланысты.

Алдымен фонетикалық деңгейге келсек, мұнда дыбыстардың адам санасында белгілі бір ассоциацияларды тудыратыны пайдаланылады. Мәселен, ашық дауысты дыбыстар мен үнді дауыссыз дыбыстармен келген сөздер құлаққа жағымдырақ естіледі.

Морфологиялық деңгейде екі тілдік бірлік қатысады. Олар: морфема және сөз. Морфеманың функциялары тек жалпы сөздердің құрамдас бөлігі ретінде жүзеге асырылады. Алайда жарнама берушілердің ережелерге сәл өзгешелік енгізіп, өз жарнамаларын тартымды ете алады. Жарнамалық хабарламадағы сөз морфемаларға оңай бөлінеді, морфема бөлек жазыла бастайды, графикалық түрде ерекшеленеді.

Фонестемдік деңгейде дыбыстардың символикалық сипатына назар аударылады. Фонетикалық және морфемалық деңгейлер және осы деңгейлерде жарнамалық мәтін құрудың мысалдары дәстүрлі болып табылады. Жоғарыда аталған деңгейлер арасындағы аралық позицияны алатын және оларды біріктіретін құбылыс фонестемия болып табылады. Фонестемде жарнамалық мәтін құру технологиялары қазіргі уақытта ең танымал деңгейлер, өйткені олар бар фонетикалық және морфологиялық деңгейлердің дәстүрлі технологияларына қарағанда хабар алушыларға әсерлірек болып саналады.

Сонымен бірге жарнама мәтіннің тиімділігіне әсер ететін маңызды фактор оның стилистикалық және лексикалық безендіруі болып есептеледі. Жарнамадағы негізгі көркемдік құралдарға аллегория, оксюморон, метафора, эпитет, персонализация, гипербола және метонимия жатады. Тұрақты тіркестерді пайдалану тиімді тәсілдердің бірі болып саналады.

Жалпы жарнама тілі әр түрлі сала мамандарының жұмысының нәтижесі деуге болады. Онда лингвист мамандардан бастап, копирайтерлер мен психологтар да өз үлестерін қосады. Жарнама тілінде мәтіннің минималды көлемі мен есте сақтауға оңай және ақпараттың сенімді болуы назарда болуы қажет. Әрине тіл тазалығын сақтау бағытында грамматикалық, лексикалық және этикалық ережелер туралы да ұмытпау керек. Жалпы жарнамада тілдік амал-тәсілдердің бірнеше түрін бір мезетте қолданатынын ескерсек, оны күрделі құбылыс деуге де болады. Тілдің вербалды және бейвербалды құралдарын кіріктіре отырып қолдану арқылы көпшіліктің сансына әсер ету қарқынының күші ерекше екенін мойындау керек. Жарнаманың прагматикалық аспектісі әлі де зерттеуді қажет ететін сала болып саналады. Себебі тұтынушының санасына тікелей әсер ете отырып, өзінің дегенін жасату үлкен өнер болып саналады. Экономикалық үрдісті ынталандыра отырып, көпшілік бұқараға әсері басым құрал болғандықтан оның идеологиялық жағын да үнемі қарастырып отыру керек. Жарнама түрлеріне байланысты жарнама берушіден бастап, оның мәтіні, жарнама алушылар тобы деген сияқты жағын қарастырып, прагматикалық жағынан саралау маңызды болмақ.

КІРІСПЕ

Жаһандық интеграция елдердің арасындағы шекараның шарттылық мәнін арттыра түскені анық. Әлем халықтары бүгінгі күні бір мәдени аумаққа бірігіп, тұтас адамзаттық орта құрып отырғаны да белгілі. Қазақ елінің ХХІ ғасырда әлем елдері қатарында жаңа заманға лайық дамып келе жатқаны бір жағынан қуантса, екінші бір қырынан қарағанда ұлттық құндылықтарға деген қызығушылық жойылып келе жатқандай көрінеді. Бұл алдымен қазіргі жарнамалар тілінде жақсы байқалады. Жарнамалардың көбі бүкіл дүниежүзіне танымал тауарларға жасалатына тағы да бар. Сол танымал тауарларға жасалатын жарнама да көбіне аударма түрінде келеді. Сондықтан да кейде олардың ішінен қазақтың ұлттық дүниетанымына сай келмейтін сөздердің кездесуі ғажап емес. Сонымен бірге жарнама жалпы жұртты белгілі бір бағыт бойынша ақпараттандыру мақсатында жасалады. Оны – әлеуметтік жарнама деп атайды. Оның түрлерін ғалымдар:

1) Әлеуметтік жарнама – аудиторияға оның әлеуметтік мінез-құлқын басқару мақсатында әсер етуші арнайы форма;

2) Әлеуметтік жарнама тұтынушымен ниетпен қабылданады және жарнама берушілер мен жарнама таратушылардың іскерлік абыройларын жоғарылатуға қабілетті.

3) Әлеуметтік жарнама ақысыз негізде жүзеге асады және қайырымдылық әрекетке жатады. Сондай-ақ қайырымдылық шараға заңды және жеке тұлғаларға әлеуметтік жарнаманы құрау және таратудағы ақшаның риясыз пайдалануы жатады [3].

Бүгінгі әлемдік тынысы кеңейген қазақ БАҚ арқылы қалың көпшілікке беріліп отырған жарнамалардың көбі қазақ елінің ұлттық ділі мен дүниетанымына жат екені анық. Дегенмен де сол жарнамаларды қабылдаушы бұқара халықтың жас ерекшелігіне байланысты қабылдану да әр түрлі.

Ересек адамдар үшін жат көрінген кейбір жарнамадағы шетелдік сарын жастар үшін онша жат емес, қайта бүгінгі күннің сәні сияқты трендке айналуы да байқалады. Мәселен, осыдан ондаған жыл бұрын ұялы байланыс пен соған қатысты жарнама немесе әр түрлі сусындардың жарнамаларын теледидарден таң қалып көріп, түсінер-түсінбестік халде қалған болсақ, бүгін олардың көбінің мәнін білеміз.

Жалпы жарнамалардың көбеюі және барлық ақпарат құралдарында орын ала бастауы 90-жылдардан кейін күрт өскені, сол жарнама тілін зерттеу мәселесін тудырды. Қазақ тіліндегі жарнамалардың туу тарихы мен дамуы, ерекшелігі мен сөз қолданысы лингвистиканың барлық деңгейінде зерттеле бастады. Мәселен, Ф.Ә. Солтанбекова «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі» [4] деген тақырыптағы зерттеуінде 90-жылдардағы алғашқы шетелдік жарнамалардың қазақ тіліне аударылып берілуіндегі тілдік ерекшеліктерге тоқталады.

Зерттеушілер С. Мисяченко мен Е. Сабиева өз зерттеулерінде қазақтілді жарнамалардағы ұлттық мәдениеттің көрінісіне назар аударып, олардың қазақ халқының дүниетанымымен байланыстылығын айтады [5].

Жарнама құрылымы мен қабылдау психологиясына байланысты зерттеу жүргізген ғалымдар орыс немесе шетел тілінде дайындалған бір жарнама үшін әр саланың мамандары топ болып қызмет жасайтынын айтады [6, 3]. Біздің елімізде де жарнамаға қойылған талаптарға сай солай жұмыс істеу керек. Алайда қазақ тіліндегі жарнаманы жасауға тек қана аудармашы ғана қатысады және аударылған дүние сол қалпында халыққа таратыла береді. Аударма жарнамалардағы калькалық тәржіма қазақ тілінің табиғи сипатына жат келіп, оның лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне де әсер ете бастағанын байқаймыз.

Жарнаманың тыңдарманына әсерін күшейтетін прагматикалық қызметі ерекше тілдік құрал слоган болып саналады. Қазіргі зерттеу еңбектерінде «слоган» деген жарнама ұраны, басты ұран, тәуелсіз үндеу, т.б. сөздермен алмастырылып жүр. Слоган дегеніміз жалпы жарнама берушінің басты ұсыныстарының мағынасын білдіретін қысқа да, нұсқа жарнама болып табылады. Слоган сөздер жиі-жиі қайталанатын, тез есте қалып, тыңдаушының санасында жатталады, тұтынушының ойына ұсыныс туралы жағымды әсер тудырады. Пандемия кезінде «Біз біргеміз!» ұранының жиі қолданылғандығын білеміз.

Жалпы дүниежүзінде «COVID-19» індетінің таралуынан көпшілікке қашықтық тәртібін сақтау туралы хабарламалар көптеп шықты. Мысалы, «Сенімді өтініш! Арақашықтығыңызды қатарда сақтаңыз!» дегендегі «сенімді өтініш» орыс тілінен тікелей аударылған. Сондай-ақ, «Кіру бір адамға дейін» деген «Вход не более 1 человека» сөйлемінің калькасы.

Слогандар халықтың назарын белгілі бір ақпаратқа бұру үшін қысқа және танымал сөздерден ғана болуы шарт. Кейде жарнамалық слогандарда шетелдік сөздерді аудармай, немесе жартылай ғана аударып, жартылай қазақ тілінің қосымшасымен тұруы да мүмкін.

Жарнама мәтіндерінде императив сөз тұлғалдарының қолданылу жиілігі жоғары болып келеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жарнамалық мәтіндер материалына сүйеніп жасалды, оның қатарында COVID-19 қатысты әлеуметтік жарнамалар да бар. Зерттеу жарнамалық мәтіннің лексикалық-семантикалық және стилистикалық ерекшелігін зерттеуге мүмкіндік береді, жарнаманың аудиторияға еткен әсерін танып-білу үшін прагмалингвистикалық және психолінгвистикалық талдау әдістері пайдаланылды. Жарнамалық мәтіндегі риторикалық тәсілдерді салыстырмалы талдау әдісі де жарнаманың қазақтілді медиакөңістік контекстіндегі өзіндік ерекшелігі мен тиімділігін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеуге алынған тақырыптың негізі жарнаманың мәтіні мен оның стиліне байланысты тұжырымды ойлардан туындайды. Әлеуметтік жарнаманың стиліне қатысты ғалымдардың пікірі әр түрлі. Қазақ ғалымдарының бұл бағыттағы ой тұжырымдары Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Б. Шалабай, Г. Смағұлова, А. Алдашева, Б. Момынова сияқты қазақ тіл білімінің жаңа сипаттағы зерттеулеріне негізделеді. Жалпы стильдік сипаты туралы айтқанда оның тек лингвистикалық қырын ғана қарамай, жарнаманың жалпы халық дүниетанымына әсерін де назарда ұстаған дұрыс болар еді.

А.А. Билялова жарнамалардың әлеуметтік сипатына назар аудара отырып, оны психологиямен салыстыра отырып зерттей келе қазіргі әлеуметтану және әлеуметтік психология әлі де болса бұқаралық ақпараттың маңызын жете зерттеп оның жалпы көпшілік санасына әсерін зерттеуге ұласатыны айтады [7, 18].

Жарнаманың ерекшелігі мен қоғамдағы рөлі туралы шетелдік ғалымдардың еңбектері баршылық. Оларды саралап көрсетсек 1-кестедегідей болады:

Жарнама мәтіні мен құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты аспектілер	жарнаманың прагматикалық және психолінгвистикалық аспектілері	Л.В. Матвеева, П.Б. Паршин, О.Н. Рыбакова және т.б
	жарнама мәтінінің құрылымдық және стилистикалық аспектілері	Е.С. Кара-Мурза, Н.И. Клушина, Н.Н. Кохтев, Л.Г. Фещенко және т.б.
	жарнаманың риторикалық аспектілері	Е.В. Медведева, А.В. Ульяновский және т.б.
	жарнаманың лингвомәдениеттанымдық аспектілері	Л.А. Кочетова, Е.А. Курченкова, Ю.Б. Пикулева және т.б.
	жарнаманың гендерлік аспектілері	З.П. Пименова, А.Г. Дульянинов және т.б
	жарнама мәтінінің тілдік ерекшеліктері	Т.Н. Лившиц, Ю.К. Пирогова және т.б.
	жарнамадағы сөйлеу амал-айлалары	И.А. Имшенецкая, Т.В. Полетаева, Е.С. Попова және т.б.
Кесте мақала авторларының құрастыруымен жасалды		

Қазақ тіліндегі жарнама және оның мәтіндері туралы және тарихы мен стильдік және басқа да ерекшеліктері У. Майемиров, Е. Шаймерденов, Б. Хасанов, Қ. Баянбай, И.А. Гусейнова, В.Р. Мединский, А.Б. Байдуллаева Ғ. Солтанбекова, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылып, талданған. Ғалым Н. Уәли өзінің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» деген ғылыми зерттеуінде сөйлеушілердің тілдік қарым-қатынасы туралы айта отырып, тілдік кодтың пайда болатынына тоқталады: «... оқырман сол аталым, дискурс, мәтін түрінде тілдік бірліктер арқылы кодқа салынған мағыналарды (ой мен сезімді) ашады, тіпті тілдік кодты ашып қана қоймайды, сөз әрекетінің нәтижесі болып табылатын коммуникативтік бірліктердің мән-мағынасын интерпретациялайды» [8, 260]. Яғни ғалымның пайымына сүйенсек, жарнамада берілген ақпарат шағын болса да белгілі бір мағынаны адам санасында қалыптастырады деп түйіндеуге болады. Олай болса жоғарыда келтірілген жарнаманың психофизикалық әсері осы кодқа салынған мағынамен байланысты.

Мақалада қарастырылып отырған мәселенің негізгі әдіснамалық тұғыры қазақ тілі білімі мен шетелдік ғалымдардың ой-тұжырымдарын саралаумен ерекшеленеді. Қазіргі қазақ тілінде жарнаманың тек лингвистикалық жағынан ғана емес, оның психологиялық қырын да талдап, оның өскелең ұрпақтың ой-санасына әсеріне де назар аудаған жөн болады.

НӘТИЖЕЛЕР

Пандемияның бастапқы кезеңінде вирус туралы ғылыми консенсустың болмауы ақпарат саласында да біраз кемшіліктерді көрсетті. Конспирация теориялары мен жалған медициналық кеңес берушілерге қолайлы орта қалыптасты. Осылайша коронавирус эпидемиясын еңсере алмай жатқан үкімет пен медицина ұйымдары жаңа майданға тап болды. Бұл жаңа майдан ғаламдық үкімет конспирациясы, чиптеу, 5G мұнаралары, метил спиртін ішу (соның кесірінен талай адам қайтыс болды), COVID-19 вирусын диагностика жасау тәсілдері және жалған шипалық заттар (бұл тізімді жалғастыра беруге болады) еді. Жалған жаңалықтар толқыны әлеуметтік медиа қосымшаларын әртүрлі мақсатта күнделікті қолданып отырған Қазақстан халқын да айналып өтпеді. Жалпы жұрт ғылыми ақпараттың жоқтығынан халықтық этимологияға негізделген ақпараттарды қабылдауына мәжбүр болған тұста ресми жарнама тек бағыт беру мақсатында қалып қойды.

Зерттеуші С.В. Мясиченко өзінің слогандар туралы ғылыми жұмысында: «Жарнамадағы ұсыныстардың коммуникативті түрлерінің бірі – іс-әрекетті дереу жасауға шақыратын императивті конструкциялар: сатып алыңыз, көріңіз. Императив формалары апелляциялық қарым-қатынастың анықтамалық жағдайын, яғни ынталандырушы жағдайды көрсетеді, ал императив сөйлеушінің орындау/орындамау туралы ерік-жігерін көрсетеді» [9, 9 б.] – деп жазады.

Бұл жерде тек бұйрық райдың ғана емес, жалпы сөйлемнің екінші жақта келуі, екінші жаққа қаратыла айтылуы вирусқа қарсы әлеуметтік жарнама мәтіндерінде жиі қолданылатындығын жоғарыда берілген мысалдардан байқадық. Сонымен бірге вирусқа байланысты жарнаманың ақпарат жеткізу мақсаты болғанын да есте ұстаған жөн. Бұндай жарнаманың сату мақсатындағы жарнамадан айырмашылығы да осында.

Мысалы, әлеуметтік жарнама мәтінінде болымды сөйлеммен қатар («Өзінді және жақыныңды қорғау үшін бетперде ки»), сұраулы сөйлем де кездесуі мүмкін («Өз отбасыңды қорғауға дайынсың ба?»), әрекетке шақыратын бұйрықты сөйлем де болуы мүмкін («Екпені қазір салғыз»).

Бұл сөйлемдердің әрқайсысы өз қызметін атқарып тұр: болымды сөйлем ақпарат жеткізеді, сұраулы сөйлем адам назарын өзіне аударады, ал бұйрықты сөйлем әрекетке шақырады.

Сонымен қатар, жарнамалық мәтінде қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерді қолдану оның экспрессивті мәнін күшейтіп, аудиторияның тез қабылдауына түрткі болады. Мысалы, «Бірлік бар жерде, тірлік бар» деген мақал әлеуметтік жарнама контекстінде пандемиямен күрес кезіндегі ұжымдық күш-жігердің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жарнамалық хабарламаларға ұлттық нышан береді, сөйтіп жағымды әсер қалдырып, сендіре алады және аудиторияға жарнама идеясын жеткізуде көп көмегін тигізеді. Осылайша, жай сөйлемдер, бұйрықты сөйлемдер, сондай-ақ фразеологиялық айналымдар мен мақал-мәтелдер, яғни түрлі тілдік құралдар жарнамалық мәтіннің тиімділігін арттырады, сол арқылы мұндай мәтіндер аудиторияның санасына сіңіп, мақсатқа жетуге септігін тигізеді.

Бұндай жарнаманың сату мақсатындағы жарнамадан айырмашылығы да осында. Жоғарыда талданғандардың басым көпшілігінен көрініп тұрғандай жарнамалық мәтіндерді құрастыру кезінде кәсіби филологтардың жарнама берушілерге көмегі қажет. Біріншіден, сөз мағынасының тікелей және ассоциативті реңктерін терең талдау, онымен көмегімен ұсынылған заттардың нұсқаларының маркетингтік сәйкестігін бағалауға болады. Екіншіден, олар емле мен грамматика ережелерін дұрыс сақтап, қателерді болдырмауға көмектеседі. Себебі бүгінгі күні ең тиімді жарнамалық хабарламалар – бұл болжамды мәтіндер, бейсаналық салаға бет бұрды. Мұндай мәтіндер реципиенттің санасында жарнамаланған өнімнің идеалды бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді, оның проблемаларын шешуге және оның қажеттіліктері

мен тілектерін қанағаттандыруға қабілетті идеалды әлемнің болуына сенуге бейімділікті қалыптастырады.

Нақты филологиялық білімі бар маманның қатысуы осы технологиялардың барлығы жарнама берушінің мақсаттарына жету үшін жаппай тұтынушылық сананы басқаруға ықпал етеді. Өз зерттеуінде ғалым Н. Уәли: «автор интенциясының тілдегі коммуникативтік сапасы қаншалықты, айтылған немесе жазылған сөз қабылдаушының көкейіндегі сол жағдаят туғызатын эмоциялық әсерді қозғай алды ма, реципент ақпаратты дұрыс интерпретациялап, қабылдаушымен арадағы екі жақтық интеракция, жанды байланыс орнай алды ма, міне, осыны анықтауға болады. Психологиялық тұшымды байланыс болған жерде қашықтыққа қарамастан диалог күшейеді», – деп жарнама мәтінінің эмоционалды-психологиялық әсеріне де назар аудартады [8, 260].

Жинақтай айтқанда, жай сөйлемнің әр түрін қолданып та, жарнаманы түрлендіріп беру арқылы да мақсатқа жетуге болады. Сонымен бірге қазақ тіліндегі фразалық оралымдар мен мақал-мәтелдерді де жарнама мәтінінде қолдану арқылы экспрессиялық мағына беруге болатынын саралап көрсеттік.

ТАЛҚЫЛАУ

Кез келген жарнаманың прагматикалық мақсаты ең алдымен белгілі бір мақсатқа жету құралы, ал жарнаманың бағыты – сату, заттарды сату, ақпаратты сату деуге де болады.

Тұтынушыны сатылуға қойылған дүниені сатып алуға бейсаналы итермелеу де болуы керек.

Жарнамада негізгі міндетті оның тақырыбы атқарады. Жарнама тақырыптарының басты қызметтері:

- 1) тақырып адамның көңілін өзіне аудару керек;
- 2) тақырып үнмен бірге жариялануы керек (радио, телехабарға байланысты);
- 3) тақырып нақтылы бір топқа бағытталып, оны тауып туруы керек.

Қазіргі жарнама материалдарының көбінің берілу формасы мен оқырманға әсер ету тәсілдері жұтаңдау, бұл жарнаманың өзіндік **тілі мен стилі** әлі қалыптаспағандығын, жанрлық жағынан жетілмегенін аңғартады. Стилдік жағынан алғанда да көп бағытты емес, тек бір бағыттағы жарнамалар көп кездеседі. Жарнамалық мәтіндердегі риторикалық әдістерді салыстырмалы талдау жеделдік пен артықшылық сезімін қалыптастыру үшін қолданылатын императивті сөйлемдерді, тікелей үндеулерді және жоғары сын есімдерді қолданудағы айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетеді [10, 219]. Сондықтан жарнама тілі – бұл табиғи тіл атаулы коммуникативті әсердің міндеттеріне бағынатын оның бейнелеу және экспрессивті құралдарының барлық алуан түрлілігі нарықтық экономика жағдайында тауар ретінде әрекет ететін әртүрлі объектілер туралы ақпарат беру. Жарнамалық мәтіндердің тілін талдау көрсеткендей, оларда барлық табиғи тілдік құралдар қолданылады, фразеологиялық бірліктер тиімді қолданылады. Соңғыларын оқырман оңай таниды. Олардың көмегімен жеке сөз тіркестерінің есте сақтау қабілеті, бүкіл жарнамалық мәтінді қабылдау жақсарады. COVID-19 пандемиясы кезінде оның жедел респираторлық вирустық инфекция екені, асқынуы салдарынан вирустық пневмония, респираторлық дистресс-синдром, тіпті өлімге әкелуі мүмкін екені халыққа жеткізілу керек болды. Сондықтан алғашқы жарнамаларда аурудың негізгі белгілері, одан қорғанудың қарапайым жолдары көрсетілуі керек болды. Сонымен бірге БАҚ инфекция тарихы, түрлері туралы да көптеген ақпарат берді. Осының бәрі адам психикасына тікелей әсер еткендіктен, адамдардың дәрігерлер тарапынан болған әр нұсқауды дұрыс орындайтын бағыттағы жарнамалар дайындалды.

Кез келген жарнаманың ең басты прагматикалық мақсаты нақты нәтижеге қол жеткізу, мейлі ол тауар сату, қызмет көрсету немесе ақпарат тарату болсын. Бұл контексте жарнама тек ақпарат тарату қызметін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар тұтынушының түпсанасына жол тауып, белгілі бір әрекетке итермелейді, сендіреді. Мысалы, «Алып үлгер» немесе

«Соңғы мүмкіндік!» деген сияқты тіркестерді қолдану аудиторияны асықтырып, тез арада сатып алу туралы шешім қабылдауға итермелейді.

Жарнамада бірнеше маңызды қызмет атқара отырып, негізгі рөлге ие болатын – оның тақырыбы. Біріншіден, жарнама тақырыбы жарнамалық материалға қатыстылықты жоғалтпай мақсатты аудиторияның назарын өзіне аудара білуі керек. Мәселен, «Алғашқы 100 сатыпалушыға эксклюзивті ұсыныс» тақырыбы ұсыныстың шектеулі екендігіне басымдық бере отырып бірден қызығушылық туғызады. Екіншіден, аудиовизуалды жарнама кезінде тақырып дыбысталып айтылумен үйлесуі керек, сол арқылы оның қабылдануы әсерлі бола түседі. Мысалы, визуалдық бейнелер тақырыптың динамикалық дыбысталуымен толықтырылатын телевизиялық роликтердегідей: «Өз пайдаңызды жоғалтып алмаңыз!» түрінде келеді. Үшіншіден, тақырып белгілі бір мақсатты топқа арналуы керек және оларды тиімді жұмылдыра алуы тиіс, ал бұл арнайы лексикон мен стилистика арқылы жүзеге асады, «Жас отбасыларға ерекше жағдай» деген мысалда белгілі бір әлеуметтік категорияға басымдық беріліп тұр.

Қазіргі жарнамалық материалдар стилистикалық және жанрлық олқылықтардан жапа шегуде, бұл жарнама тілі мен стилінің жеткілікті дамымағандығын көрсетеді. Мәселен, көптеген жарнамалық мәтіндер бұйрықты сөйлеммен шектеліп жатады («Дәл қазір сатып ал!», «Бүгін тапсырыс бер!»), әрине, бұл әдіс кейбір тұста тиімді болғанымен, көп жағдайда мақсатты аудиторияның алуантүрлілігі және олардың қабылдауындағы өзгешелік ескеріле бермейді. Ал сұраулы сөйлемдерді қолдану («Өз өміріңді жақсартуға дайынсың ба?») немесе аудиторияның құндылығы мен эмоциясына бағыттау («Өзіңе ең жақсысын тарту ет!») жарнаманың риторикалық әсерін күшейтеді.

2-кестеде жарнама мәтінінің тұтынушыға бағытталған мақсаты көрсетілген. Назар аударсақ, тұтынушының ойлануына, таразылауына мүмкіндік бермей, жедел әрекет арқылы белгілі бір тауарды сатып алуына бағыттап тұрғанын байқаймыз.

Жарнама	Жарнама мақсаты
Алғашқы 100 сатып алушыға эксклюзивті ұсыныс!	Тұтынушыны асықтыру арқылы тауарды тез сату.
Өз пайдаңызды жоғалтып алмаңыз!	Тұтынушыға бейсаналы формада әсер ету арқылы тауарды тез сату.
Дәл қазір сатып ал!	Тұтынушыны асықтыру арқылы тауарды тез сату.
Бүгін тапсырыс бер!	Тұтынушыны асықтыру арқылы тауарды тез сату.
Өз өміріңді жақсартуға дайынсың ба?	Риторикалық сұрақ арқылы тауарға деген қызығушылықты ойға салу арқылы тауарды тез сату.
Өзіңе ең жақсысын тарту ет!	Бұйрықты сөйлем арқылы тауарды тез сату.
Кесте мақала авторларының құрастыруымен жасалды	

Жарнамалық мәтіндерде пайдаланылатын риторикалық әдістерге жасалған салыстырмалы талдау бұйрықты сөйлемдер, тікелей сөйлеу мен ұсынысты кейінге шегеруге болмайтын, эксклюзивті деп қабылдауға мұрындық болатын сын есімдердің қолданысы арасындағы айырмашылықты көрсетіп берді. Мысалы, бір жарнамада қарқынды эмоционалды жігермен тікелей жеткізу жеке тұлғаға арнап айтылғандай және ерекше ұсыныс іспетті қабылданады, мәселен, «Тек сіздер үшін – ең жақсы сапа ерекше бағада», ал екінші жарнама өзінің прагматикалық әсерін әлсірететін бейтарап тілмен шектелуі мүмкін. Ал енді COVID-19 пандемиясына қатысты «Өзіңді және жақыныңды қорғау үшін бетперде ки!», «Өз отбасыңды қорғауға дайынсың ба?», «Екпені қазір салғыз» деген жарнамаларға қарасақ, мұнда да адамды

екпе алуға асықтыруға, тездетіп әрекет етуге шақыру бар. Яғни белгілі бір жағдайда науқандық мақсатта шыққан жарнамалар да бағытталған адамдардың айтылған әрекетті сөзсіз орындауына әсер етуді мақсат еткен. Олай болса жарнамалардың лингвистикалық табиғаты туралы айтқанда мақсатты бағытын да назарда ұстау маңызды.

COVID-19 пандемиясында ең жиі айтылған «Біз біргеміз!» деген ұранды жарнама адамдардың бірігуі мен біріне-бірі қамқорлық көрсетуіне бағытталған. Алайда солай дей тұра, арақашықтық сақтау туралы да «Арақашықтығыңызды қатарда сақтаңыз!» деген жарнама қатар жүрді. Жарнамалардың мәтіні дегенде аз сөзбен үлкен мағына берумен қатар, бағытталған адамның сөзсіз орындауына да әсер ететін сөздер болуы маңызды.

Сонымен бірге осы ауруға қарсы тұрады деген желеумен әр түрлі дәрі-дәрмектер, дәрумендер мен тағам түрлеріне де жасалған жарнамалар болды. Аурудың өте қатерлі болғанын ескере отырып, адамдардың өз өмірлері үшін қауіптенгені мен үрейін пайдаланып, жасалған жарнамалардың кесірі кей жағдайларда кері әсер етіп те жатқанын білеміз.

Ойымызды түйіндей келе, жарнамалардың алдымен ел назарын өзіне аударуды мақсат ететінін кейіннен қызықтырып, сол өнімді сатып алуға мәжбүрлейтінін байқадық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жарнамалық мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктері тұтынушылардың қабылдауы мен мінез-құлқын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Жарнама берушілер көбінесе риторикалық әдістерді, жарқын бейнелерді және эмоционалды қоңырауларды мақсатты аудиторияның назарын аудару және қалаған реакцияларын тудыру үшін пайдаланады [11].

Осы ретте мақалада талданған COVID-19 пандемиясына қатысты мәтіндерді беруде мынадай тілдік ерекшеліктер анықталды:

– лексикалық бірлік пен синтаксистік бірліктер деңгейінде көрінетін тілдік қайталамалардың болуы (оқырман назарын аудару, мағыналық жүкті күшейту, мәтіннің прагматикалық әсерін арттыру, ойды актуалдау мақсатында қолдану);

– грамматикалық формалардан да, де, та, те, тағы шылауларының жиі қолданылуы (ойды актуалдау, экспрессияны күшейту мақсатында);

– жіктеу есімдігі пен етістіктің I жақ көпше түрде берілуі (адресанттың өз позициясын көрсету, тең дәрежедегі коммуникант дәрежесіне өту, адресаттың біріне айналу мақсатында);

– сұраулы сөйлемдердің жиі кездесуі (ойды, хабарды жеткізудің бір тәсілі ретінде пайдалану; адресатқа әсер ету арқылы оның көтерілген мәселе туралы ойлануына түрткі болу; адресатпен байланыс орнату);

– атаулы сөйлемдердің қолданылуы (оқырман назарын аудару; мәтін бөліктерінің арасында логикалық сабақтастық орнату; осы шақтағы қазіргі, бүгінгі болмысты көрсету);

– мақал-мәтелдің жиі қолданылуы (сақтану, денсаулық күту, тәртіпке шақыру, бірлікке үндеу мақсатында оқырманға әсер ету, бейнелі жеткізу, сендіру прагматикасымен байланысты).

Медиамәтінде мақал-мәтел адресатқа тікелей бағытталған қаратпа баяндауларда жиі қолданылған. Ақпарттық мәндегі мақалада мақал-мәтел кездеспейді. Демек, мақал-мәтелді қолдануда адресант прагматикасы айқын, мақсат – халықты қиын жағдайды жеңіп шығатынына сендіру.

– афоризмдердің қолданылуы (беделді алға тарту тактикасын қолдану арқылы оқырманға жеткізер ойдың әсерін күшейту мақсатынан туған).

Зерттеу жұмысы барысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік:

– «әлеуметтік жарнама» түсінігінің мазмұны ашылды;

– әлеуметтік жарнамаға қатысты ғылыми еңбектерді (зерттеулерді) талдап, сараптадық және жинақтадық;

– қоғамдағы «вирусқа қарсы» әлеуметтік жарнаманың орны мен рөлін анықтадық;

– Қазақстандағы және шетелдегі «вирусқа қарсы» әлеуметтік жарнаманың қазіргі жай-күйіне салыстырмалы талдау жасадық;

– «вирусқа қарсы» әлеуметтік жарнама мәтінін өңдеудің фонетикалық, лексикалық құралдарын анықтадық;

– «вирусқа қарсы» әлеуметтік жарнама мәтіндерінің синтаксистік, стилистикалық ерекшеліктеріне талдау жасадық.

Жарнама берушінің мәтінді ұйымдастыру кезінде тіл бірліктерін мақсатына сай таңдап қолдануы оның мақсатына жетуіне әсер ететінін көрдік.

Пандемия кезінде әлеуметтік жарнамалардың міндеті халыққа бақылау мен алдын алу шаралары туралы ақпарат берумен ғана шектелмеді, сонымен бірге вирустың таралуын тежейтін белсенді әрекеттерге жұмылдыруға күш салды.

Әлеуметтік жарнамада ұрандар маңызды рөл атқарады, мұндай ұрандар қысқа әрі мол ақпаратты сөйлеу әрекетінен тұрады. Мысалы «Үйде бол — өміріңді сақта», бұл тіркес аудиторияға дем беріп, бұйрықты сөйлем қолданысын көрсетеді. Бұл жердегі «Сақта» деген бұйрық рай әрбір жеке тұлғаның назарын моральдық және әлеуметтік жауапкершілікке аудартады, сол себепті де бұл сөз міндетті талап сияқты естіледі.

Эмоционалды әсер тудырушы құрал болып табылатын метафоралық құрылымдарды қолдану да лингвистикалық талдаудың маңызды элементі ретінде қарастырылады. Мысалы, «Бетперде – сенің сауытың» деген метафора сақтану концептіне назар аудартады, бетперде тағу – әрбір адамның сақтық шарасы екенін көрсетеді. Мұндай метафоралау аудиторияның санитарлық талаптарды орындауға деген позитивті қатынасын қалыптастыруға көмектеседі.

Әлеуметтік жарнаманың лингвистикалық ерекшеліктеріне оның аудиторияға әсерін күшейте түсетін эмоционалды реңк элементтері де жатады. «Жақынына жанашыр бол» немесе «Сен вирусты тоқтата аласың» деген сияқты тіркестер белгілі эмоционалды фон түзеді, ал ол өз кезегінде әлеуметтік жауапкершілік пен ұжымдық ынтымақтастықтың артуына себеп болады. Аталған құрылымдар парыз бен қамқорлық сезімдерін тудырады, ал бұл қоғамдық саулық талаптарына сай келетін ұжымдық мінез-құлық қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Осылайша, COVID-19 пандемиясына қатысты әлеуметтік жарнамаларға жасалған лингвистикалық талдау риторикалық және стилистикалық тәсілдердің көп қолданылғанын көрсетеді, олар жаһандық дағдарыс кезінде қоғамдық мінез-құлықты басқару бойынша міндеттерді шешіп, тиімді коммуникация құруға көмектесті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы жарнама туралы» Заңы. – Алматы, 2007. – 266 б.
- 2 Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 б.
- 3 Киреев С.И. Әлеуметтік жарнаманың дискурсы және концептосферасы: филол. ғыл. канд. дисс... – Волгоград, 2008. – 128 б.
- 4 Солтанбекова Ғ. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2001. – 138 б.
- 5 Мисяченко С.В., Сабиева Е.В. Жарнамалық мәтін қазақ мәдениетінің көрінісі ретінде // Филологиялық аспект: тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі. – №4 (4). – Желтоқсан, 2019.
- 6 Кохтев Н.Н. Қабылдау психологиясы және жарнаманың құрылымы // Орыс тілі. – 1991. – №4. – Б. 68-71.
- 7 Билялова А.А. Қазіргі татар тілінің функционалды стильдер жүйесіндегі жарнамалық стиль туралы // Татарстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы қазіргі тілдік процестер: әрекет ету тілдері туралы заңнама. – Қазан: Татар кітап баспасы, 2007. – 432 б.
- 8 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. д-ры дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 9 Мясиченко С.В. Жарнамалық мәтіндегі слоган, стандарт және клише: филол. ғыл. канд. дис. – Астана, 2010. – 134 б.

10 Fauzan U., Lubis A., & Kurniawan E. Rhetorical moves and linguistic complexity of research article abstracts in international applied linguistics journals // The Asian ESP Journal. – 2020. – 16(5.2). – pp. 219-247.

11 Moghaddam M., & Esmaeilpour F. Persuasive language in ELT-related ads on social media // Journal of Psycholinguistic Research. – 2023. – 52(4). – pp. 1263-1288.

Материал 25.07.2024 баспаға түсті

Лингвистические особенности рекламных текстов

Б.С. Кокебаева¹, Т.В. Долгушева¹, Р.Б. Кабышева¹

¹УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, 070000, Республика Казахстан

Цель статьи заключается в выявлении коммуникативно-лингвистической технологии языка рекламы. Основная идея работы – анализ коммуникативных и смысловых особенностей рекламного текста.

Научная и практическая значимость исследования определяется проведением опроса для максимально точного определения языковых особенностей рекламы. В результате были выявлены как преимущества, так и недостатки рекламных текстов, а также даны рекомендации по повышению их эффективности.

В качестве теоретической основы работы использованы исследования таких ученых, как Г. Смагулова, Д.Э. Розенталь, П.Н. Кохтен, О.А. Дмитриев и других.

Основные результаты исследования включают определение исторических и эволюционных аспектов рецепции рекламы. Пандемия COVID-19, охватившая мир, стала горячей темой в средствах массовой информации, которые стали основным каналом предоставления общественности актуальной информации об эпидемии. Основные направления газетной деятельности в этом контексте включают предоставление данных о распространении и статистике заболевания, описание симптомов и способов предотвращения болезни, меры по борьбе с эпидемией, государственную помощь и социальную поддержку; также акцент на необходимость не паниковать, а действовать совместно и проявлять терпение. Информация о пандемии в текстах наглядно отражает социальные, экономические, политические и духовные проблемы, возникшие в обществе, что делает исследование отражения пандемии COVID-19 в социальной рекламе актуальным.

В ходе исследования применялись методы описательного, структурного, семантического и стилистического анализа для выявления путей формирования и развития рекламы, ее стилистической дифференциации и оригинальности.

Анализ слоганов проводился с использованием когнитивно-прагматического анализа, а использование прагматически значимых единиц в рекламных текстах изучалось методами контроля, дифференциации фактологического материала, анализа и систематизации с помощью описательных, компонентных и моделирующих методов.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования статьи как дополнительного учебного материала при подготовке лекций и семинаров по языкознанию в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: текст, медиатекст, рекламный язык, социальная реклама, социальная реклама «против вируса», слоган, пандемия COVID-19, императивная личность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Республики Казахстан «О рекламе в Республике Казахстан». – Алматы, 2007. – 266 с.
- 2 Момынова Б. Газетная лексика (система и структура). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 с.
- 3 Киреев С.И. Дискурс и концептосфера социальной рекламы: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2008. – 128 с.

- 4 Солтанбекова Г. Казахская реклама: языковой характер и деятельность их влияния: дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 2001. – 138 с.
- 5 Мисяченко С.В., Сабиева Е.В. Рекламный текст как отражение казахской культуры // Филологический аспект: Методика преподавания языка и литературы. – №4 (4). – Декабрь, 2019.
- 6 Кохтев Н.Н. Психология восприятия и композиция рекламы // Русский язык. – 1991. – №4. – С. 68-71.
- 7 Билялова А.А. К вопросу о рекламном стиле в системе функциональных стилей современного татарского языка // Современные языковые процессы в Республике Татарстан и Российской Федерации: законодательство о языках в действии. – Казань: Татарское книжное издательство, 2007. – 432 с.
- 8 Уали Н. Теоретические основы казахской словесной культуры: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 с.
- 9 Мясиченко С.В. Слоган, стандарт и клише в рекламном тексте: дис. ... канд. филол. наук. – Астана, 2010. – 134 с.
- 10 Fauzan U., Lubis A., & Kurniawan E. Rhetorical moves and linguistic complexity of research article abstracts in international applied linguistics journals // The Asian ESP Journal. – 2020. – 16(5.2). – pp. 219-247.
- 11 Moghaddam M., & Esmaeilpour F. Persuasive language in ELT-related ads on social media // Journal of Psycholinguistic Research. – 2023. – 52(4). – pp. 1263-1288.

Материал поступил в редакцию журнала 25.07.2024

Linguistic features of advertising texts

B.S. Kokebayeva¹, T.V. Dolgusheva¹, R.B. Kabysheva¹

¹«Alikhan Bokeikhan University» EI, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan

The article examines the communicative and linguistic strategies of advertising language, focusing on its communicative and semantic properties. In order to thoroughly determine these attributes, a survey was conducted, followed by the drawing of conclusions that highlight both the advantages and disadvantages of advertising and offering recommendations for improving its effectiveness. The theoretical foundation for this study was provided by researchers such as A. Kaidar, R. Szydik, O. Aitbayev, B. Shalabai, G. Smagulova, A. Aldasheva, B. Momynova, A. Salykynbai, D. Alkebayeva, L. Duisembekova, S. Asanbayeva, D.E. Rosenthal, P.N. Kohten, and O.A. Dmitriev.

A key finding of the research is the historical and developmental exploration of advertising perceptions during the Covid-19 pandemic. Advertising emerged as a vital medium for disseminating essential information about the epidemic, covering its spread, symptoms, prevention measures, and offering guidance on state support and social aid. Pandemic-related texts reflect the social, economic, political, and spiritual challenges that society faced, making the study of COVID-19-related social advertising an urgent and novel topic.

The study utilized methods such as descriptive, structural, semantic analysis, and stylistic differentiation to investigate the formation and development of advertising. Slogans were examined using cognitive-pragmatic analysis, emphasizing the pragmatically significant elements within advertising texts, applying control methods, factual material differentiation, descriptive techniques, component analysis, and language situation modeling.

The practical value of the study's findings lies in their potential use as educational material for linguistics lectures and seminars at higher education institutions. The thorough analysis of advertising during a global crisis offers insightful and timely information, providing a comprehensive understanding of the role of advertising in conveying critical information during emergencies.

Key words: text, media text, advertising language, social advertising, social advertising "against the virus", slogan, COVID-19 pandemic, imperative personality.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasynyñ «Qazaqstan Respublikasyndaғы jarnama turaly» Zañy [The Law of the Republic of Kazakhstan "On Advertising in the Republic of Kazakhstan"]. (Almaty, 2007).
- 2 Momynova B. Gazet leksikasy (jüiesı men qürylymy) [Newspaper vocabulary (system and structure)]. (Almaty, 1999).
- 3 Kireev S.I. Diskurs i konceptosfera social'noj reklamy: dis. ... kand. filol. nauk [Discourse and Conceptosphere of Social Advertising: Dissertation ... Candidate of Philological Sciences]. (Volgograd, 2008).
- 4 Soltanbekova Ğ. Qazaq jarnamalary: tildik sipaty jäne olardyñ yqpal etu qyzmeti: filog. ğyl. kand. dis. [Kazakh Advertising: Linguistic Character and Impact Activities: Dissertation ... Candidate of Philological Sciences]. (Almaty, 2001).
- 5 Мисяченко С.В., Сабиева Е.В. Reklamnyj tekst kak otrazhenie kazahskoj kul'tury [Advertising Text as a Reflection of Kazakh Culture] // Filologicheskij aspekt: Metodika prepodavanija jazyka i literatury [Philological Aspect: Methods of Teaching Language and Literature].
- 6 Kokhtev N.N. (1991) Psikhologiya vospriyatiya i kompozitsiya reklamy [Psychology of perception and composition of advertising] // Russkiy yazyk [Russian language].
- 7 Bilyalova A.A. K voprosu o reklamnom stile v sisteme funktsional'nykh stiley sovremennogo tatarskogo yazyka [On the issue of advertising style in the system of functional styles of the modern Tatar language] / A.A. Bilyalova // Sovremennye yazykovye protsessy v Respublike Tatarstan i Rossiyskoy Federatsii: zakonodatel'stvo o yazykakh deystvii. (Kazan', 2007).
- 8 Uäli N. Qazaq söz mädenietiniñ teorialyq negizderi: fil. ğyl. d-ry dis.: 10.02.02 [Theoretical foundations of the Kazakh verbal culture: dis.doctor of Phil.Sciences: 02/10/02]. (Almaty, 2007).
- 9 Myasichenko S.V. Slogan, standart i klishche v reklamnom tekste: dis. ... kand. filol. nauk [Slogan, standard and cliché in the advertising text: dis. ... Candidate of Philology] / S.V. Myasichenko. (Astana, 2010).
- 10 Fauzan U., Lubis A., & Kurniawan E. Rhetorical moves and linguistic complexity of research article abstracts in international applied linguistics journals // The Asian ESP Journal. – 2020. – 16(5.2). – pp. 219-247.
- 11 Moghaddam M., & Esmaeilpour F. Persuasive language in ELT-related ads on social media // Journal of Psycholinguistic Research. – 2023. – 52(4). – pp. 1263-1288.

Received: 25.07.2024

МРНТИ 16.21.49

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp144-155](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp144-155)

Э.Т. Кыдырмолдина¹, А.А. Рахимкулова¹, М.Е. Тойганбекова²

¹Казахский национальный исследовательский технический университет им. К.И. Сатпаева, Алматы, 050043, Республика Казахстан

²Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова, Алматы, 050012, Республика Казахстан

ИДИОМЫ С ЧИСЛОВЫМИ КОМПОНЕНТАМИ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Необходимость изучения лингвокультурологической парадигмы числовой фразеологии является приоритетным заданием современной лингвистики, поскольку именно устойчивые языковые образцы лучше всего отражают менталитет народа, его культурные предпочтения, социальные условия жизни, отношение к обычаям и традициям, способы

мышления и поведения. Целью данного исследования стало изучение идиоматических выражений, в основе которых числовые компоненты, на предмет лингвокультурологических ассоциативных связей. Для ее реализации использовались следующие методы: лингвокультурологический в комплексе со сравнительно-сопоставительным, лексико-семантическим и аналитико-синтетическим. В данной работе проводилось исследование национальной специфики английского и казахского языка, основанное на лингвокультурологической природе идиом, в составе которых есть числовой компонент. Поскольку нумерологические номинации носят в себе сакральные смыслы, было проведено изучения каждой отдельной лексемы, частотности ее употребления, лексико-семантической наполненности и стилистических оттенков. На основе полученной лексикографической информации было осуществлено сравнение и сопоставление числовых номинаций в английском и казахском языках. Определялся лингвокультурологический статус фразем, оценивались положительные и отрицательные коннотации, метафоричность и образность, формировались ассоциативные связи между функционально-семантическими полями английской и казахской фразеологии. Рассматривался вопрос эквивалентности фразеологизмов и образования лакун (семантических пробелов) в фразеологической картине мира.

Ключевые слова: идиома, нумерология, символика, сакральное значение, национальные черты.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Исследование лингвокультурологического характера фразеологических единиц становится одной из основных проблем современной коммуникативной лингвистики, поскольку именно в речевых актах реализуется большинство идиом. Важно отметить, что изучение особенностей национальных языков позволяет не только обучаться языку, но и воспроизводить новые паттерны (образные, метафорические), что свидетельствует о полноценном развитии определенной языковой системы. Речь может стать источником для воспроизведения уже известных фразеологизмов, а также их обновления. Данное исследование может использоваться при проведении сравнительно-сопоставительных исследований других национальных языков, установлении лингвокультурем и лингвокультурологического статуса фразеологических единиц и других структурных элементов речи, применении машинных технологий для вычленения числовых лексем из контекстов, преобразовании речевого потока и формировании новых семантико-стилистических шаблонов.

ВВЕДЕНИЕ

Лингвокультурологическая природа идиом строится на разных экстралингвистических факторах, которые при активном взаимодействии формируют национальное языковое пространство народа, отражая его менталитет с точки зрения социального устройства жизни, культурных связей с другими языками и народами, исторических реалий и религиозной принадлежности. Поскольку лингвокультура отражает ассоциации, шаблоны, архетипы, концепты, важно изучать данные компоненты с целью идентификации их в тексте и речевом потоке. Обучение национальному языку не может проходить без ознакомления с культурно-историческими и социокультурными особенностями восприятия мира определенным народом. Выстраивание ассоциативных связей между числовыми номинациями и культурными кодами является важным элементом в процессе изучения новых лексем и усвоения лингвистических шаблонов, поэтому лингвокультурология также актуальна с точки зрения обучения языку. Числа отражают сакральные значения, являясь некими лингвокультуремами, которые можно рассматривать в контексте функционально-

семантических полей со своей спецификой структуры, лексико-семантической наполненности, стилистических особенностей употребления и модификации образных значений. Изучение нумерологических фразем в английском и казахском языках необходимо, в первую очередь, для формирования представления о национальных основах мировоззрения, заложенных еще в древние времена.

Исследование А. Нуссупбековой посвящено формированию типологически сходных и различных черт в фраземах с числовыми компонентами, отражающих культурно-исторические характеристики. Автор указывает на роль психологических факторов при изучении понятия и значения чисел с этнокультурной точки зрения. Поскольку числовые номинации в культурной системе имеют, как правило, символическое значение, их можно считать полифункциональными семиотическими знаками [1].

Лингвист С. Мухаметкалиева проводит сопоставительное исследование лингвокультурологических особенностей разных языковых систем, изучение прагматического характера нумерологических номинаций и контекстуальной реализации данных фразеологизмов в речевых актах. Автор изучает функционирование категории чисел в разных лингвистических образцах, формирует функционально-семантическое поле паремий и фразеологизмов для национально-культурной идентификации, выявляет историко-культурные коды в различных языковых парадигмах [2].

Ученый В. Хсу занимается изучением непрозрачных идиом, часто встречаемых в английской прессе. Результаты показали, что в проанализированной литературе использовалось 525 фразем. Данный список подтвердил высокую частотность употребления идиом в ежедневных новостях [3]. Ц-У. Ли подчеркивает важность изучения фразовых фреймов при работе с академической речью, осуществляет структурно-функциональный анализ и выявляет их жанровые особенности, указывая на особенности идентификации. Данное исследование может использоваться для разработки программ по изучению английского языка.

Цель данного исследования – выявление лингвокультурологической природы, проведение сравнительно-сопоставительного анализа английских и казахских фразеологизмов с числовыми компонентами, формирование связей между их функционально-семантическими полями. Предметом данного исследования стали английские и казахские фразеологизмы с нумерологическими лексемами, употребляемые в лексикографических источниках и изучаемые с точки зрения лингвокультурологии.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологическая база данной работы основывалась на сравнительно-сопоставительном, лексико-семантическом, аналитико-синтетическом и лингвокультурологическом анализе, что было необходимо для проведения лингвистического исследования. Указанные методы использовались в комплексе с целью изучения экстралингвальных (исторических, культурных, социальных черт семантической наполненности) и интролингвальных (языковые формы, сторона выражения) факторов, влияющих на структуру, метафоричность и значения фразеологических единиц в английском и казахском языках. Лингвокультурологический метод использовался для анализа английских и казахских фразем с точки зрения их культурной, социальной, исторической, религиозной природы. Изучение культурных кодов нации осуществлялось также с помощью выделения сакральных и наиболее частотно употребляемых чисел. Рассматривался вопрос полных и частичных эквивалентов, а также лакун, сформировавшихся в национальных языках (английском, казахском). Импликации оценивались с точки зрения метафоричности и образности.

Метод лексико-семантического анализа применялся при исследовании семантических трансформаций (образных, метафорических), ассоциативных связей между числовыми компонентами и другими лексемами. Каждое отдельное число изучалось с точки зрения

коммуникации в контексте положительной и отрицательной коннотированности, а также семантического характера значения (человеческие черты, оценка действий, явлений, событий). Оценивалась степень использования экспрессивных и эмоциональных элементов, а также нейтральной лексики как основы для интерпретации и появления новых значений. Сравнительно-сопоставительный метод в данной работе использовался при анализе фразем в английском и казахском языках, определении основных лингвокультурологических характеристик (сходных и различных). Анализировались следующие параметры: сакральное значение чисел, частота употребления разных числовых компонентов, характер коннотаций (положительные, отрицательные). Определялись доминантные черты фразеологизмов с нумерологическими элементами в английском и казахском языках.

С помощью аналитико-синтетического метода собиралась основная информация, касающаяся фразеологических оборотов, на основе анализа работ современных лингвистов изучались ключевые вопросы, интересующие лингвистику в ближайшей научной перспективе, оценивались научные приоритеты. Также осваивалась теоретическая информация по теме фразеологических номинаций: особенности перевода, обучения национальным языкам с лингвокультурологическим элементом, полной и неполной эквивалентности. Аналитико-синтетический метод помог в определении круга проблем, активно обсуждаемых в лингвистическом научном пространстве, и путей решения вопросов, связанных с функционированием устойчивых выражений. Теоретической базой данной работы стали исследования казахских, английских, немецких, китайских ученых о национальной специфике фразеологических трансформаций в английском и казахском языках. Для изучения фразем и идиом использовались лексикографические источники, в которых были собраны основные и наиболее частотные фразеологические единицы: Словарь английских фразеологизмов: The free dictionary by Farlex, 2022, Казахско-русский фразеологический словарь. Информация из данных источников использовалась для идентификации стилистических моментов в идиомах, их семантической наполненности, частоты употребления в контекстах и особенностей трансформации значений.

В основе отбора материала для анализ числовых компонентов во фразеологизмах в английском и казахском языках были использованы такие принципы, как частотность, принцип стилистической неограниченности, принцип соответствия определённой тематике, принцип частотности, принцип системности, принцип сочетаемости.

В данной работе всего проанализировано 58 лексических единиц английского языка, 34 лексических единиц казахского языка. Из них 8 английских фразеологизмов, 9 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «один»; 5 английских фразеологизмов, 4 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «два»; 8 английских фразеологизмов, 1 казахский фразеологизм, образованных цифрой «три»; 1 английский фразеологизм, 5 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «четыре»; 4 английских фразеологизма, 5 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «пять»; 7 английских фразеологизмов, 3 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «шесть»; 6 английских фразеологизмов, 4 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «семь»; 4 английских фразеологизмов, 3 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «восемь»; 10 английских фразеологизмов, 3 казахских фразеологизмов, образованных цифрой «девять»; 5 английских фразеологизмов, 1 казахский фразеологизм, образованных цифрой «десять».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Лингвокультурология изучает взаимосвязи между языком и концептами (символами, образами, понятиями), обусловленными социальными, историческими и культурными факторами. Фразеологическая картина мира каждого народа опирается на основные национальные ценности и строится на механизмах импликации значений через метафорические, образные, структурные, лексико-семантические преобразования. Отражение

внешних событий, явлений и отношения к ним (экстралингвальность) проявляется на внутрilingвальном уровне с помощью языковых средств.

Английские идиомы с числовыми компонентами: лингвокультурологическая природа. Числовой компонент «один» в английском языке используется для выделения кого-то или чего-то с положительной стороны, употребляется в значении «лучший»: «public enemy number one» (тот, кого не любят в обществе, или тот, чьи действия не одобряют), «one-horse race» (с самого начала состязания очевидно, кто победит), «go one better than» (сделать что-то лучше, чем получалось до этого), «be/get one up on somebody» (иметь значительное преимущество), «first past the post» (использование системы голосования, когда человек избирается по количеству голосов). Лексема «один» может употребляться в значении «первый»: «first thing early in the morning and first things first» (самое раннее время))[4]. Также лексема «один» применяется при описании, как правило, негативных личностных качеств: «(all) rolled into one» (заботиться только о себе), «one born every minute» (проявление человеческой глупости) [4]. Число «два» указывает на разрушение единства и символизирует любое противоречие, фразеологизмы с таким компонентом показывают два противоположных способа действия: «two-edged sword» (образ действия, который может принести и положительные, и отрицательные последствия), «two-way street» (ситуация, в которой требуется содействие с обеих сторон), «two sides of a shield» (указание на тесную связь между проблемами или ситуациями, что являются следствиями одного явления), «it takes two to tango» (о том, что ответственность лежит на двух сторонах). Используется также для обозначения сходства между людьми, событиями, явлениями: «like two peas in a pod» [5].

Английский язык демонстрирует небольшое количество идиоматических выражений с числовым компонентом «три», поскольку оно не несет сакрального значения в лингвокультуре англичан. При этом данная лексема используется в составе фразеологизмов с положительными коннотациями: «three musketeers» (соратники, близкие по духу и ценностям люди), «third time lucky» (везение), «three cheers for» (выражение признательности), «queer as a three-dollar bill» (в отношении чего-то необычного), «three-alarm fire» (о чем-то захватывающем), «three cheers» (похвала), «three hots and a cot» (место с трехразовым питанием). Также в идиомах число «три» используется в своем первоначальном значении, указывая на подсчет вещей: «the big Three» [4].

Лексема «четыре» также редко встречается в английских идиоматических выражениях. Например, фраза «to the four winds» отличается полисемантической: 1) быть рассеянным по дальним углам земли; 2) быть разбитым, потерянным или разбросанным по значительной территории; 3) находится в отдаленных регионах земли.

Число «пять» в английских идиомах часто связано с соматическими компонентами: «give me five» применяется, когда человек хочет показать свое недовольство ситуацией, «five-finger discount» обозначает явление воровства в магазинах. Фраза «fifth column» имеет негативную коннотацию и употребляется в значении «организованная группа людей, работающая на врага во время войны или сочувствующая ему». Некоторые идиомы имеют темпоральный характер: «a five-minute break» (небольшой перерыв).

Отрицательное значение имеют фразеологические обороты, в основе которых лежит числовой компонент «шесть»: «at sixes and sevens» (состояние распроданности или беспредела), «hit (or knock) someone for six» (подействовать разрушительным образом), «six feet under» (мертвый или похороненный), «the deep six» (похоронить кого-то в море), «six of the best» (наказание ребенка), «handbags at six paces» (описание разногласия или ссоры). Но также есть и положительные семантические вариации: «six in one, (and) half a dozen in the other» (любой из предложенных вариантов хороший) [6]. Число «семь» имеет положительные коннотации: «seven-three» (лучшие пожелания, проявление заботы), «in seventh heaven» (в состоянии экстаза), «seven-league boots» (способность очень быстро передвигаться пешком), негативные импликации: «seven-day wonder» (человек или явление, вызывающие интерес на короткое время), «seven-year itch» (желание изменить супругу), и также нейтральные: «behind seven locks» (сильно хорошо спрятано) [4]. Числовой компонент «восемь» редко встречается

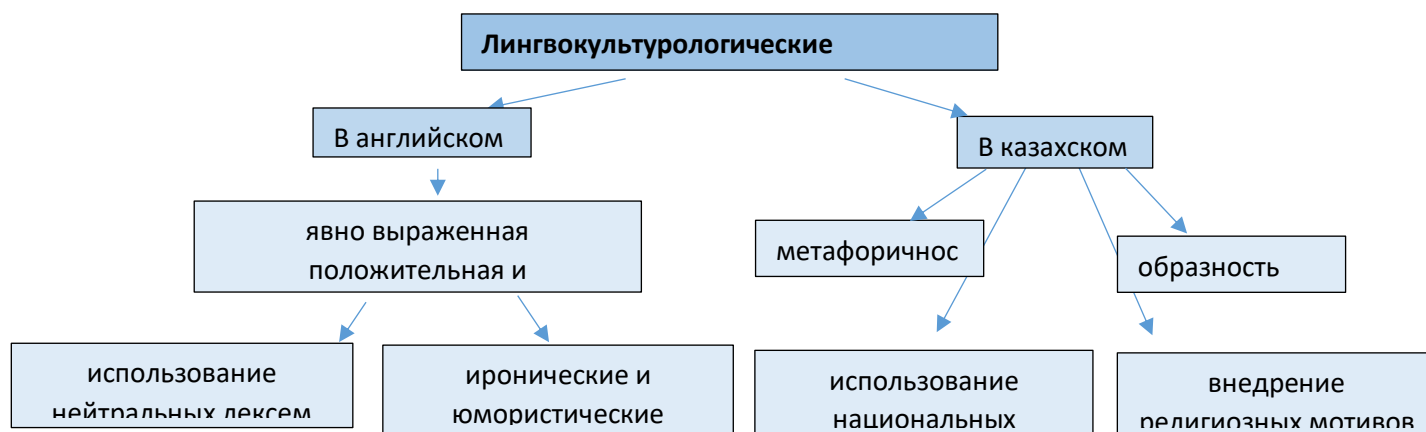
в фразеологизмах, как правило, с негативной семантической нагрузкой: «one over (the) eight» (сильное опьянение), «two and eight» (расстроенное или возбужденное состояние), «behind the eight ball» (в беде или неловком положении), но есть и нейтральные коннотации: «eight ways from Sunday» (всеми возможными усилиями, тщательно, со всех сторон).

Частотностью отличается числовой компонент «девять»: «nine to five» (время работы на полную ставку). Лингвокультурологическая природа данной лексемы в английском языке положительная: «be as right as ninepence» (быть в полном здравии), «dressed to the nines» (очень хорошо одет), «nine lives» (удача). Идиома «on cloud nine» является синонимической к выражению «in seventh heaven» и обозначает наивысшую степень наслаждения [6]. В то же время существует множество коннотаций, имеющих негативный оттенок: «nine-day wonder» (человек или вещь, которые привлекают внимание ненадолго), «no more than ninepence in the shilling» (описание человека с низким уровнем интеллекта), «nine-to-five attitude» (подход к работе, когда сотрудник делает минимум для того, чтобы оставаться на должности). Выражение «nine times out of ten» обозначает частотность какого-то действия, приобретая значение незавершенности [7]. Число «десять» употребляется в следующих значениях: «count to ten» (уравновешивание своего состояния, чтобы не демонстрировать гневную реакцию на что-то), «it's handbags at ten paces» (юмористическое выражение, которое используется в отношении драки или спора, когда одна из сторон является неэффективной), «ten-spot» (определенное явление или событие не может всем нравиться), «ten to one» (шансы на что-то благоприятное), «take ten» (иметь небольшой перерыв, паузу), «ten pounds of shit in a five-pound bag» (переполненность, полнота чего-то) [4].

Казахские идиомы с числовыми компонентами: лингвокультурологическая природа. Числовой компонент «один» указывает на духовное единство: «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару» (вместе работать над чем-то), употребляется в идиомах с целью обозначить небольшое количество предметов: «бір үзім», «бір ауыз сөз», «бір жұтым», «бір шайнам». Многие фразеологизмы выделяются религиозным оттенком, о чем свидетельствует упоминание Бога: «бір Аллаға тәуекел» (прославление Всевышнего), «бір Құдайдың ұрғаны» (наказание Божье). Могут использоваться для характеристики человеческих качеств: «бір жасап қалу» (улучшить свое духовное состояние, получить вдохновение), «бір күн бие, бір күн түйе» (демонстрировать изменчивое поведение) [8]. Числительное «два» символизирует в лингвокультурологическом плане изменчивость человеческой природы, беспокойство. Данный компонент внутри фразеологических единиц характеризует бинарность, показывает амбивалентность какого-либо человека, действия, события: «екі жарты», «бір бүтін болу» (совместное проживание), «екі жүзді» (двуличность), «екі (аяғын) өкпесін қолына алып жүгіру» (быстро убежать), «екі кеме құйрығынан ұстау» (ставить перед собой две задачи). Число «три» характеризуется сакральным характером во многих национальных языках, поскольку отображает мировосприятие человека в древние времена, приобретая значение триединства: неба, земли и подземного мира. Преобладают положительные коннотации, связанные с данной лексемой, поэтому она используется в пожеланиях с ярко выраженными религиозными оттенками: «ошақтың үш бұтына берсін!» (пожелание достатка дому). Номинация «четыре» сводится к четырем сторонами мира, четырехчленной горизонтальной модели мира (север, восток, юг, запад). В казахском языке много положительно коннотированных фразеологизмов, в основе которых лежит данный числовой компонент: «төрт аяғы тең жорға» (свидетельство таланта, умение импровизировать), «төрт құбыласы сай» (характеристика счастливого человека), «төрт көзі түгел» (совместная работа или занятие). Лингвокультурологическая природа фразеологизмов отличается метафоричностью: фразема «төрт көзі түгел» (дословный перевод – все четыре глаза собрались) означает благополучие, «екі көзі төрт болып» (дословный перевод – два глаза стали четырьмя) означает очень долго ждать чего-то [8]. Число «пять» указывает на целостность человеческого тела и имеет религиозно-духовный контекст. В казахском языке немного идиом с данным числом с контрroversивными значениями: «бес аспап адам» (талантливый), «бес аспап» (очень хорошо разбираться в разных видах деятельности), «бес саусағындай» (очень хорошо знать), «беттің

арын бес төгу» (опозориться). Есть также категория фразеологизмов, указывающих на небольшое количество чего-то: «бес сандырақ» (немного), «бес тиындық» (о дешевом товаре). Лексема «шесть» имеет четко обозначенное пространственное значение (шесть направлений), указывающее на равновесие огня и воды: «алты қырдың астында» (о дальнем расстоянии). Некоторые фразеологизмы употребляются в значении силы и могучести: «алты арыс ел» (дословный перевод – союз шести родов), «алты басты айдахар» (дословный перевод – шестиглавый дракон). Числовой компонент «семь» всегда выделялся из всего ряда чисел (7 дней недели, 7 планет, пантеон 7-и богов) и считался самой высокой степенью восхождения к пониманию премудрости мира: «жеті жарғы» (сила закона), «жеті қазына» (богатство). Его сакральный смысл скрывается в космической целостности, которая выражается в сумме составляющих горизонтальных и вертикальных координат: «жеті қабат жер астында» (очень глубоко под землей). Метафорические преобразования пространственного значения ярко выражены в следующих фраземах: «жеті қазына» (дословный перевод – семь богатств) означает очень богатый, «жеті жұртқа белгілі» (дословный перевод – в семи местах узнаваемый) означает всем известный. Компонент «восемь» символизирует баланс противоположных сил, сочетание духовного и природного начала, бесконечность: «сегіз қырлы бір сырлы» – цельный человек, «сегіз қиыр шартарап» – по всему свету; «сегіз жұмақ» – очень богатое и хорошее место. Число «девять» представляет образ из трех миров, показывая идею совершенства и полноты. Данное число обозначает большое количество чего-то: «тоғыз жолдың торабы» (пребывание на пересечении множества дорог), «тоғыз қабат торқа» (символ состоятельности), «тоғыз қабат кіреуке». Числовой компонент «десять» характеризуется возвратом к единице, обозначая завершение ряда простых чисел, демонстрируя превосходство, равенство, подчиненность: «он саусағынан (қолынан) өнері тамған» (профессиональный во многих отраслях человек). Таким образом, в казахском языке больше всего номинаций с числами «один», «два», «четыре». Следует отметить такую тенденцию: чем дальше число отходит от начала счисления, тем реже оно употребляется в фразеологизмах. Множество идиом в казахском языке связано с целым рядом фразеологизмов с лингвокультурологически обусловленными значениями, совпадающими с их символическим содержанием в мировой культуре. Категория количества в казахском языке также употребляется и в отношении качественных характеристик.

Сравнительная характеристика английской и казахской фразеологии с числовыми компонентами. В мировоззрении английского и казахского язык имена числительные выполняют сакральную функцию и не ограничиваются только количественными, порядковыми или собирательными параметрами. Каждый из национальных языков характеризуется своими лингвокультурологическими особенностями, проявляющимися на лексико-семантическом, структурном, метафорическом уровне (рисунок 1).

Рисунок 1. Лингвокультурологические особенности английских и казахских фразеологизмов с числовыми компонентами

Источник: подготовлено по результатам собственного исследования

В казахском языке в отличие от английского частотными являются идиомы с отсылками к религиозным темам: «қырық күн шілде» – о бедах и несчастьях, «бір алла өзін жар бола көр!» (пусть хранит всевышний). С лингвокультурологической стороны важным является то, что казахские фраземы демонстрируют реалии жизни народа, используя национальные символы. Например, применяются метафорически переосмысленные лексемы, связанные с лошадьми: «төрт аяғы тең жорға» (дословный перевод – быстроногий скакун) – человек, который со всем быстро справляется. Много фразеологизмов касается переосмысления пространственных кодов, положительных и негативных черт человека (как внешних, так и внутренних) с акцентом на силу, богатство, красоту и мужество: «тоғыз қабат торқа» (дословный перевод – девять слоев шелка) – символ состоятельности [8].

В английском языке преобладают фразеологизмы, обозначающие определенные черты характера или отношение к вещам (положительное или отрицательное): «be as right as pinerence» (быть в полном здравии), «nine-to-five attitude» (подход к работе, когда сотрудник делает минимум для того, чтобы оставаться на должности). С этой точки зрения такие идиомы можно назвать оценочными, но в них мало экспрессивных или эмоциональных лексических компонентов. Таким образом, английский язык более сдержан в метафорическом плане и использует зачастую нейтральную лексику для дальнейшей образной интерпретации сообщения. Идиоматическое выражение «жұт жеті ағайынды» имеет английский эквивалент «misfortune never comes alone» (буквальный перевод – «беда не приходит одна», обозначает череду неприятностей), «жеті рет өлшеп, бір рет кес» соотносится с «second thought are best» (буквальный перевод – «вторая мысль лучше», обозначает необходимость думать перед тем, как что-то сказать).

Но в обоих языках достаточно лексем, которые образуют своеобразные лакуны (их нельзя заменить лексическим эквивалентом, возможен только буквальный перевод).

В казахском языке часто используются идиомы с числовыми компонентами: «один», «два», «три», «семь», «двенадцать», «тридцать», «сорок», «шестьдесят два», «сто» и «тысяча». Как правило, за однозначными числами закрепляется статус божественности и архетипичности, а двузначные числа характеризуются как «числа творения». В английском языке основными числовыми компонентами в фразеологизмах являются лексемы «один», «два», «шесть», «девять», «дюжина», «миллион», «сто», «тысяча». Таким образом, лингвокультурологические характеристики фразеологизмов с числовыми компонентами показали, что казахские идиомы характеризуются большей степенью метафоричности и образности, а английские используют нейтральную семантику для положительной или отрицательной оценки событий с ироничным оттенком. Следует также отметить, что оба языка имеют полные и частичные эквиваленты, а лакуны свидетельствуют о ярко выраженном национальном характере идиом.

ОБСУЖДЕНИЕ

Фразеологизмы – это лексические единицы, сумма значений которых не передает основное значение, которое является метафорическим. При лингвокультурологическом анализе английских и казахских фразеологизмов акцентировалось внимание на том, что в каждом национальном языке есть свои идиомы, не связанные ни культурно, ни исторически с другими языками, поэтому они образуют лакуны, которые переводятся только буквально. По мнению Л. Чена, объяснительный подход при переводе английских идиом на китайский помогает сблизить национальные языки и производить культурный обмен между ними. Таким образом, если семантику фразеологизма на языке-рецепторе можно передать близкой к источнику формой, следует придерживаться данного принципа, но часто форма трансформируется для адекватного воспроизведения содержания фраземы. Для грамотного перевода следует соблюдать баланс формы и содержания [9]. Дословный перевод казахских фразем подтвердил высокую степень образности национального мышления народа, а также множество метафорических трансформаций. В то же время казахский и английский языки

демонстрируют большое количество лексем, не поддающихся сильным метафорическим трансформациям и сохраняющих смысл компонентов идиом в том или ином виде. У. Конг в своей работе производит анализ английских и китайских идиом, выявляя их универсальность и индивидуальность. Универсальные импликации показывают общность английской и китайской риторики, а индивидуальность свидетельствует о разных условиях жизни, культурно-исторических и религиозных связях, особенностях мировосприятия. В религиозном плане национальная индивидуальность проявляется в сакральном значении определенных чисел, но представления о числовых компонентах и принципы внедрения их в фразеологические единицы значительно отличаются [10]. Риторические приемы и выразительные средства активно используются в английском и казахском языках, но в английском они выделяются больше имплицитными смыслами, понятными только англичанам (с ноткой ироничности). Казахский же демонстрирует высокую степень метафоричности и образности, что обусловлено проявлениями национальных лингвокультурологических особенностей. П. С. Паола представляет всесторонний анализ фразем, охватывающий теоретические аспекты (установление взаимосвязей между фразеологией и строительной грамматикой) и прикладные аспекты (преподавание иностранных языков, особенности перевода и подбора эквивалентов). Автор использует сопоставительный подход, сравнивая основные и неосновные, европейские и неевропейские языки, уделяя особое внимание аналогиям в французской и немецкой, английской и испанской, русской и немецкой фразеологиях [11]. Анализ фразем в английском и казахском языках показал сходные и различные черты в лексико-семантическом, структурном и метафорическом планах. Сходства подтверждаются полными и неполными эквивалентами, а расхождения – лакунами. Большинство идиоматических выражений имеют сходные лексические единицы в своем составе, но они могут отличаться по смысловой нагрузке. Среди исследуемых фразеологизмов есть те, которые отличаются контекстом употребления [12]. Сравнительное исследование английских и казахских фразеологизмов показало, что казахский язык демонстрирует множество метафорических и образных трансформаций в фразеологизмах с числовыми компонентами.

Лингвокультурологическая природа идиом с числовыми компонентами показала, что изучение языка возможно только вместе с освоением национальной специфики каждого народа: культуры, истории, психологических особенностей, социальных аспектов. Лингвист Р. Доссымбекова отмечает связь между священными числами и мировоззренческими позициями определенной нации или народа. Исходя из полученной лингвокультурологической информации (исторические периоды становления государства, вера и суеверия, особенности познания мира, фольклор), были сделаны выводы об истории священных чисел и их традиционном символизме [13]. Таким образом, осведомленность в лингвокультурологическом плане играет большую роль в плане понимания закономерностей, существующих в национальном языке, и наоборот, знания языка дают много информации в социокультурном и историческом смыслах.

Современные исследования показали, что основным вопросом, которым интересуются ученые, является формирование лингвокультурологических связей между разными национальными языками. Ключевую роль выполняют работы, основанные на сравнительно-сопоставительном изучении лингвистических особенностей идиом в переводческом контексте (полные, частичные эквиваленты, лакуны).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исторические, социальные, культурные, религиозные и психологические факторы являются основой формирования национальной идентичности, что отражается на языковом уровне. Чем ярче и интереснее в лингвистическом плане семантические, структурные и стилистические связи между компонентами фразеологической единицы, тем больше интереса вызывает сама лингвистическая структура языка. Идиомы с числовыми компонентами имеют

сакральный, магический характер, поскольку связаны с самыми древними представлениями о том, как устроен мир. Исходя из проведенного лингвокультурологического анализа, фразеологические лексемы в казахском языке более метафоричны и чаще поддаются образным модификациям основного значения, отмечены яркими религиозными оттенками и внедрением национальной символики. Английские идиомы отражают четкое понимание структуры мира и представления о нем в форме положительных и негативных коннотаций, сохраняя ироничные оттенки. В казахском языке, кроме характеристики внешности и личностных качеств, много фразем, связанных с природной средой и пространственными кодами, в английском представлено множество номинаций, являющихся оценкой действий, событий, явлений, поведения людей. Невзирая на то, что сравниваемые языки показывали разные стилистические, лексико-семантические и ассоциативные связи, в них есть полные и частичные эквиваленты, а также лакуны (семантические пробелы в фразеологии). В английском языке больше всего фразеологических вариаций связано с числовыми компонентами «один», «два», «шесть», «девять», а в казахском частотой отличаются лексемы «один», «два», «три», «семь», «сорок», «двенадцать», что отражает лингвокультурологический статус каждого отдельного лексического компонента в фразеологической структуре. В данной работе удалось реализовать поставленные задачи, поскольку было представлено комплексное исследование числовых компонентов в фразеологизмах с точки зрения их лингвокультурной характеристики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Nussupbekova, A., Mussatayeva, M., Dyussenova, D., Yessenova, P. (2022). Linguistic analysis of phraseological units with a numerological component. *XLinguae*, 15 (4), 79-90
- 2 Mukhametkhalieva, S., Smankulova, Zh., Kydyrbaeva, H., Ismagulova, N. (2022). Discursive strategies of using numerological expressions and paroemias. *XLinguae*, 15 (4), 129-138.
- 3 Hsu, W. (2020). The Most Frequent Opaque Idioms in English News. *PASAA*, 60, 24-59.
- 4 Pukaliak, M. V. (2018). Idioms with Numbers in Modern English. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 33 (2), 97-100
- 5 Shiping, L. (2006). *A Research on English Idioms*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- 6 *The free dictionary by Farlex*. (2022); <https://idioms.the-free-dictionary.com/get+hit+for+six>.
- 7 Zoltan, I. G. (2011). Numbers in English Idioms. *Studies of the University of Peter the Great*, 10, 247-253
- 8 Кожухметова Х.К., Жайсакова Р.Э., Кожухметова Ш. О. Казахско-русский фразеологический словарь.-Алма-Ата: Мектеп- 1988.- 224 с
- 9 Chen, L. (2020). Application of Explanational Translation Approach to English Idioms. *Theory and Practice in Language Studies*, 10 (11), 1462-1466.
- 10 Kong, Y. (2014). An Analysis of English and Chinese Numerical Idioms Sharing the Equivalent Connotations. *Theory and Practice in Language Studies*, 4 (10), 2194-2202.
- 11 Paola, C. P., Mollica, F. (2020). *Contrastive Phraseology: Languages and Cultures in Comparison*. London: Cambridge Scholars Publishing.
- 12 Stracarova, P., Mala, J. (2021). *Food in German-Slovak phraseology*. Brno: Institute for German Studies, Nordic Studies and Dutch Studies.
- 13 Dossymbekova, R., Dauleta, F., Kenzhebaeva, A., Zeinollaa, Zh. (2015). Linguocultural Aspects of Numerology in the Kazakh and Chinese Languages. *Procedia*, 197, 2512-2519.

Материал поступил в редакцию журнала 30.07.2024

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сан компонентті тұрақты сөз тіркестері

Э.Т.Қыдымолдина¹, А.А. Рахимкулова¹, М.Е.Тойғанбекова²

¹Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, 050043,
Қазақстан Республикасы

²С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, 050012,
Қазақстан Республикасы

Сандық фразеологизмдердің лингвомәдени парадигмасын зерттеу қажеттілігі қазіргі тіл білімінің басым міндеті болып табылады, өйткені бұл халықтың менталитетін, мәдени бейімділігін, әлеуметтік тұрмыс жағдайын, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге көзқарасын, ойлау тәсілдерін жақсы көрсететін тұрақты тіл үлгілері мен мінез-құлық. Бұл зерттеудің мақсаты лингвомәдени ассоциативті байланыстар үшін сандық компоненттерге негізделген идиоматикалық өрнектерді зерттеу. Оны жүзеге асыру үшін келесі әдістер қолданылды: лингвомәдениеттанулық салыстырмалы, лексика-семантикалық және аналитикалық-синтетикалық. Бұл жұмыста идиоманың лингвомәдени сипатына, оның ішінде сандық компонентке сүйене отырып, ағылшын және қазақ тілдерінің ұлттық ерекшеліктерін зерттеу жүргізіледі. Нумерологиялық номинациялар қасиетті мағынаға ие болғандықтан, әрбір жеке лексема, оның қолданылу жиілігі, лексика-семантикалық мазмұны мен стильдік реңктері зерттелді. Алынған лексикографиялық ақпарат негізінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі сандық номинацияларды салыстыру жүргізілді. Дүниенің фразеологиялық суретіндегі фразеологиялық бірліктердің баламалылығы және лакуналардың (семантикалық оқылдықтардың) қалыптасуы мәселесі қарастырылды.

Кілт сөздер: идиома, нумерология, символизм, киелі ұғым, ұлттық белгілер.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Nussupbekova, A., Mussatayeva, M., Dyussenova, D., Yessenova, P. (2022). Linguistic analysis of phraseological units with a numerological component. *XLinguae*, 15 (4), 79-90
- 2 Mukhametkalieva, S., Smankulova, Zh., Kydyrbaeva, H., Ismagulova, N. (2022). Discursive strategies of using numerological expressions and paroemias. *XLinguae*, 15 (4), 129-138.
- 3 Hsu, W. (2020). The Most Frequent Opaque Idioms in English News. *PASAA*, 60, 24-59.
- 4 Pukaliak, M. V. (2018). Idioms with Numbers in Modern English. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 33 (2), 97-100
- 5 Shiping, L. (2006). *A Research on English Idioms*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- 6 *The free dictionary by Farlex*. (2022); <https://idioms.the.free.dictionary.com/get+hit+for+six>.
- 7 Zoltan, I. G. (2011). Numbers in English Idioms. *Studies of the University of Peter the Great*, 10, 247-253
- 8 Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Э., Кожаметова Ш. О. Орыс-қазақ тұрақты сөз тіркестері сөздігі.-Алма-Ата: Мектеп- 1988.- 224 б.
- 9 Chen, L. (2020). Application of Explanational Translation Approach to English Idioms. *Theory and Practice in Language Studies*, 10 (11), 1462-1466.
- 10 Kong, Y. 2014. An Analysis of English and Chinese Numerical Idioms Sharing the Equivalent Connotations. *Theory and Practice in Language Studies*, 4 (10), 2194-2202.
- 11 Paola, C. P., Mollica, F. (2020). *Contrastive Phraseology: Languages and Cultures in Comparison*. London: Cambridge Scholars Publishing.
- 12 Stracarova, P., Mala, J. (2021). *Food in German-Slovak phraseology*. Brno: Institute for German Studies, Nordic Studies and Dutch Studies.
- 13 Dossymbekova, R., Dauleta, F., Kenzhebaeva, A., Zeinollaa, Zh. (2015). Linguocultural Aspects of Numerology in the Kazakh and Chinese Languages. *Procedia*, 197, 2512-2519.

English and Kazakh idioms with numbers

E.T. Kydirmoldina¹, A.A. Rakimkulova¹, M.E. Toiganbekova²

¹Kazakh National Research Technical University named after. K.I. Satbaeva, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan

²Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan

The study of the linguocultural paradigm of numerical phraseology is a priority in contemporary linguistics, as stable language patterns best reflect a people's mentality, cultural preferences, social conditions, attitudes toward customs and traditions, and modes of thinking and behavior. This research aims to analyze idiomatic expressions based on numerical components in terms of linguistic and cultural associative connections. The study employs a combination of linguoculturological, comparative, lexical-semantic, and analytical-synthetic methods. It examines the national peculiarities of the English and Kazakh languages, focusing on the linguocultural nature of idioms that include numerical components. Since numerological terms often carry sacred meanings, each individual lexeme is analyzed for its frequency of use, lexical-semantic content, and stylistic nuances. Based on the obtained lexicographic data, a comparison of numerical terms in English and Kazakh is conducted. The linguocultural status of these phrasemes is assessed, including their positive and negative connotations, metaphorical nature, and imagery. The study also explores the associative connections between the functional-semantic fields of English and Kazakh phraseology, considering the equivalence of phraseological units and the formation of lacunae (semantic gaps) in the phraseological worldview.

Key words: idiom, numerology, symbolism, sacred meaning, national traits.

REFERENCES

- 1 Nussupbekova, A., Mussatayeva, M., Dyussenova, D., Yessenova, P. (2022). Linguistic analysis of phraseological units with a numerological component. *XLinguae*, 15 (4), 79-90
- 2 Mukhametkalieva, S., Smankulova, Zh., Kydyrbaeva, H., Ismagulova, N. (2022). Discursive strategies of using numerological expressions and paroemias. *XLinguae*, 15 (4), 129-138.
- 3 Hsu, W. (2020). The Most Frequent Opaque Idioms in English News. *PASAA*, 60, 24-59.
- 4 Pukaliak, M. V. (2018). Idioms with Numbers in Modern English. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 33 (2), 97-100
- 5 Shiping, L. (2006). *A Research on English Idioms*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- 6 *The free dictionary by Farlex*. (2022); <https://idioms.the-free-dictionary.com/get+hit+for+six>.
- 7 Zoltan, I. G. (2011). Numbers in English Idioms. *Studies of the University of Peter the Great*, 10, 247-253
- 8 Kozhakhmetova, X. K., Zhaisakova, R. E., Kozhakhmetova, Sh. O. (1988). *Kazakh-Russian phraseological dictionary*. Almaty: Mektep.
- 9 Chen, L. (2020). Application of Explanational Translation Approach to English Idioms. *Theory and Practice in Language Studies*, 10 (11), 1462-1466.
- 10 Kong, Y. 2014. An Analysis of English and Chinese Numerical Idioms Sharing the Equivalent Connotations. *Theory and Practice in Language Studies*, 4 (10), 2194-2202.
- 11 Paola, C. P., Mollica, F. (2020). *Contrastive Phraseology: Languages and Cultures in Comparison*. London: Cambridge Scholars Publishing.
- 12 Stracarova, P., Mala, J. (2021). *Food in German-Slovak phraseology*. Brno: Institute for German Studies, Nordic Studies and Dutch Studies.
- 13 Dossymbekova, R., Dauleta, F., Kenzhebaeva, A., Zeinollaa, Zh. (2015). Linguocultural Aspects of Numerology in the Kazakh and Chinese Languages. *Procedia*, 197, 2512-2519.

Received: 30.07.2024

МРНТИ 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp156-168](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp156-168)

Л.Е. Дальбергенова¹, Г.Ж. Исакова^{1*}, М.В. Пименова²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Института иностранных языков, Санкт-Петербург, 199178, Российская Федерация

ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОГО НАРОДА ЧЕРЕЗ КАТЕГОРИЮ АВТОРСКОЙ МОДАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В статье рассматривается категория авторской модальности и способы ее передачи в произведениях казахских и кыргызских писателей. Категория авторской модальности как центральная категория формирования концепции художественного текста выражает образ автора, его оценку и отношение к определенным ситуациям. В рамках художественного текста модальные значения приобретают субъективно-оценочный характер и передаются через темы, образы, концепты, мифологемы, символы, лежащие в основе сюжетов. В данной работе выявлены имплицитные пути передачи авторской модальности, включая символы, мифические сюжеты и образы. В качестве методов исследования использовались метод комплексного анализа текста, методы наблюдения, описания, анализ теоретического и практического материала. Применение данных лингвистических методов к анализу художественного текста, особенно мифологического, позволяет не только понять его поверхностный смысл, но и проникнуть в его скрытые глубины, раскрыть авторский замысел и оценить мастерство использования языка для создания определенных эффектов.

Анализ произведений А. Кекильбаева и Ч. Айтматова с идейно-содержательной точки зрения свидетельствует о том, что мировоззрение авторов сохранили устоявшиеся в сознании тюркских народов представления, особенности восприятия мира. Авторская модальность данных авторов, их высказывания, точки зрения и оценка выражается с помощью мифических сюжетных линий, мифических образов и символов. Авторская модальность может быть определена путем правильной интерпретации информации, лежащей в основе художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, тюркский народ, культурные ценности, авторская модальность, авторская оценка, мифологемы, символы.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Изучению сущности категории модальности и способов ее выражения посвящен ряд лингвистических работ зарубежных ученых, характеризующихся отсутствием единства мнений Boyd J. and Thorne J.P., Calbert J.P., Marino M.A., Newman J. В прагматическом аспекте модальность рассматривается как сложное языковое явление, передающую реальную ситуацию общения [1, 83]. По мнению М.Халлидея, модальность представляет собой форму участия говорящего в речевом акте, его оценку вероятности и предсказуемости ситуации [2, 343].

Категория текстовой модальности – это способ выражения мыслительной и речевой деятельности говорящего, включающий в себя формально-языковое и содержательные стороны. Вслед за А.В.Бондарко модальность трактуется в данной статье как функционально-семантическая категория, охватывающая разнообразные грамматические и лексические значения [3, 13-30]. Категория модальности вербализуется лексическими и грамматическими языковыми средствами, выполняющими в тексте общую семантическую функцию. Большинство лингвистов относит к языковым средствам глагольные наклонения, формы времен глагола, модальные слова, частицы, союзы, устойчивые сочетания слов, а также интонацию, классифицируя названные средства соответственно как морфологические,

лексические, синтаксические и интонационные. В ряде лингвистических работ выделяются преимущественно такие средства передачи модальности, как: категория наклонения, модальные слова, словосочетания, модальные глаголы и синтаксическая структура предложения.

Теоретический анализ исследований, посвященных рассмотрению категории авторской модальности выявил различие подходов к его изучению: многие ученые рассматривают лишь одно языковое средство выражения модальности, или же исследуют средства актуализации модальности лишь одного уровня – морфологического, лексического или синтаксического. В качестве фундаментальных работ необходимо назвать работы Л.С.Ермолаевой [4], А.Н.Нурмахановой [5], в которых выделяются лексические, морфологические и синтаксические способы передачи модальности. К лексическому способу авторы относят вводные слова, обращения, междометия. К морфологическому способу – формы наклонений, времени глагола, модальные частицы; к синтаксическому способу – порядок слов в предложении и интонацию.

При интерпретации художественного текста следует учитывать модальность автора, которая отражается в произведении на разных уровнях текста. Интерпретация текста необходима для объяснения основной мысли автора, уточнения скрытых (неявных) смыслов и их описания, для этого нужно научиться правильно определять позицию автора. Авторская позиция – это отношение автора к проблеме, обсуждаемой в художественном тексте, его предложения относительно путей решения проблемы. Позиция автора может быть выражена по-разному, то есть через модальный план текста: риторические вопросы, порядок слов в предложении, лексические повторы, оценочную лексику, модальные слова, аббревиатуры, словосочетания, предложения [6, 164-165].

ВВЕДЕНИЕ

Художественная литература играет ключевую роль в воспитании молодого поколения. Исследование ее влияния на формирование личности и ценностей становится все более актуальным. Особое внимание уделяется тому, как мифы и легенды, заложенные в произведениях, формируют мировоззрение и культурную идентичность реципиента.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления литературных приемов в художественных произведениях, используемых для выражения авторской позиции с целью формирования мировоззрения читателя и его нравственного, культурного, эстетического воспитания. Под авторской модальностью понимается выражение в тексте отношения автора к сообщаемому, его позиции, оценки, ценностных ориентаций.

В качестве предмета исследования выступает авторская модальность в художественных произведениях, оказывающее непосредственное влияние на нравственное, культурное и эстетическое формирование личности читателя. Анализ авторской модальности позволяет глубже понять художественное произведение, выявить авторский замысел и оценить его мастерство.

Цель исследования – определить имплицитные средства передачи категории авторской модальности на материале художественных текстов казахских и кыргызских авторов.

Гипотеза исследования – категория авторской модальности реализуется через имплицитные средства, в связи с чем становится возможным определение языковой личности писателя и его модальности в художественном произведении.

Для реализации цели исследования необходимо решить следующие задачи:

- систематизировать и обобщить теоретические положения относительно авторской категории модальности, ее сущности и содержания;
- выявить способы представления категории авторской модальности в художественном тексте;
- определить роль мифологемы, мифологических символов в представлении авторского замысла в художественном тексте.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Данное исследование посвящено анализу творчества казахского и кыргызского писателей А. Кекилбаева и Ч. Айтматова, в произведениях которых особое внимание уделяется таким универсальным ценностям, как любовь, доброта, гармония с природой и преемственность поколений. Авторы передают глубокие философские идеи и побуждают читателя к размышлениям о нравственности и месте человека в мире, широко используя мифологические образы животных и природных явлений. Писатели используют в своих произведениях богатые ресурсы родного языка, передают читателю ценности и знания предков, способствуя формированию национального самосознания.

В рамках данной статьи предпринята попытка выявить средства передачи авторской модальности в произведениях А. Кекилбаева и Ч. Айтматова, позволяющие реконструировать картину мира тюркских народов. Наиболее значимыми для нашего анализа являются следующие моменты: изучение текста как продукта социального взаимодействия; анализ языковых средств, создающих определенный образ мира, ценностей и идеалов; выявление культурных кодов и мифологических реминисценций в тексте.

Выбор методов исследования обусловлен целью и задачами настоящей работы. В работе были применены такие методы комплексного анализа, как описательный, семантико-стилистический и контекстуальный метод. Описательно-аналитический метод применялся для изучения лингвистической литературы и изучения мнений ученых по проблеме исследования. Семантико-стилистический метод был применен с целью определения образа автора, авторской модальности и особенностях стиля автора в художественном тексте. При обращении к тексту реализуется лингвоцентрический подход, производится анализ функции имплицитных средств передачи авторской позиции в тексте.

Материалом исследования послужили роман «Аңыздың ақыры/Конец Легенды» казахского писателя А. Кекилбаева, повести «Баллады забытых лет», «Ханша дария хикаясы» и «Жанпида/Плаха» кыргызского писателя Ч. Айтматова, рассказы «Прощай, Гульсары», «Ақ кеме / Белый пароход».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Организирующей категорией художественного повествования учеными признается авторская модальность – категория, в которой воплощается личность автора. Авторская модальность – центральная категория формирования концепции художественного текста. Творческие поиски писателей в условиях осмысления культурного процесса обуславливают изучение произведений художественной литературы в свете переоценки некоторых теоретически и практически значимых проблем. К их числу относится проблема авторской модальности, авторского самовыражения.

Творческие взгляды казахского писателя А. Кекилбаева и кыргызского писателя Ч. Айтматова тесно связаны с нравственно-этическим дефицитом в современном мире. В произведениях названных писателей прослеживаются их представления о нравственных и моральных ценностях, идеями которых должно ориентироваться общество, а их утрата ведет к упадку, деградации духовности. Сознательность, естественная широта помыслов, уважение к старшим, родителям, терпимость к трудностям жизни, уважение к трудолюбивому, честному человеку, недопущение лжи и несправедливости – вот яркое и правильное решение этих вопросов, нашедшее отражение в работах А. Кекилбаева и Ч. Айтматова.

Национальный характер, национальная идентичность, присущие каждому народу, состоят из коллективных образов и идей, общих для одного и того же этноса. Образы и художественное мышление, свойственные определенной нации, восходят к мифам. В мифических сюжетах отражена мудрость народа, его философские мысли. Миф можно рассматривать как форму сохранения человеческой памяти. Кроме того, мифические образы

и сюжеты долгое время сохраняются в массовом сознании и порой оказывают существенное влияние на мировоззрение современного человека. Поэтому обращение к мифам способствует выходу лингвистики из узких внутренних рамок на более высокий уровень мышления, осмыслению глобальных проблем истории и современности.

На основе мифологического фольклорного материала тюркские писатели выпустили современные по тематике и форме произведения, яркими примерами которых являются произведения А. Кекилбаева и Ч. Айтматова.

Конкретное изучение языковых выражений А. Кекилбаева и Ч. Айтматова в художественных произведениях, преемственных национальному содержанию, служащих для передачи национальной истории, национальной идентичности, мировоззрения, вносит теоретический вклад в развитие новых областей лингвистики, формирующихся в современном языкознании, на самостоятельном уровне, в лингвистику текста, лингвокультурологию, проявляющиеся через творчество языковой личности. Изучение языка через познание нации, выявляет особенности языка, его действительность и является основой для определения когнитивных особенностей национального языка.

В данном исследовании под средствами выражения авторской модальности рассматриваются лингвистические и неязыковые маркеры прослеживаемые в художественном тексте. В работе представлен анализ способов имплицитной передачи категории авторской модальности с целью определения авторского высказывания и языковой личности в художественном произведении. Под импликацией понимается не явно выраженная информация в речи (Арнольд И.В., 2010 [7]; Хамзина Г.К., 2003 [8]) и «подтекст» (Степаненко А.А., 2007 [9]; Вахтер *Ch.*, 2007 [10]; Лелис 2013 [11]).

С учетом авторской модальности, ее понятийно-языкового аспекта и на основе анализа языкового материала предлагается следующая классификация имплицитных средств выражения авторской модальности [12, 114] (см. рис. 1):

Рис. 1. Имплицитные средства выражения авторской модальности

При идейно-содержательном анализе произведений А. Кекилбаева и Ч. Айтматова нетрудно заметить, что мироощущение авторов, их мировоззрение сохраняли в сознании тюркских народов сложившиеся представления, особенности мировосприятия. Авторы используют мифические сюжетные линии, мифические образы, символическое содержание при передаче своих выводов, своей точки зрения, своей оценки, т. е. авторской модальности.

Авторская модальность представляет собой многогранный феномен, отражающий субъективное отношение автора к действительности. Она формируется на пересечении грамматических, лексических и стилистических уровней языка и выражает авторскую оценку, мировоззрение и способ отражения действительности. Термины «авторская» и «текстовая модальность» в данном контексте являются взаимозаменяемыми и характеризуют единую категорию.

Оценочный компонент играет ключевую роль в формировании авторской модальности, пронизывая весь текст, объединяя его смысловую структуру и раскрывая индивидуальность автора. Именно через оценочные суждения автор передает свое отношение к описываемым событиям и персонажам, формируя у читателя определенное восприятие текста.

Итак, остановимся на основных средствах имплицитной передачи категории авторской модальности, указанных выше.

1. Мифы

Мифы, как известно, отражают художественное мышление народа, его мудрость и философские мысли. Мифические сюжеты и образы сохраняют языковое сознание того или иного этноса и оказывают существенное влияние на мировоззрение современного человека. Обращение к мифам способствует осмыслению глобальных проблем современной действительности. Ярким примером тому послужили произведения А. Кекилбаева и Ч. Айтматова. Тюркские писатели выпустили современные по тематике и форме произведения на основе мифологического фольклорного материала.

Изучение художественных произведений А. Кекилбаева и Ч. Айтматова, выявление их языковой личности и авторской модальности вносит теоретический вклад в исследование национальной идентичности и мировоззрения казахского, киргизского народов. Произведения А. Кекилбаева и Ч. Айтматова служат ярким примером сохранения в сознании самих авторов сложившихся представлений, особенностей мировосприятия тюркских народов. Авторы используют мифические сюжетные линии, мифические образы и символы при передаче авторской модальности – своего мировоззрения, мироощущения, выводов, точки зрения, оценки.

Творчество Абиша Кекилбаева посвящено решению нравственных, социальных вопросов на философско-эстетическом уровне и характеризуется описанием древних сюжетов, мифов и легенд казахского народа. Современные исторические проблемы находят философскую интерпретацию в произведениях автора. Так, основным направлением повествования в исторических произведениях «Баллады забытых лет», «История ханши Дарии» является описание духовной жизни и героических подвигов кочевого народа. Писатель романтически представил сюжеты, мифы, народные легенды и сказочные мотивы, отражающие нравственные проблемы тюркского народа, прошлое которого находят отклик в сегодняшнем дне.

Повесть «История ханши Дарии» славится как средневековая легенда о Чингисхане, фольклорно-мифологические сюжеты которой апеллируют к читателю, раскрывая духовные ценности тюркского сознания и описывая извечную борьбу добра и зла, жестокости и доброты, любви и измены.

2. Символы

Философское осмысление событий, нравственный аспект отношений героев романа, психологический анализ внутренней жизни героев отражают мифопоэтическую природу произведения «Конец легенды». Роман написан на историческую тему, однако далек от исторических фактов и представляет собой мировосприятие писателя, его собственный «авторский» миф и философские мысли о таких категориях, как фантастика, фэнтези, добро и

зло, любовь и сила, истина и ложь. Особенности повествования передают модальность автора: авторскую формулировку, отношение к той или иной ситуации. Носителями идей являются главные герои: Повелитель, Младшая Ханша и мастер. Писатель актуализует проблемы современного общества через внутренние переживания героев, погружает древний миф в трансформацию, которая вытекает из его личного отношения к миру, писательского воображения.

Главным символом романа является минарет как отражение силы, славы, любви, искусства, тайны мира и судьбы людей. Писатель изображает башню живым существом, башня – это гротеск, связанный в тюркском сознании с символическим и архитектурным единством, искусно иллюстрирующий противостояние двух миров – верхнего и нижнего. Верхний мир связан с образом неба, красотой, миром грез героев, а нижний – с внутренним миром города, миром людей – неустанных труженников, с их кипящей жизнью и миром рутинных повседневных забот.

Автор описывает возвышенное сооружение – башню, как символ любви, способный пробудить в человеке возвышенные чувства любви (1):

Да, да, совершенно нетрудно разглядеть в голубой башне выражение яркой, неистребимой любви. Это видно сразу и в каждом кирпичике. Но чья это любовь? И к кому она обращена? То ли преданной жены, с мольбой зовущей запропастившегося в походах возлюбленного супруга, то ли любвеобильной неверной красотки, издавна манящей любовника?

Разве не смотрел он сегодня долго-долго на нее, не в силах отвернуть взор? И разве не звала чудо-башня его к себе? Чью же любовь воплотил зодчий в своем творении? Что он хотел показать? Если тоску женщины по далекому мужу, то почему при приближении башня обретает надменный и холодный вид? И почему она вновь манит, и не пускает, едва от нее удалишься? Выходит... выходит, зодчий изобразил вовсе не тоску ханши по отсутствующему мужу, а жар своего сердца, свой порыв, свою душевную тягу к ней!.. Свою неодолимую страсть, свою любовь! Да, да, поистине так! В этом и заключена вся тайна тайн голубой башни (А.Кекильбаев «Конец легенды»).

В данной повествовательной линии сложно отличить слово автора от слова героя. Линия вопросов мастерски передает читателю последний завет Повелителя и внутренний монолог автора.

Приведенный ниже отрывок – внутренний монолог Младшей Ханши иллюстрирует ее отношение к минарету (2):

Юная ханша вдруг очень ясно себе представила, что молодым зодчим руководило единственное желание – воплотить в минарете свою слепую любовь. Мастер вдохнул в этот минарет свою душу, выразил в нем свою безнадежную любовь, свою необузданную страсть, свое немыслимое желание, ради которых и угроза смерти ему не страшна. Вот почему так невыносимо тоскует минарет вдаль, ибо прекрасно сознает, что недоступен ему предмет его обожания. Он теперь оттуда, из своего укромного гнездышка на вершине, не уйдет (А.Кекильбаев «Конец легенды»)

Данный отрывок наглядно характеризует минарет как символ любви мастера, живое существо, обладающее человеческим характером, поведением, поступком; «Иногда до жалости стоит молча, словно вкопанный, а иногда чувствует себя на седьмом небе». Башня то «смеется», то «грустит», то «ссорится», то «замирает», то «умоляет». Читателя захватывает описание башни, и он невольно становится свидетелем такого «характера» башни.

Светлому образу башни противостоит отрицательный символический знак красного червивого яблока. Яблоко с червоточиной ассоциируется с предательством и раздором.

Таким образом, основным повествовательным приемом прозы А. Кекильбаева становятся лирико-эпические мифы. Роман «Конец легенды» можно охарактеризовать как произведение, выражающее авторское отношение к реальной действительности через сочетание романтики и конкретности, романтику и лирику, условные изобразительные средства и символику.

3. Мифические сюжеты

Как уже было сказано выше, А. Кекилбаев использует в своих произведениях преимущественно сюжеты, отражающие мифическое познание. Так, в творчестве писателя очень ярко отражен познавательный характер казахского менталитета через описание такого устойчивого элемента казахского мировоззрения как *сон*. Описание данного явления наиболее часто встречается в казахской устной литературе и играет большую сюжетную роль в произведениях А.Кекилбаева. Например, «сон Абулхайрхана», «сон Енсепа» в рассказе «Шыңырау» или «традиция присяги» представлены как явление, параллельно существующее реальному миру и очень значимое в судьбах героев.

Авторская модальность А. Кекилбаева прослеживается в его интерпретации сна как формы национального познания, определяющего этническую идентичность героев. Автор использует такие традиционные для казахского народа мировоззренческие понятия, как сновидение, толкование сна; всесторонне раскрывает настроение, психологию сновидца, обладающим мифологическим знанием. Для интерпретации сна применяются такие понятия, как «*құмалақ шашу, жауырын қарау, бал ашу /гадание на бобах, толкование, гадание на судьбу*». Итак, анализ произведений писателя свидетельствует о сосуществовании в его текстовой модальности двух миров – это реальность (физический мир) и сновидение (символический мир).

В основе произведений киргизского писателя Ч. Айтматова лежат такие легенды, мифические сюжеты как: «Человек – часть природы», «Человество, не отделяйся от природы и не теряйся в своей природе!» «Обалына қалу / взять грех на душу», *киесі ату / быть проклятым*». Использование данных мифических сюжетов и выражений тюркских народов демонстрируют авторскую модальность в тексте и прекрасно передают его миропонимание и взгляды.

Обалына қалу / взять грех на душу – нечаянно обидеть, жестокое обращение; оставить в слезах [13, 410].

Киесі [аруағы] атты [ұрды] [аруағы] атты [ұрды] / быть проклятым – проклят [13, 252].

4. Мифологические образы

Мифологический образ волчицы-кормилицы является выражением авторской модальности в романе Ч. Айтматова «Плаха» (3). Как гласят многие тюркские легенды волк выступает главным тотемным животным тюркских народов, наделенный лучшими человеческими качествами и божественным началом.

Следующий отрывок из романа Ч. Айтматова «Плаха» мысленно отводит читателя к легенде о волчице-кормилице (3):

И непонятно, как ей открылось, что это детеныш, такой же, как любой из ее волчат, только человеческий, и когда он потянулся к ее голове, чтобы погладить добрую собаку, изнемогающее от горя сердце Акбары затрепетало. Не двигаясь с места, волчица грустно поглядывала синими глазами на мальчугана, и он снова подошел к ней и гладил ее по голове, а Акбара вылизывала детеныша, и ему это очень нравилось. Волчица изливала на него накопившуюся в ней нежность, вдыхала в себя его детский запах. Как отрадно было бы, думалось ей, если бы этот человеческий детеныш жил в ее логове под свесом скалы. (Ч.Айтматов «Плаха»).

Автор использует мифологические образы Умай и Бюри-ана, чтобы создать многоуровневый смысл в тексте. Образ волка, обращающейся к богине, становится символом не только индивидуальной трагедии, но и отражает более глубокие философские вопросы о взаимоотношениях человека и природы, добра и зла. В романе волчица Акбара поклоняется Богине-Матери, покровительнице Волков, и жалуется на свои беды. Проливая слезы Акбара просит его о защите от жестокого произвола людей. Образ Бюри-ана связан с мифологемой Умай ана.

В творчестве Ч. Айтматова образ Богини-Матери, воплощенный в образах животных, играет ключевую роль. Например, в повести «Прощай, Гульсары!» как и в древних

кыргызских мифах серая коза символизирует изобилие и выступает покровительницей диких животных

В повести «Белый пароход» Чингиз Айтматов обращается к мифологеме Богини-Матери, представляя ее в образе рогатой оленихи. Через этот образ автор связывает мифическое прошлое с современной действительностью, подчеркивая важность преемственности поколений и веру в добро. В данной повести Чингиз Айтматов создает глубокий символический образ рогатой оленихи, который отсылает к древнему мифу о Матери Умай. Священное место с озером и горами, где обитает олениха, становится олицетворением первозданной природы и истоков жизни. Забота о младенце в колыбели, защищаемая оленихой от злых духов, подчеркивает идею материнской любви и покровительства. Соединяя легендарное время и современность, Чингиз Айтматов показывает, что мифы продолжают жить в сердцах людей и влияют на их жизнь. Образ оленихи становится символом надежды на будущее и веры в доброту, передаваемой из поколения в поколение. Миф создается ежедневно и постоянно в истории с участием каждого члена общества [14, 7-8]. Используя древнюю легенду, Чингиз Айтматов создает многослойный образ Чингисхана. Миф позволяет автору не только рассказать о исторической личности, но и заглянуть в глубины человеческой души, раскрывая универсальные темы любви, одиночества и поиска смысла жизни.

Образ Чингисхана в повести Чингиза Айтматова часто используется как символ власти, амбиций и неизбежности исторических процессов. Автор показывает, что даже величайшие завоеватели не могут избежать человеческих слабостей и страданий. Повесть поднимает глубокие философские вопросы о смысле жизни, о власти, о человеческой природе.

Чингиз Айтматов, погружая читателя во внутренний мир Чингисхана, описывает стремление к славе и власти, который может принести временный успех, и в конечном итоге приводит к осознанию ограниченности человеческих возможностей и неизбежности смерти.

Модальность автора проявляется в описании белого облака как символа добра, прославляющий вечность жизни, чистоту мыслей. Белое облако было ниспослано хану свыше.

«Көк тәңірінің Жер бетіндегі билеушіге деген шарапатының белгісі болатын» /«было знаком славы небесного бога правителю земли».

Само Небо защищало хана, вселяя веру в могущество движущегося вперед белого облака (4):

И он, как в азартной игре, все больше шел на риск, на вызов тому, что считалось небесной справедливостью, испытывал терпение Неба. И Небо терпело! И из этого он делал вывод, что ему все дозволено. И с годами укреплялся в уверенности, что он и есть избраннык Неба, что он и есть Сын Неба.

И не потому уверовал он в то, во что уверовать можно лишь в сказках, что на великих празднествах певцы верховые, разъезжая перед толпами, слагали песни, именуя его Небом Рожденным, и тысячи рук, ликуя, воздевались к Небу при этом – то была низкая людская лесть. А заключал он из собственного опыта – Божественное Небо покровительствует ему во всех делах потому, что он отвечает помыслам самого Неба-Тенгри, иначе говоря, он – проводник воли Верховного Неба на земле. А Небо, как и он, признает только силу, только проявления силы, только носителя силы, коим он себя и почитал... (Ч.Айтматов «Белое облако Чингисхана»).

Белое облако в романе Чингиз Айтматова символизирует небо, обладающее силой спасения и мести, благословляющее и поддерживающее великого полководца и воспринимаемого им как «поддержка Небесного Господа». Белое облако в романе Ч.Айтматова служит многозначным символом, отражающим как божественное благословение, сопровождающее Чингисхана на его пути завоеваний, так и неотвратимость судьбы, которая в конечном итоге настигает даже величайших правителей.

Сравнение белого облака с молоком подчеркивает его питательную и созидательную силу, дарованную свыше. Молоко как символ жизни и божественного начала противопоставляется разрушительной силе завоеваний Чингисхана, подчеркивая тщетность его стремлений к бессмертию и всевластию. Известны также такие повести писателя как

«Белый Пароход», «Бегущий по волнам», в основе которых лежат легенды и мифические сюжеты, передающие мысли о «преимуществах поколений». Автор утверждает, что, несмотря на смену поколений и меняющиеся реалии, ценности народа должны оставаться неизменными и передаваться из поколения в поколение.

В романе «Белый пароход» человек и природа неразделимы. Согласно тюркским верованиям, деревья – священные символы, и человек обязан защищать леса, чтобы сохранить гармонию мира. Ч. Айтматов изображает человека как часть природы. Для тюркских народов дерево – это сакральный образ, а сохранение лесов – священный долг каждого. Саксаул в «Плахе» – это не просто дерево, а символ, определяющий время и пространство повествования.

ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ произведений А. Кекильбаева и Ч. Айтматова показал, что их в основе их творчества лежат ценностные ориентиры тюркского народа. Миф как «сгусток мудрости» древних народов позволил писателям моделировать художественную картину мира, проникая в глубь общественного разума. Художественный текст содержит речевые обороты, мифические сюжеты, выражающие ценности самих авторов, их эстетическую позицию, модальное отношение. Описывая судьбы зверей авторы поднимают проблему отношения человека к природе. В народном сознании тюркских народов всегда существовали мысли о грехах человека перед природой, перед Землей-матерью. Основная идея А. Кекильбаева и Ч. Айтматова – это идея сохранения духовного мира человека и жизни на земле.

Произведения казахского писателя А. Кекильбаева и кыргызского писателя Ч. Айтматова представляют собой богатый мифологический и фольклорный материал, включающий в себя как отдельные мотивы так и мотивные комплексы и целые сюжетные структуры.

Таким образом, анализ эмпирического материала показал, что категория авторской модальности является функционально-семантической и прагматической категорией. Авторская модальность – это выражение отношения автора к сообщаемой в тексте информации, ее концепции, точки зрения, позиции, ценностных ориентаций, посвященных читателю.

Под средством выражения авторской модальности в данной работе подразумеваются имплицитные маркеры, выражающие модальные значения в художественном тексте. В результате работы методом выборки были выявлены *образы, мифологемы, мифические символы, мифические сюжеты*.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Философско-мировоззренческий посыл художественных произведений А. Кекильбаева и Ч. Айтматова заключается в выражении мировоззрения тюрков как последователей тенгрианства. Авторы передали современному читателю идею о необходимости понимания гармонии с природой и восприятия неба, земли, животного, растения и человека как единого целого. Тюркские народы ценят животное (конь, олень, собака и др.) как друга, спутника жизни и как источник пищи и одежды.

Особенностью языковой личности авторов является присутствие оценочного компонента в структуре авторской модальности, формирующей общий характер данной категории в тексте. Оценка пронизывает семантическое содержание текста в целом и вербализуется в аксиологически ориентированных средствах выражения, создавая текстовое единство.

Изучение произведений тюркских авторов позволило выявить сходства в способах передачи авторской модальности в художественном тексте. Мировоззрение и миропонимание данных авторов выражаются с помощью мифов, мифических сюжетных линий, мифологических образов и символов. В работе раскрываются сходство и различие элементов

построения модальных отношений в казахском, кыргызском языках. Результаты работы имеют теоретическую значимость в изучении прагматической категории модальности.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование проведено в рамках проекта грантового финансирования по научным и (или) научнотехническим проектам на 2024-2026 годы (Министерство науки и высшего образования РК) на тему «Формирование культурных ценностей и гражданской идентичности в полиязычном пространстве Казахстана в эпоху глобализации» (ИРН AP23487659).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Lakoff G. Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3, 1976. pp. 83-106.
- 2 Halliday M. Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English // Foundations of Language. Vol. 6, №3, 1970. pp. 322-361.
- 3 Бондарко. Л. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Ленинград: Наука, 1990. – 263 с.
- 4 Ермолаева Л.С. К вопросу о соотношении модальности и предикативности (на мат- ле совр. Германских языков) // НДВШ Филологические науки. Москва: Советская наука, №4. – 1963. – С. 118-125.
- 5 Нурмуханов Х.М. Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений Мухтара Ауэзова: автореф. ... канд. филол. наук: Алма-Ата, 1969. – 31 с.
- 6 Янкевич М.С. Отражение личности автора в художественном произведении // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Психология, т. 15, №2. – 2013. – С. 163-168.
- 7 Арнольд И.В. Статус импликации в системе текста // Интерпретация художественного текста в языковом вузе: межвуз. сб. науч. тр. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1983. – С. 3-13.
- 8 Хамзина Г.К. Соотношение имплицитных и эксплицитных компонентов семантики высказывания-номинатива // Русская и сопоставительная филология. Системно-функциональный аспект: сб. ст. Казань, 2003. – С. 139-143.
- 9 Степаненко А.А. Подтекст в прозе А.П. Чехова 1890-х – 1900-х гг.: автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.01. Сургут, 2007. – 15 с.
- 10 Baxter Ch. The Art of Subtext. – Saint Paul, MN: Graywolf Press, 2007. – 206 p.
- 11 Лелис Е.И. Подтекст как лингвоэстетическая категория в прозе А.П. Чехова: автореф. ... док. филол. наук: 10.02.01. Саратов, 2013. – 47 с.
- 12 Iskakova G., Kosta P., Berdibay Sh. et al. Ways to express the Autor's Modality in Kazakh, Kyrgyz and English Fiction Works // Nomeros. 2021. Vol. 4, №2. – 2021. – pp. 97-117.
- 13 Кенесбаев І. К., Фразеологический словарь казахского языка. Алматы: Наука. - 1977. - 712 с.
- 14 Мискина М.С. Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова: автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.01. Томск, 2004. – 23 с.

Материал поступил в редакцию журнала 20.10. 2024

Көркем мәтінде авторлық модальділік категориясы арқылы түркі халқының мәдени құндылықтарын таныту жолдары

Л.Е. Дальбергенова¹, Г.Ж. Исакова^{1*}, М.В. Пименова²

²Шет тілдер институты, Санкт-Петербург, 199178, Ресей Федерациясы

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада авторлық модалділік категориясы және оның қазақ, қырғыз жазушыларының шығармаларында берілу жолдары қарастырылады. Мәтіннің негізгі категорияларының бірі – авторлық модалділік категориясы. Автор өз туындысында белгілі бір жағдайларға деген көзқарасын, бағасын, қатынасын, яғни автор модалділігін білдіріп отырады. Осылайша көркем шығармада автор бейнесі автор модалділігі арқылы көрініс табады. Берілген зерттеу жұмысында автор модалділігінің эксплицитті және имплицитті берілу жолдарын көрсете отырып, символдар мен мифтік сюжеттер арқылы берілу жолдарына толығырақ тоқталдық. Зерттеу әдістері ретінде мәтінді кешенді талдау әдісі, бақылау, сипаттау, теориялық және практикалық материалдарға анализ жасау әдістері қолданылды. Берілген лингвистикалық әдістерді көркем мәтінді талдауға қолдану, оның үстірт мағынасын түсінуге ғана емес, сонымен қатар оның жасырын тереңдіктеріне үңіліп, автордың ой-ниетін ашуға және тілдің белгілі бір әсерлерді жасау үшін шебер қолданылуын бағалауға мүмкіндік береді. Көркем шығармада автор модалділігі сюжеттерге негіз болған тақырыптар, образдар, концептілер, мифологемалар, символдар арқылы беріледі.

Мақалада Ә.Кекілбаев пен Ш.Айтматовтың шығармаларын идеялық-мазмұндық тұрғыдан талдай келе, авторлардың дүниетанымы, ұстанатын көзқарасы түркі халықтарының санасында қалыптасқан түсініктер, дүниені қабылдау ерекшеліктері сақталғанын аңғардық. Аталған екі автор да өз тұжырымын, өз көзқарасын, өз бағалауын, яғни автор модалділігін жеткізуде мифтік сюжет желілерін, мифтік образдар, символдарды қолданады. Көркем мәтіндегі мәтін астарындағы (подтекст) ақпаратқа дұрыс интерпретация жасау арқылы автор модалділігін анықтауға болатынына көз жеткіздік.

Кілт сөздер: көркем мәтін, түркі халқы, мәдени құндылықтар, автор модалділігі, авторлық бағалау, мифологемалар, символдар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Lakoff G. Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3, 1976. pp. 83-106.
2. Halliday M. Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English // Foundations of Language. Vol. 6, №3, 1970. pp. 322-361.
3. Бондарко Л. Функционалды грамматика теориясы: Темпоральділік. Модалділік. – Ленинград: Ғылым, 1990. – 263 б.
4. Ермолаева Л.С. Модалділік пен предикативтіліктің арақатынасы мәселесі жайлы (қазіргі герман тілдері материалында) // ЖМҒБ Филология ғылымдары. Мәскеу: Советская наука, №4. – 1963. – 118-125 бб.
5. Нурмуханов Х.М. Мұхтар Әуезовтің драмалық шығармаларының эмоционалды-экспрессивті лексикасы: филол.ғылымд. канд. ... автореф.- Алматы, 1969. – 31 б.
6. Янкевич М.С. Автор бейнесінің көркем шығармадағы көрінісі // Ресей Ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының Хабаршысы. Психология, Т. 15, №2. – 2013. – 163-168 бб.
7. Арнольд И.В. Мәтін жүйесіндегі импликация мәселесі // Тілдік университеттегі көркем мәтінді интерпретациялау: университетаралық ғылыми еңбектер жинағы. Ленинград: ЛМУ баспасы, 1983. – 3-13 бб.
8. Хамзина Г.К. Номинативтік семантиканың имплицитті және эксплицитті компоненттерінің арақатынасы // орыс және салыстырмалы филология. Жүйелік-функционалдық аспект: мақалалар жинағы. – Казань, 2003. – 139-143 бб.
9. Степаненко А.А. 1890-1900 жж. А.П. Чехов прозасындағы мәтін астары ақпары: филол. ғылымд. канд. ... автореф.: 10.01.01. Сургут, 2007. – 15 б.
10. Baxter Ch. The Art of Subtext. – Saint Paul, MN: Graywolf Press, 2007. – 206 p.
11. Лелис Е.И. Мәтін астары ақпары А.П.Чехов прозасындағы лингвистикалық категория ретінде: филол. ғылымд. докторы ... автореф.: 10.02.01. Саратов, 2013. – 47 б.
12. Iskakova G., Kosta P., Berdibay Sh. et al. Ways to express the Autor's Modality in Kazakh, Kyrgyz and English Fiction Works // Homeros. 2021. Vol. 4, №2. – 2021. – pp. 97-117.

13. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым. – 1977. – 712 б.
14. Мискина М.С. Шыңғыс Айтматовтың прозасындағы фольклорлық-мифологиялық мотивтер: филол. ғылымд. канд. .... авторефераты: 10.01.01. Томск, 2004. – 23 б.

Материал 20.10.2024 баспаға түсті

Ways of expressing the cultural values of the Turkic people through the category of author's modality in a literary text

L. Dalbergenova¹, G.Iskakova^{1*}, M. Pimenova²

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau state university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²Institute of Foreign Languages, St. Petersburg, 199178, Russian Federation

The article deals with the category of the author's modality and ways of its transmission in the works of Kazakh and Kyrgyz writers. The author's modality as a central category of forming the concept of a fiction text expresses the author's image, assessment, and attitude to certain situations. Within the framework of an artistic text, modal meanings acquire a subjective-evaluative character and are conveyed through themes, images, concepts, mythologies, and symbols underlying the plots. This research identifies explicit and implicit ways of conveying authorial modality, including symbols and mythical plots. The research methods used were the method of complex text analysis, methods of observation, description, and analysis of theoretical and practical material.

The analysis of A. Kekilbaev's and Sh. Aitmatov's works from the ideological and content point of view show that the worldview of the authors retained the established in the consciousness of Turkic people's ideas, and features of perception of the world. The authorial modality of these authors, their statements, points of view, and evaluations are expressed with the help of mythical plot lines, mythical images, and symbols. The author's modality can be determined by the correct interpretation of the information underlying the text in the artistic text.

Key words: artistic text, Turkic people, cultural values, author's modality, author's assessment, mythologems, symbols.

REFERENCE

- 1 Lakoff G. (1976), Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3. pp. 83-106.
- 2 Halliday M. (1970), Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English // Foundations of Language. Vol. 6, no. 3. pp. 322-361.
- 3 Bondarko A.V. Teoriya funktsional'noj grammatiki: Temporal'nost'. Modal'nost' [Theory of functional grammar: Temporality. Modality] (Leningrad, 1990).
- 4 Yermolayeva L.S. (1963), K voprosu o sootnoshenii modal'nosti i predikativnosti (na mat- le sovr. Germanskikh yazykov) [On the question of the relationship between modality and predicativity (based on modern Germanic languages)] // NDVSH Filologicheskiye nauki [NDVSh Philological Sciences]. Moscow: Sovetskaya Nauka, No. 4. P. 118-125.
- 5 Nurmuxanov X.M. (1969), Emotsional'no -ekspressivnaya leksika dramaturgicheskix proizvedenii Muxtara Auezova [Emotional and expressive vocabulary of dramatic works of Mukhtar Auezov]: avtoref. ... kand. filol. nauk [author's abstract. ... cand. philol. sciences]. Alma-Ata, 31 p.
- 6 Yankelevich M.S. (2013), Otrazheniye lichnosti avtora v khudozhestvennom proizvedenii [Reflection of the author's personality in a work of art] // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. Psychology, vol. 15 no. 2, pp. 163-168.
- 7 Arnold I.V. (1983). Status implikacii v sisteme teksta [The status of implication in the text system] // Interpretaciya xudozhestvennogo teksta v yazykovom vuze: mezhvuz. sb. nauch. tr. [inter-university collection of scientific works]. L.: Leningrad State University Publishing House, pp. 3-13.
- 8 Khamzina G.K. (2003), Sootnosheniye implitsitnykh i eksplitsitnykh komponentov semantiki vyskazyvaniya-nominativa [The relationship between implicit and explicit components of the semantics of a nominative utterance] // Russkaya i sopostavitel'naya filologiya. Sistemno-

funktional'nyy aspekt: sb. st. [Russian and comparative philology. Systemic-functional aspect: collection of articles] Kazan', pp. 139-143.

9 Stepanenko A.A. (2007), Podtekst v proze A.P. Chekhova 1890-1900 gg. [Subtext in the prose of Chekhov A.P. 1890 – 1900. avtoref. ... kand. filol. nauk [author's abstract. ... candidate of philological sciences]. Surgut. 15 p.

10 Baxter Ch. (2007), The Art of Subtext. – Saint Paul, MN: Graywolf Press, 206 p.

11 Lelis Ye.I. (2013), Podtekst kak lingvoesteticheskaya kategoriya v proze A.P. Chekhova [Subtext as a linguoesthetic category in the prose of A.P. Chekhov]: avtoref. ... dok. filol. nauk [author's abstract. ... doctor of philological sciences]. Saratov. 47 p.

12 Iskakova G., Kosta P., Berdibay Sh. et al. (2021), Ways to express the Autor's Modality in Kazakh, Kyrgyz and English Fiction Works // Homeros. Vol. 4, №2. pp. 97-117.

13 Kenesbaev I.K. Qazaq tilinin frazeologiyalıq sözdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 1977).

14 Miskina M.S. (2004), Fol'klorno-mifologicheskiye motivy v proze Chingiza Aytmatova [Folklore and mythological motifs in the prose of Chingiz Aitmatov]: avtoref. ... kand. filol. nauk [author's abstract... candidate of philological sciences]. Tomsk, 23 p.

Received: 20.10.2024

МРНТИ 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp168-181](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp168-181)

З.З. Сидорович¹, А.Р. Бейсембаев², А.Ж. Бахралинова³

¹Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Гродно, 230000, Республика Беларусь

²Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

³Павлодарский педагогический университет им.Әлкей Марғулан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМА «ДАЛА» В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Научная статья посвящена изучению понятия «дала» как ключевого элемента казахской идентичности.

Цель статьи - проанализировать значимость лингвокультуремы «дала» в казахской культуре и языке, а также выявить её роль в формировании национальной идентичности казахов.

В работе использован комплексный подход к изучению понятия «дала»: лингвистический, этнографический и культурологический, с помощью которых раскрывается национальная идентичность казахов. Источниками исследования послужили казахские тексты: фольклор, поэзия, пословицы и поговорки, где понятие «дала» играет центральную роль.

Лингвокультурема «дала» отражает ключевые ценности казахского народа, такие как свобода, гостеприимство, стойкость и гармония с природой. Исследование этого понятия помогает глубже понять, как в языке отражаются важнейшие культурные смыслы, формирующие национальное самосознание.

Таким образом, степь в казахской культуре является многозначным феноменом: это символ борьбы за свободу, центр казахской нации, духовное пространство, символ культурного возрождения и исторической памяти, хранительница духовного наследия, что позволяет считать ее ключевым элементом казахской идентичности.

Ключевые слова: лингвокультурема, идентичность, «дала» (степь), менталитет, культура, пространство, самосознание, символ.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Лингвокультурема «дала» – ключевой элемент казахской идентичности, так как представляет собой не просто географическое пространство, а символ свободы, независимости и гармонии с природой, занимает центральное место в формировании культурных и философских основ казахского народа.

Степь (дала) в казахской культуре связана не только с кочевым образом жизни, но и с духовными ценностями, такими как гостеприимство, открытость и стойкость. «Дала» отражает особенности мировоззрения казахов, их способность адаптироваться к суровым природным условиям и сохранять гармонию с окружающей средой.

Лингвокультурема «дала» воплощает историческую память и передает культурные смыслы, сохраняя этническую и культурную идентичность казахов. Через язык, фольклор и литературу это понятие закрепляется как символ единства народа с природой и свободы, что продолжает оставаться актуальным в современном мире.

В условиях культурных трансформаций и глобализации изучение лингвокультуремы «дала» имеет особое значение для понимания механизмов сохранения национальной идентичности. Анализ этого понятия помогает понять, как традиционные культурные коды могут сохранять свою значимость в современном контексте.

Анализ лингвокультуремы «дала» требует комплексного подхода, включающего лингвистический, этнографический и культурологический методы. Такой подход позволяет всесторонне рассмотреть роль этого понятия в формировании национальной идентичности казахов и его влияние на культурное восприятие мира.

ВВЕДЕНИЕ

Понятие «дала» в казахской культуре и языке имеет глубокую символическую и культурную значимость. Это не просто географический термин, обозначающий степные просторы, но и ключевой элемент национальной идентичности. Степь – место, где развивался кочевой образ жизни казахов, символизирует их особую связь с природой, свободой и традициями. «Дала» ассоциируется с бескрайним простором, свободой передвижения и независимостью, олицетворяя способность жить в гармонии с природой. Свобода в степи отражает жизненную философию кочевников, для которых степь была домом, она служила не только территорией для выпаса скота, но и источником всего необходимого для жизни: еды, воды и жилья. В культурном плане «дала» сформировала стойкость, самостоятельность и умение адаптироваться к суровым условиям.

В казахском языке «дала» имеет множество коннотаций, отраженных в пословицах, поэзии и фольклоре. Это не только физическое пространство, но и символ таких ценностей, как щедрость, гостеприимство и выживание. Степь хранит историческую память о предках, которые строили свою жизнь в кочевых условиях, что позволило казахам сохранять свою этническую и культурную идентичность на протяжении веков. Она оказала огромное влияние на их историческое, социальное и культурное развитие. Связь с природой и кочевым образом жизни стала фундаментом казахской идентичности. Кочевники использовали свободу передвижения для выживания и адаптации к окружающим условиям, что сформировало независимый менталитет, отраженный в литературе и фольклоре.

Казахский кочевой образ жизни, существовавший в течение многих веков, был напрямую связан со степными просторами, которые давали возможность беспрепятственно передвигаться на огромные расстояния. В отличие от оседлого образа жизни, кочевничество требовало динамичного существования, где свобода передвижения играла важную роль в жизни людей. Степь символизировала независимость и автономию. Свобода в степи стала

неотъемлемой частью казахского менталитета, что привело к тому, что понятие свободы стало центральным в сознании казахов. Оно отражается в поэзии, песнях и фольклоре, где степь олицетворяет не только географическое пространство, но и символ жизненной свободы. Степь обеспечивала материальные условия для выживания кочевников. Она служила местом для выпаса скота, который был основным источником пищи, одежды и предметов быта. Без степи казахская экономика, основанная на скотоводстве, была бы невозможна. Этот важный экономический аспект тесно связан с национальной идентичностью. Казахи развили уникальные методы адаптации к степным условиям, включая знания о сезонных миграциях, использовании пастбищ, водных источников и сохранении природного баланса. Способность жить в гармонии с природой стала важной частью казахской культуры и восприятия себя как народа, который может выживать в сложных условиях. Казахи воспринимали себя как свободный народ, не привязанный к определенным городам или территориям. Их кочевая культура развивала чувство независимости и самоопределения, что напрямую формировало национальный характер и самоидентификацию.

Таким образом, лингвокультура «дала» в казахской культуре - это не просто лексическая единица, а целостная система культурных и философских представлений, которые формируют уникальное мировосприятие и выражают ключевые элементы казахской идентичности. Актуальность изучения этой темы продиктована необходимостью глубже понять, как исторически и культурно формировалась казахская идентичность, в которой степь занимала центральное место как символ свободы, независимости и гармонии с природой.

Цель статьи - проанализировать значимость лингвокультуры «дала» в казахской культуре и языке, выявить её роль в формировании национальной идентичности казахов, а также показать актуальность её изучения для понимания культурного наследия и его сохранения в условиях современных глобализационных процессов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалы и методы исследования лингвокультуры «дала» основаны на междисциплинарном подходе, объединяющем данные лингвистики, культурологии, этнографии и истории. В качестве ключевых материалов в работе используются казахские тексты: фольклор, поэзия, пословицы и поговорки, в которых понятие «дала» играет центральную роль. Словарные источники и этимологические исследования казахского языка служат для изучения семантики и коннотаций этого слова, а также его символического значения. Важно также сопоставить казахское понимание концепта с аналогами в других культурах и языках, чтобы выделить его уникальные особенности.

Этнографические и культурологические исследования, связанные с кочевым образом жизни, традициями и мировоззрением казахов, предоставляют исторический и социальный контекст для анализа. Особое внимание в статье уделяется изучению литературных произведений и устной традиции, где «дала» выступает как символ свободы, независимости и гармонии с природой.

Для анализа лингвокультуры «дала» используются несколько методов: семантический анализ лексемы «дала» позволяет выявить её ключевые значения и символические аспекты; сравнительно-исторический метод помогает проследить, как менялось восприятие этого понятия в разные эпохи, а также его взаимодействие с внешними культурными влияниями; когнитивный анализ дает возможность глубже рассмотреть, как «дала» отражает ментальные категории, важные для казахского народа, такие как свобода, пространство и единство с природой. Такой комплексный подход позволяет глубоко исследовать лингвокультуру «дала» в языковом, культурном и историческом контексте, раскрывая её значимость для формирования казахской идентичности.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Понятие «дала» в казахской культуре и языке обладает исключительной символической и культурной значимостью. Оно выходит за пределы обычного географического термина, превращаясь в мощный символ, который пронизывает все аспекты жизни казахского народа и формирует его национальную идентичность.

Во-первых, «дала» ассоциируется со свободой и независимостью. Восприятие степи как безграничного пространства, не ограниченного городскими или государственными границами, отражает образ жизни кочевников, для которых свобода передвижения была не просто жизненной необходимостью, но частью менталитета. Степь служила физическим и духовным домом, где казахи могли существовать в гармонии с природой, не подчиняясь никаким внешним ограничителям. Это создало уникальную философию жизни, в которой свобода стала важнейшей ценностью и основой всей системы мировоззрения.

Во-вторых, степь символизировала способность казахов адаптироваться к суровым условиям. В кочевом образе жизни степь предоставляла всё необходимое для существования: выпас скота, источники воды и пропитания. Однако её значение выходило далеко за рамки утилитарного. В культурном плане «дала» олицетворяла стойкость, выносливость и силу характера. Именно в степи формировались те качества, которые помогли казахскому народу не только выживать, но и сохранять свою уникальную культуру, несмотря на внешние вызовы и изменения в мире.

Кроме того, «дала» пронизывает казахскую литературу, фольклор, пословицы и поговорки, отражая ключевые ценности казахов: щедрость, открытость, гостеприимство, становится мостом между физической реальностью и духовными ценностями, что делает его важным символом в культурном контексте.

Всё это делает лингвокультуре «дала» одним из главных элементов, определяющих казахскую идентичность. Это не просто слово, а целая система культурных и философских представлений, которая формирует уникальное восприятие мира казахами. Изучение этого понятия необходимо для глубокого понимания истории, менталитета и культурной идентичности казахского народа, а также для сохранения их культурного наследия в условиях глобализации.

Степь (казахское «дала») является не просто географическим пространством, но и важнейшим символом в казахской культуре, который отражает целый ряд духовных и культурных ценностей. В традиционном восприятии казахов степь - это не просто бескрайние просторы, но и духовный мир, сформировавший их уникальное мировоззрение и образ жизни. Степь напрямую связана с историческим кочевым образом жизни казахов, который определялся необходимостью передвижения по огромным пространствам в поисках пастбищ для скота, который требовал постоянной адаптации к суровым условиям природы: кочевники должны были уметь находить воду, пастбища и защищать себя от природных стихий. «Дала» стала для казахов символом свободы, независимости и способности выживать в условиях, требующих большой стойкости и силы духа. В этом контексте степь воспринимается не только как физическое пространство, но и как символ духовной свободы и независимости, поскольку жизнь кочевника была неразрывно связана с чувством свободы передвижения и отсутствием привязанности к одному месту.

Степь также отразила особенности казахского мировоззрения через такие важные ценности, как гостеприимство и открытость. Жизнь в степи, где расстояния между стоянками могли быть огромными, требовала от кочевников особого отношения к гостям. Гостеприимство стало не просто традицией, но жизненной необходимостью: путник, оказавшийся в степи, мог рассчитывать на помощь, пищу и ночлег в любом доме. Это формировало культуру открытости и взаимной поддержки, которая сохранялась в казахском обществе на протяжении веков. Гостеприимство в казахской культуре воспринимается как

неотъемлемая часть степной жизни, где каждый человек, будь то кочевник или путник, является частью большой степной семьи, и помочь ему - священный долг.

Степь, как суровая и одновременно щедрая среда обитания, воспитывала в казахах чувство стойкости и умение жить в гармонии с природой. Казахский кочевник был вынужден учитывать природные циклы, миграции скота и изменения климата, чтобы выжить в условиях, где ресурсы были ограничены. Стойкость и адаптивность стали важными чертами национального характера. Степь научила казахов не только выживать, но и уважать природу, находить баланс между использованием природных ресурсов и сохранением экосистемы. Гармония с природой отражена и в духовной культуре казахов: степь олицетворяет не только материальную, но и духовную жизнь, где человек воспринимается как часть большого природного мира.

Кроме того, «дала» стала символом философского отношения казахов к жизни. Ощущение безграничного простора степи олицетворяет свободу мысли и духа, которые являются важными элементами казахского мировосприятия. В народных поэтических произведениях, эпосах и песнях степь часто символизирует не только родную землю, но и саму жизнь с её вызовами и возможностями. Простор степи напоминает о внутренней свободе, о том, что казахская культура построена на уважении к личной независимости и открытости новому.

Таким образом, степь в казахской культуре является многозначным феноменом, который одновременно выражает физические, социальные и духовные аспекты жизни. Лингвокультурема «дала» отражает ключевые ценности казахского народа, такие как свобода, гостеприимство, стойкость и гармония с природой. Исследование этого понятия помогает глубже понять, как в языке отражаются важнейшие культурные смыслы, формирующие национальное самосознание. Так, через язык передаются важнейшие культурные смыслы, связанные со степью. Лингвокультурема «дала» в казахском языке наполнена множеством символов, которые отражаются в пословицах, поговорках, поэзии и фольклоре. Например, казахские пословицы часто воспевают степь как пространство свободы и независимости. Образ степи в литературе и устной традиции символизирует открытость, широту духа, гостеприимство и мудрость. Фольклорные и поэтические произведения сохраняют не только память о конкретных исторических событиях, но и транслируют мировоззренческие установки, которые связаны с представлениями о степи как о живом пространстве, в котором природа и человек существуют в гармонии. В условиях глобализации и культурных трансформаций лингвокультурема «дала» остаётся важным элементом, поддерживающим этническую и культурную идентичность казахов. Сегодня, несмотря на урбанизацию и изменения в образе жизни, степь остаётся символом, который объединяет прошлое и настоящее, сохраняя традиционные культурные ценности. Через язык и культуру передаются глубокие смыслы, которые помогают казахскому народу сохранять свою самобытность и адаптироваться к современным вызовам, не теряя при этом своей идентичности. Лингвокультурема «дала» играет ключевую роль в этом процессе, так как она объединяет историческую память, культурные смыслы и ценности, которые продолжают сохраняться в сознании казахского народа.

ОБСУЖДЕНИЕ

В данной статье рассматривается лингвокультурема «дала» как ключевой элемент казахской идентичности, имеющий глубокие исторические, культурные и философские значения. В процессе обсуждения мы будем опираться на точки зрения различных ученых и примеры из литературы, фольклора и повседневной жизни казахов, чтобы раскрыть многообразие значений, связанных с понятием «дала».

Кочевой образ жизни казахского народа был неразрывно связан с пространством степи, которая представляла собой не только территорию для обитания, но и символ свободы, независимости и идентичности. Степь (дала) была важнейшим элементом в формировании

мировоззрения и культуры казахов, олицетворяя их духовную связь с природой, свободный образ жизни и устойчивость к внешним вызовам. Как отмечает А. Кенжебаева: *«Кочевой образ жизни определил степь как неотъемлемую часть казахского существования, где «дала» становится символом свободы и независимости», «степь представлялась не только местом для кочевий, но и духовной основой, которая формировала мышление казахов, их мировоззрение и эстетическое восприятие мира»*[1,10]. Нуржанов Б. в труде «Казахская степь: культурные и символические значения» подчеркивает, что «дала» для казахов не просто территория, а *«...пространство, наполненное символикой национальной идентичности, где каждый уголок пропитан исторической памятью народа»*. Для казахов степь - это место, где на протяжении веков формировались их уклад жизни, отношения с природой и общественный строй, где каждый элемент степного ландшафта связан с опытом предков, их образом жизни и борьбой за свободу [2,43]. По мнению ученых, казахи воспринимали степь как *«свою мать-кормилицу, а открытые пространства служили источником вдохновения, свободы и безопасности»*. Степь стала важным символом, отражающим глубокую связь казахов с природой и их национальную идентичность[3,37].

Понятие «дала» в лингвокультуре казахов охватывает не только географические и физические характеристики степи, но также и её духовное измерение. Степь ассоциируется с понятием свободы, открытости и гармонии с природой, что формирует мировоззрение казахов. В этом контексте «дала» - не просто пространство для жизни, но и важный элемент, олицетворяющий внутреннюю свободу народа, его стремление к независимости и духовной близости с природой, что отражает важные аспекты национальной идентичности [4,119].

Таким образом, лингвокультурема «дала» является ключевым элементом казахской идентичности, олицетворяя не только географическое пространство, но и многовековые ценности и символы, связанные с историей и культурой казахского народа. С самого возникновения кочевого образа жизни степь была не просто местом обитания, но и важнейшим фактором выживания. Казахи находились в тесной взаимосвязи с природой, а их жизнь была напрямую зависима от ресурсов, которые предоставляла «дала»: пастбища для скота, вода, пища. Со временем степь стала символом не только физической свободы, но и духовной устойчивости и независимости. В условиях постоянного движения и необходимости поиска новых пастбищ, открытые пространства степи представляли собой единственное место, где кочевой народ мог найти безопасность и пропитание, что создало у казахов особое восприятие степи как родной земли, которая питала их физически и духовно. Примеры из фольклора подтверждают это отношение. В пословицах и поговорках часто встречаются выражения, связанные с «дала» как домом и символом свободы. Например, выражение *«Дала – менің үйім»* (Дала – мой дом) отражает глубокую эмоциональную и духовную связь с этим пространством. В художественной литературе и поэзии казахских поэтов, таких как Абай Кунанбаев и Мұхтар Шаханов, «дала» часто изображается как символ свободы и независимости. Абай писал: *«Құдай, бізге дала берген!»* (Бог дал нам степь!) [5,8], что подчеркивает важность степи для казахского народа как божественного дара и родной земли. Степь для поэтов выступала олицетворением их идентичности и культурной принадлежности. «Дала» в казахской культуре и лингвокультуре является не просто географической единицей, но и мощным символом национальной идентичности. Она олицетворяет свободу, независимость, тесную связь с природой и устойчивость казахского народа, став ключевым элементом их исторического и культурного наследия.

Во время колонизации казахских земель Российской империей, степь («дала») стала не просто территорией обитания, но важным символом сопротивления, автономии и сохранения культурной идентичности казахского народа. В условиях усиления колониального давления и утраты традиционного уклада жизни, степь олицетворяла последнюю линию защиты национальных ценностей и самостоятельности. С началом колонизации и экспансии Российской империи в XVIII-XIX веках казахи оказались в сложной ситуации, вынужденные защищать свои земли и традиционный образ жизни. В условиях сокращения свободных степных пространств и ограничения кочевых маршрутов казахская интеллигенция и

общественные лидеры осознали, что защита «дала» означает не только физическое сохранение территорий, но и сохранение самобытности, культурной и национальной идентичности. «Дала» стала символом борьбы за свободу и независимость, особенно в контексте культурной и политической автономии.

Во время колонизации и давления со стороны Российской империи, «дала» стала символом сопротивления и сохранения казахской культуры. Защита своих земель и традиционного образа жизни приобрела важное значение в борьбе за автономию и сохранение идентичности. *«В эпоху колонизации значение степи и концепта «дала» усилилось как символа сопротивления и автономии. Казахская интеллигенция конца XIX - начала XX века видела в степи не только природу, но и самосохранение народа, его сущности»*[6,89]. Казахская интеллигенция, представители которой активно выступали против колониальной экспансии, придавали степи особое значение. Для них «дала» была не просто местом проживания, а духовным и символическим центром казахской нации. Движение за сохранение национальной самобытности, представителями которого были такие деятели как Абай Кунанбаев и АхметБайтурсынов, строилось на идее защиты своей культуры, языка и степных пространств как олицетворения свободы. Абай в своих произведениях использовал образы степи как символа национальной души и силы народа. В его стихотворении «Қара сөздер» степь ассоциируется с широкими возможностями, отсутствием границ и подавления: *«Бұл кең дала – біздің рухымыздың кеңдігі, біздің шексіз еркіндігіміз»* («Эта обширная степь - это широта нашего духа, наша безграничная свобода»)[7].

Колонизация вынуждала казахов постепенно менять образ жизни, включая переход от кочевого уклада к оседлости. Однако степь продолжала оставаться символом традиционного уклада, а также пространством, где сохранялись духовные и культурные ценности. В этом контексте степь символизировала противостояние культурной ассимиляции и утрате самобытности: *«Степь олицетворяла не только физическую территорию, но и культурное пространство, в котором хранились традиции, обычаи и дух кочевого народа. Именно в степи формировались основные черты национального сознания казахов»* [6]. В литературе начала XX века, особенно в произведениях казахских писателей и поэтов, образ степи приобретал политическое и культурное звучание. Мухтар Ауэзов в романе «Путь Абая» также обращается к теме степи как символа духовной свободы. Он описывает степь как пространство, где герой ищет свой путь, своё место в жизни, вопреки ограничениям и давлению со стороны внешних сил. *«Степь была для него не только родной землей, но и пространством для размышлений, где каждый ветерок напоминал о свободе, а каждый холм - о родных традициях»* [8].

Степь в контексте колониального давления символизировала единство народа, его стремление к свободе и независимости, а также готовность к сопротивлению. Многие народные восстания, такие как восстание Кенесары Касымова, проходили в степных регионах, что символизировало не только территориальную, но и духовную борьбу за сохранение национальных ценностей и независимости. Таким образом, в период колонизации степь стала неотъемлемым символом казахского сопротивления и национальной идентичности. Она олицетворяла свободу, автономию и сохранение культуры перед лицом внешней угрозы. Восприятие степи как культурного и духовного пространства отразилось не только в трудах ученых, но и в художественной литературе, где образ «дала» стал символом противостояния угнетению и сохранения традиций.

После распада Советского Союза и обретения независимости Казахстаном концепция «дала» вновь стала актуальной и значимой для казахского народа. В это время «дала» приобрела статус символа культурного возрождения и возвращения к корням, олицетворяя стремление к восстановлению национальной идентичности и традиций. В контексте независимости Казахстана и стремления к возрождению культурных ценностей «дала» стала важным символом, отражающим историческую память и дух казахского народа. Как отмечает ученый Р. Нуржанов, «дала» как символ пространства, в котором пересекаются прошлое и будущее, создает основу для формирования национального сознания: *«В условиях независимости Казахстана «дала» символизирует не только физическую территорию, но и*

место, где возрождается казахская культура и язык, что способствует укреплению идентичности народа» [8,45]. После обретения независимости было много инициатив по возрождению казахских традиций и фольклора, которые вновь привлекли внимание к степи как к важному элементу национальной культуры. Образ «дала» стал ассоциироваться с ценностями, которые формируют идентичность казахов. Как подчеркивает А. Кенжебаева, ««дала» в современной культуре – это символ единства народа, его истории и самобытности»: «В рамках культурного возрождения концепция «дала» обретает новое значение, представляя собой не только территориальную единицу, но и символ духовного пробуждения казахского народа» [1,10].

В постсоветский период многие казахские писатели начали активно обращаться к теме степи в своих произведениях. Например, в романе «Абай жолы» Мухтара Ауэзова образ «дала» передает не только физическую, но и духовную природу кочевья. Степь представляется как пространство, где формируется идентичность героя, его привязанность к родным традициям и ценностям. В этом произведении степь выступает как хранительница духовного наследия: *«Басқа шеттен келген адам қасындағы досын жоғалтыпалса, екеуі де даланың көп шөп арасында таба алмайды. Ал, өз халқының ортасында шеберлікпен сөйлегенде, ол дүниенің дәмін татады»*, перевод: «Если человек, пришедший издалека, потеряет своего друга среди бескрайних степей, оба они не смогут найти друг друга среди высоких трав. Но среди своего народа, когда он говорит с мастерством, он ощущает вкус жизни» [8].

После распада Советского Союза и обретения независимости Казахстаном, концепция «дала» снова обрела актуальность. «Дала» стала символом культурного возрождения и возвращения к корням. Многочисленные инициативы по возрождению традиций, фольклора и языка усилили значение «дала» как основного элемента казахской идентичности. С начала 2000-х годов в Казахстане было много программ, направленных на восстановление культурных традиций, фольклора и языка. Эти инициативы акцентируют внимание на значении «дала» как места, где зарождаются ценности, формирующие казахскую идентичность. К примеру, в рамках программы «Руханижаңғыру» (Духовное обновление) особое внимание уделяется изучению и сохранению народной культуры, что подчеркивает важность степи как пространства, наполненного исторической памятью. Как отмечают исследователи: *«Возрождение культурных ценностей в контексте независимости включает в себя возврат к своим корням, где «дала» является центральной темой, отражающей уникальность и самобытность казахской культуры» [9].*

Современные художники, музыканты и писатели продолжают исследовать и изображать образ «дала» в своих произведениях. В поэзии, например, современный поэт Мұрат Шаймаран в своем стихотворении «Степь и сердце» связывает чувство любви к родной земле с образом «дала»:

*«Дала - жүрегімнің иесі,
Мәңгілік естелік,
Менің тағдырым, менің еркіндігім»
(«Степь - владелец моего сердца,
Вечная память,
Моя судьба, моя свобода») [9].*

Таким образом, после обретения независимости Казахстана концепция «дала» вновь стала ключевым элементом казахской идентичности. Она символизирует культурное возрождение и возвращение к корням, подчеркивая связь казахского народа с его историей и традициями. Степь олицетворяет духовную силу и единство народа, становясь местом, где формируется его идентичность в современном мире.

Казахская литература, начиная с устного народного творчества и заканчивая современными произведениями, пронизана образами «дала». Данное слово не только описывает природные красоты казахской степи, но и глубинные чувства, переживания, философские размышления о жизни, которые формируют уникальный культурный код казахского народа. В устной народной поэзии степь часто олицетворяется как живой, мудрый

и любящий родитель, который заботится о своих детях, что проявляется в акынских песнях и сказаниях. Например, в казахских народных песнях можно встретить строки, в которых «дала» ассоциируется с родиной и опорой:

*«Дала –менің отаным,
Сенің кеңшілік көзің»
(«Степь - моя родина,
Твоя широта - мой взгляд»).*

Исследователь А. Кенжебаева в своей статье *«Культурные символы казахского народа»* отмечает, что *«степь становится источником вдохновения для акынов, отражая чувства любви, тоски и надежды»* [9].

Абай Кунанбаев использует образ «дала» в своих произведениях как символ свободы и вдохновения. В стихотворении *«Көзімнің қарасы»* он говорит о том, как природа влияет на душевные переживания человек:

*«Даланың шетіне шықтым,
Сен де мені көрмей қалсаң»
(«Я вышел на край степи,
Если ты не увидишь меня»).*

В данном контексте «дала» символизирует не только физическое пространство, но и эмоциональное состояние героя. Как подчеркивает исследователь Б. Нуржанов, *«степь в поэзии Абая становится местом, где сливаются душевные переживания и природа, отражая внутренний мир казахов»* [2].

В стихотворении *«Қараңғы түнде тау қалғын»* (*«Тускнеет вечер, горы дремлют»*, перевод с казахского) «дала» олицетворяет гармонию с природой и внутренний покой:

*«Түнтынық, жер салқын, көкті бұлт торлаған,
Далада тынышты мал жатыр...»
(«Ночь тиха, земля прохладна, и тучи застилают небо,
В степи животные лежат в покое...»).*

Абай передает спокойствие и бескрайность степи, подчеркивая её важность для кочевого образа жизни казахов

В романе *«Абай жолы»* Мухтара Ауэзова степь описана как пространство, где формируется идентичность казахского народа. Образы природы становятся фоном для глубоких размышлений персонажей о жизни и своем месте в мире. Например, один из героев говорит:

*«Дала –менің жаным,
Ол–менің болашағым»
(«Степь - моя душа,
Она - мое будущее»).*

«Дала» становится не просто местом проживания, но и частью внутреннего мира человека. Как отмечает Б. Нуржанов, *«в «Абай жолы» образ степи служит отражением культуры и философии казахского народа»* [2]. Современные казахские писатели продолжают использовать образ «дала» как символ казахской идентичности и культурного наследия, в казахских песнях и поэзии «дала» продолжает служить метафорой для выражения ностальгии, патриотизма и стремления к сохранению культурной самобытности. Например, в произведениях современных авторов можно увидеть, как «дала» используется для выражения чувств, связанных с утратой, надеждой и будущим. Например, в произведениях МұратШаймарана часто звучат мотивы степи как места, где находит отражение внутренний мир человека. В его стихотворении *«Сердце степи»* автор пишет:

*«Дала - менің жүрегім,
Ол мені жұбататын»
(«Степь - мое сердце,
Она меня утешает»).*

В поэме Мұхтара Шаханова «Махамбеттің жебесі» (перевод с казахского: «Стрела Махамбета»), степь выступает как символ свободы и национальной борьбы.

«Дала төсіндееркінөскен мен қазақ,
Көрмедім шексіз еркіндікті еш жерде!»

(«Я, казах, вырос в бескрайних просторах степи,
Никогда не видел большей свободы, чем здесь!»)

Эти строки М. Шаханова отражают неразрывную связь казахов с их землей, подчёркивая важность степи как символа свободы и независимости в истории народа.

Таким образом, образ «дала» в современной литературе продолжает служить источником вдохновения и отражением душевных переживаний. Казахская литература пронизана образами «дала», которые в различных жанрах и формах выражают глубокие чувства, переживания и философские размышления о жизни. Степь становится символом не только природной красоты, но и духовной силы, подчеркивающей уникальность казахской идентичности. Как заключает Косымова Г.С., «образ «дала» является ключевым элементом казахской культуры, позволяя передать сложные аспекты человеческого существования» [10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тема лингвокультуры «дала» в контексте казахской идентичности имеет многослойное значение и отражает как географическое, так и духовное пространство, неразрывно связанное с исторической памятью и культурными традициями народа. Лингвокультура «дала» занимает центральное место в казахском мировосприятии, олицетворяя пространство, где происходит взаимодействие человека с природой и его сообщество с окружающим миром. Это подчеркивает глубокую связь казахов со степью, где природа неотделима от повседневной жизни и влияет на развитие мировоззрения. «Дала» символизирует широкий горизонт свободы и открытости, что особенно важно для кочевого народа.

«Понятие «дала» является не только географическим объектом, но и важнейшим символом, отражающим историческую память и культурную идентичность казахского народа». В этом смысле, степь становится символом исторической непрерывности и самосохранения народа. Во время кочевья и борьбы за свою землю, казахи всегда воспринимали «дала» как пространство, которое защищает их идентичность. В степи человек ощущает свою связь с предками и прошлым.

«Фольклорные произведения казахов, включая пословицы и песни, обильно используют концепт «дала», что свидетельствует о его значимости для ментальности и культурного самосознания казахского народа [11].

Через фольклор концепт «дала» передает ключевые элементы казахского мышления - стойкость, открытость миру, зависимость от природы и стремление к свободе. Степь становится не только физическим местом, но и метафорой жизненного пути, по которому кочует народ, ищущий свою судьбу.

«Степь в казахской литературе не просто фон, это активный участник сюжета, который формирует характеры и судьбы героев, символизируя их связь с родной землей» [11]. Казахские писатели используют «дала» как ключевой элемент в построении характера героев и их связи с окружающим миром. В произведениях Мухтара Ауэзова и Абая Кунанбаева степь становится символом борьбы за свободу, стойкости и неразрывной связи с родной землей [12].

«В современных казахских текстах «дала» продолжает служить метафорой свободы, идентичности и культурной целостности, становясь центральным элементом в процессе культурного возрождения» [1]. После обретения независимости Казахстаном, «дала» вновь становится символом культурного возрождения. Многие казахские авторы видят в степи не только природный ресурс, но и важный элемент национальной гордости, который помогает нации восстановить свои корни [13,14].

Лингвокультурема «дала» занимает центральное место в казахской культуре и идентичности, олицетворяя не только географическую реальность, но и историческую память, духовные ценности и национальную гордость. В устной народной поэзии, литературе и современных текстах степь продолжает оставаться символом свободы, силы и самосознания. Этот культурный символ объединяет прошлое и настоящее, связывая современное поколение с многовековыми традициями и образом жизни своих предков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кенжебаева А.А. Культурные символы казахского народа/ Қазақстан-Қытай-Орталық Азия: Қазіргі жағдайы және болашағы» атты халық аралық ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел Қаз ХҚ және ӘТУ, 2024. – С.5-13.
- 2 Нуржанов Б. «Казахская степь: культурные и символические значения»// Журнал «Тамыр» №2(10).-Алматы, 2003. – С.41-49.
- 3 Дробышев Ю.И. Человек и природа в кочевых обществах Центральной Азии. -М.: Институт востоковедения РАН,2014. – С.37.
- 4 Сидешева З.Г. Лексико- семантическое поле в произведениях русских и казахских писателей / З. Г. Сидешева // Успехи современной науки и образования. – 2017 – № 3 – Т. 5 – С. 118-120.
- 5 Абдиходжаева Н.Б., Алтаева З.Ж. Мұқағали Мақатаев шығармаларын оқыту: инновациялық әдіс-тәсілдері, тиімділігі//Проблемы поэтики и стиховедения: Мат. IX Международной научн.-теоретич. конф., посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 90-летию выдающегося казахского поэта Мукағали Мақатаева (20-21 мая 2021 г.). – Алматы: «Ұлағат», КазНПУ им. Абая, 2021. – С.8.
- 6 Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей.-Алматы:Дайк-Пресс,2005. – С.89.
- 7 Бейсембиев К. О философских взглядах Абая Кунанбаева[Электронный ресурс]. -2015.-URL:[https:// abai.kaznu.kz/rus/?p=611](https://abai.kaznu.kz/rus/?p=611) (дата обращения :11.10.2024).
- 8 Ауезов М. Путь Абая. Книга первая. -Алматы:Жибекжолы, 2007.- 616 с.
- 9 Кенжебаева А.А. Степь в казахской культуре/ Лингвистика мен шығыстанудың үрдістері = Современные тенденции развития лингвистики и востоковедения = Modern trends in the development to flinguisticsand oriental studies: мат. межд. науч.-практ. конф. — Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2022. – С.26-240.
- 10 Косымова Г. С. Концепт «степь» в мировоззрении кочевников / Г. С. Косымова, А. А. Задаханова // Абылай хан атындағыҚазХҚжәнеӘТУХабаршысы [Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана], серия «Филологические науки». – Том 64. – № 1 (2022). – С. 145-158.
- 11 Фольклорные традиции в искусстве Казахстана: Монография/Д.М. Мерғалиев.-А:изд-во «ССК», 2017.– 136 с.
- 12 Уланов М. С. Тенгрианство в истории и культуре номадов центральной Азии / М. С. Уланов // Новые исследования Тувы. – № 3. [Электрон. ресурс].– 2022.–URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tengrianstvo-v-istorii-i-kulture-nomadov-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 11.10.2024).
- 13 Литвинская С. А. Степные ландшафты и история природопользования народов разных исторических эпох / С. А. Литвинская // Степи Северной Евразии: материалы IX международного симпозиума. – 2021. – № 9. – С. 461-467.
- 14 Мұқышева Қ. С. Қазақ тілдік бейнесіндегі «дала» концептісінің лингвомәдени ерекшелігі / Қ. С. Мұқышева // Вестник ПГУ. – 2010. – №4. – С. 115-121.
- 15 Mayes, E. (2022) Secrets of the Steppe / E. Mayers// The Cambridge Language. [Electronic resource]. –URL: <https://www.thecambridgelanguagecollective.com/columns?author=635520802a2a3d71105e6b52>(d ate of application: 11.10.2024).

Материал поступил в редакцию журнала 14.10.2024

Лингвокультурема «дала» қазақ болмысы контекстінде

З.З. Сидорович¹, А.Р. Бейсембаев², Ә.Ж. Бахралинова³

¹Янка Купалы атындағы Гродно мемлекеттік университеті, Гродно, 230000, Беларусь Республикасы

²Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

³Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

Ғылыми мақала қазақ болмысының негізгі элементі ретінде «дала» ұғымын зерттеуге арналған. Зерттеу мақсаты – «дала» лингвокультуремасының қазақ мәдениеті мен тілінде маңыздылығын талдау, сонымен қатар оның қазақтардың ұлттық болмысын қалыптастырудағы рөлін анықтау.

Жұмыста «дала» ұғымын зерттеу арқылы қазақ ұлтының ұлттық болмысын ашуға негіз болатын кешенді тәсіл қолданылады: лингвистикалық, этнографиялық және мәдени. Зерттеудің дереккөздері ретінде «дала» ұғымы негізгі рөл атқаратын қазақ тіліндегі түрлі мәтіндер болды: фольклор, поэзия, мақал-мәтелдер.

«Дала» лингвокультуремасы қазақ халқының еркіндік, қонақжайлық, төзімділік және табиғатпен үйлесімділік сияқты негізгі құндылықтарды бейнелейді. Бұл тұжырымдаманы зерттеу – тілдің ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын ең маңызды мәдени мағыналарды қалай көрсететінін жақсы түсінуге көмектеседі.

Сондықтан, қазақ мәдениетіндегі «дала» ұғымы – көп мәнді құбылыс болмақ: ол азаттық үшін күрестің символы, қазақ ұлтының орталығы, рухани кеңістік, мәдени жанғыру мен тарихи символ, рухани мұраны сақтаушы, қазақ болмысының негізгі элементі деп қарауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: лингвокультурема, сәйкестілік, «дала», менталитет, мәдениет, кеңістік, өзіндік сана, символ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кенжебаева А. А. Қазақ халқының мәдени рәміздері/ Қазақстан-Қытай-Орталық Азия: қазырлы жағдайы және болашағы аттыхалықаралдық ғылымы-тәжірибелік сөзгелек үстел қазақ Хқжәнету, 2024. - Б. 5-13.
- 2 Нұржанов Б. «Қазақ даласы: мәдени және символдық мағыналар» // «Тамыр» журналы №2(10).- Алматы, 2003. – Б. 41-49.
- 3 Дробышев Ю. И. Орталық Азияның көшпелі қоғамдарындағы адам және табиғат.-М.: РФА Шығыстану институты, 2014. – Б. 37.
- 4 Сидешева З.Г. Орыс және қазақ жазушыларының шығармаларындағы лексикалық-семантикалық өріс / З. Г. Сидешева // Қазіргі ғылым мен білімнің жетістіктері. – 2017 - № 3-Т. 5-Б. 118-120.
- 5 Әбдіходжаева Н. Б., Алтаева З. Ж. Мұқағали Мақатаевтың шығармаларын оқыту: Инновациялық әдістер мен тәсілдер, тиімділік//Поэтика және стиль мәселелері: Мат. IX Халықаралық ғылым.- теориялық. конф., арнау. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы және Мұқағали Мақатаевтың Қазақ өлеңінің 90 жылдығы (2021 ж.20-21 мамыр). - Алматы: «Ұлағат», ҚазҰПУ. Абай, 2021. – Б.8.
- 6 Оразбаева А. И. Еуразиялық дала көшпенділерінің өркениеті.- Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Б. 89.
- 7 Бейсембиев К. Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарастары туралы [Электрондық ресурс]. -2015.-URL: [https:// abai.kaznu.kz/rus/?p=611](https://abai.kaznu.kz/rus/?p=611) (өтініш берген күні: 11.10.2024).
- 8 Әуезов М. Абай Жолы. Бірінші кітап. - Алматы: Жібек жолы, 2007. - 616 Б.

- 9 Кенжебаева А.А. Қазақ мәдениетіндегі дала/ Лингвистика мен шығыстанудың үздіктері = Лингвистика мен шығыстанудың қазіргі даму тенденциялары = modern trends in the development of linguistics and oriental studies: мат. арасында. ғылыми.- тәжірибе. конф. - Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хан, 2022. – Б. 26-240.
- 10 Косымова Г.С. Көшпенділердің дүниетанымындағы «дала» тұжырымдамасы / Г. С. Косымова, А. А. Задаханова // КАЗГЮУ Хабаршысы. Абылай хан [Абылай хан атындағы Известия], «филология ғылымдары» сериясы. - 64 Том. - № 1 (2022). - 145-158 ББ.
- 11 Қазақстан өнеріндегі фольклорлық дәстүрлер: Монография / Д. М. Мерғалиев.- А: «ССК» баспасы, 2017. – 136 б.
- 12 М. С. Ұланов Орталық Азия көшпенділерінің тарихы мен мәдениетіндегі Тәңіршілдік / М. С. Ұланов// Туваның жаңа зерттеулері. – № 3. [Электрондық ресурс].– 2022.- URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tengrianstvo-v-istorii-i-kulture-nomadov-tsentralnoy-azii> (өтініш берген күні: 11.10.2024).
- 13 Литвинская С. А. Дала ландшафттары және әртүрлі тарихи дәуірлердегі халықтардың табиғатты пайдалану тарихы / С. А. Литвинская // Солтүстік Еуразия далалары: IX Халықаралық симпозиум материалдары. – 2021. – № 9. – 461-467 ББ.
- 14 Мұқышева Қ. С. Қазақ тілдік бейнесіндегі «дала» концептісінің лингвомәдени ерекшелігі / Қ. С. Мұқышева // Вестник ПГУ. – 2010. – №4. – С. 115-121.
- 15 Майес Е. Дала Құпиялары / Э.Майерс // Кембридж Тілі – 2022. [Электрондық ресурс]. - URL мекенжайы: <https://www.thecambridgelanguagecollective.com/columns?author=635520802a2a3d71105e6b52> (қаралған күні 11.10.2024).

Материал 14.10.2024 баспаға түсті

Lingvoculturema «dala» in the context of Kazakh identity

Z. Sidorovich¹, A. Beisembaev², A. Bakhralinova³

¹Yanka Kupala Grodno State University, Grodno, 230000, Republic of Belarus

²Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

³Pavlodar Pedagogical University named after AkeyMargulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

The article examines the concept of "dala" (steppe) as a foundation of Kazakh identity. The study aims to analyze the linguistic and cultural significance of "dala" within Kazakh culture and language and to explore its role in shaping the national identity of the Kazakh people.

An integrated approach combining linguistic, ethnographic, and cultural perspectives is employed to uncover the national identity embedded in the concept of "dala." The research draws on various Kazakh texts, including folklore, poetry, proverbs, and sayings, where "dala" serves as a central theme.

The linguistic and cultural dimensions of "dala" embody fundamental Kazakh values such as freedom, hospitality, resilience, and harmony with nature. By exploring this concept, the study sheds light on how language encapsulates essential cultural meanings that shape and sustain national identity.

In Kazakh culture, the steppe is a multifaceted symbol: a representation of the struggle for freedom, the heart of the Kazakh nation, a spiritual and cultural space, and a repository of historical memory and spiritual heritage. This makes "dala" a pivotal element in the construction and preservation of Kazakh identity.

Key words: lingvoculture, identity, "dala" (steppe), mentality, culture, space, self-awareness, symbol.

REFERENCES

- 1 Kenzhebaeva A. A. international scientific and practical round table" cultural symbols of the Kazakh people/ Kazakhstan-China-Central Asia: current state and prospects " KazIcsandstu, 2024.- pp. 5-13.
- 2 Nurzhanov B. "Kazakh steppe: cultural and symbolic meanings"// Tamyr magazine No.2(10).-Almaty, 2003. – pp.41-49.
- 3 Drobyshev Yu.I. Man and nature in nomadic societies of Central Asia.-M.: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 2014. – p.37.
- 4 Sidesheva Z. G. lexical and semantic field in the works of Russian and Kazakh writers / Z. G. Sidesheva // achievements of modern science and education. – 2017-NO. 3-VOL. 5-P. 118-120.
- 5 Abdykhodzhayeva N. B., Altaeva Z. zh. teaching the works of MukagaliMakatayev: innovative methods and techniques, efficiency//problems of poetics and style: mat. IX International Science.- theoretical. conf., dedication. 30th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan and 90th anniversary of the Kazakh poem by MukagaliMakatayev (May 20-21, 2021). - Almaty: "Ulagat", Kaznpu. Abay, 2021. - P. 8.
- 6 Orazbayeva A.I. Civilization of the nomads of the Eurasian steppes.-Almaty:Dyke Press, 2005. – p.89.
- 7 Beisembiev K. on the philosophical views of AbayKunanbayev [electronic resource]. -2015. - URL: <https:// abai.kaznu.kz/rus/?p=611> (date of application: 11.10.2024).
- 8 Auezov M. The Path OfAbai. The first book. - Almaty: ZhibekZholy, 2007. - 616 P.
- 9 Kenzhebayeva A. A. step in Kazakh culture / trends in linguistics and Oriental Studies = modern trends in the development of linguistics and Oriental studies: mat. "what?" nauch.- practice. conf. - Almaty: kazumoimyaim. AbylaiKhana, 2022. - pp. 26-240.
- 10 Kosymova G. S. concept "step" in the world of kochevnikov / G. S. Kosymova, A. A. Zadakhanova // Bulletin of the Abylai Khan Kazhf and the University [Izvestiakazumoimyaabylai Khan], series "Philological Sciences". - Volume 64. - № 1 (2022). – Pp. 145-158.
- 11 Folklore traditions in the art of Kazakhstan: Monograph/ D.M. Mergaliev.-A:publishing house "SSK", 2017. – 136 p.
- 12 Ulanov M. S. Tengrianism in the history and culture of the nomads of Central Asia / M. S. Ulanov // New studies of Tuva. – No. 3. [Electronic resource].– 2022.Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tengrianstvo-v-istorii-i-kulture-nomadov-tsentralnoy-azii> (accessed 11.10.2024).
- 13 Litvinskaya S. A. Steppe landscapes and the history of nature management of peoples of different historical epochs / S. A. Litvinskaya // Steppes of Northern Eurasia: proceedings of the IX International Symposium. - 2021. – No. 9. – pp. 461-467.
- 14 Mukysheva K. S. linguocultural features of the concept of "steppe" in the Kazakh language image / K. S. Mukysheva // Vestnik PGU. – 2010. - No. 4. - pp. 115-121.
- 15 Mayes E. Secrets of the Steppe / E. Mayers // The Cambridge Language
- 16 – 2022.[Electronic resource]. Available at: <https://www.thecambridgelanguagecollective.com/columns?author=635520802a2a3d71105e6b52>(accessed 11.10.2024).

Received: 14.10.2024

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

МРНТИ 17.71. 01

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp182-194](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp182-194)

А.А. Әбсадық¹, А.А. Баяхметова¹, Г.А. Абылкасов², А. Б. Саулембаева³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті. Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³М.Қозыбаев атындағы № 23 Қостанай қалалық мектебінің оқытушысы, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

ӘЗ-ЖӘНІБЕКТИҢ ӘБІЛҚАЙЫР ХАНҒА ӨКПЕЛЕУІ: ТАРИХИ ОҚИҒА ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

Қазақ хандығы тарихын зерттеушілер үшін жазба мәліметтермен қатар халықтың өз аузымен айтқан тарихының, яғни фольклорлық деректер арқылы танудың да маңызы зор. Себебі фольклор – тарихи оқиғалар мен өмір шындығына тікелей де, жанама да қатысы бар халықтық мұра. Тарихи құндылығы мен мән-маңызы тұрғысынан өзге фольклорлық туындылардан айрықша ерекшеленетін халық шығармашылығының бір түрі – аңыздар.

Аңыздарда тарихта болған оқиғаның ізі әлдеқайда айқын көрінеді, тіпті, кей жағдайларда тарихи аңыздардың сюжеті тарихи құжаттардың мазмұнымен үндес келеді. Сол себепті аңыздарды, қажетті деңгейде, тарихтың бір көзі деп те қарастырылады. Қазақ халқының фольклорлық мұрасында Қазақ хандығының құрылуын мифтік кейіпкер Алаша ханмен байланыстыратын циклді аңыздарымен қатар тарихи жазба деректермен үндес келетін халық аңыздары да бар. Сондай аңыздың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» зерттеуіне тіркелген. Тарихи зерттеуге арқау болған аңыз «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» деп аталады.

Аңыздың деректік сипаты Керей мен Жәнібектің Шайбан Әбілқайырдан бөлініп шығып, жеке хандық құрған тарихи тарихи оқиғаны баяндайтын жазбалардың мәліметімен сәйкес болып келеді, бірақ ол оқиғаның сюжеті фольклорлық анахронизм, тұрақты сюжет, дәстүрлі көркемдік штрихтермен көмкерілген. Сол себепті тарихи оқиғаның құнары артып, тыңдаушының тарихи білімін тереңдететін, көңіліне әсер ететін эстетикалық көркем шығарма туындаған. Сондықтан аталған шығарманы фольклорлық әдіс-тәсілдер тұрғысынан зерттеу тарихи шындық пен халықтық тарихи танымның ара-жігін аша білуге жәрдемдеседі.

Кілт сөздер: қазақ хандығы, фольклор, тарихи шындық, Керей-Жәнібек, Қодан тайшы, жоқтау жыр.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Фольклор – тарихи оқиғалар мен өмір шындығына тікелей де, жанама да қатысы бар халық шығармашылығы. Халық шығармашылығының тарихи шындыққа қатынасы да әр қилы. Айталық, эпос пен ертегі немесе тарихи жырлар мен аңыздар тарихи оқиғаны түрлі деңгейде бейнелейді. Егер ертегіде тарихи шындықтың бейнеленуі өте сирек және көмескі көрінсе, қаһармандық жыр мен тарихи эпоста шындық айқынырақ болады. Ал оның есесіне аңыздарда болған оқиғаның ізі әлдеқайда айқын көрінеді. Бірақ аңыздар, барлық фольклорлық

шығармаға тән ерекшеліктен тыс қалмай, тарихи оқиғалар мен тұлғаларды едәуір өзгертіп, көркемдеп суреттейді. Бұл тұрғыда аңыздар, құрғақ жазба деректермен салыстырып қарағанда, болған оқиғаны көркем суреттеп, тыңдаушыға айрықша әсер етеді. Сол себепті аңыздарда халықтың түрлі тарихи даму кезеңдері мен әр тұста орын алған оқиғалардан алған түйіні, шығарған қорытындысы, көрнекті тұлғалардың іс-әрекетіне берілген бағалары сақталған деп тануға болады. Мұндай тұжырымдар шетелдік А. Н. Веселовский, В. Я. Пропп, В. К. Соколова, Н. А. Криничная сынды зерттеушілердің, қазақ фольклорының көрнекті ғалымдары Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ш.Ыбыраевтардың іргелі зерттеулерінде кеңінен талданған.

КІРІСПЕ

Қазақ хандығының тарихын зерттеуде аңыздардың маңызы зор. Қазақ фольклорында ел тарихынан хабар беретін мол аңыздар көмбесі сақталған. Онда тәуелсіз хандықтың басынан кешкен тарихи оқиғалары мен шындығы әр түрлі деңгейде көрініс тапты. Аңыздардың көне нұсқаларында тарихи шындықтың ізі көмескіленіп, оның орнын танымдық, ғибраттық мазмұндар басқан болса, кейінгі ғасырлардағы оқиғалар мен қайраткерлер туралы аңыздарда шындық пен шынайылық басым.

Жазба дерек көздері тапшы Қазақ хандығының зерттеушілер үшін халықтың өз аузымен айтылған тарихының маңызы зор еді. Сондықтан зерттеушілер назарына маңызды дерек көзі ретінде ілінген аңыздар қазақ фольклорлық мұраларының ішінде алғаш жазбаға түсіп, қалың жұртшылықтың қызығушылығын өзіне ерте аударды. Аңыздар дерегіне деген елдің қызығушылығы рухани құндылықтарды пайымдау маңызды мәселеге айналып келе жатқан бүгінгі заманымызда да арта түспесе, кеміген емес. Себебі тарихи деректік, ақпараттық мәлімет тұрғысынан қызықты аңыздардың көркем шығармашылық қазанында қайнап, сан ұрпақтың жан-дүниесінен, рухани таным сүзгісінен өтіп шыққан тағылымы да аса маңызды.

Біздің зерттеу нысанамызға арқау болып отырған «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты белгілі аңызда тарихи шындықтың ізі айқын, бірақ ол фольклорлық көркемдік әдіс-тәсілдермен берілген. Қазақ рухани танымына кең азық болған аталмыш аңыздың тарихи шындыққа қатысын, фольклорлық көркемдік ерекшеліктерінің қыр-сырын ашу – бүгінгі таңның өзекті мәселелерінің бірі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Қай халықтың болмасын ауызекі тарихы және шынайы жазба тарихы бар. Ауызекі тарих фольклорлық туындылар арқылы қалыптасады. Халық туындыларында қазақ жұртының жеке ел болып қалыптасқаны туралы халық аңыздары да бар. Оның басым көпшілігін Алаша хан бастаған Үш жүз орданың құрылғаны туралы циклді аңыздар құрайды. Сонымен қатар тарихи оқиғаның шындығына аса жақын мазмұнға құрылған «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты аңыздық дерек бар. Бұл аңыз тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты тарихи зерттеуінде алғаш жарияланды.

Шәкәрімнің «шежіресі» жарық көрген кезеңінен бастап жұртшылықтың назарын ерекше аударды. Бұған кезінде А.Байтұрсынұлы редакторлық еткен «Қазақ» газеті көңіл бөліп, аталмыш басылымының бірнеше санында қазақ тарихын зерделеуге ерекше еңбек сіңірген Ә. Бөкейхан [1, 437-441] аталмыш зерттеуге қатысты мақаласы жарияланады.

Кеңес дәуірінің 20-30 жылдарында орын алған кеңестік идеологияның салдарынан Ш. Құдайбердіұлының туындысы зерттеушілер назарынан шеттетілді. Кеңестік дәуірдің 70-80 жылдары Қазақ хандығының тарихы туралы «Көшпенділер» атты көркем роман жазған І.Есенберлин Шәкәрімнің зерттеуіне азық болған аңызды қайта жаңғыртты. Аңыздағы Қодан тайшының жоқтауы қазақ жыраулар поэзиясының туындылары қатарына қайта қосылды.

Аңыздың тарихилығы алғашқы зерттеулер біздің тарапымыздан «Моңғолдың құпия шежіресі және Қодан тайшы немесе Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?» [2, 153-158] деген тақырыптағы мақалада және «Қазақ хандығы және тарихи аңыздар» атты зерттеу еңбекте қозғалды [3, 68-77]. Аталған зерттеулерді фольклорлық шығарманың көркемдік ерекшелігі тұрғысынан жалғастыру – аса маңызды мәселе.

Зерттеу методологиясына Қазақ хандығының құрылу оқиғасын баяндайтын, тарихи деректерге аса жақын аңыздардың жанрлық көркемдік ерекшелігін саралауға тарихи-салыстырмалы, типологиялық сараптама, гипотеза (болжамдау) әдістер-тәсілдері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы аңыздың мазмұнына арқау болған тарихи оқиғалар мен оның кейіпкерлері туралы мағлұматтар зерделенеді. Типологиялық сараптама әдісі аңыздың көркемдік белгілері мен ерекшеліктерін тереңірек талдауға мүмкіндік ашады. Зерттеуде ғылыми мәні бұрынғы танымдарға қарағанда өзгеше сипаттағы гипотеза ұсынылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеудің нәтижесінде «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты аңыздық деректегі тарихи шындықтың орын алу деңгейі, фольклорлық көркем тәсілдердің қолдану аясы, автордың тарихи жазбалар мен аңыздық деректерді ұштастыра баяндау тәсілі зерделенеді. Соның нәтижесінде фольклорлық «шындықтың» ерекшелігі мен халықтық шығармашылықтың қыр-сыры зерделенеді.

Қазақ хандығының құрылу оқиғасы туралы жазба деректер біздің заманымызға орта ғасырлық парсы-түркі нарративтік шығармалар арқылы жетті. Тарихи жазбалардың деректерінде Барақ хан балалары Керей мен Жәнібек сұлтандар басқарған ру-тайпалардың Шайбан Әбілқайыр билеген Жошы (Өзбек) ұлысынан Шағатай ұлысына қарасты Моғолстанға қоныс аударып, жаңа хандықтың негізін қалайды. Аталған тарихи оқиғаны баяндайтын қазақ аңызы бар. Оны алғаш рет «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» деген атаумен оқымысты ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты зерттеу еңбегінде атап өтті.

Қазақ хандығының тарихын ұлттың өзінен шыққан оқымысты кісінің қолымен жазылған «тұңғыш шежірелік» [4, 117], зерттеу еңбекте автор тарихи жазбалар мен соған сәйкес келетін ел арасындағы «ескі сөздерді» (фольклорлық туындыларды – авт.) біріктіре отырып зерттеу жүргізген. Бірақ ол ескі сөздердің барлығын дерлік қабылдамай, іріктеп, таңдап, «шежіре хабарына тура келгендерін» [5, 21] ғана алады. Демек, оқымысты ақын тарихи жазбалар мен аңыздық деректердің қисыны келген нұсқаларын іріктеп таңдаған. Сондықтан ақынның пайымынша, қазақ жұрты Шибан Әбілқайыр билігіне дейін Ноғай ханнан бөлініп, Әз-Жәнібек ханның билігімен ел болып қалыптасқан: «Біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Әз-Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде қырғыз-қазақ атанған елміз» [5, 21].

Ноғайдан бөлініп шыққан Әз-Жәнібектен бергі кезеңде айтылатын «шынды-өтірікті» сөздерінің ішінен шежіре кітаптардың сөзіне «анықты дегенін һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін» ғана алған Шәкәрім ақын Жошы ұлысындағы хандардың билігін тізбелей келе, қазақ хандарының Шайбан Әбілқайырдан бөліну оқиғасы туралы былай дейді: «... Сол кезде Шибан нәсілінен Әбілқайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да қарамай, өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын билеп тұрды. Сонда қазақтың ханы Әз Жәнібек хан еді, Әбілқайырға қарап тұрушы еді. Әз Жәнібектің шын аты Әбусағид еді. Тоқай-Темір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Әз Жәнібек хан немере інісі Шахкерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоғлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады: «Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан «Ақжол» атаныпты және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Әз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас

қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Әз Жәнібек хан өкпелеп кеткені біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?» деген сөз – Дайырқожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қыдан тайшы деген кісінің сөзі. Аты – Қыдан еді, «тайшы» деген – өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қотан ақын дейтұғыны осы және бұл сөзге бір дәлел арғын Жанак ақынның уақ Жарқын биге айтқан өлеңі. Жарқын би: «атаңда ақындық бар ма еді?», - дегенде, Жанак ақын айтыпты:

Алашта Арғын аға туған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек» [5, 22-23].

Шәкәрімнің жазба туындылар мен аңыздық деректерге сүйене жазған симбиоздық сипаттағы пікірі өзі ұстанған тарихи деректер мен ел арасында айтылатын ескі сөздерді салыстыра зерттеу арқылы қисынды ой беру ұстанымымен үндес келіп тұр, яғни оқымысты тарихшы өзіне таныс жазба деректерге халықтық аңыздың баяндауын қосады. Бұл орайда, шежірешіге З. Бабырдың «Бабырнама» атты мемуарлық шығармасы мен М. Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты тарихи еңбектері таныс болғандығы кітаптың кіріспе сөзінде жазылған ақпараттан тануға болады [5, 22-23]. М.Х.Дулатидың туындысында Керей мен Жәнібек бастаған Жошы ұрпақтары Шайбан Әбілқайырдан бөлініп, Моғолстанға көшіп кеткен оқиғасы бандалады [6, 272-247].

Тарихи зерттеулердің көкжиегімен қарағанда, ХҮ ғасырдың орта шенінде Әз-Жәнібек пен Шахкерейдің Жошы ұлысынан бөлініп, Шағатай ұлысына көшіп кету оқиғасының Шыңғыс империясының әр жерінде жиі көрініс алған типтік оқиғалардың бірі болатын. Бұл көрініс хандық билігі (бір орталыққа бағынған билік) ру-тайпалық бірлестіктердің бірігуіне негізделген көшпелі мемлекеттердің тарихтың белгілі бір кезеңінде күшейіп, одан кейін әлсіреп, күйреу шындығына жақын. Еуразия кеңістігіндегі көшпелі мемлекеттердің тарихын зерттеуші ғалымдар көшпелі хандықтың күшеюі мен ыдырауын адам саны мен материалдық ресурстары күшейген жекелеген тайпалардың жетекшілік роль алып, олардың хан билігіне ықпалының күшеюіне байланысты және тайпа көсемдерінің бір ханның маңына жиналу немесе одан бөлініп кету нәтижесінде жүзеге асатынын саяси құбылыс екенін жазады. Рубасы билердің хан жанына жиылуымен құрылатын көшпелі хандықтан сол билер өзіне қатысты руларды бөліп алып кете бастаса, онда ол елден бақ тая бастайды. Бұл көріністі Жошы ұлысының, Қазақ хандары Керей мен Жәнібекке саяси пана берген Моғолстанның да тарихынан көптеген мысалдар келтіруге болады. Олар тарихшы ғалымдардың зерттеулерінде егжей-тегжейлі талданған.

Шайбан Әбілқайыр билеген көшпелі Өзбек ұлысының ыдырауына бірлестіктегі өзге Шыңғыс тұқымдарының билік үшін таласы мен оларды қолдаған жекелеген рубасы билердің сепаратистік әрекеттерінің әсері болғандығы сөзсіз. Тарихи шындық болмысымен қарайтын болсақ, хан жанындағы саяси күш пен материалдық байлыққа, адам ресурсына ие тайпа көсемдері тарапынан саяси қолдау болмағанда және олардың соңына ерген ел болмаса, Керей мен Жәнібек Шайбан Әбілқайырдан бөлініп Моғолстан билеушісінен пана таба алмас еді. Демек, Арғын руының биі Дайырқожаның құнын даулаған хан Жәнібектің бас билеуші тарапынан әділ шешім таппағандықтан елін бөліп алып кетуі - сол кезеңдегі тарихи шындықтың болмысынан алшақ кетпеген.

Ал сол тарихи оқиғаға құн даулаған сюжеттік арна қосып, кейіпкерлер қатыстыра отырып баяндалған аңыздық бөлікте мынадай түрлі-түсті (палитралды) фольклорлық сарындар мен реңдік бояулар бар:

1. Тарихи оқиғардың мезгілін шатастыру (фольклорлық анахронизм). Шәкәрімнің жазуынша, Әз-Жәнібек қазақ жұртын Ноғай ханнан бөліп алып кеткеннен кейін біршама уақыт Жошы ұлысының шығыс өлкесін билеген Шайбан Әбілқайыр ханға қарайды. Бұл, сөз жоқ, фольклорлық анахронизм көрінісі. Себебі Ноғай Ордасының күйреуі – Шайбан Әбілқайыр хан 40 билік жүргізген Өзбек хандығынан соң бірнеше ғасырдан кейін орын алған

тарихи оқиға. Бұл туралы қазақ жұрты арасына кең тараған Ноғай мен қазақтың айырылуы туралы тарихи өлең-жырлар (Ор орманы күйген күн, Орманбет хан өлген күн), «Ел айырылған» күй аңызы сынды фольклорлық туындылар сақталған.

2. Кезбе қаһарман. Аңызда түркі тектес халықтардың эпостық жырларына ортақ кейіпкер, сюжеттік генезисі XIV ғасырда Жошы ұлысында болған оқиғаларға жетелейтін, «Қырымның қырық батыры» циклды эпосының қаһарманы, «Ер Едіге» жырындағы «тоғыз батырдың» бірі Қарақыпшақ Қобыландының тарихта нақты орын алған Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысынан бөлініп кету оқиғасында жүруі, яғни «фольклорлық кезбе кейіпкердің» кездесуі. XX ғасырдың басында Қобыланды батыр жыры туралы бірнеше зерттеу еңбек жазған Ә.Бөкейхан Қобыланды батыр бейнесіне қатысты көріністерді арнайы талдай келе: «...Жоғары жазғанымнан анық болар: «Қобыландыда» ақын қосқан тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз «Қобыландыда» аз көрінеді» [4, 135-138], - деп жазады. Зерттеушінің бұл пікірі фольклорлық шығарманың тарихқа қатыстылығы турасында айтылғаны сөзсіз.

3. Күн дауы (Түркі жұртына ортақ эпос қаһарманы Қарақыпшақ Қобыланды батырдың жазаға тартылмауы). Ағалы-інілі Өз-Жәнібек пен Шахкерейдің Әбілқайыр ханнан бөлінуіне себеп болған нақты оқиға – Жәнібек ханға сүйікті Арғын биі Дайырқожаны Қарақыпшақ Қобыландының өлтіруі. Дайырқожаның құнын даулағанда Шайбан Әбілқайыр әділ шешім бермей, хан-сұлтандар өздеріне қарасты қазақтарды бөлек алып, «Шағатай нәсіліндегі Есен Бұға баласы Тоғлуқ Темірханға» көшіп кетуі;

4. Тарихи жазбалар мен аңыздық деректердің қосарлануы (симбиозы). Аңызда орта ғасырлық түркі-моңғол жазбаларындағы және қазақ шежірелік аңыздарында әртүрлі фонетикалық ауытқулармен аталатын Қодан, Дайыр (кожа) сынды кейіпкерлер есімдері, олардың іс-әрекеттері баяндалады;

5. Ғұрыптық фольклор үлгісі. Оқиғаның желісіне жоқтау жыр еніп, Қытан (бүгінгі әдебиеттануға Қодан деп орнықты – авт.) тайшыдан қалған «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным?» деп келетін жыр жолдары оқиға сюжетіне арқау болады. Қазақ фольклорында атақты жыраудың салттық жоралғыны орындайтын көріністер жиі кездеседі [7, 186-189].

6. Ақындар айтысы. Арғын Жанақ ақынның уақ Жарқын биге арғын тайпасының түп атасы Қодан туралы айтқан өлеңінің үзіндісінің ұсынылуы.

Қазақ аңызы түркілік эпос қаһарманы Қобыландыны, нақты тарихи тұлғалар Шайбан Әбілқайырды, қазақ хандары Керей мен Жәнібектерді және ертеден жырланып келе жатқан «шежірелік аңыздарында Үш жүзді құрған бидің бірі ретінде саналатын Қодан мен Арғын руының түп атасы Дайырқожа сынды аңыздық кейіпкерлерді бір оқиғаның маңына жинаған. Фольклортануда мұны «сюжеттік тұтастану құбылысы» деп атайды.

ТАЛҚЫЛАУ

Фольклордағы сюжеттік тұтастану әр кезеңде болған оқиғалар мен өмір сүрген кейіпкерлерді бір оқиғаның сюжеттік желісіне жинақтайды. Бұған мысалдар өте көп. Ал біз сөз етіп отырған аңыздағы жинақтау – сол тұстағы шежірелік және аңыздық деректермен құпталатын, орайы келетін қисынды көрініс болып шыққан. Себебі, біріншіден, халық жадында туысқан ноғай мен қазақтың бөлінуі туралы тарихи өлең-жырлар, «Ел айырылған» атты күй аңызы бар. Күйдің кіріспе бөлігінде айтылатын тарихи жырдың бір үзіндіде Қарақыпшақ Қобыланды екі елдің-қазақ пен ноғайдың айырылуына себеп болған кісі. Қазақ жыр аңыздары:

Ноғайлының ну елі,
Күңіренді, қайғырды.
Қарақыпшақ Қобыланды,
Қара орыннан айырды.
Ел қанаты қайырылды, - деп жырлайды.

Екіншіден, біздіңше, қазақ аңыздары сол тарихи жырдағы «Қара Қыпшақ Қобыландының елді қара орнынан айырып, ел қанатының қайырылу» оқиғасының мән-жайы ретінде Дайырқожаның Қобыландының қолынан қаза табуы деп жалғастырады. Оның құнын даулаған Әз-Жәнібек қазақтарды бөліп алып кетіп, содан бауырлас халық екіге айырылады. Осылайша, жыр мен аңыз бір-бірін толықтырып, сюжеттік шығармаға айналады. Ал жоқтау жырдағы «Адасқанын жолға салдық // Бұл ноғайлы елінің» деген жыр жолдары – қазақ пен ноғайдың біртұтас ел болғанының нышаны.

Үшіншіден, аңызға қазақ шежірелік деректеріндегі «Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы (Қаракыпшақ –авт.) ашуланшақ келеді» [8, 36] деген қазақтың ескі сөзінің танымы енген.

Бұған қоса, аңыздағы Қодан тайшы мен Дайырқожа – түркілік эпос қаһарманы Қаракыпшақ Қобыланды сынды аса танымал кісі болмаса да, қазақ шежірелік аңыздарында тұрақты аталып отыратын кейіпкерлер. Қазақ шежірелік аңыздарының бірінде Құтан (Қодан) – Арғын руының арғы атасы. Оны қазақ жыр-аңыздары «сөзге ұста болған ақын кісі» және Үш жүздің құрылуына атсалысқан үш бидің бірі деп таниды.

Қодан (Қотан, Құтан) атты кісінің шежірелік аңыздық кездесуі кездейсоқтық емес. Мысалы, орта ғасырлық түркі-парсы, моңғолдық тарихи еңбектерде «Қотан» (Қоңқотан) деп аталатын ру аты және сол рудан тараған Дайыр кісі есімдері туралы деректер кездеседі. Сонымен қатар онда Қаракыпшақ Қобыландының қолынан баласы Дайырқожа өлгенде Қодан тайшының қайғыланып, зар төгетін көрінісіне ұқсас оқиға сюжеті кездеседі. Ол Шыңғыс хан мен оның ордасындағы беделді кісінің арасында болған оқиғалардың бірінде орын алған. Онда Шыңғыс ханның алдында қастықпен өлтірілген баласын жоқтап, күштінің әлсізге көрсеткен зорлығына қайғырып, жоқтау жыр айтқан кейіпкер бар. Оның есімі – Менілік (Мөңілік)², руы – Қоңқотан (Qongqotat). Ол – Шыңғыстың әкесі Есукейдің інідей болған досы, өз әкесі – Чирқа (Сарақа).

Татарлардың қолынан уланған Есукей өлер алдында оны қайын жұртына тастап кеткен Темучинді алдыруға жұмсайды және оған артында қалып бара жатқан әйелі мен балаларын аманат етеді [9, 14-15]. Бұл оқиғаны «Моңғолдың құпия шежіресі»³ былайша суреттейді: «Чағам (бала-шаға деген сөзді еске түсіреді – авт.) менің Менілік, ұлым кішкентай еді. Менің ұлымды-Төмучинді күйеулікке қалдырып, қайтып келе жатқанда, жол бойында татар адамдары тойлатып жатыр екен. Шөліркеп түсіп едім. Өштелдім. Ішім жаман ауырып тұр. Қаршадай қалған бауырларыңды, жесір жеңгелеріңді қалай асырауды сен біл. Ұлым Төмучинді тез барып алып кел. Чағам менің, Менілік!» [8, 52].

Менілік Темучинді елге алып келгенше, Есукей батыр қайтыс болады. Жетім қалған Темучин жерге етпетінен құлап жатып, қатты қайғырғанда, Қоңқотанның Чирқасы оны былайша жұбатады:

«Табан балық сықылды, неліктен
Табансыз қайғырасың, сен
Тұғұрға шерікті бекітейік деп,
Келіскеніміз қайда?!
Теңбіл балық сықылды, неліктен
Діңкенді құртып қайғырасың, сен
Нармай ұлысты құрайық деп,
Келіскеніміз қайда!» [10, 53].

Менілік мезгілсіз қайтқан досының аманатын орындап, жетім қалған Есукей балаларына өгей әке ретінде болып, оларға көп жақсылықтар жасайды. «Менілік ечеке, – деп жазады

² Моңғол жазба ескерткіштерінің қазақша нұсқаларында бұл кісінің есімі бірде Менілік, бірде Мөңілік деп беріледі. Орта ғасырлық түркі жазбаларында – Мүңлік. Ағылшын тіліндегі аудармасында – Mōnglik. Біздер қазақ тіліне аударылған нұсқаларды бөліп-жармай пайдаландық -авт.

³ Моңғол жазба ескерткіштері қазақ тіліне бірнеше том болып аударылды. Біздер мәтіндерді сол аудармалардан алуды жөн санап отырмыз - авт.

«Түрік шежіресі», – Шыңғыс ханның қызметінде болды. Оның анасын алғанда, Шыңғыс он үш жаста еді. Сол уақыттан өзі өлгенше соғыста да, жақсы күндерде де, жаман күндерде де оның қасынан ажырамай, оның қызметінде болды. Отырғанда да ханның оң жағында басқалардан жоғары отырар еді» [11, 41]. «Ечеке», Әбілғазының жазуынша, «ата» деген ұғымды білдіреді [11, 41].

Шыңғыс пен Жұмақа арасына өшпенділік туып, анда болған достар жау болып ажырағанда, Қоңқотандық Менілік (Мөңілік) жеті ұлымен Шыңғысқа қосылады [12, 149]. Шыңғыс хан тағына отырғанда, оны мыңбасы етіп бекітеді [12, 258]. Уақыт өте келе Есукей ұрпағына қамқоршы өгей әке Меніліктің өз бауырынан өрбіген жеті ұлы мен Шыңғыстың інілері арасында өшпенділік туындайды. Олар бірде Шыңғыстың бауыры Қасырды соққыға жықса [10, 209], енді бірде Отчығынды қорлайды [10, 212-213]. Ақырында Қоңқотан Менілік әкей жеті ұлын ерітіп Шыңғыстың үйіне келеді. Сол кезде Отчығын өзін қорлаған Меніліктің баласы Теб-теңгірмен үй ішінде күресе жөнеледі. Теп-теңгірдің малақайы от басына түсіп қалады. Менілік әкей малақайды алып, қайғырып, дұға оқып, қойнына тығады. Шыңғыс қаған оларға сыртқа шығып күресіндер дейді. Отчығын Теб-теңгірді сыртқа алып шығып, күні бұрын өзі дайындап қойған үш палуанын жауып жібереді. Олар Теб-теңгірдің арқасын сындырып өлтіреді [10, 209-214].

Үйге қайта енген Отчығын былай дейді: «Теб-теңгір мені аяққа жығылтқан еді. Күш сынасайық десем көнбей, сылтауратып жатып алды. Алдамшы нөкер екен!», - дегенде, Менілік әкей не болғанын сезіп, көзінің жасын төгіп:

Тайр етүкенді
Томпақтай болған кезден,
Теңіз дариялары
Бұлақтай болған кезден,
Бірге қайнасқан едім! [10, 214], - дейді.

Аталған жыр үзіндісінде Менілік ечеке Шыңғысқа кішкентай кезінен қамқор болғанын, оған жақсылықтар жасағанын мегзеп тұр. Жырдың осы ұғымдағы мазмұнын «Моңғолдың құпия шежіресінің» екінші бір нұсқасынан да көруге болады. Онда Мөңілік қарияның көз жасы мынадай жолдармен берілген:

Жауыр болған Өтүкенді
Жалпақ болғаннан бері,
Теңіз суы
Бұлақ болғаннан бері
Нөкерлестім мен [12, 307-308].

Қарияның көз жасын төге отырып о бастағы моңғол жұртының кішкентай Өтүкеннен үлкен елге айналған ұзақ жолын және теңіздің бұлақтан құралатын ұзақ мезгілді тұспалдай келе, «нөкерлестім» дегені – жеті баласымен Шыңғысқа ертеден қосылып, сенімді дос болғандығынан мегзегендігі. Олай болса, Қоңқотандық Менілік (Мөңілік) ата – өзі қамқорлық жасаған кісіден әділдік таппай, жақсылықтың орнына қастық, зорлық көріп, соған қайғырған жан. Осыған ұқсас көріністі Дайырқожа өлгенде Қодан тайшы да қайталайды. Оның «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!?» деп жырлауы – зорлықтан шыққан зар.

Екі сюжет арасында мынадай параллельдер бар:

Біріншіден, қапыда баласынан айырылған Қоңқотандық Менілік әкей Шыңғысқа істеген жақсылығын айтып өкіне жыласа, «сексеннен асып тоқсанға таянған» Қодан тайшы Ноғайлы еліне көп қамқорлық жасағанын тілге тиек етіп зарлайды:

Қарақыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
Тұралмастай үзілді ме жұлыным.
Адасқанын жолға салдық
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ

Жалғыз күнде құрыдың!
Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!

Қоңқотандық Меніліктің Шыңғыс ханға көрсеткен қамқорлығы мен Әбілқайырдың жанындағы Қодан тайшының Ноғайлы жұртына қамқоршы болған бейнесі және олардың бастарынан өткізген оқиғалары (балаларының қапылыста қаза туып, зорлықшыларға өзі қызмет жасаған әміршінің әділ жаза қолданбауы) бір-біріне аса жақын.

Екіншіден, моңғолдық тарихи-шежірелік туындыларындағы Қоңқотан руына қатысты айтылатын оқиғалардың қазақ аңызымен сюжеттік тұрғыдан ғана емес, кейіпкерлердің аттары арасында да жақындық, үндестік бар. Моңғолдың Қоңқотан («қоңқ», Әбілғазының жазуынша, моңғол тілінде үлкен дегенді білдіреді [9, 41]) руының атауы мен қазақ шежірелері бірде «ер», бірде «бай» деп атайтын Қотан (Құтан, Қодан) есімдері, сондай-ақ Шыңғыс әскерінде мыңбасы болған Дайыр мен Орта жүз басшысы Дайырқожаның есімдері бір-біріне өте жақын. Жалпы, Қоңқотан атты рудан тараған ұрпақтардың іс-әрекеттері Шыңғыс ханның өмірі мен қызметіне қатысты баяндалатын тарихи оқиғаларда бірнеше рет аталады.

Моңғол деректемелерінде Дайыр атты кісі – Шыңғыс ханнан мыңбасылық лауазымды алған әскер басшыларының бірі [12, 258]. Дайырдың есімі қазақ хандарының жылнамашысы Қадырғали Жалайыридың жылнамасында аталып, оның Менілік ечегенің ұрпағы екендігі айтылады. «Мыңер Дайр, сол қауым қоңқутан ері. Соның барлық ұрығы Мұңлик ечигінің руымен» [13, 71], – деп жазады ол.

Қазақ аңыздарындағы Арғын тайпасының түп атасы Қодан (Құтан) «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руының, ал оның баласы Дайырқожа (оның есіміндегі «қожа» қосымша сыңары – кейінгі замандағы мұсылман дінінің әсерінен пайда болған қосымша лақап – авт.) Шыңғыстың әскерінде мыңбасы болған Дайырдың прототипі болуы ғажап емес.

Мұндай ортақ көріністердің екі халықтың мұрасында сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Бұл халықтар – бір жүйенің (Шыңғыстық билік), бір танымның (көшпенділік) шекпенінде болған жұрт.

Фольклорлық және тарихи-шежірелік жазбаларға сүйенген біздің пайымызша, қазақ аңыздарындағы Қодан тайшы мен Дайырқожа - Қоңқотан руы ұрпақтарының Шыңғыс ханға істеген жақсы істері мен араздық түскен оқиғалардың жаңғырығынан туындаған кейіпкерлер. Қодан – Қоңқотан руының бейнесі, ал Дайырқожа – сол рудан шыққан мыңбасының прототипі. Сондықтан қазақ арасында Қотан әскери басшы ретінде де айтылады. Оның әскери басшы болғаны Көтеш ақынның оны «ер» деп бағалағынан білінеді:

Сұрасаң арғы атамды - ер Құтанды,
Сұлтаны Бекәзизден ол бата алды.
Мейрамұлы, Қарашаш бір қыз туып,
Қуандық, Сүйіндік боп сонда атанды» [8, 4].

Қотанның түп бейнесінің моңғолдың аңыз, шежірелеріне тірелетіндігін айқындайтын қосымша бір белгі – оның есіміне қосарланып отырған «тайшы» деген атау. Бұл атау – моңғол-қалмақ билеушілерінің қытай тіліндегі лауазымы. Оның түркі тіліндегі мағынасы «жағымды дауыс иесі» [11, 47] немесе «ұлы бахшы» [13, 66] дегенді білдіреді. «Бахшы» түрік тілдерінде «жыршы, ақын» деген мағына да қолданылады. Басқаша айтқанда, Қодан тайшы бейнесінде қазақ фольклорында жиі кездесетін хан жанында кеңесші, ақылшы қызмет атқаратын жырау бейнесінің белгісі бар. «Моңғолдың құпия шежіресінің» дерегіне қарағанда, оның әкесі Чирқа (Шырқа) мұндай өнерден құр алақан болмаған. Жоғарыда атап өткеніміздей, Чирқа – Есукей әкесі өлгенде қайғырған Темучинге жұбату айтатын жыршы кісі.

Біздіңше, қазақ тілінде «ән, өлең-жыр айт» деген мағына беретін «шырқа» дейтін етістік мағынадағы сөз бен Шыңғысты жырмен жұбатқан Чирқа есімінің арасында мағыналық байланыс бар секілді. Бұл сөз біздің қолданысымызға моңғол тілінен дауысып келуі ғажап емес. Демек, қазақ аңызында Қоданға «тайшы», яғни жыршы деген сөздің қосарланып, оның жоқтау жыр айтып жүргені негізсіз емес. Ол – ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғайтын жырау.

Дайырқожаның өлімі Қоңқотандық Меніліктің ұлы Теб-теңірдің Шыңғыс қағанның інісі Отчиғиннің қолынан қапылыста қаза табуын елестетеді, яғни күштінің әлсізге көрсеткен зорлығы, әділетсіздігі. Мұның үстіне Менілік қария - өзі көп жақсылық жасаған кісіден қорлық көріп, соның күйігіне қайғырған жан. Күйіктен күйінген қарияның бейнесі «сексеннен асып тоқсанға таянған» Қодан тайшыда қайталанған.

Ортақ фабуланың сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Шыңғыс туралы аңыз әңгімелер қазақ арасында ертеден бері айтылып келген. Оның басты себебі – қазақ жұртын билеген хан-сұлтандар Шыңғыс тұқымынан болғандығы және сол замандағы ру-тайпалардың қазақ жұртын құрағандығының әсері. Әрине, көне аңыздың барлық детальдары жаңатырылмаған, тек жалпы сүлдесі (фабуласы) жаңартылған. Олай болса, Қоңқотан руының Шыңғыс хан тұсында атқарған қызметтері түрлі аңыздарға түсіп, халық арасына кең тараған болып шығады. Бірақ аңыздардың мазмұны «қазақыланып», түрлі өзгерістерге ұшырап, толықтырылып көне дәуірден жетіп, қайта жаңғырған жаңа шежірелік аңызға қазақ қоғамының хал-ахуалына, оның сұранысы мен танымына қарай көптеген қосымшалар қосылған. Өйткені фольклорға үнемі жаңғырып, толығып отыру тән.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ХУ ғасырдың орта шенінде қайта құрылып жатқан Қазақ ордасы халық санасында бұрынғы Шыңғыс хан құрған көшпелі мемлекеттің қайта жаңғыруы есебінде орын алған. Сол тарихи оқиғаның салдарынан көне аңыздар қайта жаңғырып, көміскеленген оқиғалар өзге мазмұнмен қайта жанданған. Көне түркі-моңғол аңыздарының жаңа оқиға тұсында жаңғыруына себеп болған нәрселер мыналар:

1. Әбілқайыр да – Шыңғыс хандай құдіретті, қаһарлы биліктің символы.
2. Қоңқотан руынан шыққан Менілік ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғаған, Шыңғыс ханға көп жақсылық жасаған жырау, қария кісі болса, Қодан тайшы – сол Шыңғыстың бір жұрты Әбілқайыр билеген ноғайлыға көп жақсылық жасаған, жасы тоқсанға таяған қарт.
3. М.Х. Дулати Шайбан Әбілқайырдан бөлінген жұртты Керей хан мен Жәнібек сұлтандар басқарды деп жазса, Шәкәрім қазақтың ханы Әз-Жәнібек еді, ол немере інісі Шаһкереймен бірге бөлініп кетті деп баяндайды. Басқаша айтқанда, «Тарих-и Рашидиде» қазақтың ханы – Керей, Жәнібек – сұлтан, ал Шәкәрімде Жәнібек те, Керей де – қазақтың хандары. Оның үстіне оқымысты ақын Жәнібекке «әз», Керейге «шаһ» лақабын қосқан және Жәнібектің шын есімі Әбусағид деп толықтырған;
4. «Тарих-и Рашиди» Керей мен Жәнібекті Моғолстан ханы Есенбұға қарсы алды десе, Шәкәрім Есенбұға баласы Тоғылық Темір ханға қарады дейді. Тарихи шындықта Тоғылық Темір – Моғолстанның ХІУ ғасырдағы алғашқы ханы. Ал Есенбұға тарихи хронологиялық ретпен санағанда, Моғолстанның 8-ші ханы.
5. М. Х. Дулати қазақ хандарының бөлек кетуін Дешті-Қыпшақта орын алған бұлғақ, сепаратистік әрекеттермен байланыстырса, қазақ аңызында Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр ханнан бөлінуіне себеп болған нақты оқиға – ханның сүйікті қазысы Дайырқожаның Қарақыпшақ Қобыландының қолынан қапылыста қаза табуына байланысты туындап, күн дауынан туындайды.

Аңыздар, шежірелік деректер арқылы қалыптасқан халықтың саяси танымында қайта құрылып жатқан Қазақ ордасы – баяғы Шыңғыс хан құрған көшпелі мемлекеттің қайта жаңғыруы. Сондықтан тарихи оқиғалар көне аңыздар қайта жаңғырып, көмескеленген оқиғалар жаңа мазмұнға ие болады. Осылайша халық аңызы Шыңғыс хан туралы шежірелерде көп айтылатын Қоңқотандық жырау-жыршылар (Чирқа мен Менілік) бейнесін Қодан тайшының бойына жинақтап, оны жаңа хандық құрып жатқан Әз-Жәнібек пен Керейдің (Шыңғыс құрған хандықты қайта жаңғыртушылар) жанынан көруге ұмтылады.

Түптеп келгенде, Шыңғыс хан мен оның замандастары туралы айтылатын көне моңғолдық аңыздардың жұқа жұрнақтары Қазақ хандығының құрылуына қатысты айтылатын

аңызға еніп, жаңа болып жатқан тарихи шындықты түрлі бояулармен қанықтырған. Оның үстіне бұл аңыз тарихи аңыздардың халықтың білімі мен тарихи танымының тереңдеуіне байланысты үнемі толықтырылып, жаңартылып отырғанына да жарқын бір мысал бола алады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің (IRN № BR 21882223) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund “Yer Zhanibek”, 2016. – 528 p.
- 2 Әбсадықов А. Моңғолдың құпия шежіресі және Қодан тайшы немесе Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным? «Шоқан тағылымы-12» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Көкшетау, 2007. – Б.153-158.
- 3 Әбсадықов А. Қазақ хандығы және тарихи аңыздар. Зерттеу мақалалар. –Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2017. – 342 б.
- 4 Букейхан А.Н. Казахи.- Астана: Типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. 2014. – 280 с.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі.-Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – 80 б.
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. – 535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. – 216 p.
- 8 Көпейұлы М.Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. 10-том. - Павлодар: ЭКО, 2013. – 490 б.
- 9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015. – 270 p.
- 10 Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. II том. Лұбсанданзан. Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын тобчы (Алтын түйін) демек-дүр. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 305 б.
- 11 Әбілғазы. Түрік шежіресі. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 208 б.
- 12 Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. I том. Моңғолдың құпия шежіресі. / Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н.Базылхан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 б.
- 13 Жалайыри Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

Материал 11.06.2024 баспаға түсті

Обида Аз-Джанибека Абулхаир-хану: историческое событие и фольклор

А.А. Абсадық¹, А.А. Баяхметова¹, Г.А. Абылкасов², А. Б. Саулембаева³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, 110000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Костанайской городской школы №23 имени М.Козыбева, Костанай, 110000, Республика Казахстан

Наряду с письменными сведениями для исследователей истории Казахского ханства важно изучение данных через устное народное творчество, т.е. фольклор. Фольклор – это народное наследие, прямо и косвенно связанное с историческими событиями и реальностью

жизни. Предания – вид народного творчества, отличающийся от других фольклорных произведений исторической ценностью и значением.

В преданиях заметны следы событий, происходивших в истории, даже в некоторых случаях сюжет исторических преданий совпадает с содержанием исторических документов. Именно поэтому предания, на необходимом уровне, рассматриваются и как источники исторических сведений. В фольклоре казахского народа кроме цикловых преданий, связывающие создание Казахского ханства с мифическим героем Алаша-ханом, встречаются народные предания, повествования которых соответствуют историческим событиям. Одно из таких преданий рассматривается в исследовании Шакирима Кудайбердиулы «Родословная тюркских, киргизско-казахских, ханств». Повествование называется «Обида Аз-Жанибека на Абулхаир-хана».

Историзм данного предания соответствует письменным сведениям об отделении Керей и Жанибека от Шайбана Абулхаира с целью основания отдельного ханства, но события этой истории раскрываются традиционными фольклорно-художественными штрихами, применением устойчивых сюжетов и мотивами фольклорного анахронизма. Именно поэтому возросла ценность исторического события, углубляющее исторические познания слушателя о стране и затрагивающие его чувства посредством эстетического произведения словесного искусства. Поэтому изучение данного произведения с точки зрения фольклорного материала помогает выявить различия между исторической действительностью и историческим познанием народа.

Ключевые слова. казахское ханство, фольклор, историческая действительность, Керей-Жәнібек, Кодан тайшы, скорбный плач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund «Yer Zhanibek», 2016. –528 p.
- 2 Абсадыков А. Тайная история монголов и Кодан тайшы или Зачем ты связался с Кобыланды батыром, мой сын? Материалы международной научно-практической конференции «Валихановские чтения-12». Кокшетау, 2007. – С.153-158. [на казахском языке].
- 3 Абсадыков А. Казахское ханство и исторические предания. Исследовательские статьи. -Алматы: Издательство «Айғаным», 2017. - 342 с. [на казахском языке].
- 4 Букейхан А.Н. Казахи.- Астана: Типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. 2014. –280 с.
- 5 Кудайберды-улы Ш. Родословная тюрков, киргиз-казахов и династии ханов. - Алматы: Казакстан-Сана, 1991.–80 с. [на казахском языке].
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. –535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. – 216 p.
- 8 Копейули М.Ж. Сборник сочинений в 20 томах. Том 10. - Павлодар: ЭКО, 2013. -490 с. [на казахском языке].
- 9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015.-270 p.
- 10 Монгольские источники по истории Казахстана. Том II. Лубсанданзан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005.-305 с. [на казахском языке].
- 11 Абулгазы. Родословня тюрков. – Алматы: Ана тілі, 1992.–208 с. [на казахском языке].
- 12 Монгольские источники по истории Казахстана. Том I. Сокровенная история монголов. – / Транскрипция старого монгольского языка, научно-смысловой перевод и пояснения Н. Базилхана. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 с. [на казахском языке].
- 13 Жалайыри К. Сборник летописи. -Алматы: Казакстан, 1997.–128 с. [на казахском языке].

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2024

Az-Janibek's annoyance with Abulkhair Khan: historical event and folklore

A. A. Absadyk¹, A. A. Bayakhmetova¹, G. A. Abylkasov², A. B. Saulembayeva³

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, 110000, The Republic of Kazakhstan

²Kokshetau University named after. Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Kostanay city school No. 23 named after M. Kozybaev, Kostanay, 110000, The Republic of Kazakhstan

For researchers of the history of the Kazakh Khanate, it is essential to explore not only written records but also oral folk traditions, particularly folklore. Folklore, as a form of cultural heritage, is intrinsically linked to historical events and the realities of daily life. Legends, a significant genre within folklore, stand out due to their historical relevance and cultural significance. These narratives often preserve traces of actual historical occurrences, with some legends even aligning with the content of historical documents. As a result, legends are considered valuable sources of historical information when examined in the appropriate context.

The Kazakh people's folklore includes cyclical legends that connect the establishment of the Kazakh Khanate with the mythical figure of Alasha-Khan. Additionally, there are folk legends that reflect historical events, one of which is discussed in Shakirim Kudaiberdiuly's study 'Genealogy of Turkic, Kyrgyz-Kazakh Khanates'. This particular legend, "Az-Janibek's Annoyance with Abulkhair Khan," corresponds to the historical separation of Kerey and Zhanibek from Abulkhair to establish an independent khanate. The story, however, is presented through the lens of folklore, incorporating artistic embellishments, established motifs, and folklore anachronisms.

The historical significance of the event is enhanced within the legend, deepening the audience's understanding of the country's past while evoking emotional engagement through the aesthetic elements of oral art. Thus, studying this narrative from a folklore perspective not only uncovers the nuances between historical facts and the public's historical perceptions but also illuminates the way these events are shaped and transmitted through cultural memory.

Key words: Kazakh khanates, folklore, historical reality, Kerey-Zhanibek, Kodan taishy, mournful cry.

REFERENCES

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund "Yer Zhanibek", 20167-528 p.
- 2 Absadykov A. The secret history of the Mongols and Kodan taisha or Why did you contact Kobylandy batyr, my son? Materials of the international scientific and practical conference "Shokan-training-12". Kokshetau, 2007. . – P.153-158. [in Kazakh].
- 3 Absadykov A. Kazakh Khanate and historical legends. Research articles. -Almaty: Aiganym Publishing House, 2017. -342 p. [in Kazakh].
- 4 Bukeikhan A.N. Kazakhi [Kazakhs].- Astana: Tipografiya ENU imeni L.N. Gumileva. 2014.- 280 p. [in Kazakh].
- 5 Qudaiberdiuly SH. Turik, qyrqyz-qazaq ham khandar shejiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khan genealogy].-Almaty: Qazaqstan-Sana, 1991.–80 p. [in Kazakh].
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. –535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020.-216 p.
- 8 Kopeiuly, 1993 - Kopeiuly M.J. Qazaq shejiresi [Kazakh genealogy]. - Almaty: Jalyn, 1993.- 76 p. [in Kazakh].

- 9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015.-270 p.
- 10 Qazaqstan tarihy turaly mongol derektemeleri [Mongolian sources on the history of Kazakhstan]. II tom. Lubsandanzan. Ejelgi handar negızın salgan torelık josygynyn tuyndylaryn qurastyryp, tuindegen Altyn tobchy (Altyn tuin] demek-dur. - Almaty: Daik-Pres, 2005.-305 p. [in Kazakh].
- 11 Abilgazy. Turik shejiresı [Turkic chronicle]. - Almaty: Ana tılı, 1992.-208 p. [in Kazakh].
- 12 Qazaqstan tarihy turaly mongol derektemeleri [Mongolian sources on the history of Kazakhstan]. I tom. -Almaty: Daik-Pres, 2006.-400 p. [in Kazakh].
- 13 Jalaiyri Q. Shejireler jinagy [Chronicle collection]. - Almaty: Qazaqstan, 1997.-128 p. [in Kazakh].

Received: 11.06.2024

FTAMP 17.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp194-206](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp194-206)

П.Қ. Бисенбаев¹, С.Б. Тілеубаев¹, А.М. Ибрагим¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

«ЖАСАУЫЛ ҚЫРҒЫНЫ» ДАСТАНЫНЫҢ НҰСҚАЛАРЫ: ТАРИХИЛЫҒЫ ЖӘНЕ КЕЙІПкерлер Әлемі

Тарихи-фольклорлық үлгілерде ХІХ ғасырдың орта шенінде орын алған Жасауыл қырғыны оқиғасының әртүрлі нұсқалары сақталған. Мақалада ел ішіне кең тараған сондай жыр-әңгімелер негізінде жазылған Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» дастанының нұсқаларына тән ерекшеліктер жайы сөз болады. Нақтылай түссек, бір автордың қаламынан туғанымен, екі бөлек уақытта жазылған қос нұсқаның сюжеттік желісінде, кейіпкерлер әлемінде, тартыс сипатында, көркемдік кестесінде, тарихи шындыққа қатысы мен идеялық мазмұнында кездесетін айырмашылықтардың түпкі себебі ашылады. Шағын зерттеуде баспа бетін көрмеген сирек қолжазбалар мен әлі ғылыми айналымға түсе қоймаған тың деректер мол кездеседі. Сонымен бірге өткен ғасырдың 50-жылдарынан бері қарай Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеуге тыйым салынған кезде «Жасауыл қырғыны» дастанының хан Кененің «қылмысын» әшкерелейтін шығарма ретінде кеңестік идеология құралына айналғаны да авторлар назарынан тыс қалмайды. Мақалада ел басынан өткен күрделі кезеңнің сипаты мен саяси қақтығыстар сыры да айқындалады.

Кілт сөздер: нұсқа, жанр, кейіпкерлер әлемі, сюжет, тартыс, ақын, бейне, фольклор, автор.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына тікелей қатысы бар әртүрлі оқиғаларды өзек еткен тарихи-фольклорлық үлгілердің көркемдік кестесі, идеялық мазмұны, олардың тарихи негізі мен жанрлық сипаты жайындағы мәселелерге қалам сілтеген ғалымдар аз болған жоқ. Мысалы, ХХ ғасырдың 20-жылдары Х.Досмұхамедов Кенесары туралы жыр-аңыздардың көтеріліс тарихына қатысын баяндаса, М.Әуезов Нысанбай жырының мән-маңызы жайында ой толғайды. Ұлы Отан соғысының қарсаңында Е.Ысмайылов Кенесары қозғалысына қатысты жыр-аңыздардан көлемді жинақ құрастырды. Ал Қ.Жұмалиев орта мектептің 8-9 сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» атты оқулығында Нысанбай жырау мұрасына арнайы тоқталды. «Правда» газетінде 1950 жылдың 26 желтоқсанында жарияланған

«Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақаладан кейін Б.Сүлейменов, Е.Бекмаханов, Е.Ысмаилов, Қ.Жұмалиев сынды ғалымдар сотталып, билік басындағылар қазақ оқығандарын үнемі бақылауда ұстады.

Содан кейін Кенесары қозғалысы туралы фольклорлық үлгілерді жарыққа шығару, олар туралы пікір айту егемендік алғаннан соң ғана мүмкін болды. Тарихи тұлғаларға байланысты тарихи жырлар бірталай еді. Осы орайда Кенесары қозғалысын өзек еткен тарихи мұраларға тікелей қатысты ең соңғы тұжырымдар Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев, С.Қирабаевтардың мақалаларында көрініс тапты.

Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» дастаны алғаш 1926 жылы хатқа түскен болатын. Кейін, 1950-жылдардың ішінде, Кенесары қозғалысына қатысты тарихи-фольклорлық үлгілерді зерттеп, ғылыми айналымға түсіргені үшін Е.Бекмаханов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиевтер жаппай айыпталып жатқанда, «Жасауыл қырғыны» дастаны Кенесары-Наурызбай қылмысын әшкерелейтін бірден-бір шығарма ретінде қайта жазылды. Көпшілік оқырманға мәлімі – осы нұсқа. Біз Н.Ахметбеков қаламынан тұған бір жырдың екі нұсқасына тән ерекшеліктерді және аталмыш нұсқалардың өмір шындығына қатысын таратып көрсетуді жөн көрдік.

КІРІСПЕ

Дастан – көне тамыры бар, әртүрлі мәдениеттерде, соның ішінде күрдтер, әзірбайжандар, түріктер, ирандықтар және басқа халықтардың мәдениетінде кең таралған халық эпостық поэзиясының жанры. «Жасауыл қырғыны» дастаны ХХ ғасырдың 50-жылдары жарық көргенімен, арнайы зерттеу объектісі болған емес. Негізінен, Кенесары қозғалысын айыптайтын шығармалар қатарында аталып жүрді. Мақаланы дайындау барысында тарихи есімдер мен олардың тарихи шынайылығы, белгілі тарихи оқиғалардың жырдағы көрінісі, тарихилық аясындағы сюжеттік құрылым, т.б. мәселелерді өзара байланыста алып, жүйелі түрде тексере келе, «Жасауыл қырғыны» жырының тарихи негіздерін анықтап, көркемдік ерекшеліктерін айқындауды мақсат тұттық.

Бұл мақала негізіне «Жасауыл қырғыны» жырының әр жылдарда хатқа түскен екі нұсқасын арқау еттік. Зерттеу барысында мысалға келтірілген жыр үзінділері Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. «Жасауыл қырғыны» жырының алғашқы нұсқасы оқырман қауымға енді ғана танылып жатыр. Бұл мақала – ескі мұраны оқырманға таныту, ғылыми айналымға түсіру саласында жасалуға тиіс үлкен шаруаның бірі.

«Жасауыл қырғыны» дастаны және оның тарихилығы, кейіпкерлер әлемі тақырыбы осы себептерге байланысты өзекті болып қала береді. Тарихи және фольклорлық үлгілерде он тоғызыншы ғасырдың ортасындағы Жасауыл қырғынының әртүрлі нұсқалары сақталған. Мәселен, Н. Ахметбековтің халық арасында кең тараған поэтикалық әңгіме негізінде жазылған «Жасауыл қырғыны» поэмасы нұсқасының ерекшелігіне екі бөлек уақытта жазылған екі нұсқаның сюжеттік желісі, кейіпкерлер әлемі, тартыс сипаты, көркемдік өрнегі, тарихи шындыққа қатысы мен идеялық мазмұнының өзгешелігінің түпкі себебі ашылады. Шағын зерттеуде баспада жарияланбаған сирек қолжазбалар мен әлі ғылыми айналымға түспеген тың деректер де қарастырылады.

Жасауыл қырғыны оқиғасына қатысы бар мұрағат деректері ұсынатын құжаттарда да қайшылықтар кездеседі. Демек бұл қатардағы маңызды дүниелерді назардан тыс қалдырмай зерттеу нысанына айналдырып, көркемдік сипатын, тарихи негізін ашып отыру парыз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Нұрхан Ахметбеков шығарған «Жасауыл қырғыны» дастанының екі нұсқасының айырмашылықтарын айқындап, өмір шындығына қатысын зерттеудің өзі тарихи-салыстырмалы талдауды, жүйелі зерттеуді талап етеді. Мақалада қаралған проблемалардың басым бөлігі кешенді мәселелердің қатарына жатады. Шығарманың сюжетіндегі өзгерістерді,

оның құрылымдық сипатын, образдар жүйесін зерттеу дегеніміздің өзі кешенді зерттеу әдісінің басты принципі болып табылады. Осы жайларды ескере келгенде, «Жасауыл қырғыны» дастанының нұқаларының тарихи негізін зерттеуде мына әдістер қолданылады деп білген жөн: тарихи-салыстырмалы әдіс, жүйелі зерттеу әдісі, кешенді зерттеу әдісі. Оларды пайдалануда ғылым пәндерінің, ғылыми-зерттеу әдістерінің тоғысуы ескеріледі. Дастанның тарихи шындықты бейнелеудегі маңыздылығына шынайы тарихи фактілердің суреттелетіндігін тілге тиек етеміз. Әдебиет пен тарихтың арасында үлкен байланыс бары мәлім. Осы негіздемені негізге ала отырып, дастандағы тарихи оқиғалар зерттеу нысаны болмақ. Дастанның ішкі мазмұнына үңілерден бұрын сол кездегі тарихи оқиғаларға байланысты ресми құжаттар мен жазбалар назарға алынады. Сондай-ақ, зерттеу мақсатына жету үшін баспа бетін көрмеген сирек қолжазбалар мен әлі ғылыми айналымға түсе қоймаған тың деректер қолданылды. Мәселен, «Байтабын қызының жоқтауы», Қ.Қараевтың «Топжарған», О.Шипиннің «Жеті батырдың тарихы» сияқты мұрағаттарда сақталған мұралар – оқырман қауымға беймәлім дүниелер.

Белгілі бір деңгейде зерттеу тақырыбындағы «тарихилық» және «кейіпкерлер әлемі» туралы сөз қозғағанда, бұл дастанға тиек боп отырған оқиғалар тарихи және мәдени контекстті зерттеуді, сондай-ақ кейіпкерлердің жеке басын, уәждерін және қарым-қатынасын талдауды қамтуы мүмкін. Міне, осы тақырыпты зерттеу үшін қолдануға болатын материалдар мен әдістемелердің мысалдары: 1) Тарихи әдіс: Дастандар көбінесе этникалық дәстүрімен байланысты болғандықтан, халықтың сол уақыттағы мәдениеті мен тарихы туралы зерттеулер. Осы эпостық поэзия туған өлкедегі қоғамдық-саяси жағдайлар туралы басылымдар мен мақалалар. 2) Әдеби сын: Осы дастанға арналған бұрынғы зерттеулер мен сыни еңбектерді талдау. Басқа дастандық немесе эпикалық шығармалармен салыстырмалы талдау жасап, ортақ белгілер мен бірегей белгілерді анықтау. 3) Мәтіндік талдау: Құрылымын, стилін, метафоралар мен бейнелердің қолданылуын ескере отырып, «Жасауыл қырғыны» дастаны мәтінін герменевтика бойынша түсіндіру. Негізгі сюжеттік нүктелер мен кейіпкерлерді анықтау және талдау. 4) Социологиялық талдау: Кейіпкерлердің әлеуметтік және мәдени рөлдері мен олардың қарым-қатынасын зерттеу. Оқиғалар барысы мен кейіпкерлердің мінез-құлқына әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың әсерін талдау.

НӘТИЖЕЛЕР

«Жасауыл қырғынының» бастапқы нұсқасында өмірде орын алған тартысты оқиғалар нанымды, көркем шешім тапқан. Бұлай болуының себебі Нұрхан ақын оқиға болып өткен Торғай өңірінде туып өскен, Жасауыл қырғыны оқиғасын көзі көрген, оның егжей-тегжейін түгел білетін адамдармен тілдескен кісі. Сондықтан ақын XIX ғасыр әңгімесін жаңғырта жырлай отырып, кейіпкерлер болмысын ел ұғымына сай тарихи шындық шеңберінде сомдауға күш салады.

Осы варианттың тарихқа жанасымдылығының тағы бір белгісін ондағы жер-су аттарынан да байқауға болады. Жыланшық, Қараой, Қошалақ, Қарасай, Сыр, Сенгірдің сарлығы, Торғай, Ұлытау, Ақсу, Самсы аталатын жер-су, тау атауларының бәрі де қолмен қойылғандай дәл берілген. Мұнда ойдан шығарылған дейтіндей ештеңе жоқ.

Жыр нұсқаларының ерекшеліктері басталуынан-ақ байқалады. «Жасауыл қырғынының» алғашқы нұсқасында хан көші Ұлытауға аттанса, соңғы нұсқада оңтүстікке бет түзейді. Тарихи дерек көздері Кенесары ауылдарының 1844 жылдың күзі мен қысында Қаракұмда болғанын мәлімдейді. Жалпы 1845 жылға дейін ұлт-азаттық көтерілісінің орталығы Ұлытау, Торғай, Ырғыз, Сыр аралығы болғаны белгілі. Ендеше жыр желісіндегі деректер тарихи шындықтан алшақ емес. Жыр хан көшінің бағытын, уақытаның өткен уақытын дәл көрсетеді. Соңғы нұсқада хан Кененің Наурызбайды Барақ пен Баспақ сордан күтіп алып әрі қарай Ақсу, Самсы аспақ ойлары әшкере болады. Дегенмен осы айғақтың өзі де Кенесары қолы соғысқан атыратыптың аумақтылығын аңғартады.

Жалпы «Жасауыл қырғыны» жырының 1926 жылғы вариантының кіріспе бөлімінде Кенесарының кедей-кепшікке менсінбей қарайтын үстем тап өкілі екендігі сөз болады. Ақын өзіне таныс өңірдің табиғатын суреттей отырып, тарихи-этнографиялық фонның астарында Кенесарының Қошалақ, Қарасайды жайлап, елден сый-сыйапат алып, алысқа барымташылар аттандырып көп жылқы иемденгенін айтып үлгереді. Осы шағын деталь арқылы халық үстінен күн көрген тойымсыз хан тұқымының болмыс-бітімін кескіндемек болады. Хан Кене шығармадағы негізгі оқиғаларға қатыспайды, бірақ соның өзінде оның барлық оқиғаның басты ұйытқысы екенін аңғармау мүмкін емес.

Сонымен хан көші Торғай өңірінен ұзап кете барады да, Наурызбай бастаған жүз жігіт зекет жинамақ болып Алшын Жаппас руының келуін күтіп қала береді.

Наурызбай төре Жаңабыл Төлегеновке қарасты Жаппас руынан зекет жинауға Байтабын батырды жұмсай отырып: «Онда барғанда жұртты ұйытар сөзіңді ақылға, насихатқа негізде, ал айтқанға көнбейтіндей, айдағанға жүрмейтіндей сыңай танытса, қайтеріңді ескертіп қой», – дейді. Сонда Байтабынның Жаппастың басты адамдарын жинап айтқан сөзі мынау екен:

Бересің үшкір зекет мал басына,
Туралық етем деген алласына.
Шариғат, хан жарлығы сізге уәжіп,
Жұмсайды пақыр, міскін пайдасына.
...Жүзден – төрт, мыңнан – қырық зекет алмақ,
Ханыңның тәртібі осы берген шақтап [4, 199].

Бірақ Қоқан ханы мен Ресей үкіметіне қараған Жаңабыл ауылының ақсақалы Өтеген қария ел тұтқасын ұстаған мырзалардың Троицк шаһарына аттанып кеткенін, сол себепті Кенесары ханға зекет бере алмайтынын айтып бір жылға мәулет сұрайды. Ауыл ақсақалының хан жарлығынан бас тартып, зекет бермеуге айналғаны Байтабынның ашуына тиеді. Батыр бұл жұрттың ниеті бұзылғанын Наурызбай төреге мәлімдейді. Жаугершілік заманда қояуы кеткен істің не сөзбен, не қарудың күшімен шешілетіні мәлім. Наурызбай Жаңабылға қарасты Жаппас ауылдарының үстінен мылтық атып, ел-жұрттың зәресін алады. Көп ұзамай мән-жайды аңғарған ауыл азаматтары «жаздық, жаңылдық» деп Наурызбайдан кешірім өтініп, зекет төлемекке келісім береді.

Байтабынның Жаңабыл ауылдарына айтқан насихат сөзімен үндес мәтіндер жасауыл қырғыны оқиғасын баяндайтын басқа туындыларда да кездеседі. Мысалы О.Шипиннің «Иман батыр» жырында:

«Бір кезде Жаппас көшті Арқа жаққа,
Бағынған бір ел еді Қоқан жаққа.
Наурызбай жүз жігітпен жолын тосты,
Ол елді Кенекене қаратпаққа.
Тоқтатып, жиып алып үгіт айтты,
Бәріне Қарасай мен Қошалақта:
«Өзіміз еркімізше ел болайық,
Туып па жем болғалы қазақ сартқа?
Баланы жат бауыр қып өсірмендер,
Атаққа құр мәз болып деген датқа», – десе [9, 6],
Қашқынбай Қараев жырлаған «Топжарғанның» соңында:
«Бастығы қырық жігіттің Байтабын ер,
Наурызбай зекет ала Жаппас барды.
Бұрын да елден зекет алушы еді,
Елдерге дәулеті сай барушы еді.
Халықтан азды-көпті алғандарын
Әкеліп хан алдына салушы еді.
Кене хан әділдікпен бөлуші еді,
Жиналған ханға сарбаз, қанша нашар,

Соларға үлестіріп беруші еді», – деген жолдардың куәсі боламыз [3, 2].

Жоғарыдағы жыр мәтіндерінің құрылымында сапалы өзгерістер байқалғанымен, олардың идеялық мазмұнында пәлендей айырма жоқ. Екі автор да бұл сөздерді Жаңғабыл жұртына зекет жинай келген Кенесары жасауылдарына айтқызады. Мұны, әрине, кездейсоқ сәйкестік деп айта алмаймыз. Бұл жолдар Жасауыл қырғыны оқиғасын көзімен көрген алғашқы орындаушыдан қалған маңызды дерек болуы мүмкін. Қалай десек те, аталмыш жыр жолдары Кенесары жасауылдарының ел шабатын ниетте болмағанын көрсетеді.

Алғашқы нұсқадағы Байтабын сөзінің жыр желісіне жайдан-жай еніп отырмағаны анық. Жырды орындаушылар елден зекет жинауға келген Кенесары жасауылдарының атқарып жүрген қызметімен жақсы таныс болған. Тарихи мәліметтер жасауылдарға Қасым ұрпағына қарасты рулардың көші-қон мәселесін реттеу мен зекет, салық жинаудан басқа хан Кененің ел үшін атқарып жүрген істерінің мән-маңызын қарапайым халыққа түсіндіру сияқты жауапты жұмыстар жүктелгенін растайды. Ал жырдағы көрініс хан тапсырмасымен ел ішінен шыққан зекетшілердің қалыпты тәртіпке бағынғандығының, сонымен қатар хан ордасында дипломатиялық корпустың әбден орныққандығының дәлелі.

Әрине, Байтабын сөзінде халық қамын ойлаған Кенесары ханның ұстанымы, саяси-элеуметтік бағдарламасы көрініс тапқан. Онда елден жиналған зекеттің әскер ұстауға, оны қару-жарақпен, ат-көлікпен, тағы да басқа түрлі жабдықтармен қамтамасыз етуге қажет екендігі айтылған. Ал әскер патша өкіметінің қыспағынан, Қоқан ханының зорлығынан азат болып, тәуелсіздікке қол жеткізу үшін керек екендігі белгілі. Оның астарында Кенесарының ешбір жат жұртыққа бой алдырмайтын еңселі ел болсақ деген асқақ арманы менмұндалап бой көрсетеді.

Тарихи деректер Кенесарының мал шаруашылығымен айналысатын аудандарынан «zeket», егінші қауымнан «үшір» алып отырғанын растайды. Ал А.Ф. Рязанов «Восстания Кенесары Касимова (1837-1847)» атты тарихи очеркінде хан Кенені зекет жинауға итермелеген басты себептердің біріне тоқталады: «... Вследствие затрудненных перекочевок с места на место, они были лишены возможности иметь большие стада мелкого скота, составляющих богатство кочевников. Они лишились своего имущества и не имели даже достаточного количество кибиток, которые составляли излишний груз при постоянных перекочёвках. При таком состоянии хозяйство они не могли существовать за собственный счет. Почему Кенесара для продовольствия их был принужден прибегнуть у сбору зякета с соседних казахов; он разослал для этой цели во все роды своих есаулов» [6, 31].

Ел ішінде қандай жағдай орын алса да, хан Кене зекет жинау жүйесіне өзгеріс енгізбеген. Мәселен, қырыққа жетпеген мал басынан зекет алынбаған, қырықтан жүзге дейінгі отардан бір мал, одан ары қарай қырық малдан бір бас алып отырған. Кенесарының жақтастары мен патша тыңшыларының мәліметі зекет алудың осы үлгісі хан ордасында қаланған тәртіп екендігін мақұлдайды. Демек ілгеріде көрсетілгендей «жүзден – төрт, мыңнан – қырық» емес, қырықтан – бір, мыңнан – жиырма бес болуға тиіс. Ал жырдың соңғы нұсқасында «жүзден – он, мыңнан – жүз» деп тіпті асырып жіберген [2, 206].

Бір қызығы, екінші нұсқада Байтабын батырдың Жаппас жұртын жиып хан Кене атынан айтатын насихат сөзі түгелдей түсіп қалған. Мұнда Наурызбайдың тапсыруымен зекет жия келген Байтабын тоқсанға шыққан Төлеген қарияға дүрсе қоя береді. Егер хан жарлығын орындамасандар «сойқандап кетеміз» деп қорқытады. Ақын осы жерде бастапқы нұсқадағы Өтеген ақсақалды тоқсандағы Төлегенге ауыстырып қана қоймай, оны Жаңғабыл бидің әкесі еді дейді. Автордың Байтабын сөзін соңғы нұсқаға енгізбей қоюуы, оны тұтастай жыр мәтінінен кертіп алып тастауы тегін емес, әрине. Байтабын сияқты «қарақшы» ұры-қарыға лайық іс қылсын, оның дөкір, қыңыр-қисық қылығы жыр басынан көріне берсін дегені.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ тарихи жырлары нақты өмірде болған тұлғалардың қаһармандық істерінің негізінде дүниеге келген, халықтың батырлық салтын, наным-сенімін, ұлттың рухын

бейнелейтін қасиетті мұра болып табылады. Тарихи жырлардың кейіпкерлері бұқара халықтың болашағы үшін алысады, зеңбірегін сүйрете келген отарлаушы жат жұрттықтардан қазақ жерін қорғау жолында ел есінде қалғандай орасан ерліктер жасайды. XIX ғасыр шеңберінде орын алған ұлт-азаттық көтерілісінің басшылары осындай ірі іс-қимылдары үшін тарихи жыр кейіпкерлеріне айналды. Идеялық мазмұнында түрлі қайшылықтар ұшырасқанымен Н.Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» туындысында да тарихи тұлғалар бейнесі сомдалған. Байтабын батыр – «Жасауыл қырғыны» дастанының нұсқаларындағы айтулы тұлғалардың бірі. Оның Наурызбайдың ең жақын досы, мықты батыры болғаны тарихтан мәлім. Нұрхан Ахметбеков те оны осы тұрғыдан бейнелейді.

Алғашқы нұсқада Байтабынның қазасы туралы оқиғаға біршама көлемді эпизод бөлінген. Батыр жан сауғалап құтылуды ар көріп, жау ниетін аңғарған бойда керегені қиратып жарып шығады. Жабылған көп жігітке бой бермей жалаңаш жұдырықпен жағаласып жүріп Қарасайға бет түзейді. Содан күн шыққанша жауына алдырмай, талтүсте Қошалақтың құмын көреді. Одан әрі Қарасайдың тұзына түсіп, сордың бел ортасында демін алып отырғанда, бес қаруын асынған қуғыншылар да жетеді. Осы жерде сегіз мерген сегіз жерден кезек-кезек қару жұмсап, бір оқ дәл маңдайдан келіп тиеді. Байтабын сол арада жан тапсырады. Батыр жығылған соң мергендер жақын келіп, Байтабынды мазақ қылып, атын атап шақырады. Кейін Байтабын қаза тапқан қалың сор «Байтабын соры» аталып кетеді.

Бір қызығы, «Жасауыл қырғынының» бірінші нұсқасына жан бітірген осы көрініс кейінгі нұсқада түгелге жуық өзгерген. Мұнда керегені бұзып шығып, көппен жалғыз алысатын Байтабын батыр жоқ. Автор оны елеусіз, елдің көзіне шалынбай жабықтан секіріп қашатын Байтабынға ауыстырған. Содан соң Байтабынды жабылып ататын көп мергеннің орнын Қара Нұрым деген кейіпкер басыпты. Сол Нұрым Байтабынды жалғыз оқпен жайратып, сүйреп әкеліп құрғақ жерге көміп жатқанда, Наурызбай төреден көз жазып қалған Жаңғабыл келеді.

Қалың бұқара халық хан Кененің сенімді серігі Байтабын батырға көп үміт артқан секілді. Омар Шипиннің «Иман батыр» жырындағы: «Кіші жүз Есентемір ер Байтабын, Сол жылы оның жасы дәл отызда. Сымбатты, балуан батыр көркем жігіт, Жігіттер, заманында оған пенде» [9, 5], Қараевта: «Өзгеден артық көрген сүйіктісі, Байтабын есіл ері қайда қалған» [3, 2] – деген жолдар халықтың батырға деген шексіз сүйіспеншілігін дәлелдеп тұрғандай көрінеді. Бұл айтылғандардан халық ақындарының Байтабын бейнесін сомдауға айрықша көңіл бөлгені байқалады.

Н.Ахметбеков «Жасауыл қырғыны» оқиғасына байланысты өзі негізгі санаған басты-басты әңгімелерді жыр арқауы ете отырып, сол оқиғаға қатысқан адамдардың аты-жөнін тізіп айтуды мақсат етпегендей көрінеді. Мысалы, тарихи деректерде осы жерде қаза тапқан Ысық Қанай Байқұлақов, Төлеген Қожабаев сынды Кенесарының белгілі батырларының есімдері аталады. Әрине, бұл айтылғандардан шығарманың мазмұнына да, тарихилығына да ешқандай нұқсан келіп тұрған жоқ.

Жаңғабыл ауылына барғанда жау ниетінен хабарсыз қос батыр бір-бірінен алшақ орналасқанға ұқсайды. Жырдың бастапқы нұсқасында Наурызбайдан көз жазып қалған жаппастықтар Байтабынды ұстауға аттанады. Ақайдар Шалжанұлының жазбасында: «Жаңғабыл Төлегенов адамдарды аттандырып тұрып, алдымен Байтабын жайғасқан ауылға «Абылайлап» шабындар, жақындағанда аталарыңның атын өздерің білесіңдер ғой», – дейді. Сөйтіп, «Абылайлаған» Наурызбай болар деп алаңсыз отырған Байтабын қапыда қалады. Бір қызығы, Байтабынқызы жоқтауында дәл осы оқиға өзгеріссіз берілген.

Жасауыл қырғыны оқиғасынан хабардар адамдардың айтуына қарағанда, Байтабынқызы жоқтауы әу баста көлемді туынды болған көрінеді. Оның қағазға түскен нұсқасы әбден ұмытылып, біраз қысқарған үлгісі сияқты. Соның өзінде Жаңғабыл қолының «абылайлап» шапқаны, шөмекей Сарман бидің қазасы, Байтабынның қапыда қаза табуы, Жаңғабылдың кіреден келіп ұрыс салуы, осы оқиға барысында Орта жүз елінен біраз адам қаза тапқаны, Жаңғабылдың Бұқар, Үргенішпен тығыз байланыста болғаны айтылады. Қысқасы, осы Байтабынқызының жоқтауында жасауыл қырғыны оқиғасының қыр-сырын ашатын мәліметтер молынан ұшырасады екен. Бүтін жасауыл қырғыны оқиғасына қатысы бар барлық

жанрлардағы әңгімелердің бастауы осы жоқтауда жатқандай көрінеді. Осы жерде Мұхтар Әуезовтің: «Халық арасында әлдебір батырдың қоштасуы және соны жоқтауға байланысты таралған өлең-жырларды алғашқыда бір ақын жинап, басын құрауы, сөйтіп, тұңғыш эпостық дастанның негізін қалауы ықтимал» [1, 146], – деген сөзі өте орынды айтылған пікір екеніне көзіміз жеткендей болады.

Тарихи-фольклорлық үлгілердің басым бөлігінде Наурызбай батырдың жауынан беті қайтпайды, жекпе-жекте үнемі жеңіске жетіп отырады. Керек десеңіз, Наурызбайдың сәтсіз жорығы саналған «Жасауыл қырғыны» жырының өзінде қулық-сұмдықпен қастандық жасаған Жаңғабылдан Наурызбайдың ерлігі басым болады. Ақын «Жасауыл қырғынының» алғашқы нұсқасында Наурызбайдың батырлық болмысына тән мінез-құлқын, сыр-сипатын жалаң баяндамай, іс-әрекет үстінде көрсетеді. Бұл нұсқада айнала жаудың қамап келе жатқанын Наурызбайға арғынның Төке атты жігіті хабарлайды. Тосын хабар жетісімен бес қаруын асынған Наурызбай керегені қылышпен шауып жарып шығады да, Құбақанға секіріп мініп, қозғала береді. Сонда Жаңғабыл атынан түсіп, төреге желбегей жаяу келіп: «Наурызбай, бір көріспей кеткенің бе? Сағындым өзіңді, кел бері», – деп, батырға тақай береді. Оның ойы Наурызбайды ат үстінен тартып түсіру екен. Оң қолын қылышының қынабына созған төренің сыңайын байқаған соң қаймығып, тауы қайтып, хан Кенеге сәлем жолдайды. Наурызбай Жаңғабылға: «Байтабын тірі болса, аман қалдыр», – деп өтініш айтады. «Байтабын тірі келсе, өлтіртпен», – деп уәдесін береді. Әрі қарай Наурызбай Жаңғабылмен қош айтысып ел жаққа бет түзеді. Осы жерде кетуге айналған төренің соңынан қуғыншылардан үш жүз кісі ілесе жүреді. Көп ішінде жаппастың сумұрын деген атасынан тарайтын Байтілеу деген батыр Наурызбайды жекпе-жекке шақырады. Наурызбай «қайтыңыз» деп қанша өтінсе де, әлгі батырдың ақылға келетін түрі байқалмайды. Сол кезде ыза бұған Наурызбай көп қуғыншының арасынан суырылып шығып, ұзап кетеді де, қайта оралып шабады. Байтілеумен шақыр-шұқыр араласып, майданға кіреді. Наурызбайдың ауыздан салған найзасы желкеден тесіп өткен екен сол жерде Байтілеу батыр аттан жығылып, сұлап түседі. Осыдан кейін Наурызбай Ұлытауды бетке алып, Құбақан атымен жорта жөнеледі. Ал, үрей билеген қуғыншылар төренің соңынан түсуге бата алмай төбе басында қала береді.

Ал «Жасауыл қырғынының» соңғы басылымында Наурызбай төреге жаудың келгенін бір адам хабарламайды. Ол Жаңғабылдың жасауылдарды өлтірмекке ниеттенгенін алдын ала өзі болжап біледі. Наурызбай бұл нұсқада туырлықты қылышпен тіліп, белдеуде тұрған Топжарғанға қарғып мініп, қолына найзасын іліп, беті ауған жаққа қаша жөнеледі. Ақын төрені бір ажалдан адайдың Құбақан аты құтқарды дейді. Мұнда бастапқы нұсқадағы арғын Төкенің хабары, Наурызбайдың Байтілеумен жекпе-жегі, Жаңғабыл мен Наурызбайдың тілдесуі, үш жүз кісі қуғыншының Наурызбайдан қорқып жабыла кетуге батпауы сөз болатын толық эпизод, кейіпкер бейнесін ашатын детальдар көзге шалынбайды. Екінші нұсқаның соңында жау қарасы көрінген бойда Топжарғанның арқасында аман құтылған Наурызбай төренің хабарын Жаңғабылдан білеміз.

Соңғы нұсқада Наурызбай ерлігін сипаттайтын эпизодтың болмауы тегін емес. Автор қанды қырғын ішінде ұрыс салған сайын қайраты тасып отыратын шапшаң найзагер, қызуқанды Наурызбайдың басты кейіпкер Жаңғабылдан биік, үстем болғанын қаламайды. Оның үстіне «көп қарақшының» басшысын «батыр еді» деп, өрт мінезін, жанкешті әрекеттерін сипаттау жыр табиғатына, идеялық мазмұнына қайшы келер еді.

Тарихи мәліметтер алғашқы нұсқада суреттелетін Наурызбай әрекеттерінің нақты өмірде орын алған оқиғалармен үндесетінін дәлелдейді. Мысалы, Алшынбай Баекин деген азамат жаппастықтардың Кенесарыға зекет төлеуге қарсылық білдіруі мен Жаңғабылдың Наурызбайды өлтірмек ниетте болғаны туралы мәліметінде Жаңғабылдың Наурызбайды қолға түсірмек оймен атынан түсіп, оған жаяу барғаны, бірақ Жаңғабылдың күдікті ісінен күмәнданған Наурызбайдың Жаңғабылға сол қолын ұсынып, оң қолымен алдаспанын ұстап тұрғандықтан, оның Наурызбайды тұтқындай алмай жібере салғаны, жасауылдардың соңынан түскен жаппастықтардың батыры Көтібар Төленовтің Наурызбай қолынан қаза тапқаны туралы деректер бар [5, 295]. «Жасауыл қырғынының» бірінші нұсқасында ажалы Наурызбай

найзасынан келетін жаппас батыры Байтілеу болатын. Бұл тұстағы өзгешелік адам атында ғана. Әйтпесе жыр уақыт шындығынан ауытқымай, әлеуметтік өмірдегі тарихи құбылыстардың шынайы суреттерін дәл баяндаған. Жыр нұсқаларынан тарихи деректерді өзінше қорытып, халық әдебиеті дәстүрінің үлгісінде жырлаған ақын талпынысын көреміз.

Осы оқиғаның ізін ала Кенесары әскері Жаңғабыл Төлегеновті өкшелеп қуған екен, олар күні-түні қашып отырып, Қоқан меншігіне өтіп кетіпті. «Жаңғабыл тоқсан үш жігіттің бас терісін бігеу сойып, Қоқан үкіметіне тарту қылыпты. Сол үшін датқалардың үстінен қарайтын «датқа» дейтін шен алыпты. Орысқа барып, осы оқиғаның басы-қасында болдым дегендер де шен-шекпенсіз қалмапты» [2, 178].

Кенесары Жаңғабыл Төлегеновтің бұл ісін жауапсыз қалдырмайды. Араға уақыт салып, жасауыл қырғыны оқиғасына қатысы бар жаппас рубасыларының ауылдарын шабады. Наурызбай сарбаздарын өлтіруді ұйымдастырған Жаңғабыл, Сұлтан Омар, старшина Мырзабек Құлманов, Ниман Алтыбаевтардың үйір-үйір жылқысын, отар-отар малын айдап әкетеді. Наурызбай жасауылдарын өлтіру ісіне қатыспаған жаппас руының басқа бөліктері көтерілісшілерді үнемі қолдап отырған. Ол жайында жасауылдарды қапыда өлтіру ісін жасырын ұйымдастырушылардың бірі Елемес Сұлтанбаев Ахмет Жантөринге жазған хатында: «Кенесары сұлтан былтырғы біз өлтірген жасауылдар үшін Жаңғабыл екеумізге тісін қайрап жүр. Кенесары ұстап алмасын деп Сібір линиясына кетіп барамыз. Бірақ біздің руластарымыздан жүз жиырма ауыл бөлініп, Торғайға жөнелді. Олар бізден кетпендер деген сөзімізге құлақ аспады. Біз Кенесары жасауылдарын өлтіруге қатысқан жоқпыз, сондықтан Кенесарыдан бас тартпаймыз», – дейді.

Н.Ахметбеков жырлаған «Жасауыл қырғыны» туындысы нақты өмірде орын алған оқиғаның көшірмесі емес. Автордың түпкі мақсаты – оқырман қауымды өзі баяндап отырған тартысты көріністердің растығына сендіру, жан-тәнімен иландыру. Ал, егер осы туындының тарихи негізіне назар аудармай оны дау тудырмас шындықтың өзі деп қабылдар болсақ, онда хан Кененің қорқау қасқырдай өз жұртын талауға салған қарақшы екенін мойындауға мәжбүр боламыз. Белгілі бір әлеуметтік топтың ықпал-әсерімен жырлаған ақынның көздегені де осы.

«Жасауыл қырғыны» дастанына өзек болған сюжеттің жалпақ елге танылуы – шығарманың оқырман көңілінен шыққандығының дәлелі. Ақын басты кейіпкер бейнесін сомдау барысында өмірде орын алуы мүмкін жағдайларды ойдан шығарып қосқан, яғни шығарманың оқырман сезіміне әсер ету мақсатында көркемдік-әдеби қиялға ерік берген. Сөйтіп Жаңғабылдың қилы замандағы «тәуекелі зор» іс-әрекеттерін суреттей отырып, ағайын-туыстың, жоқ-жітіктің мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын, әділетсіздікке жаны қас саналы ру басының тұлғасын жасамақ болған. Жыр мәтінінің түрлі текстологиялық өзгерістерге ұшырап отыруы – фольклор жанларына тән шарттардың бірі. Эпикалық шығармаларда орныққан тұрақты мотивтерді жаңаша өңдеп, шағын оқиғалармен ауыстыру сияқты барлық халық әдебиеті үлгілерінің сюжеттік желісінде жүріп жататын табиғи үдеріс тарихи жырларға да жат емес. Тағы бір атап айтар нәрсе сол – ауыз әдебиетінде түрлі варианттан тұтас мәтін құралмайды. Жыр нұсқалары қашанда бірге дамып, толысып, толығып отырады.

Екінші нұсқадағы тағы бір елеулі өзгеріс – алдыңғы нұсқада (вариантта) байқалмаған жаңа кейіпкерлердің төбе көрсетуі. Мұндағы қосалқы кейіпкердің бірі – Қарға. Ол шығармада Байтабын ауыл үстінен мылтық атып, керекті малын күшпен алмақ боп жатқанда пайда болады. Наурызбайдан араша сұрап: «Бетіңе келер жан жоқ, керегінді ала бер. Ауылда Жаңғабыл болмаса да, елді өзім көндірем», – дейді. Сөз арасында хан Кенеге тарту еткен бозтарлан атын да еске салып қояды. Жасауылдарға сауық-сайран құрып, дымын білдірмей қызмет көрсетушілерге ұйытқы болып жүрген де – осы Қарға.

Бұл Қарға – Торғай өңіріне кеңінен мәлім тоқымы кеппеген атақты ұры. М.Сералиннің «Топжарған» поэмасында бой көрсетеді.

«Осындағы үңгіт Қарға тіркесін «Ұңғыт Қарға» деп оқып, Кенесарының төңірегіндегілердің бәрі ұры-қары, берекесіз адамдар еді, өзі солардың әкелген тарту-таралғысынан бас тартпайтын да дейтін болжамдар жасалып келгені рас. Ал шындығында

үңгіт деген елдің, рудың аты еді де, Қарға дейтін сол елден шыққан белгілі жортарман кісінің есімі болатын» [4, 301].

Қарға – Н.Ахметбековтің «Қарға» аталатын белгілі дастанының басты кейіпкері. Ол дастанда Қарғаның Ұлы жүз жеріне айттырылған Гүлсін атты қызды өзіне қалай жар еткені, екеуінің бақытты ғұмыр кешкені туралы баяндалады. Бірақ оның Жасауыл қырған ісіне қаншалықты қатысы бары ол шығармада сөз болмайды.

Міне, осылай бірнеше шығармаға кейіпкер болып үлгерген Қарғаның «Жасауыл қырғыны» туындысындағы басты кейіпкер Жаңғабыл Төлегеновтің жанынан табылуы, оның Кенесары жасауылдарын алдап-арбап тұзаққа түсіруі, қарусыз сарбаздарды өлтіруге қатысуы кім-кімді де сендірмейді. Бұл өзі көркемдік талаптардан туған шешім емес. Бастапқы нұсқадағыдай Жаңғабыл жалғыз болмасын, қасында халықтың өкілі, көпке мәлім Қарға жүрсін деген таптық көзқарастан туған саяси-идеологиялық мақсат- мұраттың жемісі. Мұның астарында Жаңғабылды қалың бұқара қолдады, ал жасауылдар қазасы сол халықтың үкімі деген ой жатыр. Қалың қарашаның көзін байлап, соған сендіру мақсатында жасалған дүние десе де болғандай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада ел ішіне кең тараған сондай жыр-әңгімелер негізінде жазылған Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» дастанының екі бөлек уақытта жазылған қос нұсқасының сюжеттік желісінде, кейіпкерлер әлемінде, тартыс сипатында, көркемдік кестесінде, тарихи шындыққа қатысы мен идеялық мазмұнында кездесетін айырмашылықтардың түпкі себебі ашылады. Осы мақсат жүзеге асырылуы үшін тарихи-салыстырмалы, жүйелі зерттеу және кешенді зерттеу әдістері қолданылды.

Нұрхан Ахметбеков «Жасауыл қырған» оқиғасын алғаш өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында дастанға айналдырып жазған болса, екінші нұсқаны XX ғасырдың елуінші жылдарында кітап етіп шығарды. Ақын қаламынан туған екі нұсқаның көлемі де бірдей емес. Алғашқы нұсқаның жалпы жобасы бес жүз жол шамасында болса, соңғы нұсқа мың жолдан асып жығылады. Қалай дегенмен «Жасауыл қырған» оқиғасын жырлап, хатқа түсірген ақындардың екі түрлі бағыт ұстанғаны байқалады. Олардың бір тобы Жаңғабылдың жолсыз әрекетін ерлікке балап әсірелеп баяндаса, екінші топ жыр желісіндегі Наурызбай мен Байтабынның батырлық болмысын, тұлғалық қасиеттерін ашуға баса назар аударған. Ел назарын аударған осы оқиға Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғынынан» басқа О.Шипиннің «Жеті батырдың тарихы», Шалжанұлы Ақайдардың «1842-1843 жылдардағы Нысанбай жыраудың «90 кісінді өлтірді, алып па едің кегінді?» деген өлеңінің шешуі» атты ертеректе жазылған тарихи мәні зор қолжазба мұраларда баяндалады. Ол шығармалардың оқиғасы, идеялық мазмұны, ұсынатын деректері бірін-бірі қайталай бермейді. Жасауыл қырғыны оқиғасына қатысы бар мұрағат деректері ұсынатын құжаттарда да қайшылықтар кездеседі. Демек бұл қатардағы маңызды дүниелерді назардан тыс қалдырмай зерттеу нысанына айналдырып, көркемдік сипатын, тарихи негізін ашып отыру парыз.

Шын мәнінде тарихи өлең-жырларды дүниеге әкелетін белгілі оқиғалардың бел ортасында жүрген куәгері әрі қатысушысы боп саналатын қарапайым халықтың өзі десек, «Жасауыл қырған» оқиғасы жайындағы тарихи-фольклорлық үлгілерде, Р.Бердібаев айтқандай, тарихи шындықтың бұрмалатынын, өмірде орын алған жайттарды халықтың өзінше қабылдауын, оқырманның тарихи санасының шытырман әрі қайшылықты болып отыратынын, халық әдебиетінде түрлі идеологиялық ұстанымдардың қат-қабат келуін, болмысты эстетикалық қабылдаудың ерекшеліктерін түсінгендей боламыз.

«Жасауыл қырғыны» туындысының нақты өмір шындығынан бастау алатыны ешқандай күмән туғызбайды. Дастандағы басты оқиғалар өрістейтін мекен – Торғай өңірі; мезгіл – XIX ғасырдың қырқыншы жылдары; негізгі кейіпкерлер өмірде жасаған, өз кезінде қазақ қауымына кеңінен танылған нақты адамдар, бұлардың шығармаға өзек болған іс-әрекеті, араласқан оқиғалары – тарихи шындық ауқымында. Бірақ жыр – тарихтың көшірмесі емес.

«Жасауыл қырғыны» жырында ел басынан өткен күрделі кезең сипаты суреттеледі, сол кезеңде өмір сүрген тұлғалар туралы кейінгі буынның ұғым-түсінігі көрініс табады, халықтың өз басынан өткерген оқиғаға берген бағасы мен тарих сәулесін бойына сіңірген көркемдік танымы бой көрсетеді. Біз «Жасауыл қырғыны» дастанын зерттегенде өзіміз маңызды санаған кейбір мәселелерге ғана тоқталдық. Әрине, осы айтылғандардың төңірегіне шықпау керек деген ұғым туғызуға болмайды. Бірнеше нұсқасы бар көлемді шығарманы зерттеу – қат-қабат сырлары бар өте күрделі жұмыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов М. Уақыт және әдебиет // Классикалық зерттеулер. 15-том. – Алматы, 2015. – 146 б.
- 2 Бекмаханов Е. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан. – Алматы, 1993. – 292 б.
- 3 Қараев Қ. Кенесары-Наурызбай. – ҒА ОҒК 1338-бума. 13 дәптер.
- 4 Мекебаев Т., Бисенбаев П. Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-фольклорлық үлгілер. – Алматы, 2015. – 199-301б. – оқу құралы.
- 5 Алшынбай Баекінің Жаппас руының салық жинауға қарсы әрекеті, Жаңғабылдың Наурызбайды өлтірмек болғаны туралы айғақтары // Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық күресі (Құжаттар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1996. – 295-298б.
- 6 Рязанов А.Ф. Кенесары Қасымов көтерілісі (1837-1847). – Алматы, – 1992. – 31 б.
- 7 Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті. – Алматы, 2016. – 301-302 б.
- 8 Шалжанұлы А. Нысанбай ақынның «Тоқсан кісінді өлтірді, алып па едің кегінді?!» деген өлеңінің шешуі. – ӘӨИ 311-бума, 4-дәптер
- 9 Шипин О. Иман батыр. – ҒА ОҒК 1339-бума. 19-дәптер.
- 10 Шипин О. Жеті батырдың тарихы. – ҒА ОҒК 1337 бума. 2-дәптер
- 11 Kabdeshova, K. (2021). THE EDUCATIONAL ESSENCE OF THE AUTHOR'S HISTORICAL EPICS. The Scientific Journal "Keruen", 71(2). Retrieved from <https://keruenjournal.kz/main/article/view/28>
- 12 Dautova G. THE IMAGE OF "DEFENDER-HERO" IN HISTORICAL EPOSES. (On the materials of the Kazakh Epics) // International Journal of Sciences and Research, Vol. 73 | No. 10, 2017 DOI: 10.21506/j.ponte.2017.10.17
- 13 Peter Zh. New Media, New Literary Theory, and New Literature from an Interological Horizon // Signs and Media, Volume 2, Issues 1–2, 2023, Pages 1-22
- 14 Berikbolova P., Abiy A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, Pages 189-193
- 15 Buzaubagarova K. Regarding to the Question of Poetics of Kazakh Heroic Epic // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 192, 24 June 2015, Pages 656-659

Материал 18.06.2024 баспаға түсті

Варианты дастана «Смерть Есаула»: историзм и мир героев

П.Бисенбаев¹, С. Тілеубаев¹, А. Ибрагим¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В историко-фольклорных образцах сохранились различные версии события есаульской бойни середины XIX века. В статье речь пойдет об особенностях версии поэмы Нурхана Ахметбекова «Смерть есаула», написанной на основе поэтических рассказов, широко распространенных в народе. Если уточнить, то раскрывается первопричина различий в сюжетной линии, мире персонажей, характере конфликта, художественном узоре, отношении к исторической действительности и идейном содержании двух вариантов, написанных в два отдельных времени, рожденных от пера одного автора. В небольшом

исследованиям встречаются редкие рукописи, не опубликованные в печати, и новые данные, еще не поступившие в научный оборот. В то же время авторы не оставляют без внимания и тот факт, что с 50-х годов прошлого века, когда сбор и изучение историко-фольклорных образцов о Кенесары-Наурызбае было запрещено, дастан «Смерть есаула» стал инструментом советской идеологии как произведение, разоблачающее «преступление» хана Кене. В статье также раскрывается характер сложного для страны периода и сущность политических конфликтов.

Ключевые слова: версия, жанр, мир персонажей, сюжет, конфликт, поэт, образ, фольклор, автор.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ауэзов М. Время и литература // Классические исследования. Том 15. – Алматы, 2015. – ст. 146
- 2 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алматы, 1993. – ст. 292.
- 3 Караев К. Кенесары-Наурызбай. ИЛИ 1338, 13 тетрадей.
- 4 Мекебаев Т., Бисенбаев П. Историко-фольклорные образцы о Кенесары-Наурызбае. – Алматы, 2015.- ст. 199-301 – учебное пособие.
- 5 Показание Алчинбая Баекина о выступлении рода жаппас против сбора налогов, о попытке Джангабыла убить Наурызбая // Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (Сборник документов). – Алматы: Ғылым, 1996. – ст. 295-298
- 6 Рязанов А.Ф. Восстания Кенесары Касымова (1837-1847). – Алматы, – 1992. – с.31
- 7 Тлепов Ж. Казахская литература эпохи ханства. – Алматы, 2016. – с. 301-302.
- 8 решение стихотворения поэта Нысанбая «Вас убили девяносто, вы бы отомстили?!». – Том 311, тетрадь 4
- 9 Шипин О. Герой батыр. – Комплект 1339, Книга 19 Национальной Академии Наук Республики Казахстан.
- 10 Шипин О. История семи героев. – 1337 Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Блокнот 2
- 11 Kabdeshova, K. (2021). THE EDUCATIONAL ESSENCE OF THE AUTHOR'S HISTORICAL EPICS. The Scientific Journal "Keruen", 71(2). Retrieved from <https://keruenjournal.kz/main/article/view/28>
- 12 Dautova G. THE IMAGE OF "DEFENDER-HERO" IN HISTORICAL EPOSES. (On the materials of the Kazakh Epics) // International Journal of Sciences and Research, Vol. 73 | No. 10, 2017 DOI: 10.21506/j.ponte.2017.10.17
- 13 Peter Zh. New Media, New Literary Theory, and New Literature from an Interological Horizon // Signs and Media, Volume 2, Issues 1–2, 2023, Pages 1-22
- 14 Berikbolova P., Abiy A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, Pages 189-193
- 15 Buzaubagarova K. Regarding to the Question of Poetics of Kazakh Heroic Epic // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 192, 24 June 2015, Pages 656-659

Материал поступил в редакцию журнала 18.06.2024

Variants of the "death of esaul" saga: history and the world of heroes

P. Bisenbaev¹, S. Tleubaev¹, A. Ibragim¹

¹Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000

²Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

In historical and folklore samples, various versions of the event of the Esaul massacre of the mid-XIX century have been preserved. The article focuses on the features of the versions of Nurkhan Akhmetbekov's poem "The Death of Yesaul", written based on poetic stories widely distributed among the people. To clarify, it reveals the root cause of the differences in the storyline, the world of characters, the nature of the conflict, the artistic pattern, the relationship to historical reality and the ideological content of the two versions, written in two separate times, born from the pen of one author. In a small study, rare manuscripts have not been published in print, and new data have not yet entered scientific circulation. At the same time, the authors do not ignore the fact that since the 50s of the last century, when the collection and study of historical and folklore samples about Kenesary-Nauryzbai was prohibited, the dastan "Smert Esaula" became an instrument of Soviet ideology as a work exposing the "crime" of Khan Kene. The article also reveals the nature of the difficult period for the country and the essence of political conflicts.

Key words: version, genre, world of characters, plot, conflict, poet, image, folklore, author.

REFERENCES

- 1 Auezov, M. (2015), *Uakyt zhane adebiet // Klassikalyk zertteuler* [Time and literature// Classic researches], Vol. 15, Almaty, p.146.
- 2 Bekmakhanov, E. (1993), *Kazakhstan v 20-40gody XIX veka* [Kazakhstan in 20-40 years of XIX century], Almaty, p. 292.
- 3 Karaev, K. *Kenesary-Nauryzbay*, SACSL bundle 1338, 13-copybook.
- 4 Mekebaev, T., Bisenbaev, P. (2015), *Kenesary-Nauryzbai turaly tarihi-folklore ylgiler* [The historic-folklore samples about Kenesary-Nauryzbai], Almaty, p. 199-301.
- 5 *Pokasaniye Alchinbaya Baekina o vistuplenii roda zhappas protiv sbora nalogov, o popitke Dzhangabyla ubit Nauryzbaya // Nasionalno-osvoboditelnaya borba kazakhskogo naroda pod predvoditelstvom Kenesary Kasymova* [The testimony of Alchinbai Baikin about the speech of the Zhappas family against tax collection, about the attempt of Dzhang to kill Nauryzbai // The National Liberation Struggle of the Kazakh people led by Kenesara Kasymov] (Collection of documents), Almaty: gylm, 1996, pp.295-298
- 6 Ryazanov, A.F. (1992), *Vosstaniya Kenesary Kasymova* [Riot of Kenesary Kasymov] (1837-1847), Almaty, p.31.
- 7 Tilepov, Zh. (2016), *Kazakh halkynyn khandyk dauir adebiyeti* [Literature of the khanate of the Kazakh people], Almaty, p.301-302.
- 8 Shalzhanyly, A. *Nysanbai akynyn "Toksan kisingdi oltirdi, alyppa eding kegingdi ?!" degen oleninining sheshui* [The solution of the poem of poet Nysanbai "Did you take revenge, your ninety people were killed? "], ILC 311-bundle, 4-copybook.
- 9 Shipin O. *Iman batyr*, SACSL 1339-bundle, 19-copybook.
- 10 Shipin O. *Zheti batyrdyn tarihy* [The history of Seven Batyrs], SACSL1337-bundle, 2-copybook.
- 11 Kabdeshova, K. (2021). THE EDUCATIONAL ESSENCE OF THE AUTHOR'S HISTORICAL EPICS. The Scientific Journal "Keruen", 71(2). Retrieved from <https://keruenjournal.kz/main/article/view/28>
- 12 Dautova G. THE IMAGE OF "DEFENDER-HERO" IN HISTORICAL EPOSES. (On the materials of the Kazakh Epics) // International Journal of Sciences and Research, Vol. 73 | No. 10, 2017 DOI: 10.21506/j.ponte.2017.10.17

- 13 Peter Zh. New Media, New Literary Theory, and New Literature from an Interological Horizon // Signs and Media, Volume 2, Issues 1–2, 2023, Pages 1-22
- 14 Berikbolova P., Abiy A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, Pages 189-193
- 15 Buzaubagarova K. Regarding to the Question of Poetics of Kazakh Heroic Epic // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 192, 24 June 2015, Pages 656-659

Received: 18.06.2024

МҒТАР 16.01.11; 16.21.45

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp206-219](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp206-219)

А.М. Картаева¹, К.А. Кусманова¹, К.К. Молгаждаров², А.О. Спатай³

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070020, Қазақстан Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНА ҚАТЫСТЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

Мақалада Ильяс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кездесетін Ұлы Жібек жолы бойындағы жер-су атауларының қолданылуын қарастырады. Ұлы Жібек жолының адамзат өркениеті мен тарихындағы маңызы, сондай-ақ сауда мәдениетіндегі қызметі айтылады. Қазақ халқының тарихи шежіресін кең құлашта суреттеген көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын талдауға басты назар аударады. Трилогияның қазақ прозасындағы орны, қозғалатын тақырыбы, идеясы, сюжет желісі, образдар жүйесі сөз болады. Бұл шығарма қазақ халқының бес жүз жылдық тарихын жаңғыртуға және тарихымыздың белгілі тұлғаларының бейнесін жасаған тарихи энциклопедия екені дәйектеледі. «Көшпенділер» трилогиясындағы Ұлы Жібек жолына қатысты топонимдерді тауып, жазушының шығармада жер-су атауларын қолданудағы тарихи көркемдік шеберлігі сараланады. Ел мен жердің тарихынан мәлімет беретін жер-су атаулары «Көшпенділер» трилогиясында көп кездесетінін анықтап, олардың шығармада маңызды қызмет атқаратыны дәлелденеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы жер-су атаулары шығармада табиғат көріністерін, ел-жер тарихын, кейіпкерлер характерлерін бейнелеу кезінде қолданылатыны анықталып, жазушының көркемдік шеберлігіне талдаулар жасалады. Шығармада өзендер, көлдер, таулар ежелден келе жатқан тарихи атаулармен аталатыны көрсетіледі. Жібек жолы бойындағы жер-су атаулары «Көшпенділер» трилогиясында көрініс тауып, тарихи шындықпен көркемдік тұрғыдан шебер бейнеленгенін тұжырымдайды.

Кілт сөздер: трилогия, ұлы Жібек жолы, жер-су атаулары, топонимдер, тарихи роман.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Ұлы Жібек жолы б.э.б. II ғасырдан бастап Шығыс Азиядан Жерорта теңізіне дейін салынған көне керуен жолы екені бәрімізге белгілі. Көне Қытайдың Сиан-Ланьчжоу-Дуньхуан қалаларынан бастау алатын керуен жолы, негізінен, қытай жібегін саудалау мақсатында пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін алғаш енгізген (1877 ж) неміс географ-ғалымы Ф.фон Рихтгофен жолдың осы ерекшелігін ескерген.

«Алғашқы кезеңінде, Жібек жолы Такла-Макан шөл даласын айналып өтуге байланысты екі бағытта соқпақ салды: оңтүстік жол Гаочан – Тянь-Шанның күнгей жағы – Қарашар – Куча

– Ақсу – Ыстық көл – Шу – Талас – Исфара бағытымен жүрсе, солтүстік жол Гаочан – Жоңғарияның күнгеі – Үрімші – Манас – Күркіреусу – Еренқабырға – Іле – Орта Азияға қарай бет алған» [1, 88].

Жібек жолының кезекті бір даму кезеңі Бірінші Түркі қағанатының пайда болуынан басталады. Көне түріктер 570-ші жылдардан бастап, Жібек жолын бақылауға алып, саудагер соғдыларға емін-еркін сауда жасауға жағдай жасайды. Сол кезде Жібек жолы Түркі даласына да тарамдалып, Өтүкен, Енисей, Орталық Қазақстан, Еділ бойына дейін керуендер жол тартады.

Тарихшы, географ ғалымдардың зерттеулері бойынша, әрине, сауда жолдары Жібек жолынан бұрын да болған. Сак, ғұн қорымдарынан табылып жатқан қытай жібегі мен ақшаларының белгілері түйелі керуендердің Евразия далаларын ежелден шиырлап келгенін дәлелдейді.

Топонимика - географиялық атауларды, олардың пайда болуын, дамуын, қазіргі жағдайын, семантикалық мағынасын, этимологиясын зерттейтін ономастиканың саласы. Топонимика тілі білімінде жан-жақты әрі терең зерттелген. Қазақ топонимикасын Э.М.Мурзаев, Ғ.Қоңқашпаев, Е.Қойшыбаев, А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақ, В.Н.Попова, О.Т. Молчанова, А.Е.Жартыбаев, Б.Н.Бияров т.б. ғалымдар әр қырынан зерттеп, осы ғылыми бағыттың дамуына зор үлес қосты. Ұлы Жібек жолының жер-су атаулары А.Бекжан, Б.Бияров, Қ.Кенжалиннің ғылыми еңбектерінде кездеседі. Бұл еңбектерде Ұлы Жібек жолындағы жер-су атауларының этимологиялық жағы қарастырылады.

Ұсынылған зерттеуде І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Ұлы Жібек жолына қатысты жер-су атауларын тауып, автордың шығармада қолдану себептерін анықтау көзделеді. Жер-су атауларын шығармада қолданудағы жазушы шеберлігіне талдау жасалады.

КІРІСПЕ

Ұлы Жібек жолы – әлемдік мәдениет пен өркениет саласындағы тарихи ескерткіштерінің бірі. Біздің дәуірімізге дейінгі 2 ғасырда басталған бұл жол Еуропа мен Азияны, Батыс пен Шығысты байланыстыратын көпір болды. «Қытайды Рим империясымен байланыстыратын «Жібек жолы» Еуразия континентінің әр түрлі бөліктерін Орталық Азия арқылы байланыстыратын ежелгі жолдардың күрделі желісі» [2]. Ол Қазақстан жерін кесіп өтетіндіктен, VI ғасырдан бастап екі бағыт кеңінен дамыды: Сырдария және Тянь-Шань арасындағы жолдар. Ең басында бұл жол Қытайдан басталып, Шығыс Түркістан Қашқар арқылы Жетісуға, одан әрі Сырдария өзені бойымен, Арал теңізіне жақын, одан әрі батыс елдеріне қарай созылды.

Қытайдан бастау алған сауда жолы Орталық Азия арқылы бүкіл Еуропаға тарағаны белгілі. Хан патшалығы кезінде өркендей бастаған Жібек жолы бұдан 3-4 мың жылдай бұрын Қытайдың Орталық Азия халықтарымен достық қарым-қатынасты нығайту үшін салған жобасы деседі.

Ұлы Жібек жолы Қытайдан басталып, түркі, парсы, үнді елдерін басып өтіп, Еуропа елдеріне дейін барғаны белгілі. Мақалада ұлы Жібек жолы бойындағы жер-су атауларының қазақ халқының тарихи энциклопедиясы, көркем шежіресі Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кездесетіні зерттеледі. Жазушының «Көшпенділер» трилогиясында ұлы Жібек жолы бойындағы жер-су атауларын қолданудағы тарихи көркемдік шеберлігіне талдау жасалады.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы - XV-XIX ғасырлар арасындағы қазақ елінің басынан кешкен тарихи оқиғаларын, Қазақ хандығының құрылған кезеңін, еліміздің азаттық жолындағы күресін, тарихи шындықты көркем бейнелеген әдебиетіміздің бірегей туындысы. Трилогияда халқымыздың тарихындағы аса қиын, шытырманды кезеңдердің тарихи шежіресі жасалады. Р.Бердібай өзінің «Тарихи роман» атты зерттеуінде туындыны «тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәнінің» тереңдігіне байланысты «роман-эпопея, тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы» деп атайды [3, 52]. Солтүстіктен Жоңғар

қоңтайшылары, Оңтүстіктен Қоқан, Хиуа хандарының, Күншығыстан Қытай боғдыхандарының бірінен кейін бірінің қазақ елін қанға бөктіріп, бөрідей талауының тарихи да көркем полотносы беріледі. Ел қорғау шайқастары, тақ үшін талас, жер үшін болған қақтығыс, әдет-салт көріністері, халықтың ауыр тұрмысы шынайы бейнеленеді.

Жазушы әдеби шеберлікпен ғана емес, тарихқа бойлай отырып, оның ішкі, сыртқы дүниелерін шындықпен көрсетеді. Осы жөнінде академик Р.Нұрғали: «Қазіргі заман әдебиетінде тарихи тақырыптағы терең бейнеленген романдар легі дүниеге келді. І.Есенберлин ұлты үшін жанын берген, қалам қайратымен қазақ халқының азаттығы үшін арпалысқан арыстан жүректі суреткер еді», - деп жазушының тарихи тақырыпты батыл қозғағаны туралы айтады [4, 235].

Қаламгердің бұл шығармасы қазақ халқының бес жүз жылдық тарихын жаңғыртуға және тарихымыздың белгілі тұлғаларының бейнесін жасауға арналған себепті, кеңестік идеологияның үстемдігі кезеңінде оны жариялау қиынға соқты. Ол туралы жазушы өз сұхбатында былай дейді: «Тарихи туындыны соңғы кітаптан бастап жазуымның себебі – жиналған архив деректерінің көптігі, оқиғада көрсетілетін дәуірлер ауқымының кеңдігі, ойлаған, жоспарлаған кітаптарды түгелдей жазуға ғұмырым жете ме, жетпей ме деп күдіктендім. Мұның себебі бар. Ең басында, тарихи деректерді жинап жүрген уақытта, кітапқа кіріспес бұрын, іштей жоспарлаған едім. Сол ойлаған жоспарым халқымыздың бес жүз жылдық тарихын қамтитын трилогия болып туындады», – дейді [5, 209-213].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Ұлы Жібек жолының жер-су атауларын зерттеу ғылыми тұрғыдан әлі қолға алынбай, зерттеуді қажет ететін сала болып саналады. Ғылыми еңбектердің көпшілігінде Жібек жолының тарихы, географиясы қарастырылады да, жер-су атаулары туралы айтылмайды. Соның ішінде, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Ұлы Жібек жолына қатысты жер-су атаулары зерттеу нысанына алынбаған. Зерттеудің негізгі мақсаты осы олқылықтың орнын толтыру, атап айтқанда, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Ұлы Жібек жолына қатысты жер-су атауларына талдау жасау болып табылады.

Зерттеу бағытына байланысты прозадағы тарихи шындық пен көркемдік шешімге қатысты әдебиеттанушы ғалымдар еңбектері пайдаланылды. Топонимика саласындағы зерттеулер дәйек ретінде қолданылды. Зерттеу жүргізу барысында мәтіндік жұмыс, тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттау тәсілдері негізге алынды.

«Көшпенділер» трилогиясының жанры, поэтикасы, сюжеті мен композициясы, тарихи шындық пен көркемдік шеберлігі Р.Бердібай, Р.Нұрғали, Ш.Елеуенов, Х.Әдібаев, Қ.Алпысбаев, Т.Сыдықов, Ж.Ибраева, Қ.Аралбаев, А.Мауленов, М.Балтымованың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Бұл зерттеу Ұлы Жібек жолының жер-су атаулары мен ел мен жер тарихын ұлықтап қана қоймай, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының тарихи әдеби маңызын аттыра түседі.

НӘТИЖЕЛЕР

«Көшпенділер» трилогиясындағы бас қаһарман – халық, халықтан шыққан батыр, елжанды азаматтар. Қазақ хандарының тарихи тұлғалары тұңғыш рет І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында сомдалады. Жазушы кесек тұлғалар образын жасауда ерекше шеберлікпен танылады. Халық аңыздарын, мифтерін шебер қолданып, келісті өрнектейді.

Трилогияда оқиғалар тізбектеліп, сюжет желісі шебер құрастырылған. Кейіпкерлердің образдары келісті сомдалған. Әлеуметтік, саяси жағдайлар мен тарихи оқиғалар өзара сабақтасып, авторлық көркемдік тұтастықты сақтап, шығармашылық шеберлікпен жазылған. «Белгілі жазушы І.Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде бұрын қозғалмаған тақырыпқа қалам тартып, тың жаңалық әкелді. Кеңестік идеологияның қатал цензурасы мен тоталитарлық жүйеден қорықпай, ұлтшылдық жаладан қаймықпай, қазақ хандары мен сұлтандардың, билер

мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық борышы деп білді. Қазақ халқының бай салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен сәнді, нақышты өрнектелді. Дана халқымыздың бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы тарихты бедерлеуі жазушының Азаматтық парызының биігі саналады» [6, 23].

Ел мен жердің тарихынан мәлімет беретін жер-су атаулары «Көшпенділер» трилогиясында көптеп кездеседі. Соның ішінде мақаланың зерттеу нысаны ретінде алынып отырған Жібек жолы бойындағы жер-су атаулары трилогияда молынан ұшырасады. «Жер-су, елді мекен атаулары халқымыздың бай тілі негізінде жасалып, халық тарихымен байланысты дамиды. Топонимикалық атаулар белгілі бір оқиғалардың мерзімін меңзеуі арқылы тарихи дерек көзінің сырын саралап, танып-білуге септігін тигізеді. Олай болса, топонимдер - «жердің тілі, жазылмаған кітап» қана емес, сонымен қатар жер тарихы мен ел тарихын танытар, оның өмірінен сыр шертер тарихи шежіресі» [7, 16].

Жібек жолы бойындағы жер-су атаулары «Көшпенділер» трилогиясының тарихи шығарма екенін дәлелдейтін бірден-бір тарихи факт деуге болады. Трилогияның 1-ші кітабы «Алмас қылыш» романында Жібек жолы бойындағы топонимдерден: Ақсу, Алмалық, Бадахшан, Герат, Дешті Қыпшақ, Жаркент, Жейхүн, Ирак, Иран, Ыстықкөл, Қаратау, Кавказ, Қашқар, Қытай, Мәуреннахр, Моғолстан, Отырар, Самарканд, Сайрам, Ташкент, Памир, Түркістан, Сарайшық, Сейхун, Тараз, Тибет, Тұрфан, Ферғана, Ханбалық, Хорезм, Шу, Іле, т.б. жер-су атаулары кездеседі.

Ал 2-ші кітап «Жанталас» романында Жібек жолы бойындағы топонимдерден: Ақсу, Бадахшан, Балх, Бұхара, Дешті Қыпшақ, Ертіс, Жаркент, Қаратау, Қашқар, Қытай, Моғолстан, Отырар, Сайрам, Сарайшық, Сейхун, Ташкент, Тибет, Тұрфан, Түркістан, Хорезм, Шу, Іле, т.б. жер-су атауларын кездестіруге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

«Көшпенділер» трилогиясында кездесетін Жібек жолы бойындағы топонимикалық атаулар шығармада маңызды қызмет атқарады. Хандардың, билердің, ру басыларының атқаратын лауазымдарын айқындап, олардың сол мекендегі орнын көрсетеді. Мәселен: «Өзге жұрт өзінің шен-шекпеніне қарай орын алады. Алдыңғы жағында ханға жақын, *Қашқар, Ақсу, Тұрфан, Жаңғы* секілді үлкен өмірліктің хакімдері, олардан сол кейініректеу *Моғолстан* хандығының тірегі *Үйсін, Жалайыр, Дулат, Найман, Керей, Қаңлы* тәрізді қазақ руларының белгілі ру бастықтары, билері, батырлары, бұлардан соң барып, *Шолаққорған, Жаркент* тәрізді шет қалалардың әкімдері, діни адамдар, софы, ишан, мүриттер...» [8, 86]. Бұл үзіндіде хандықтың орналасқан мекендері, қазақ руларының орталығы, шет қалалардың орындары нақтылы аталады. Осы жерде аталатын Моғолстан хандығына тоқталатын болсақ, Моғолстан хандығы - XIV ғасырдың ортасында құрылған. Ол Шағатай әулеті иеліктерінің шығыс бөлігінде қалыптасқан. Бұл мемлекеттің негізін қалаған Тоғлық Темір (1348-1362) болды. Астанасы – Іле алқабындағы Алмалық қаласы болды. «Алмас қылыш» романында ол туралы былай делінген: «*Моғолстан* мен *Дешті Қыпшақтың* ортасындағы бүкіл *Түркістан* өлкесі *Әбілқайырдың* қолында тұрған» [8, 84].

Қытайдан басталып Орталық Азия елдерін басып өтіп, Еуропаға тараған Ұлы Жібек жолы сауда мәдениетін қалыптастырғаны тарихтан белгілі. Бұл мәлімет «Алмас қылыш» романында былай деп беріледі: «Сығанақ пен Созақты алғаннан бері *Қыпшақ даласы* мен *Моғолстан*, Алтын хан, Қара теңіз жағасындағы қалалармен сауда-саттық жұмысын күшейту - хан әсіресе көңіл бөлетін мәселелер еді» [8, 129].

Ертедегі елімізді мекендеген тайпалардың арасындағы соғыстар, жаулап алушылықтар, кейіннен Жоңғар қалмақтарының шапқыншылықтары, патшалық Ресейдің отаршылық саясаты, т.б. көптеген тарихи оқиғалар жер-су атауларына өз іздерін қалдырды. Мәселен: «Сол күннен бастап сонау Еділ мен *Ертістің* ортасын *Дешті Қыпшақ* жері не Қыпшақ даласы деп

атап кеткен. Қыпшақтар он бірінші ғасырдың орта шенінде Днепр өзеніне келіп жеткен» [8, 27]. Жазушы Дешті Қыпшақты ерекше сипаттап романда: «*Дешті Қыпшақ* жері - түйенің терісі тәрізді мол дүние», - деп көтере мадақтайды [8, 131].

Осы үзіндідегі Ертіс өзенінің атауына тоқталсақ:

1. М.Қашқари (XI ғ.) "Кім тез өтеді?" деген мағына береді дейді де, «Ертішті – бәсекелесіп өтісті; бәстесіп өтісті ... Ертішүр – ертүшмек – Бәске өтісер – бәске өтіспек» деген мысал келтіреді [9, 273].

Бұдан, біз, *ерт* сөзінің "өт", "өту" мәнінде қолданылып тұрғанын көреміз. Көне түркі сөздігінде (ДТС): "*Ерт* - проходить, миновать" мәнін береді дейді де, сол М.Қашқаридың "өдлен ертті - время прошло" деген мысалын келтіреді (ДТС,1969,182). Көптеген ғалымдар бұл пікірді халықтық этимология деп табады, алайда өзен атауының сырын ашуға осы пікір жетелейтін сияқты. Оның үстіне XI ғасырда өмір сүрген Әбу Сайид Гардизи өз еңбегінде Ертіс атауын *ер* + *түс* сөздеріне бөледі де, "адам, төмен түс" мәнінде тұр дейді [10, 70].

Дұрысында: "Ер болсаң, суға түс, өтіп көр" деген мәнді меңзейтіндей.

2. П.П.Семенов-Тянь-Шанский: «Иртыш – қырғыз (қазақ) тілінде *ир* – «жер» + *тыш* (*тіс*) – «қазу» түріндегі сөздерден біріктіреді. Мұндағы әуелгі қателік гидронимді "Иртыш" деп алуында жатыр. Саяхатшы-ғалым "Ертіс" түрінде алып талдаса, мүмкін шындыққа жақындар еді.

3. В.В.Бартольд: «*Артыш* (*эртиш*) нұсқасында алады да, Гардизидің пікіріне сүйеніп, «адам (ер), төмен түс» мағынасында тұр деген тұжырым жасайды.

4. А.П.Дульзон: Иртыш «кет тіліндегі *ир*+*сес* сөздерінен бірігіп, «өзен+өзен» мәнін береді. *Ирсес* > *Ирчис*>*Иртыш* тұлғалық өзгерістерін бастан кешкен», - дейді (Дульзон,1960,9). Жер-су аттарын зерттеу барысында, екі сыңары да бір ғана мағына туғызатын атауларды жасаудың қажеті болмағанына көз жетті. Сонымен қатар ғалым кет тайпасының Ертіс бойын мекендегеніне дәлел келтірмейді.

5. Э.М. Мурзаев: «Көне түркі. *ир*.; қаз. *иірім*, түрік. *ирмок* «өзен», өзб. *ирмок* «өзеннің сағасы» + кет. *сес*, *шеш* «өзен» сөздерінен жасалған болуы керек дейді. Бұл болжамның А.П.Дульзонның пікірімен үндесіп жатқанын байқау қиын емес.

6. Г.Й.Рамстедт: «*Ертіс* – «катал, ашулы, тасқынды», - мәнінде тұр деген көзқарасты келтіреді, бірақ нақты тілдік талдау жасамайды.

7. Қазақ ғалымы А.Әбдірахманов: «Түрік. *ир* > *ер* «иір» + кет.*сес*//*шеш*//*тіс* // *тыш* «өзен,су» сөздерінен біріккен. *Иіртес* > Ертіс, яғни «иір өзен», - деп шешеді [11, 93].

8. А.К.Матвеев, В.И.Попова т.б.: «*Ар*//*ер* «су, өзен» + *тыш* // *тіс*, *сес*, *ас*, *ес* «су, өзен» тұлғаларынан біріккен дейді. Екі сыңары да бір мағынаны қайталайтын атаулардың болмайтыны бұл пікірді теріске шығарады.

9. Т.Жанұзақ: «*жер* + *тіс* < *іс* «өзен», яғни Ертіс «жер суы», «жерден шыққан өзен» мағынасын беріп, Қарасу атауына сәйкес келеді» деп шешеді [10, 71]. Мұндағы *іс* сыңары неге *тіс*-ке айналып кететіні дәлелденбеген.

Келтірілген болжам-пікірлердің бәрін де құптай отырып (теріске шығару үшін нақты этимологиясы ашылуы керек), олардағы негізгі мәселе Ертіс атауының құрамындағы «*т*» дыбысында тұрғанын байқау қиын емес. Барлық келтірілген анықтамаларда «*т*» екінші сыңарға таңылып отырады (тыш//тіс) немесе мүлде ұмыт қалады. Ал көне түркі, бірқатар үндіевропа елдерінде «өзен, су» мәнін беретін көне тұлға *ас/ес*, *ыс/іс*, *с* болса керек еді.

Біздің болжам-пікіріміз бойынша, Ертіс атауы өте көне гидроним болғандықтан (профессор Т.Жанұзақтың айтуынша, Ертіс атауына кем дегенде екі мың жылдан асады), бір буынды үш сөзден тұрады деуге болады. Тілдің алғашқы даму сатысында бір буынды сөздердің басым болғаны анық. Атап айтқанда, *Ер* + *ит* + *іс* > *Ертіс* (соңынан дауысты келгенде, ортаңғы қысаңдардың түсіп қалуы тіл білімінде алшақ элизия құбылысы деп аталады: орын + ы > орны). Мұндағы *ер* түбірі көне түркі. *ертиш/еріс* Э.В.Севортян сөздігінде «основа ткани», «горизонтальные жерди, вставляемые между вертикальными стойками при плетенки стен амбара» сөзінде кездеседі (Севортян,1974,294). С.Аманжоловтың монографиясында: «*Еріс* (*иіріс*): арқау (основа в ткани). Ильм., 58» түрінде түсінік беріледі

[12, 478]. Бұл сілтемелерден көріп отырғанымыздай *ep* синкретті түбірінің тағы бір мағынасы «көлденең» семасын береді екен.

Ал *im/ym/om/ym* «өтетін», «ағатын» етістігін құрайтыны белгілі және *yc/ic* «су, өзен» сөзі екені де баршаға мәлім. Сонда *Epmic* < *Ep* «көлденең» + *im* «өтетін, ағатын» + *ic* «өзен, су» болып шығады, яғни, жинақтап айтқанда, Ертiс «көлденең ағатын өзен» деген мәнде тұруы мүмкін.

Атауға негізгі уәж (мотив) болған - оның Алтайға баратын, Алтайдан шығатын құрлықты көлденең кесіп өтуі, яғни өткел мәселесі. Көне түркілер «Алтын тауын асып, Ертiс өзенін кешусіз жерден кешуге» мәжбүр болады. М.Қашқари сөздігінде келтірілген мысалда:

«Ысытатын аптап қапсырды

Үміт артқан адам жауықты.

Ертiс суын кешпекші,

Содан халық сескенді», - деп Ертiстен өтуге үлкен мән беріледі [9, 186] Ұзындығы 4,5 мың километрге жуық, ені 100-120м өзенді кешіп өте алмаған керуендер өзенді бойлап, оның басын (Моңғол Алтайын) айналып өтуге тура келген. Тарихта Шыңғысхан әскері соңына түскен найман Күшлүк сұлтанның сарбаздары Ертiс суынан өтерде, көп шығынға ұшырағаны айтылады. М.Қашқари мен Ә.С.Гардизидің судан өту мәселесін айтып отырғандары да тегін емес.

Еділ – *Іділ/Еділ* гидронимі ежелгі заманнан бері таныс. *Еділ* гидронимін орыс тілді ғылыми еңбектер *Идел/Итил* түрінде алады да, талдап әкетеді. Атаудың түпнұсқасын бұрмалап алып, оның этимологиясын іздеу, әрине, дұрыс емес. Барлық ғалымдардың пікірлері *Еділ* «үлкен, суы мол өзен» деген мағына береді дейді (Поспелов, 2007, 123). Біз де бұл пікірді теріске шығармаймыз, бірақ башқұрт тіліндегі *изель* < *езел* (*Ақизел*) нұсқасына сүйеніп *Еділ* мен *Есіл* бір түбірден шыққан бір ғана атау болуы мүмкін деп жорамалдаймыз (*Еділ* < *Езіл* < *Есіл*). Мұндағы *es* түбірі «баяу, ақырын» деген мағынаға саяды (самал еседі, жел еседі, «жел соғадыға» қарсы мәнде). Екі өзенге де тән ортақ белгі – олардың жазық даламен ағуы. Ал жазықтықтағы су баяу, есіліп ағатыны мәлім.

Қорыта келгенде, Ертiс, Еділ, Есіл сияқты көне гидронимдердің этимологиясын тап басып ашу қиынға соғады, сондықтан күні бүгінге дейін айтылған пікірлердің барлығы дерлік, соның ішінде менің пікірім де, болжам дәрежесінде деп ұққан жөн. Логика ғылымында болжамдардың көп болғаны құптарлық құбылыс болып есептеледі, өйткені сол болжамдардың бірінде шындық жатады.

Кезіндегі ата-бабаларымыз жайлаған Оңтүстік пен Солтүстікке дейінгі, Шығыс пен Батысқа дейінгі аралықта орналасқан қазақтың кең даласын, жерінің байлығын жазушы көркемдеп, өте әсерлі суреттейді. «Ұлытау - *Дәшті Қытшақ* даласының кіндік ортасы. Батысы - Еділ, Жайық, солтүстігі - Есіл, Тобыл; шығысы - *Epmic*, оңтүстігі - Сыр бойы. Осы *Дәшті Қытшақ* жеріне тегіс ие болғаннан кейін, ол *Мауреннахр* жеріне көз сала бастады» [8, 21]. Ортасында *Дәшті Қытшақтың* орналасып, төрт жақтан төрт үлкен өзен ағып жатқанын келтіреді. Осындай шұрайлы жерге жаулардың қызығып, көздерін тіге бастағанын жазушы ескертеді.

Шығармада өзендер, көлдер, таулар ежелден келе жатқан тарихи атауларымен аталып, жазушының табиғат құбылысын шебер тілмен суреттеуі арқылы жанды картинаны елестетеді. Мысалы: «Көне заманда, Қошан патшалығы кезінде, *Шу* өзені *Сырдарияға* құйған. Шуға сол жағынан Сарысу, оң жағынан Талас өзені келіп қосылған. Сол заманның өзінде Шудың Сырға құятын сағасында, Талас өзенінің бойында Сығанақ, *Тараз*; *Яссен* өзенінің жағасында *Отырар* қалалары болған» [8, 97]. Осы жерде Жібек жолы бойында орналасқан Шу, Сырдария өзендері мен Тараз, Отырар қалалары аталады.

Трилогияда табиғат көріністері, пейзаждың тамаша үлгілері образды бейнеленеді. «Осы құмды, құмайты, қылыш тасты, түкті қабақ жартасты, қияқ шөпті, бозанды далада көне заманнан, тіпті Шыңғысхан шабуылынан бұрын көп жылдан бері келе жатқан *Сығанақ*, *Сауран*, *Отырар*, *Яссы*, *Сайрам*, *Ақрұқ* атты көне шаһарлар бар», - деп, даланың табиғи

келбетін бейнелеп, көне шаһарларды атайды [8, 96]. Көне тарихи шаһарға боз даланың көрінісін жазушы сәйкестендіріп береді.

Отырар, Яссы, Сайрам ұлы Жібек жолының бойындағы тарихи қалалар. «Ертеде еліміздің негізгі қалалары Отырар, Түркістан, Тараз, Испиджап болып саналған» [13] Отырар Қазақстанның ортағасырлық ірі қалаларының бірі болған. Сырдарияның Арыс өзеніне құяр сағасына таяу орналасқан. Бұл қалалардың дамуына Жібек жолының бойында тұрғандықтан, сауда-саттықтың, кәсіпкерліктің ықпалы зор болған.

«Көшпенділер» трилогиясын зерттеген ғалым Қ.Алпысбаевтың сөзіне ден қойсақ: «Ілияс Есенберлиннің тарихи шығармаларын талдау барысында айқын көз жеткізуге болады. Қайсар мінез, қажырлы еңбек, тұңғыық білім негізімен ұштасқан жазушы болмысын танимыз. Жазушының баяндау тәсілі, кейіпкер толғанысы, психологисы арқылы берілетін ой қорытулар, философиялық түйіндер осыны көрсетеді», - дейді [14, 78].

Жер-су атаулары шығарма оқиғасымен, кейіпкерлер образдарымен қиюласып беріліп отырады. «Алмас қылыш» романындағы басты кейіпкерлердің бірі - Әбілқайыр хан. Таусылмайтын шапқыншылықтар - роман сюжетінің арқауы. Қайнаған тартыстың қақ ортасында жүрген Әбілқайыр ханның басындағы кесел ойдың бірі - Дешті Қыпшақты уысынан шығармау еді. «Отыз жыл хандық құрған өмірінде Үргеніш пен Самарқантты да шапты. Мауреннахрдан Сығанақ, Созақ, Отырар, Ақрұқ, Ақ-Қорған тәрізді Дәшті Қыпшақ елінің көне шаһарларын қайтарып алды» [8, 21]. «Бұл мезгілде Моғолстан мен Дешті Қыпшақтың ортасындағы бүкіл Түркістан өлкесі Әбілқайырдың қолында тұрған» [8, 84].

Осы үзіндідегі Самарқанд атауына тоқталсақ:

Самарқанд – Ұлы Жібек жолындағы көне қала (б.э.б. VIII ғасырдан белгілі). Қала атауының этимологиясы туралы көптеген болжамдар бар. Солардың ішінде ең көп айтылатыны – Семізкент ойконимі. Самарқандты түркі тіліндегі семіз және парсы тіліндегі кенд «қала» сөздерінен шығарған Әбу Райхан Әл-Бируни болатын. Кейін М.Қашқари өз сөздігінде осы пікірді келтіреді [9].

XIX ғасырда өмір сүрген жергілікті оқымысты Әбу Тахирқожа Самарқанди деген адам қаланың орнында Самар атты бастау болғандықтан, кейін қала Самарқанд аталған деп жазады.

Өзбек ғалымы Х.Хасанов қаланың атын иран тіліндегі һамара «жиналыс, көпшілік» сөзі мен кенд «қала» сөздерінен жасалғанын жазады. «Тұрғыны көп» деген мағынаға меңзейді. Тағы бір өзбек ғалымы Т.Рахматов парсы тіліндегі самар «арық, канал» сөзі мен кенд сөзінен жасалған ойконим деп табады. Осы аймақтың жер-су аттарын зерттеген П.Б.Лурье Самарқанд атауының негізінде соғды тіліндегі асмара «тас, жартас» сөзінің жатқанын атап өтеді.

Жоғарыда келтірілген немесе келтірілмеген болжам-тұжырымдарды қолдай отырып, өз болжамымызды ұсынамыз. Топонимикада «атау нысанның ерекше бір белгісіне орай беріледі» деген заң бар. Осы тұрғыдан келгенде, Самарқанд ойконимінің негізінде соғды (парсы) тіліндегі сәмәр «жеміс» сөзі жатыр деп топшылаймыз (Жеменей,1994,255): сәмәр + кенд > Самарқанд «жеміс қала (жемісті қала)». Мұндай тұжырым жасауға мынадай себептер (этиология) бар:

- Қаланы соғдылар салғаны анық, сондықтан атаудың екі сыңары да парсы тілінен ашылады.

- «Бабыр-намада» Самарқанд қаласының айналасын бақша мен жүзімдіктер қоршап жатқаны жазылады (Бабур-наме,1948,72).

- Семізкент атауындағы семіз сөзі «бір нәрсенің молдығын» білдіретін семаға ие: малдың семіздігі. Бұл жерде «жеміске бай» деген мәнде қолданылып тұруы да ықтимал.

Алтын йыш. Көне түркі ескерткіштерінде: «Алтұн йышығ тоға Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз» (КТб-36-жол. Орхонские надписи,2001,78) – деп жазылған. Алтын йыш қазіргі Алтай тауы екені басы ашылған нәрсе. Ал Алтай оронимі қайдан шықты? Ол үшін, Алтай оронимі (тау аты) туралы көптеген ғылыми пікірлер бар және оларды жинақтап, салыстыра қарасақ, шындыққа біртабан жақындаймыз деп ойлаймын:

1. В.В.Радлов: Ал "биік" + тайга "орманды тау" сөздерінен бірігіп, алтай, телеуіт, сағай тілдерінен жасалған деп тұжырымдайды (Радлов,1888,34). Атақты түркітанушы-ғалым

мұндағы тайга сөзінің неліктен тай түріне қысқарғанын ашып айтпайды, сондықтан бұл пікір өзінен-өзі тұйыққа тіреледі.

2. В.В.Бартольд: көне түркі жазба ескерткіштерінде Алтын йыш, қытайша Цзинь-шань немесе Гинь-шань дегеніне қарағанда, моңғолдың алтан немесе алта сөзінен шығады. Атау кейін, қалмақ үстемдігі кезінде, пайда болған сияқты дейді (Бартольд,1963,100). Ғалымның Цзинь-шань, Гинь-шань түрінде беріп отырған Алтай тауының қытайша аты қазақша транслитерация жасағанда, Жинь-шань "алтын тау" тұлғасына жақын келеді.

3. Э.М.Мурзаев: Алтай моңғолдың "таулы ел", "бай тау" деген сөзі. Алатау атымен де байланысты болуы мүмкін. Алтайн-нуру дегеніне қарағанда, моңғолдың "алтын" сөзімен байланысты болуы да ықтимал деген жорамалдар айтады (Мурзаев,1966,337]. Әрі географ, әрі топонимист ғалымның этимологиясы нақты емес екені пікірінен білініп тұр.

4. В.А.Никонов: Алтай - түркі тілінде "ала тау" деген мағына береді деп қорытады (Никонов,1966,21]. Алайда тілдік талдау жасап, дәлелдеп жатпайды.

5. Б.Я.Владимирцов: Алтун йыш - Алтай атауының көне түрі. Моңғол тілінде Алта(н) + й = Алтай орысша "золотой" деген сөз деп шешеді (Владимирцов,1929,170). Жұрнақ (й) жалғанғанда, н дыбысы түсіп қалады және көне моңғол тілінде й жұрнағы болған дейді моңғол тілін зерттеуші ғалым. Осы атау көне түркілік Алтын йыш-ты ығыстырып шығарған.

6. М.Рясянен: Тау атының құрамы ал + той сөздерінен бірігіп, "алып тау" деген ұғым туғызады деп шорт кеседі (Рясянен,1955,139).

7. А.Әбдірахманов: Көне түркі, моңғол тілдерінде алта (н) + ай/й жұрнағы арқылы жасалған, мағынасы "алтын" (тау) деп Б.Я.Владимирцовтың пікірін қостайды (Жанұзақ,2007,34).

8. Э.В.Севортян, Г.Дерфер, Г.Рамстедт, Г.Вамбери, А.Щербак, Т.Жанұзақ қатарлы ғалымдар алтан сөзін ал "қызыл" + тун, тын "темір, металл" түбірлерінен біріккен дейді де, Алтай "қызыл, қызғылт", яғни "алтын тау" деген мәнде тұр деген пікір айтады (Севортян,1974,35).

9. Е.Жанпейісов: Алтай, Алатау оронимдерінің түбірі бір, ондағы ал "үздіксіз", "тізбектелген" (таулар) деген көне мағына береді деген тұжырым жасайды (Жанпейісов,1989,21].

10. Ғ.Қоңқашпаев: Моңғолша алт (алтын) + тай (туынды сын есім жұрнағы қаз. -лы, -лі, -ды, ді) = алттай >алтай "алтынды" мағынасын береді әрі қытайша Цзинь-шань аты да осы мазмұндас деп шешім шығарады (Қоңқашпаев,1959,88).

Келтірілген пікірлерден көрініп тұрғандай, ғалымдардың көпшілігі бұл атаудың негізінде алтын сөзінің жатқанын мойындайды (Б.Я.Владимирцов, Э.В.Севортян, Г.Дерфер, Г.Рамстедт, Г.Вамбери, А.Щербак, А.Әбдірахманов, Ғ.Қоңқашпаев, Т.Жанұзақов, т.б.). Алайда алтын сөзінің тұлғасын беруде ала-құлалық бар және тай тұлғасы бірде "тау" мағыналы сөз, бірде жұрнақ (ай/й) болып әртүрлі құбылады. Таудың ерекше белгісі онда алтын металының бай болуы екені анық бола тұра, кей ғалымдар алтын сөзінің этимологиясын қазып әкетеді (алтун "қызыл темір). Алтын сөзі атау жасауға тұтасымен қатысып тұрғандықтан, оны жеке талдап керек жоқ. Сонымен Алтай оронимі қай тілде жасалып тұр деген заңды сұрақ туады.

Орхон жазбаларында Алтын йыш (732-735жж.), Қытайдың "Таншу" жылнамасында Алтынтағ (647ж), Моңғолдың "Құпия шежіресінде" Алтынтау (XIII ғасырдан бері) түрінде көрсетіледі де, Алтай атауы кездеспейді. Бұл жерде академик В.В.Бартольдтың "Алтай оронимі кейін шыққан тәрізді" деген болжамы рас болып шығады. Оның Алтай атауы қалмақ-жоңғар кезінде пайда болды ма деген пікіріне сүйенсек, таудың көне түркілік нұсқаларын (Алтын йыш/Алтынтағ/Алтынтау/Алтынды) моңғол тілді халықтардың бірі өз тілдеріне аударып алуы мүмкін екені анықталады. Түркілік атауды моңғолдар жаулап алғаннан кейін (Алтынорда кезінде), өз тілдеріне аударып атаған тәрізді. Ал мағынасы сақталып қалған. Жаулап, отарлап алған елдердің тілі келмегендіктен, немесе әдейі саясатпен жер-су аттарын өзгертуі тарихта бар жағдай. Жер-су аттарының тарихи оқиғаларға, қоғамның саяси өміріне тікелей байланысты екенін ертедегі ғұлама бабаларымыздың бірі Әбу Райхан әл-Бируни айтып

кеткен еді: "Жер аттары, - дейді ол, - басқа халықтың сол жерді жаулап алуымен бірге өзгереді. Олар өз тілдеріне көшіргенде, атау міндетті түрде өзгеріске ұшырайды, бірақ мағынасы сақталып қалады" (Бияров,2002,45].

Ал аударма (калька) қалай жүрді деген сұраққа қазақ ғалымы Ғ.Қоңқашпаевтың пікірі жауап беретіндей: алт + тай = алттай >алтай "алтынды". Мұндағы моңғол тіліндегі -тай/-туй туынды сын есім жұрнағы қазақ тіліндегі -лы/-лі, -ды/-ді туынды сын есім жасайтын жұрнақпен сәйкес келетіні дәлелденген нәрсе: М.Қашқариде Суырлытағ - моңғолша Тарвагантуй - қазақша Тарбағатай "суырлы". Ал -тай қосымшасын тау сөзінің көне нұсқасы деген пікірге келісуге болмайды. Түркі тілдерінде тағ/дағ/тау/тав/туу/тыа/ты нұсқалары ғана кездеседі. "Тау" сөзі моңғолша - уул (олаа), қытайша - шань, парсы тілдерінде - куһ түрлерінде айтылады.

Байбалық – Ұйғыр қағанаты кезінде Селеңгі өзені бойына салынған қала. Көне түркі. бай «бай, байлығы мол» және балық «қала» сөздерінен бірігу арқылы жасалған ойконим (ДТС,1969,79-80). «Бай қала» мағынасын береді.

Бесбалық – көне түркі. беш «бес (сан есімі)» + балық «шахар, қала» (Қашқари,1997,436) сөздерінен бірігіп жасалған ойконим. М.Қашқари «Ұйғырлардың ең үлкен шахарларының бірі Бес балық деп аталады» дейді (сонда). Сондай-ақ, Бешбалық/Бесбалық Тан империясының Бэйтинь басқақтығына қарайды және бұл өлкеде бес қала бар болғандықтан, Бесбалық деп те аталған деген пікір де бар (Малявкин,1981,42). Бұл жер Тянь-Шань тауының шығыс сілемдері Боғдашань, Баркөлтағ, Қарлықтағ тауларының теріскей жағы болатын (Сонда, 176). Бұл қазіргі Жоңғария (Шыңжан-ұйғыр автономиялық ауданы) аумағына жатады. Бесбалық жалпы өлке атынан жеке бір қалаға ауысқан атау болып табылады.

Болчу жазығы/Болчү үгүз/Болчү нұсқасында да кездеседі. Мәтін бойынша, Алтайдан түсіп, Ертіс өзенін кешіп өткенде, Болчү жазығы мен өзені бар екені байқалады. Л.Н.Гумилев Қара Ертістен өткендегі қазіргі Ұрынғы өзенін осы Болчү деп табады (Гумилев,1994,299). Біздің жорамалдауымызша, Болчү көне түркі. бол/бұл ауыспалы мағынада «бүлік шығару, қатты ашулану» (ДТС,1969,122) түбір сөзі + шы (кәсіпті, бейімділікті білдіретін жұрнақ) тұлғалары арқылы жасалып, «тентек, тасығыш (өзен)» мағынасын беруі мүмкін. М.: Ел бұлғанды «ел таралды, тарқады (көтерілді - ДТС)» (Қашқари,1997,340). Ел бұлді «бүлінді» (қазақ.). Қазіргі Ұрынғы атауының түбірі де көне түркі. ұрұн/үрүн «көтерілу, тұру» мәнін береді: үрүнді «тұрды, қопты» (Қашқари,1997,240).

Бұхара – Ұлы Жібек жолындағы көне, әрі ірі қалалардың бірі. Бұхара/Буһара ойконимін Академик В.В.Бартольд санскрит тіліндегі вихара «будда ғибадатханасы» деген сөзден шығарған еді (Бартольд,1965,36). Ғалым бұл пікірді М.Қашқаридің пікіріне сүйеніп айтқан сыңайлы. Е.М.Поспелов өз еңбегінде, А.Мухаммаджановтың Бұхара ойконимін соғды тіліндегі бугоро «құдайдай сұлу» сөзінен шығаратынын келтіреді (Поспелов,2007,103). Бұл жерде қала орналасқан жердің табиғатының көркемдігі ескерілсе керек.

Келтірілген тұжырымдарды жоққа шығармай, өз болжам-пікірімізді ұсынамыз. Бұхара қаласы салынған жер Зарафшан өзенінің бір саласы тарамдалатын, көгалды, сазды жер болғандықтан, ол көгалды жазықты парсы (соғды) тіліндегі тұрғындары бохар «тұман, бу» сөзімен атаған деп ойлаймыз (Жеменей,1994,234). Сулы жерде тұман болатыны табиғи нәрсе және бохар/бұхара «тұманды» топонимі кейін пайда болған қала атына ауысқан болуы керек. Ол жерді ежелден соғдылар мекендегені тарихтан белгілі.

Жасыл өзен, мәтінде Йасыл үгүз, деп түркілер қытай жерінде ағатын Хуанхэ өзенін атаған (Махпиров,1997,253). Ал қытай. Хуанхэ «сары өзен» деген мағына береді (БСЭ,1926-1947). Суының түсі сары болғанымен, кей тұста жасыл реңк беріп ағатынын фотосурет пен бейне жазбадан анық көруге болады. Түркілердің жаулап барған жері.

Йінчү өзені/Инжу Сырдария өзенінің көне атауларының бірі екені тарихтан белгілі. С.Г.Кляшторныйдың айтуынша, бұл өзен көне түркі жазба ескерткіштерінде Йенчу үгүз «маржанды (жемчужная) өзен» деп аталса, қытай жазбаларында Чжень чжу-хэ «река истинного жемчуга» деп аталған көрінеді. И.Маркварт осы түрік, қытай тілдеріндегі мағынаны парсылар өзгертпей, Яқсарт «истинный жемчуг» түріне аударып алғанын дәлелдеп

шыққан (Кляшторный,1964,189). Ал О.О.Сүлейменов славян тілдеріне енген түркі сөздерінің қатарына жемчуг сөзін де жатқызады. «Өйткені, - дейді ол, - қытай тіліндегі йенчу сөзінің нақты этимологиясы болмағандықтан, оның өзі түркі тілінен қабылданған сөз болуы мүмкін» (Сулейменов,2002,9).

Біздің ойымызша, ертеде, негізінен көшпелілер мекендеген Орта Азия мен Қазақстан далаларында, қала аз салынғандықтан және көшпелілер қарым-қатынас жасайтын қалалардың дені осы өзеннің (Сырдария) бойында моншақша тізіліп орналасқандықтан, ол өзенді түркілер Інжу “моншақ, маржан” деп атаған. Көне карталарға қарасаңыз, өзенді жағалай орналасқан қалалар жіпке тізген моншақты көз алдыңызға әкеледі. Сонда Інжу гидронимі жай ғана таңба емес, семантикасы бар толыққанды сөз болып шықпай ма?! Топонимнің сөзге жуық болатыны да содан – оны шартты таңба сияқты шексіз ауыстыра беруге келмейді. Сол заттың белгілерімен ғана шектеледі. Мәселен, Сырдария гидронимі кейін ол өзеннің сырға, бояуға ұқсас сары түсті суына орай берілді деп жүрміз, алайда осы сыр сөзінің өзі көне иран тілінде «інжу», «сырға, моншақ, маржан», деген мағына береді деген пікір де жоқ емес (А.Әбдірахманов, Қ.Өмірәлиев). Ал өзен суында теңіз маржандарының болуы мүмкін емес, ендеше бұл жерде «інжу» сөзі метафоралық мағынада тұрғаны анық.

Кеңу Тарман Түрүк Қағанатының батысындағы жер атауы. Нақты қай жер екені анықталмаған. Кеңу Тарман топонимінің мағынасы да ашылмаған. Біздің ойымызша, Кеңу көне түркі. кеңу «кеңейген, жайылған» (ДТС,1969,299) сөзі мен Тарман көне түркі. тар «сал қайық» (Қашқари,1997,207) + ман (зат есім жасайтын жұрнақ, үнемі болатын оқиға орнын білдіреді: алар+ман, шабар+ман) туынды сөзінің бірігуінен жасалады да, «салмен өтетін өткел» мағынасын береді. Сонда, Кеңу Тарман «кең, жайылған өткел» мағынасын беруі әбден мүмкін. Түрік Қағанатының батыс шекарасындағы жер болса, Сырдария мен Амударияның біріндегі өткелді атауы ықтимал.

Көгімен жыныс, дұрысы Көгмен йыш (ДТС,1969,312). Көгмен көне түркі. көг/көк «көк түсті, көгілдір» + мен (сын есім жасайтын жұрнақ) арқылы жасалып, «көк түсті, көгілдір (тау)» мағынасын береді: Қара-ман «қара түсті» сияқты. Мұндағы йыш көне түркі. йыш «адам тұруға жарамды орманды тау аңғарлары» (ДТС,1969,268) мағынасын береді. Қазіргі ұғымда «таулы қарағайлы орман, тайга» (Мурзаев,1984,237) мәнінде қолданылады. Түркітанушы С.Қаржаубай және басқалар қазақ. жыныс «қалың орман» түрінде аударған. Біздің ойымызша, йыш термині үнемі тау аттарымен (оронимдермен) тіркеседі: Алтын йыш, Өтүкен йыш, Көгмен йыш, Сұңға йыш т.б. Ендеше, йыш кейбір аудармаларда (М.Жолдасбеков) кездесетін «тау қойнауы» мәніне сәйкес келетін сияқты (Орхонские надписи,2001,171). Сонда, «Көне түркі сөздігінде» берілген анықтама дұрысқа шығады: «Адамдар мекендеуге қолайлы орманды тау қойнауы». Тау қойнауларының, көбінесе, орманды болып келетіні де рас. Түркітанушы-ғалым Л.В.Дмитриева йыш/жыс сөзінің Шығыс Сібірде ғана жиі қолданылғанына қарап, түркі емес көрші тайпалардан енген геотермин болуы мүмкін екенін айтады (Дмитриева,1984,142).

Өтүкен йыш, кейде Өтүкен йір, топонимі көпшілікке танымал, өйткені Түрік Қағанатының орталығы болған аймақ. Осы жерден Табғашқа қарай керуендер «арқыш-тіркіш» жүріп тұрған. «Өтүкен Хангай тауының солтүстік саласы» (Дмитриева,1984,142) немесе «Үтүкен – Орхон өзенінің солтүстік-батыс жағында жатқан Хангай тауының шығысқа қарай құшақ жайған үлкен ұшасы» (Қайыркен,2008,51) деген пікірлер бар. Сондықтан болар, көптеген зерттеушілер Отүген/Өтүген «қасиетті жер, киелі орын» мағынасын береді деген тоқтамға келеді (Л.Потапов, В.Владимирцов т.б.) (Махпиров,1997,257).

Өтүкен топонимінің этимологиясы туралы айтылған көптеген пікірлерді жоққа шығармай, өз анықтамамызды ұсына кетейік, себебі этимология көбінесе болжамға сүйенеді. Өтүкен көне түркі. от «шөп, көк» (ДТС,1969,373) + ы (тәуелдік жалғауының 3-жағының жалғауы) сөзі мен кен/кең «кең, мол, дарқан» (ДТС,1969,298) сөздерінен біріккен атау, мағынасы «оты (шөбі) мол (шұрайлы)» дегенге келеді.

Түркілердің атамекені болған Отүкен/Өтүкен тауы Хангай тауының бір сілемінің аты емес, бүкіл таудың түрікше аты болған, ал моңғолдар кейін келіп, осы атауды өз тілдеріне

аударып алған. Моңғол. Хангай «орманды тау жотасы» мағынасында қолданылғанмен, оның түбірінде хана-х «қану, тою, сусындау» сөзі жатыр (Базылхан, 1987, 565, 566). Ал Хангай «қану, тою, сусындау» мағынасы Отыкен «оты (шөбі), суы мол, дарқан» мағынасынан алыс кетіп жатқан жоқ. «Мал тойынатындай отты жер» деген бір ұғымға саяды.

«Көшпенділер» трилогиясында Әбілқайыр ханның XIX ғасырдың тұсында әлемді дүрліктірген Дешті Қыпшақ ішкі сыртқы күштердің әсерінен әлсіреп, ыдырай бастаған кезі, оның ішінде ыдырап, жекелеген хандықтарға бөлініп кете бастаған алмағайып дүрбелең оқиғалардың тізбегімен жалғасады. Әбілқайырдың ырқына Керей мен Жәнібек сұлтандар көнбеді. Олар қазақ ұлысын бөліп алып, жеке хандық құруды армандады. Олардың соңынан ерген ел нығайып, кеңеюі үшін Керей мен Жәнібек сұлтандары билеушілермен соғысуға мәжбүр болды. Орталық Азияның кең байтақ жерін жан-жақтан тілгілеп жеке-жеке иемденген шағын хандықтармен алысу, ұдайы көшкен біресе оң жағына, біресе сол жағына ауысқан көне қалалар мен шұрайлы жерлер елдің есін шығарып, талай рет елдің есін шығарды.

«Үргенішті алуды арман еткен Әбілқайыр *Дешті Қыпшақтың* оңтүстік құмайтты жағын қиғаштай жүріп, бір аптадан кейін *Отырардың* солтүстік тұсынан өтетін *Сейхун* дарияның қамыс, жиде, қарағашты жағасына келіп жетті» [8, 72]. Әбілқайыр ханның Сырдария өзенінің жағасына келіп жайғасқанын осылай сипаттайды.

Сығанақ пен Созақты өзіне қаратып алып көңілі көтеріліп отырған қазақ Ордасының ханы Жәнібек Яссы, Отырар, Сауранды, Сайрамды алу үшін билеушілеріне «өз еріктеріңмен беріліңдер» деп хат жазады. Жәнібек ханның ойы Дешті Қыпшақ даласы мен Моғолстан арасында үлкен қалалармен сауда-саттық орнату еді. Ол туралы романда былай айтылады: «*Сығанақ пен Созақты* алғаннан бері *Қыпшақ даласы* мен *Моғолстан, Алтын хан, Қара теңіз* жағасындағы қалалармен сауда-саттық жұмысын күшейту - хан әсіресе көңіл бөлетін мәселелер еді» [8, 129]. Бұл үзіндіде кең байтақ Қыпшақ даласы мен Моғолстан, Алтын хан, Қара теңіз жағасындағы қалалар арқылы ұлы Жібек жолы жүріп, сауда-саттық дамығанын көруге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, мақалада Ұлы Жібек жолы бойына орналасқан ірі-ірі елді мекен аттары мен макротопонимдерге этимологиялық талдау жасалды. Талдау топонимнің қай тілден жасалғанын, қандай мағына беретінін анықтауды мақсат еткен еді. Таңдап алынған 14 атауды зерттеу барысында, Жібек жолы бойындағы топонимдер, негізінен, үш тілде жасалғаны мәлім болды: түркі (Алтай, Ертiс, Еділ т.б.); соғды (парсы) (Бұхара, Самарқанд); қытай (Шантуң). Бұл топонимдер Ұлы Жібек жолының таралу аймағын тұтас көрсетпесе де, негізгі бір тармағын айқындап тұр деуге болады.

Топонимика ғылымын құрайтын үштің бірі (тіл, тарих, география) біреуіне, көбінесе тіл біліміне, артықшылық беріліп жүргенімен, қалған екеуін төмендетуге болмайды. Топонимиканың көптеген мәселелері таза тіл білімі тұрғысынан шешіле бермейді, үнемі экстралингвистикалық зерттеулерге жүгінуге тура келеді. Бұл, өз кезегінде, топонимикамен айналысатын адамның тарихты да, географияны да, олардың құрамдас бөліктеріне дейін жақсы меңгеруін талап етеді. Бір ғана топонимнің этимологиясын ашып көрсету барысында үш сала жарыса араласып отырады. Жібек жолы бойында ірі қалалар кейіннен шапқыншылық соғыстар кезінде барлығы дерлік жер бетінен жоғалып құрыды. «Тарихи шығарма өткен уақыттың қайсы бір оқиғаларын қайталай бейнелеу үшін ғана жазылмаса керек. Оның ең маңызды міндеті – бүгінгі біздің заманымыздың өзінде зәрулігі кемімеген проблемалардың сол кезде туу тегін тауып, тарихын пайымдау», - деп ғалым Ш.Елеуеновтің айтқаны «Көшпенділер» трилогиясының құндылығын айғақтайды [15, 119].

Сонымен қорыта келгенде, ұлы Жібек жолы – ежелгі өркениеттің бастауы, тарих пен мәдениеттің құзар шыңы деуге болады. Жібек жолы арқылы сол уақытта қалалар өркендеп, елдің мәдениеті, сәулеті артты. Қазақ халқының тарихын, хандық билік институтын баяндайтын І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы жер-су атаулары ертедегі ел

тарихынан, жер тарихынан сыр шертеді. Жібек жолы бойындағы жер-су атаулары «Көшпенділер» трилогиясында ұтымды қолданылып, тарихи шындықпен көркемдік тұрғыдан шебер бейнеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гумилев Л.Н. Көне түріктер: Көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Білім, 1994. – 88 б.
- 2 Ravi K. Mishra The «Silk Road»: Historical Perspectives and Modern Constructions // Sage journals Volume 47, Issue 1 <https://journals.sagepub.com/>
- 3 Бердібай Р. Тарихи роман. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 336 б.
- 4 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін 2002. – 528 б.
- 5 Есенберлин І. Жемісті талант // Жұлдыз. - 1975. – №1. – 209 - 213б.
- 6 Балтымова М.Р. Қазақ әдебиетіндегі тарихи проза. Электронды оқу құралы. – Ақтөбе, 2019. – 294 б. // Электронды ресурс: <http://neb.arsu.kz/kk/resources?cid=25&tid=69>
- 7 Бияров Б. Жер су аттарының сөзжасамдық үлгілері (Монография) – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
- 8 Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. – Алматы: Көшпенділер, 2006. – 912 б.
- 9 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы / ауд. А.Егеубай. Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.
- 10 Жанұзақ Т. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- 11 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым, 1975. – 204 б.
- 12 Аманжолов С. Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихы мәселелері. - Оқу құралы. 2-басылым, толықтырылған. - Алматы: Санат, 1997. - 608 б.
- 13 Aitolkyn Moldagaliyeva, Aliya Aktymbayeva, Yerlan Issakov, Aizhan Assylbekova, Kuanyshbek Kenzhalin, Ardak Beisembayeva, Gulzhanat Begimova, Lóránt Dénes Dávid. Socio-economic significance of tourism development on the great silk road (Kazakhstan section) // GeoJournal of Tourism and Geosites Year XVII, vol. 52, no. 1, 2024, p.116-124
- 14 Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. – 232 б.
- 15 Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.

Материал 13.06.2024 баспаға түсті

Топонимы Великого шелкового пути в трилогии И. Есенберлина «Кочевники»

А.М. Картаева¹, К.А. Кусманова¹, К.К. Молгаждаров², А.О. Спатай³

¹ВКУ им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Центрально-Азиатский Инновационный университет, Шымкент, 160000, Республика Казахстан

В статье исследуется использование топонимов вдоль Великого Шелкового пути, встречающихся в трилогии «Кочевники» Ильяса Есенберлина. Обсуждается значение Великого шелкового пути в человеческой цивилизации и истории, а также его функция в торговой культуре. Основное внимание уделено анализу трилогии «Кочевники»

И. Есенберлина, выдающегося писателя, подробно описавшего историческую генеалогию казахского народа. Обсуждается место трилогии в казахской прозе, движущая тема, идея, сюжет, система образов. Подтверждено, что данное произведение является исторической энциклопедией, воссоздающей пятисотлетнюю историю казахского народа и изображающей известных деятелей нашей истории. В трилогии «Кочевники» выделяется историческая художественность

писателя в использовании топонимов. Определено, что названий мест, дающих сведения об истории страны и края, в трилогии «Кочевники» много, и доказано, что они играют важную роль в произведении. Определено, что названия мест и вод вдоль Великого шелкового пути используются в произведениях для изображения природных сцен, истории страны, характеров героев, анализируется художественное мастерство писателя. В работе показано, что реки, озера, горы с древних времен называются историческими именами. Делается вывод о том, что названия мест вдоль Шелкового пути отражены в трилогии «Кочевники» и искусно изображены с исторической правдой с художественной точки зрения.

Ключевые слова: трилогия, Великий Шелковый путь, топонимы, исторический роман.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гумилев Л. Н. Древние турки: для широкого круга читателей. - Алматы: Образование, 1994. - 88 с.
  - 2 Ravi K. Mishra The «Silk Road»: Historical Perspectives and Modern Constructions // Sage journals Volume 47, Issue 1 <https://journals.sagepub.com>
  - 3 Бердыбай Р. Исторический роман. Учебное пособие. - Алматы: Писатель, 1997. - 336 с.
  - 4 Нургали Р. Золотой век казахской литературы. - Астана: Культегин 2002. - 528 с.
  - 5 Есенберлин И. Плодотворный талант // Звезда. - 1975. – №1. – 209 – 213 с.
  - 6 Балтымова М. Р. историческая проза в казахской литературе. Электронное учебное пособие. - Актобе, 2019. - 294 с. // Электронный ресурс: <http://neb.arsu.kz/kk/resources?cid=25&tid=69>
  - 7 Бияров Б. Словообразовательные образцы географических названий (монография) - Алматы: Институт развития государственного языка, 2012. - 460 с.
  - 8 Есенберлин И. Кочевники. Историческая трилогия. - Алматы: Кочевники, 2006. - 912 с.
  - 9 Кашгари М. Словарь турецкого языка (Дивани лугат-ит-Турк): собрание сочинений в 3-х томах / ауд. А. Егубай. Алматы: ХАНТ, 1997. - 1353 с.
  - 10 Жанузак Т. Тайна имен. - Алматы: Дайк – Пресс, 2007. - 524 с.
  - 11 Абдрахманов А. Топонимика и этимология. Алматы: наука, 1975. - 204 с.
  - 12 С.Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Учебное пособие. 2-издание, дополненное. – Алматы: Санат, 1997. – 608 с.
  - 13 Aitolkyn Moldagaliyeva, Aliya Aktymbayeva, Yerlan Issakov, Aizhan Assylbekova, Kuanyshbek Kenzhalin, Ardak Beisembinova, Gulzhanat Begimova, Lorant Denes David. Socio-economic significance of tourism development on the great silk road (Kazakhstan section) // GeoJournal of Tourism and Geosites Year XVII, vol. 52, no. 1, 2024, p.116-124
  - 14 Алпысбаев К. Историческое произведение в казахской литературе: познавательное и художественное. - Алматы: Таймас, 2008. - 232 с.
  - 15 Елеукенов Ш. Современный разум. Литературная критика. - Алматы: Писатель, 1977. - 300 с.
- Материал поступил в редакцию журнала 13.06.2024

Names of places and water related to the Great silk road in the trilogy «Nomads» by I. Yesenberlin

A. Kartaeva¹, K. Kusmanova¹, K. Molgazarov², A. Spatai³

¹ S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, 070020, Kazakhstan

² Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

³ Central-Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Kazakhstan

This article explores the use of toponyms along the Great Silk Road in Ilyas Esenberlin's trilogy “Nomads”. It discusses the historical and cultural significance of the Great Silk Road, particularly

its role in trade and its impact on civilization. The paper focuses on Esenberlin's portrayal of the historical genealogy of the Kazakh people, examining the trilogy's place in Kazakh literature, its central themes, ideas, plot structure, and character development. The study argues that Nomads functions as a historical encyclopedia, effectively reconstructing the five-hundred-year history of the Kazakh people and depicting prominent historical figures. The article further analyzes how Esenberlin employs toponyms associated with the Great Silk Road, highlighting the historical artistry embedded in the use of place names. It is shown that the toponyms in Nomads serve not only as markers of historical and geographical context but also contribute to the depiction of natural landscapes, the country's history, and character development. The study concludes that the use of historical place names, such as rivers, lakes, and mountains, reflects the writer's artistic skill and historical accuracy, enriching the narrative with cultural and geographical depth.

Key words: trilogy, the Great Silk Road, toponyms, historical novel.

REFERENCES

- 1 Gumilyev L.N. Kone turikter: Kopshılık okyrman kauymga arналган [Ancient Turks: For a wide range of readers] (Almaty, 1994)
- 2 Ravi K. Mishra The «Silk Road»: Historical Perspectives and Modern Constructions // Sage journals Volume 47, Issue 1 <https://journals.sagepub.com>
- 3 Berdıbai R. Tarihi roman. Oqu qūraly [Historical novel. Educational tool] (Almaty, 1997)
- 4 Nurgali R. Qazaq adabietnın altyn kasyry [Golden age of Kazakh literature] (Astana, 2002)
- 5 Esenberlin I Jemıstı talant // Juldyz. - 1975. – №1. – 209 – p.213
- 6 Baltymova M.R. Qazaq adabietindegi tarihi proza. Elektronıdy oqu quraly [Historical prose in Kazakh literature. E-learning tool] (Aktobe, 2019) Elektronıdy resurs: <http://neb.arsu.kz/kk/resources?cid=25&tid=69>
- 7 Biarov B Jer su attarynyñ sözjasamdyq ülgilerı (monografıa) [Word formation patterns of land and water names (monograph)]. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2012. – 460 b.
- 8 Esenberlin I Koşpendiler. Tarihi trilogia [Nomads. Historical trilogy] (Almaty, 2006)
- 9 Kashkarı M. Turik tilinin sozdigi (Dıyanı lugat-it-turk): 3 tomdyq shygarmalar jınagy / aud. A.Egeubaı. (Almaty, 1997)
- 10 Januzak T. Ataular syry. (Almaty, 2007)
- 11 Abdirahmanov A. Toponımıka jane etimologia. (Almaty, 1975)
- 12 S.Amanzholov S. Questions of dialectology and history of the Kazakh language. A study guide. 2nd edition, expanded. (Almaty, 1997)
- 13 Aitolkyn Moldagaliyeva, Aliya Aktymbayeva, Yerlan Issakov, Aizhan Assylbekova, Kuanyshbek Kenzhalin, Ardak Beiseminova, Gulzhanat Begimova, Lorant Denes David. Socio-economic significance of tourism development on the great silk road (Kazakhstan section) // GeoJournal of Tourism and Geosites Year XVII, vol. 52, no. 1, 2024, pp.116-124
- 14 Alpysbaev K. Kazaq adabietindegi tarihi şygarma: tanym jane korkemdık [Historical work in Kazakh literature: cognitive and artistic] (Almaty, 2008)
- 15 Eleukenov Sh. Zamandas parasaty. Adebı syn. (Almaty, 1977)

Received: 13.06.2024

МРНТИ 17.07.41

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp220-233](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp220-233)

А.Ю. Леонтьева¹, С.С. Агибаева¹, Ж.Т. Кадыров¹, Г.К. Синбаева¹

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

КУМЫС КАК СИМВОЛ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ М. ЖУМАБАЕВА И Л.Н. МАРТЫНОВА

В работе рассматриваются некоторые аспекты бытового, нравственно-философского и ритуально-символического значения традиционного напитка кумыса в творчестве М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова. Кумыс – один из издревле предпочитаемых казахами напитков, упоминаемых в памятниках мировой литературы и истории, таких как «Илиада», «Тауарих Хамса-и Шарки», эпос «Айман-Шолпан». Кумыс был показателем при проведении свадеб и тризн, в языке сохранилось более 15 названий этого напитка. В истории известны лечебные свойства кумыса, многие люди, страдавшие от туберкулёза, поправляли здоровье с помощью кумыса. Среди них – великий русский писатель Лев Николаевич Толстой. О полезных свойствах кумыса писали А. Янушкевич, В.И. Немирович-Данченко, медики Р. Кноблок в газете «Русские ведомости» и Альфонс Ягмин в своём труде «Киргиз-кайсацкия степи и их жители». Большое количество произведений и ряд важнейших ритуалов в казахской культуре непосредственно связаны с кумысом. Наряду с весенними обрядами казахских коневодов, исполнением кюев на домбре, айтысом, национальной борьбой и другими элементами казахской культуры, кумыс вошел в список ЮНЕСКО нематериального культурного наследия человечества.

Исследуемые стихотворные и прозаические тексты были выбраны с учетом явленности в них маркеров этнокультурной идентичности, одним из которых является кумыс. Установлено, что казахский поэт следует тюркской традиции, согласно которой кумыс является частью обрядовой жизни казахского общества, сакральным напитком, символом и инструментом примирения, духовного родства, единения. Для М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова кумыс - символ этнокультурной идентичности, творчества и дружественного диалога между народами. Для обоих авторов кумыс также репрезентует идею знания, прикосновения к основам культуры и быта, приобщение к ритуальной стороне народной жизни, погружение в неё. Ряд аспектов восприятия данного образа связан с древнетюркской мифологической традицией и архетипическими моделями поведения представителей тюркских народов, в том числе казахов. Авторы статьи опираются на исследования известных ученых-этнографов и фольклористов, черпают сведения из русскоязычных и англоязычных современных источников, приводят примеры из произведений казахских и русских поэтов XIX-XXвв. В работе использованы компаративный, культурно-исторический, культурологический, когнитивно-концептуальный и мифопоэтический методы исследования.

Ключевые слова: этноним, кумыс, символ, культура, региональная литература, этномаркер.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Изучение традиционной культуры как совокупности факторов, определяющих формирование этнокультурной идентичности, а также круга понятий-этномаркеров, выступающих содержательным ядром традиционной культуры, остаётся одним из актуальных направлений в современном региональном литературоведении.

Известно, что отдельные продукты питания, напитки и субстанции в мифологии разных народов приобретали особую, необычайно богатую символику. Так, в мусульманских сказаниях у подножия Небесного Дерева текут четыре реки с водой, молоком, мёдом и вином. Мёд – священный напиток в индийской и скандинавской мифологиях, будь то мёд цветущего

лотоса знания или мёд козы Хейдрум, ошпыывающей побеги дерева у стен Валгаллы. Мёд издревле олицетворяет бессмертие, успешную инициацию, возрождение, плодovitость и силу. У христиан мёд ассоциируется со сладостью Божьего учения, в греческой мифологии и литературе мёд становится символом красноречия и мудрости. О.Э. Мандельштам вспоминает святые острова с мёдом, вином и молоком. Молоко и мёд часто использовались в обрядах инициации, жертвоприношений и погребения.

Молоко священо в зороастрийских, древнеегипетских и древнегреческих орфических ритуалах. Молочные реки и кисельные берега русских сказок отсылают к идеальному потустороннему топосу, аналогичному Раю. Современный исследователь-культуролог Бердалы Оспан акцентирует внимание на сакральной сущности кумыса как этнического символа, опираясь на мифопоэтику белого цвета и общее наименование молочных продуктов в казахском языке – ақағарған. Сегодня кумыс как этноидентифицирующий символ (этномаркер) рассматривается представителями разных научных направлений.

На наш взгляд, наиболее эффективным подходом к изучению смыслового наполнения образа кумыса является анализ не только в контексте национальной картины мира, явленной в творчестве казахского писателя-классика, но и в восприятии близкого к казахской культуре автора иной этнической принадлежности. Любое бытие, по М.М. Бахтину, основано на диалоге. В диалоге культур всякий раз осуществляется новая интерпретация, осмысление и обогащение значимых понятий и явлений. В нашей работе мы рассматриваем кумыс как символ этнокультурной идентичности на материале произведений М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова.

Нашими источниками являются труды М. Жумабаева [1], поэзия [2] и эссеистика Л.Н. Мартынова [3]. Наследие классиков казахской и русской литературы становится продуктивной базой компаративного и сравнительно-исторического анализа кумыса как этносимвола тюркской культуры.

Мы опираемся на подходы к изучению мифопоэтической символики, представленные в современной монографии Наурызбаева А.Б., Шайгозова Ж.Н., Сайкеновой Д.К., Галиева А.А., Ускенбая К.З. «Языки казахской культуры» [4]. Перспективным нам видится аспект изучения этнокультурной идентичности, продемонстрированный Elya Tzaneva в статье «Ethnocultural symbolism as a research tool for identity issues in a “global village”» [5], а также когнитивно-концептуальный подход в работе «Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse» авторского коллектива (I.A. Zakiryanova, L.I. Redkina, and L.V. Bura) [6]. Judith Beyer и Peter Finke в статье «Practices of Traditionalization in Central Asia» отмечают важность национальных традиций в современном регионе Центральной Азии [7]. Их работа – важный источник культурно-исторического и сравнительно-исторического анализа этномаркеров региональной литературы. Мы также опираемся на исследование Gabriel McGuire «Histories of Kumiss: Tuberculosis, Heritage and National Health in Post-Soviet Kazakhstan», в котором кумыс рассматривается как этномаркер казахской картины мира [8].

Бердалы Оспан рассматривает историю казахского сакрального напитка в статье «Кумыс – древний напиток» в мифопоэтическом и культурологическом контексте, используя сравнительно-исторический и когнитивно-концептуальные подходы [9]. Современные якутские [10] и молодые российские учёные [11] рассматривают лечебные свойства кумыса в контексте доказательной медицины. Исследование «Казахи» в серии «Народы и культуры» также репрезентирует мифопоэтический, сакральный, этнокультурный аспект приготовления и сущности кумыса, обрядовые действия, связанные с коневодством [12]. Важность обрядов для этноидентификации подчёркивают авторы работы «Features and prospects of ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in China» Nazgul Baigabatova и др. [13]. Связь кумыса с погребальными обрядами описывает Шокан Уәлиханов [14]. Karl Reichl, профессор Боннского университета, показывает связь кумыса с инициацией певца-провидца в фундаментальном труде «Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure», посвящённом тюркскому эпосу [15].

В процессе исследования смыслового наполнения образа кумыса в творчестве писателей разной этнической принадлежности, М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова, мы опираемся на компаративный, культурно-исторический, сравнительно-исторический, культурологический методы исследования, а также мифопоэтический и когнитивно-концептуальный подходы к интерпретации литературных произведений.

Мы рассматриваем этническую идентификацию казахов в творческой практике М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова через символику кумыса в тюркской картине мира, диалоге культур и литературных традиций.

ВВЕДЕНИЕ

XX век, модернизм, эпоха переоценки традиционных ценностей обуславливают важность самоопределения личности, особенно – личности творческой, влияющей на формирование современников и потомков. М. Жумабаев призывает свой народ отвергнуть *косности закон*, чтобы в храм войти наук и ремесла [1, 28]. Поэт-Пророк с гордостью причисляет себя к тюркам, гордится предками-тюрками и этнической кровной связью с великим Авиценной [1, 201]. Казах, потомок тюрков, М. Жумабаев *века грядущего* достоин, ибо он *равен по духу миру всему* [1, 18].

Младший современник М. Жумабаева Л.Н. Мартынов, *футурист невольный* [2, 40], генетически и биографически тесно связанный с казахстанским регионом, под влиянием степной культуры относит себя и других европейцев к азиатам в далёком прошлом. Его воспоминания, включённые в новеллу «Круглая звезда Айналайн», связаны с казахским народом и посвящены другу Олжасу Сулейменову. Мемуарист воспроизводит детские зрительные и слуховые впечатления от всадников в лисьих малахях, женщин в национальных головных уборах, голосов, ржания коней, верблюжьего рёва, скрипа телег, кумыса. И называет дружеский народ, соблюдая национальную идентичность, - казахи [3, 194]. В новеллах книги «Воздушные фрегаты» автор всегда достаточно точен в национально-культурной идентификации своих героев, даже когда воспроизводит курьёзные ситуации. Л.Н. Мартынов с юности увлекается поэтическим фольклором казахских степей, создаёт стилизации современных частушек и шуточных песен, объединяет их в авторском цикле «Киргизские примитивы» [3, 290], а некоторые филологи XX века принимают их за переводы современных произведений казахского устного народного творчества.

Следовательно, выбор наследия Л.Н. Мартынова для компаративного исследования обусловлен тем, что его художественному миру имманентны ключевые мифологические образы казахского пространства, естественные и освоенные человеком: пустыня, город, горы, кумыс.

Актуальность работы обусловлена необходимостью изучения значимых символов казахского наследия в диалоге этносов и культур. Объектом исследования является кумыс как этномаркер казахской картины мира, предметом – репрезентация кумыса как этноидентифицирующего символа в творческой практике классика казахской литературы М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова, одного из последних представителей русской поэзии Серебряного века.

Научная новизна обусловлена тем, что в литературоведении ещё не было работ, посвящённых компаративному рассмотрению произведений Магжана Жумабаева и Л.Н. Мартынова в контексте этномаркированных компонентов. Наше исследование даёт возможность репрезентации новых смысловых пластов в символике кумыса, описания его интерпретации в творчестве Л.Н. Мартынова как представителя иной этнокультуры. В результате выявляется типологическое сближение классиков казахской и русской литературы.

Познавательная значимость исследования предполагает включение этносимвола кумыса в контекст диалога культур, открывает перспективы дальнейшего исследования значимого символа тюркской картины мира в творчестве иноэтнических писателей и поэтов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследовательский вопрос данной работы включает в себя уточнение смыслового наполнения образа кумыса в творчестве писателей разной этнической принадлежности М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова, конкретизацию возможных интерпретаций знакового в казахской культуре напитка в произведениях Л.Н. Мартынова.

Выдвигаемая гипотеза: кумыс является одним из значимых символов этнокультурной идентичности и национальной культуры в целом, представлен в творчестве казахских и связанных с Казахстаном писателей широко и многообразно, в диалоге культур осуществляется новая интерпретация традиционного напитка, включенного в ритуалы совместного принятия пищи и заключения мира.

Этапы исследования состоят из предварительного изучения, анализа и отбора художественной и научной литературы, казахско-, русско- и англоязычных источников по теме работы, выявления сходства и различий в интерпретации предмета исследования в произведениях упомянутых писателей, подведения итогов и формулировки выводов.

В работе использованы компаративный, культурно-исторический, сравнительно-исторический, культурологический методы исследования, а также мифопоэтический и когнитивно-концептуальный подходы к интерпретации литературных произведений. Компаративный и культурно-исторический анализ текста позволяет глубже постичь художественное своеобразие, творческую индивидуальность и типологическое сближение родоначальника казахского модернизма М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова - одного из последних представителей русского Серебряного века.

Сравнительно-исторический анализ, основанный на исследованиях А.Н. Веселовского, В.М. Жирмунского, Н.И. Конрада и др., предполагает сопоставительное сравнение сходных явлений, а также попытку объяснения исторических причин сходства. Символика кумыса в казахской культуре, несомненно, генетически и типологически связана с репрезентацией этого традиционного напитка в культуре тюркских народов Сибири и Центральной Азии.

Изучение культурных смыслов, актуализируемых в художественном произведении, является одной из задач культурологического подхода в литературоведении. Особенности данного метода рассмотрены в трудах Д.С. Лихачёва, В.Н. Топорова, Ю.М. Лотмана. В качестве знакового явления, художественный текст как бы существует в пространстве разных культур, чьи коды сосуществуют и активно взаимодействуют в нём. Наиболее явно такое пересечение кодов прослеживается в произведениях Л.Н. Мартынова, освещающих тему межкультурного диалога.

Под влиянием трудов западных и советских структуралистов, К. Леви-Стросса, Е.М. Мелетинского, Ю.М. Лотмана, Б.А. Успенского и др., исследование мифопоэтической составляющей творчества поэтов и писателей стало одним из актуальных направлений в литературоведении XX в. В рамках нашей работы особое значение имеет творческая интерпретация тюркских верований и мифов, связанных с кумысом, в произведениях М. Жумабаева.

Когнитивно-концептуальный подход к литературе, или методология когнитивного литературоведения, основанная на трудах П. Стоквелла, А. Ричардсона и др., предполагает выявление особенностей мышления авторов, исследование художественных текстов в тесной связи с личностью и сформированной ею картиной мира. Особый интерес, на наш взгляд, представляет восприятие М. Жумабаевым и Л.Н. Мартыновым явлений казахского быта и национальной культуры в контексте систем ценностей данных авторов.

Обращение к региональному контексту и использование элементов культурологического метода выявляют неожиданные ассоциации, переключки, биографические пересечения и эстетическое сближение столь различных писателей. Мифопоэтический и когнитивно-концептуальный подходы позволяют раскрыть смыслообразующие пласты в рассматриваемых художественных произведениях, конкретнее, в ключевом образе кумыса как

символа этнокультурной идентичности.

Результаты исследования: в поэзии и прозе М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова в онтологическом, символическом, а также историческом аспектах происходит осмысление и обогащение значимых понятий и явлений казахской культуры, в число которых входит традиционный напиток кумыс. Принадлежащие к разным этносам Магжан Жумабаев и Л.Н. Мартынов сближают понятие духовной свободы со словом, знанием языков, возможностью выбора, образованием. Для героев Л.Н. Мартынова значимы и равноценны кумыс и книга А.С. Пушкина, жизнеутверждающее начало ассоциируется в поэзии М. Жумабаева с кумысом.

РЕЗУЛЬТАТЫ

На мифопоэтическом уровне кумыс для казахов, как показывают современные исследования, соотносится с даром Небесной кобылицы, материнским молоком, обеспечивает связь с Небом, Тенгри [4, 152].

Интерес к этнокультурной идентичности активизируется в настоящее время. Elya Tzaneva в статье «Ethnocultural symbolism as a research tool for identity issues in a “global village”» приходит к выводу, что в социологической науке осуществился переход от ранее популярных понятий «плавильный котёл», «ассимиляция», «аккультурация», – к более современным «плюрализм», «мульти-, интер- и транскультурализм». Особое внимание, таким образом, уделяется этнической составляющей в жизни общества [5; 29]. Значимость этнокультурной идентичности с точки зрения психологии и педагогики подчеркивают авторы публикации «Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse». По их мнению, чувство безопасности и устойчивости бытия индивидуум в первую очередь находит в сообществе представителей одной с ним этнической группы [6, 1].

Авторы статьи «Practices of Traditionalization in Central Asia» Judith Beyer и Peter Finke отмечают актуальность и значимость традиций на территории постсоветских стран Центральной Азии [7, 312]. Интересно, что Judith Beyer и Peter Finke ссылаются на работу Gabriel McGuire «Cultural Histories of Kumiss: Tuberculosis, Heritage and National Health in Post-Soviet Kazakhstan», в которой автор рассматривает кумыс в качестве одного из маркеров казахской культуры [8, 495].

В творчестве Л.Н. Мартынова лексемы, идентифицирующие казахов, распределяются очень специфично. Использование дореволюционного обозначения *киргиз* по отношению к казаху в поэмах чаще соотносится с дискурсом враждебных или равнодушных персонажей, кроме ссыльного декабриста, вступившего в контакт с молодым казахом Увенькаем. В поэме «Адмиральский час» (1924) этноним служит средством разоблачения интервентов, для которых любой азиат – экзотичный киргиз, жёлтый, глянцевоый, удивляющий своим узорным малахаем [2, 525]. Напротив, Л.Н. Мартынов сохраняет историческую достоверность в поэме «Тобольский летописец» (1937), когда Ф.И. Соймонов измеряет толщину льда на Иртыше и вспоминает представителей азиатских народов: калмык, монгол, джунгарец, кашкарлык, китаец, каракиргиз [2, 560]. Каракиргиз – устаревшее обозначение этнического киргиза, способ дифференцировать представителей разных степных народов. Как видим, выбор этнонима казах / киргиз определяет идентичность свой / чужой.

Мы полагаем, что в сонете (1923) идентифицирующий образ используется для обобщения, а не разграничения степных народов, для создания единого азиатского космоса, где *звёзды в небе азиатски-чёрном* напоминают поэту *глазёнки киргизят* [2, 44]. В «Тобольском летописце» тоже появляется визуальная символика *-Зрит Азия из прорубей* [2, 560]. Если Л.Н. Мартынов сопрягает азиатский космос с мотивами глаз и зрения, детства и ночи, то М. Жумабаев акцентирует день и бушующее пламя. У лирического героя *раскосы чёрные глаза*, слеза плавится огнём, бушующее в крови пламя сопоставляется с *озареньем дня*. Полный жизни лирический герой устанавливает круг своего родства с огнём [1, 55]. Оба поэта акцентируют глаза как важную деталь этнокультурного портрета и национального космоса.

Дискурс автора, его героя, баянаульских казахов в поэме «Правдивая история об Увенькае, воспитаннике азиатской школы толмачей в городе Омске» (1935-1936) включает современный этноним, призывая *казаха* скакать сквозь вихрь [2, 551-552]. Первое восприятие красавицы-невесты полковника Шварца даётся в аспекте казахской культуры - *Айналайн*. Полковник рассказывает о покупке Увенькая на рабском торгу, перечисляя представителей степных народов: киргизы, татары, калмыки, джунгары. Мальчик-раб для него – киргиз [2, 536]. Причём полковник искренне считает себя благодетелем, обратив ребёнка в рабство и насильно оторвав его от родного мира. Его супруга раздражена занятостью мужа, который изучает реки, горы, озёра *страны киргизской*. Она боится бунтов, пытается допросить Увенькая о его встрече и разговоре с Садвокасом, который близок восставшим казахам, называя собеседника юного толмача *киргизом* [2, 541]. Ни разу полковник Шварц и его жестокая красавица-жена не называют казахов казахами. Столичный чиновник, везущий секретный груз в кибитке, выражает неприязнь к степнякам, давая насмешливый и жестокий ответ о средствах пытки *киргизцев злобных* [2, 539].

Среди приёмов этнокультурной идентичности в региональной литературе важное место занимает архетип еды. На мифологическом уровне совместная трапеза обеспечивает примирение, проверку, родство духовное или побратимство, единение. Так, в новелле Л.Н. Мартынова «Зъркалщикъ» сами казахи, запрещая охоту на диких гусей, называют птицу нашим гусём, добавляя этническое определение *киргизский гусь* [3, 230], но разделяют трапезу с молодыми людьми, среди которых и начинающий писатель, и талантливый живописец. Совместная трапеза сближает представителей разных народов и культур.

Базовые блюда народной кухни обусловлены множеством факторов: кочевым или осёдлым образом жизни, климатом, хозяйственной деятельностью, религиозными заповедями, культурными традициями и пр. Известен этнокультурный портрет казаха, данный Касымханом ещё в XVI веке: это житель степи, скотовод-номад, главное богатство которого состоит в лошадях. Лошадь даёт пищу (мясо), одежду (кожа), а лучший, приятнейший напиток – лошадиное молоко, кумыс. Казахами, следовательно, считались все номады, кто преимущественно ел мясо и пил кумыс, не занимался земледелием.

Кумыс как знак казахской культуры и символ этнической идентичности казахов присутствует в прозе Л.Н. Мартынова. Ранние воспоминания писателя связаны с казахами, продающими кумыс на улицах и мясо на базаре [3, 4].

В наше время выдающийся отечественный культуролог и живописец Бердалы Оспан показывает всемирно историческую значимость кумыса, подчёркивая его древнее происхождение. Исследователь приводит убедительные примеры упоминания кумыса в гомеровском эпосе, античной историографии, китайской поэзии начала XIV века [9, 62-65]. При этом он предлагает исторический обзор лечебных свойств напитка [9, 66-68]. Историческая значимость кумыса в народной и доказательной медицине, его антиоксидантные и антибактериальные свойства рассматриваются якутскими учёными [10, 50-64]. Интерес к целебным свойствам напитка активизируется в молодёжной науке. Молодые учёные из Российского биотехнологического университета приходят к выводу, что употребление кумыса позитивно влияет на восстановительный период и физическое состояние спортсменов, а в Башкирии и в настоящее время действуют санатории с кумысотерапией [11, 143]. Целебная природа кумыса и традиции национальной кумысотерапии упоминаются Л.Н. Мартыновым в новелле, посвящённой аксакалу с Кокчетау, причём в контексте воспоминаний о книге А.Н. Седельникова, наставника М. Жумабаева. Писатель рассказывает о высшей точке Кокчетау – *горе Синюхе*, ставшей заповедником, о прекрасных окрестностях *озера Боровое*, где функционирует санаторий для лечения кумысом и солёными грязями [3, 203].

Представляет интерес роль кумыса в «Правдивой истории об Увенькае...» Л.Н. Мартынова. Измученный жаждой бунтовщик-декабрист просит Увенькая продать кумыс, затем искренне хвалит напиток, сопоставляя кумыс с мёдом и подчёркивая спасение от жажды. На наш взгляд, происходит закрепление кумыса в общемировой сакрально-

мифологической традиции священных напитков. Сакрализация подтверждается тем, что Увенькай отказывается от денежной платы. И далее возникает ситуация выбора – молодой толмач видит у арестанта книгу с портретом почти своего ровесника – парнишки *пятнадцати, не больше, лет*. Курчавый, белозубый, толстогубый юноша сидит, подперев рукой щеку. Читатель, несомненно, узнаёт известный портрет молодого А.С. Пушкина. Для Увенькая же это притягательный незнакомец. Кумыс – не предмет для торга. И молодой казах отказывается от денег, подчёркивая, что кумыс – подарок в жаркий полдень среди горячего песка [2, 532]. Ответным даром декабриста становится книга и узнавание А.С. Пушкина [2, 533].

Кумыс – слабоалкогольный напиток, а мотив опьянения в русской поэтической традиции сопрягается с дружеством, единением, духовной свободой и поэтическим вдохновением. Вакхическая поэзия имманентна ранней пушкинской лирике. Именно творческое наследие и судьба А.С. Пушкина определяют дальнейший жизненный путь Увенькая, его выбор в переломный исторический момент: он признаётся в любви к русскому поэту, скорбит о его судьбе, упивается его гордой речью, улавливает созвучья чужого слова и обещает перевести любимого поэта *на восточные наречья*. Получивший образование в школе толмачей юноша-раб осознаёт себя свободным, а свободу дарит владение языками, способность постигать и передавать землякам пушкинское слово [2, 552].

Судьба героя мартыновской поэмы наглядно иллюстрирует мечту М. Жумабаева о духовном возрождении народа [1, 25]. И Магжан Жумабаев и Л.Н. Мартынов сопрягают понятие свободы со знанием языков, образованием, осознанным выбором. Поэтому считает себя свободным Увенькай, готовый нести пушкинское слово землякам большой и малой орды [2, 553]. Портрет духовно свободного казаха рисует М. Жумабаев: *искущённого в знаниях, окружённого почётом, идущего по земле вождём, способного спорить с судьбой. Духовно свободный мудрец у М. Жумабаева золотым притягивает словом* [1, 26]. Герой Л.Н. Мартынова вторит казахскому Пророку, противопоставляя свинец пуль и шрифта для печати жестоких приказов свободной песне вольного певца - *из серебра, не из свинца* [2, 553]. Подобно кумысу, мастер-поэт обладает *целебной* силой [1, 26].

ОБСУЖДЕНИЕ

Особое значение кумыса в казахской культуре подтверждается календарными обрядами: первая дойка кобылиц и приготовление первого кумыса на весенне-летних пастбищах сопровождалась праздником [12, 232]. Еда, которая обеспечивает выживание, насыщение и сохранение здоровья этноса, сакрализуется в народном сознании: хлеб как символ пищи телесной и духовной у осёдлых земледельцев, кумыс – у номадов. Кумыс, обладающий целебными свойствами, считается священным напитком. Сакрализируются и все атрибуты, предметы, связанные с приготовлением кумыса, кобылами и жеребятками. Саба, кожаный бурдюк для приготовления кумыса и масла, благодаря конусообразной форме отождествляется с женщиной-матерью, кобылой, Мировой горой-матерью, а сам процесс взбивания кумыса символизирует сакральный космогонический брак [4, 116].

Конь у казахов обладает очень высоким статусом и выступает не только спутником-побратимом, но и заместителем человека во многих семейно-бытовых и календарных обрядах [12, 232]. Культурная близость коневодческих кочевых народов репрезентируется в типологической близости священных праздников. Так, у якутов есть божество коневодства Джесегей, а в наши дни сохранился праздник кумыса ысыях, связанный с историческим культом лошади. У казахов сохранилась стройная система кумысных праздников кымызмұрындық, обусловленная подготовкой к угощению первым весенним кумысом дорогих гостей [4, 152].

Авторы работы «Features and prospects of ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in China» в качестве основных маркеров этнокультурной идентичности указывают язык, традиции, религию, а также проявления культурных особенностей в быту, обрядовой стороне жизни и т.д. [13, 1414].

В казахской традиции сформировалась особая этикетная традиция питья кумыса: обязательное омовение рук перед трапезой, пить кумыс следует небольшими глотками, спокойно, настроившись на неспешную беседу [4, 152]. Кумыс, следовательно, выполняет коммуникативную объединяющую функцию.

Кумыс для казахов – показатель, символ свадебных и похоронных обрядов [9, 65]. Принимая брачное предложение и покоряясь воле родителей, невеста в знак согласия выпивает кумыс, в знак протеста – выплёскивает его [4, 157]. Приготовление кумыса соответствует сакральному браку. Кумыс используется и как пища для покойника в похоронном обряде: после смерти человека его аруаху – духу – зажигают по одной свечке каждый день до сорокового дня, или только четыре дня. Свечи ставят у правой стороны порога. Потому что полагают, что до сорока дней дух умершего посещает свою юрту и узнаёт о расположении детей; для того каждый день до зажжения свечи в сумерки отворяют дверь, наполняют одну чашку кумысом и в дверях постилают белую кошму, готовят приём для покойника. Все, кто собрался в юрте, читают Коран, выставляют аруаху чашку кумыса и зажигают свечку [14].

Известно, что кумыс играет большую роль в обрядах инициации тюркских шаманов-бахсы и народных певцов. Вплоть до настоящего времени сохраняются представления о том, что перед тем, как шаман обретет сверхъестественную силу, он должен получить её от своих предшественников, предков-аруахов и аксакалов. Карл Райхл (Karl Reichl), профессор Боннского университета, пересказывает в своём фундаментальном труде «Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure» (1992) сон-видение киргизского певца Чоюке: певец в сопровождении старика проходит сквозь табун к большой юрте, где лежит на постели человек с очень грозным видом. Старик-проводжатый наливает Чоюке кумыс из сосуда и велит выпить. Затем представляет лежащего хозяина юрты – Манаса. Хозяин следующей юрты – красивый, белолицый, большеглазый Алмамбет, чьё имя странник назвал после выпитого кумыса. Чоюке со стариком-проводжатым зашли последовательно в сорок юрт, и в каждой проходящий инициацию киргизский певец выпил по чаше кумыса. Проснувшись он вечером и с тех пор начал складывать и сказывать эпос [15, 57].

Сакральная природа кумыса обуславливает его особую репрезентацию в казахской поэзии. Это важнейший символ национальной культуры. Кумыс может быть деталью социального укора ленивому и равнодушному хану, национальный напиток служит разоблачению пороков: порочный человек подобен чёрствому псу, разбогатец, разжившись скотом, он умирающему от жажды не подаст кумыса. Кумыс – показатель социального неравенства, ложного благородства, кичливости богатством. В понимании казахских акынов, истинное благородство – стать опорой своему народу. Казах не полюбит владыку, неспособного заступиться за честь своего народа.

Но кумыс в казахской поэзии не только средство разоблачения. Сакральный напиток – материальная деталь высокой цели, подвига и мужества. Великий Абай включает его в признаки благоволения Аллаха казахам: Аллах весной оживляет землю божьим теплом, процветает скот и крепко шипящий кумыс, что обеспечивает высокий, приподнятый душевный настрой.

Исследование сакральной, обрядовой и этноидентифицирующей природы кумыса проводится культурологами, медики акцентируют внимание на лечебных свойствах напитка, которые подтверждают его исцеляющую сущность. Мы рассматриваем кумыс как многомерный символ, который в казахской поэзии выступает средством социального разоблачения, истинного подвига, оптимизма, жизнелюбия, знака Божьего благословения номадов.

Сопоставительный анализ произведений Л.Н. Мартынова и М. Жумабаева в аспекте проблемы этномаркированных компонентов текста проводится впервые. В творческой практике М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова кумыс способствует и дружескому диалогу, и сближению народов, он вписывается в традиции русской вакхической поэзии, духовной свободы, поэтического вдохновения, обретения вольного слова. Отметим, что русский поэт

бережно обращается с этнонимами: Л.Н. Мартынов использует в основном лексемы «казах», «киргиз-кайсак», а определение «киргиз» по отношению к казахам становится средством разоблачения антигероев его поэм. Сакральный напиток акцентирует типологическое сближение поэтов-модернистов, которые в национальном символе обретают всечеловеческое единение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цели исследования заключались в изучении и сравнении способов использования М. Жумабаевым и Л.Н. Мартыновым образа кумыса в индивидуальном художественном творчестве как символа этнокультурной идентичности. Задача также состояла в уточнении смыслового наполнения данного образа в художественном наследии писателей разной этнической принадлежности.

В качестве методов исследования были применены компаративный, культурно-исторический, сравнительно-исторический, культурологический методы, позволяющие обнаружить типологическое сходство в восприятии и интерпретации писателями образа кумыса. Реализация мифопоэтического и когнитивно-концептуального подходов позволила выявить смыслообразующие пласты данного понятия-этномаркера в более широком культурном контексте.

Результаты исследования показали, что классик казахской поэзии М. Жумабаев репрезентует кумыс в своём творчестве как символ этнокультурной идентичности. Автор даёт полную характеристику напитка, соотнося его с казахским традиционным бытом, наряду с катанием узорных войлоков, жизнью на лоне природы, соблюдением старинных ритуалов и т.д. Кумыс в поэзии М. Жумабаева – напиток, не только дающий позитивный жизнотворческий эффект, но и источник духовной силы, бесстрашия в бою. Упомянув в стихах кумыс, М. Жумабаев акцентирует щедрость, народное гостеприимство и «просветляющую» природу кумыса, с которым *светлее хмурым днём* [1, 236].

Кумыс в поэзии М. Жумабаева является также символом знания, духовного благородства. Поэт восхищается народами, способными устремляться душой к небесам, подбирать ключи к наукам, вспыхивать во мраке, дарить свой свет [1, 7]. В стихотворении «Кумыс» именно сакральный напиток, символизирующий утоление жажды познания, открывает лучшие стороны казахского этноса: открытость диалогу и дружеское доверие, честность [1, 236].

Русский поэт Л.Н. Мартынов тоже включает майский кумыс в мехах и бочонках в систему идентифицирующих признаков казахов [3, 194]. В творчестве Л.Н. Мартынова кумыс включается в общемировую сакрально-мифологическую традицию священных напитков, кумыс участвует в дружеском диалоге между представителями двух культур, русской и казахской. Кумыс становится драгоценным даром, спасением от жажды, и обменивается на другой дар – книгу А.С. Пушкина. Кумыс, сопряженный с мотивом опьянения, в «Правдивой истории об Увенькае...» Л.Н. Мартынова ассоциируется со спасением, освобождением от рабства.

Можно также сделать вывод, что для обоих поэтов, М. Жумабаева и Л.Н. Мартынова, кумыс – сакральный символ и этнокультурной идентичности, и творчества, и диалога с другими народами. Лирический герой Леонида Мартынова осознаёт себя интернационалистом космического масштаба, ощущающим дыхание и проблемы Земного шара. В его творческом сознании органично соединяются плодородные равнины, пустые солончаки и международный телеграф как средство всемирной коммуникации. Сакральный напиток кумыс из дружеских рук *людей юрт* становится символом всечеловеческого единения, побратимства благодаря сакральной природе напитка [2, 235]. М. Жумабаев, упоминая национальный напиток, объединяет казахский народ с тюркским миром и всем человечеством.

Проведенное исследование позволило рассмотреть феномен кумыса в контексте ряда художественных произведений, в диалоге культур, а также описать смысловой ряд изучаемого образа-символа.

Перспективы дальнейших исследований в данном направлении связаны с углубленным анализом различных интерпретаций явлений национальной культуры и быта как значимых элементов этнокультурной идентичности. Особый интерес, по нашему мнению, в этом смысле представляют описания и упоминания в художественной литературе деталей национального костюма, национальных ремёсел, орнаментального искусства.

Результаты исследования могут быть использованы в образовательной сфере, в школьной и вузовской практике, для изучения культуры и быта, специфики художественной словесности Казахстана. Кроме того, кумыс как этномаркер открывает перспективы изучения его репрезентации в русской поэзии как способа постижения Востока, тюркской традиции, полилога мировых культур.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жумабаев М.Б. Пророк: стихи, поэмы, проза; пер. с каз. - Астана: Аударма, 2010. - 368 с. - (Библиотека казахской литературы).
- 2 Мартынов Л.Н. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1986. – 768 с. – (Библиотека поэта. Большая серия).
- 3 Мартынов Л.Н. Воздушные фрегаты. Новеллы. – М.: Современник, 1974. – 327 с. – (Новинки «Современника»).
- 4 Наурзбаева А.Б., Шайгозова Ж.Н., Сайкенева Д.К., Галиев А.А., Ускенбай К.З. Языки казахской культуры. Коллективная монография. – Алматы: КазНИИК, 2023. – 422 с.
- 5 Elya Tzaneva. Ethnocultural symbolism as a research tool for identity issues in a “global village” // Papers of BAS Humanities and Social Sciences. – 2018. – Vol. 5. – № 1. – PP. 29–40.
- 6 I.A. Zakiryanova, L.I. Redkina, and L.V. Bura. Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse // SHS Web Conf. Volume 113, 2021. International Scientific and Practical Conference “Professionalism of a Teacher: Psychological and Pedagogical Support for a Successful Career” (ICTP 2021). URL: Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse (shs-conferences.org)
- 7 Judith Beyer & Peter Finke. Practices of Traditionalization in Central Asia // Central Asian Survey. – 2019. - Vol. 38. - № 3. - PP. 310–328.
- 8 McGuire G. Cultural Histories of Kumiss: Tuberculosis, Heritage and National Health in Post-Soviet Kazakhstan // Central Asian Survey. – 2017. - Vol. 36. - № 4. - PP. 493–510.
- 9 БердалыОспан. Кумыс – древний напиток // CONCORDE. – №2. – 2018. - С. 62-68.
- 10 Миронова Г.Е., Олесова Л.Д., Семёнова Е.И., Охлопкова Е.Д., Константинова Л.И. Антиоксидантные и антибактериальные свойства кумыса // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия «Медицинские науки». - №2 (27). – 2022. – С. 50-65.
- 11 Аполинарьев М.И., Смирнов М.В., Парфёнов А.А. Использование природных заквасок в технологии ферментированных напитков // Высшая школа: научные исследования. Материалы Межвузовского международного конгресса (г. Москва, 13 апреля 2023 г.). – М.: Издательство Инфинити, 2023. – С. 142-145.
- 12 Казахи / Отв. ред. С.Е. Ажигали, О.Б. Наумова, И.В. Октябрьская; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т археологии и этнографии Сибирского отделения РАН; Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва. – М.: Наука, 2021. – 846 с. – (Народы и культуры).
- 13 Nazgul Baigabatova et al. Features and prospects of ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in China // Opción. Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. - Año 36. – № 91. – PP. 1405-1421.

14 Валиханов Ч.Ч. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова/ под ред. Н.И. Веселовского. – Тип. Главного Управления Уделов, 1904. URL:<https://dlib.rsl.ru/01004445975>

15 Karl Reichl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure/ Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура / Карл Райхл; пер. С англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа - М.: Восточная литература. РАН, 2023. – 383 с.

Материал поступил в редакцию журнала 03.10.2024

М. Жұмабаев пен Л.Н. Мартыновтың шығармашылығында қымыз этномәдени бірегейліктің символы ретінде

А.Ю. Леонтьева¹, С.С. Агибаева¹, Ж.Т. Кадыров¹, Г.К. Синбаева¹

¹М. Қозыбаева атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

Жұмыста М. Жұмабаев пен Л. Н. Мартыновтың шығармашылығындағы дәстүрлі қымыз сусынының тұрмыстық, адамгершілік-философиялық және салттық-символдық мәнінің кейбір аспектілері қарастырылады. Қымыз – «Илиада», «Тауарих Хамса-Шарки», «Айман-Шолпан» эпосы сияқты әлемдік әдебиет пен тарих ескерткіштерінде айтылған қазақтардың ежелгі таңдаулы сусындарының бірі. Қымыз үйлену тойлары мен тризн өткізу кезінде көрсеткіш болды, тілде осы сусынның 15-тен астам атауы сақталған. Тарихта қымыздың емдік қасиеттері белгілі, туберкулезден зардап шеккен көптеген адамдар қымыз көмегімен денсаулығын жақсартты. Олардың арасында ұлы орыс жазушысы Лев Николаевич Толстой бар. Қымыздың пайдалы қасиеттері туралы А.Янушкевич, В. И. Немирович-Данченко, дәрігерлер – Р. Кноблок «Русские ведомости» газетінде және Альфонс Ягмин «Қырғыз-қайсакия даласы және олардың тұрғындары» атты еңбегінде жазды. Қазақ мәдениетіндегі көптеген шығармалар мен бірқатар маңызды рәсімдер қымызбен тікелей байланысты.

Зерттелетін поэтикалық және прозалық мәтіндер этномәдени бірегейлік маркерлерінің пайда болуын ескере отырып таңдалды, олардың бірі қымыз болып табылады. Қазақ ақыны қымыз қазақ қоғамының салттық өмірінің бір бөлігі, киелі сусын, татуласудың, рухани туыстықтың, бірліктің символы мен құралы болып табылатын түркі дәстүрін ұстанатыны анықталды. М. Жұмабаев пен Л. Н. Мартынов үшін қымыз-этномәдени бірегейліктің, халықтар арасындағы шығармашылық пен диалогтың символы. Екі автор үшін де қымыз білім, мәдениет пен тұрмыс негіздеріне қатысты идеяны білдіреді. Бұл бейнені қабылдаудың бірқатар аспектілері ежелгі түркі мифологиялық дәстүрімен және түркі халықтары өкілдерінің мінез-құлқының архетиптік үлгілерімен байланысты. Мақала авторлары белгілі этнографтар мен фольклористердің зерттеулеріне сүйенеді, орыс тілді және ағылшын тілді дереккөздерден мәліметтер алады, XIX-XX ғасырлардағы қазақ және орыс ақындарының шығармаларынан мысалдар келтіреді.

Кілт сөздер: этноним, қымыз, қазақ әдебиеті, рәміз, мәдениет, Өңірлік әдебиет, этномаркер.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жұмабаев М. Б. Пайғамбар: өлеңдер, поэмалар, проза; қазақ тілінен аударма. - Астана: Аударма, 2010. - 368 б. - (Қазақ әдебиеті кітапханасы).

2 Мартынов Л. Н. Өлеңдер мен поэмалар. – Л.: Кеңес жазушысы. Ленинград бөлімі, 1986. - 768 б. – (Ақын кітапханасы. Үлкен серия).

3 Мартынов Л. Н. Әуе фрегаттары. Новеллалар. - М.: Замандас, 1974. – 327 Б. – ("Замандас" жаңалықтары).

4 Наурызбаева А. Б., Шайгозова Ж.Н., Сайкенева Д. К., Галиев А. А., Өскенбай К. З. Қазақ мәдениетінің тілдері. Ұжымдық монография. - Алматы: ҚазҒЗИ, 2023. - 422 б.

- 5 Elya Tzaneva. Ethnocultural symbolism as a research tool for identity issues in a “global village” // Papers of BAS Humanities and Social Sciences. – 2018. – Vol. 5. – № 1. –PP. 29–40.
- 6 I.A. Zakiryanova, L.I. Redkina, and L.V. Bura. Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse //SHS Web Conf. Volume 113, 2021. International Scientific and Practical Conference “Professionalism of a Teacher: Psychological and Pedagogical Support for a Successful Career” (ICTP 2021). URL: Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse (shs-conferences.org)
- 7 Judith Beyer & Peter Finke. Practices of Traditionalization in Central Asia // Central Asian Survey. – 2019. - Vol. 38. - № 3. -PP. 310–328.
- 8 McGuire G. Cultural Histories of Kumiss: Tuberculosis, Heritage and National Health in Post-Soviet Kazakhstan // Central Asian Survey. – 2017. - Vol. 36. - № 4. -PP. 493–510.
- 9 Бердалы Оспан. Қымыз-ежелгі сусын // CONCORDE. – №2. – 2018. - Б. 62-68.
- 10 Миронова Г. Е., Олесова Л. Д., Семенова Е. И., Охлопкова Е. Д., Константинова Л. И. Қымыздың антиоксидантты және бактерияға қарсы қасиеттері // Солтүстік-шығыс федералды университетінің хабаршысы. М. К. Аммосова. "Медицина ғылымдары" сериясы. - №2 (27). – 2022. - Б.50-65.
- 11 Аполинарьев М.И., Смирнов М. В., Парфенов А. А. Ашытылған сусындар технологиясында табиғи ашытқыларды қолдану // Жоғары Мектеп: ғылыми зерттеулер. Университетаралық Халықаралық конгресс материалдары (Мәскеу қ., 13 сәуір 2023 ж.). - М.: Инфинити Баспасы, 2023. – 142-145 ББ.
- 12 Қазақтар / Жауапты редакторлар С. Е: Ажигали, О. Б. Наумова, И. В. Октябрьская; РФА Н. Н. Миклухо-Маклая атындағы этнология және антропология институты.; РФА Сібір бөлімшесінің археология және этнография институты; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.. – М.: Ғылым, 2021. – 846 б. – (Халықтар мен мәдениеттер).
- 13 Nazgul Baigabatova et al. Features and prospects of ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in China // Opción. Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. - Año 36. – № 91. –PP. 1405-1421.
- 14 Уәлиханов Ш. Ш. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың шығармалары / ред. Н. И. Веселовский. - Түрі. Департаменттердің бас басқармасы, 1904. URL:<https://dlib.rsl.ru/01004445975>
- 15 Karl Reichl. Түрік эпикалық поэзиясы: дәстүрлер, Forms, поэтикалық құрылым/ Рейхл К. Түрік эпосы: дәстүрлер, формалар, поэтикалық құрылым / Карл Рейхл; ағылшын тілінен аударма. В. Трейстер ред. Д. А. Функа - М.: Шығыс әдебиеті. РАН, 2023. – 383 б.

Материал 03.10.2024 баспаға түсті

Koumiss as a symbol of ethnocultural identity in the works of M. Zhumabaev and I.N.

Martynov

A. Leontieva¹, S. Agibaeva¹, Zh. Kadyrov¹, G. Sinbayeva¹

¹M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

This paper explores the everyday, moral, philosophical, ritualistic, and symbolic significance of the traditional drink koumiss in the works of M. Zhumabaev and L.N. Martynov. Koumiss, a drink favored by Kazakhs since ancient times, is mentioned in prominent works of world literature and history, including “The Iliad”, “Tauarih Hamsa-i Sharqi”, and the epic “Ayman-Sholpan”. Historically, koumiss has been an essential part of weddings and celebrations, with over 15 distinct names for the drink preserved in the Kazakh language. Known for its healing benefits, koumiss has been used to treat tuberculosis, with notable figures such as the Russian writer Lev Tolstoy benefiting from its healing qualities. Physicians like A. Yanushkevich, V.I. Nemirovich-Danchenko, and R. Knoblok wrote about the therapeutic properties of koumiss in “Russian Vedomosti”, while Alphonsus Yagmin also referenced it in his work “Kirghiz-Kaysak Steppes and Their Inhabitants”. Many important rituals and cultural works in Kazakh society are directly linked to koumiss.

The study analyzes poetic and prose texts in which koumiss appears as a marker of ethnocultural identity. It is revealed that both Zhumabaev and Martynov follow the Turkic tradition, portraying koumiss as a sacred drink integral to Kazakh ceremonial life, symbolizing reconciliation, spiritual unity, and the strengthening of family bonds. For both authors, koumiss represents ethnocultural identity, creativity, and intercultural dialogue. Furthermore, it represents the idea of knowledge, exploring the fundamentals of culture and everyday life. The paper connects the perception of koumiss to ancient Turkic mythological traditions and archetypal behaviors of Turkic peoples. The research draws on the works of renowned ethnographers and folklorists, using Russian and English-language sources, with examples from the poetry of Kazakh and Russian writers of the 19th and 20th centuries. The study employs comparative, cultural-historical, culturological, cognitive-conceptual, and mythopoetic methodologies.

Key words: ethnonym, kumys, Kazakh literature, symbol, culture, regional literature, ethnomarker.

REFERENCES

- 1 Zhumabaev M.B. Prorok: stihy, poemy, proza; per. s kaz. - Astana: Audarma, 2010. - 368 s. - (Biblioteka kazahskoj literatury).
- 2 Martynov L.N. Stihotvoreniya i poemy. – L.: Sovetskij pisatel'. Leningradskoe otdelenie, 1986. – 768 s. – (Biblioteka poeta.Bol'shaya seriya).
- 3 Martynov L.N. Vozdushnye fregaty. Novelly. – M.: Sovremennik, 1974. – 327 s. – (Novinki «Sovremennika»).
- 4 Naurzbaeva A.B., SHajgozova ZH.N., Sajkeneva D.K., Galiev A.A., Uskenbaj K.Z. YAzyki kazahskoj kul'tury. Kollektivnaya monografiya. – Almaty: KazNIIK, 2023. – 422 s.
- 5 Elya Tzaneva. Ethnocultural symbolism as a research tool for identity issues in a “global village” // Papers of BAS Humanities and Social Sciences. – 2018. – Vol. 5. – № 1. –PP. 29–40.
- 6 I.A. Zakiryanova, L.I. Redkina, and L.V. Bura. Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse //SHS Web Conf. Volume 113, 2021. International Scientific and Practical Conference “Professionalism of a Teacher: Psychological and Pedagogical Support for a Successful Career” (ICTP 2021). URL: Psychological and pedagogical aspects of ethnocultural identity formation in the Russian scientific discourse (shs-conferences.org)
- 7 Judith Beyer & Peter Finke. Practices of Traditionalization in Central Asia // Central Asian Survey. – 2019. - Vol. 38. - № 3. -PP. 310–328.
- 8 McGuire G. Cultural Histories of Kumiss: Tuberculosis, Heritage and National Health in Post-Soviet Kazakhstan // Central Asian Survey. – 2017. - Vol. 36. - № 4. - PP. 493–510.
- 9 Berdaly Ospan. Kumys – drevnij napitok // CONCORDE. – №2. – 2018. - S. 62-68.
- 10 Mironova G.E., Olesova L.D., Semyonova E.I., Ohlopkova E.D., Konstantinova L.I. Antioksidantnye i antibakterial'nye svoystva kumysa // Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova. Seriya «Medicinskie nauki». - №2 (27). – 2022. – S. 50-65.
- 11 Apolar'ev M.I., Smirnov M.V., Parfyonov A.A. Ispol'zovanie prirodnyh zakvasok v tekhnologii fermentirovannyh napitkov // Vysshaya shkola: nauchnye issledovaniya. Materialy Mezhevuzovskogo mezhdunarodnogo kongressa (g. Moskva, 13 aprelya 2023 g.). – M.: Izdatel'stvo Infiniti, 2023. – S. 142-145.
- 12 Kazahi / Otv. red. S.E. Azhigali, O.B. Naumova, I.V. Oktyabr'skaya; In-t etnologii i antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya RAN; In-t arheologii i etnografii Sibirskogo otdeleniya RAN; Evrazijskij nacional'nyj universitet im. L.N. Gumilyova. – M.: Nauka, 2021. – 846 s. – (Narody i kul'tury).
- 13 Nazgul Baigabatova et al. Features and prospects of ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in China // Opción. Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. - Año 36. – № 91. – PP. 1405-1421.
- 14 Valihanov CH.CH. Sochineniya CHokana CHingisovicha Valihanova/ pod red. N.I. Veselovskogo. – Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1904. URL: <https://dlib.rsl.ru/01004445975>

15 Karl Reichl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure / RajhlK. Tyurkskij epos: tradicii, formy, poeticheskaya struktura / Karl Rajhl; per. s angl. V. Trejster pod red. D.A. Funka - M.: Vostochnaya literatura. RAN, 2023. – 383 s.

Received: 03.10.2024

MFTAP 17.71.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp233-247](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp233-247)

Б.С. Рахимов¹, Г.Т.Глеубердина², Ж.А.Рустемова¹, Б.М. Айтбаева³

¹Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100000, Қазақстан Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

ТАРИХИ ЭПОСТАҒЫ КЕҢІСТІКТІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Бұл мақалада қазақтың тарихи жырлары мазмұны, көркемдік қуаты жағынан эпостық шығармаларымыздан кем түспейтіндігі айтылған. Мақаланың мақсаты рухани байлығымыз тарихи жырлардың тұтастығын бүгінгі көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыру, яғни тарихи жырлардың шығу тегі мен дамуын, құрылымын, жанрлық ерекшелігін және фольклордың басқада жанрларымен арақатынасын толық ашу, сөйтіп көркемдік табиғатының тұтастанған жүйе екендігіне поэтикалық жағынан нақтылы көз жеткізу. Тарихи жырларды саралауда салыстырмалы және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Тарихи жырлардағы кеңістіктің сәйкестенуі және баяндаудағы уақыт түрлерін батырлық жырлармен салыстыра отырып, өзіндік ерекшеліктері ашылды. Мақала нәтижелері поэтика ғылымының зерттеу әдіс-тәсілдеріне байланысты тарихи жырлардың көркемдік болмыс-бітімін таразылап, тұтастай құрылымдық жағынан қарастырылды. Тарихи жырлардың шығу тегі мен дамуы, құрылымы, жанрлық ерекшелігі және фольклордың басқада жанрларымен арақатынасы ашылды.

Кілт сөздер: тарихи эпос, кеңістік, көркемдік, поэтика, уақыт

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қоғам өміріндегі ұлы өзгерістер ұлттық тарихи-мәдени құндылықтарымызды аса маңызды мәселе ретінде жан-жақты зерттелуіне толық жол ашты. Саяси-әлеуметтік, экономикалық, халықаралық салада да оң өзгерістер болып жатқанын, тәуелсіз Қазақстан республикасының дербес жол таңдағанын әлемдік қауымдастық біліп, танып отырғаны бүгінде жаңалық емес, ақиқат. Қазақ жұрты өзінің рухани ескерткіштерін түгендеп, генетикалық мәйегіне зер салып, нағыз ұлттық көркемдік-эстетикалық байлықтарын жүйелі түрде зерттеп, жаңа бағытқа бет алғаны, өзгесін айтпағанда, гуманитарлық ғылымдардың барлық саласында байқала бастады. Тіпті Еуропа, Америка Құрама Штаты, шығыс мемлекеттерінен зерттеуші ғалымдар келіп қазақ фольклорын, қазіргі әдеби даму процесіне зейін қоя зерттей бастауы мемлекеттің саяси-экономикалық қана емес, рухани-мәдени құндылықтарының танымдық-философиялық қуатын байқатса керек.

Тарихи жырлар қазақ халқының, ұлт мәдениетінің ғасырдан ғасырға ауысып, бізге жеткен асыл мұрасы. Тарихи жырлар бүгінгі таңға дейін зерттелмеді деген ұғым қалыптаспаса керек. Керісінше бұрын жасалған ғылыми жетістіктерімізді бағалай келе алдымызда ұлттық рух, ұлттық мінез халық менталитеті өресінде терең зерттеу мәселесі тұрғанын айтуымыз қажет.

Тарихи жырлар көбіне тарихқа байланысты салыстырылып, одан сол тарихтың айы-күні, жылы іздестіріледі. Ол аз болса, тарихи жырлардан ойып алып, керегіне қарай жарату да орын

алған. Анығына жүгінсек, тарихи эпоста белгілі бір дәуірдің шындығы сөз болады. Біріндегі жоқты екіншісі толықтырады. Бұдан тарихи жырлардың тұтастануын аңғарамыз. Ендеше оны бөлшектемей біртұтас алып зерттеу түпкілікті нәтиже береді. Эпостың өзіндік өзгерісі, жанрлық ерекшелігі сонда ғана танылады.

Қазақ халқының тарихи тағдырында XV-XVIII ғасырдың алар орыны айрықша. Бұл кезең – қазақ хандығының дербестігі, бүтіндігі, қазақ халқының азаттығы сияқты алапат асқақ мәселелерді күн тәртібінде шығарған шақ. Ұлы мұрат жолында қазақ халқы шын мәніндегі елдік пен ерліктің үлесін көрсетіп, өзінің ұлттық болмысын біржолата қорғап қалды. «Ел болса ер туғызбай тұра алмайды» - деп айтқандай, тарихи сыны мол шақта елдің амандығы мен жердің бүтіндігін мұрат тұтқан әйгілі тұлғалар тарих сахнасына шықты. Тәуке, Абылай сияқты хандар, Ер Олжабай, Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Бәсентиін Сырымалай, Балталы Оразымбет, Сіргелі Елшібек, Уақтан шыққан Баян, Тарақты Байғазы сияқты батырлар, Бұқар, Тәтіқара, Қанай, Толыбай, Төле, Әйтеке, Қазыбек сияқты шешен-билер бірі ақыл-айласымен, екіншісі ерлік істерімен, келесісі тапқырлық-даналығымен елінің амандығын, жерінің бүтіндігін қамтамасыз етті. Осынау эпикалық кезең өзінің рухына лайық жыр-толғауларды дүниеге әкеліп, қазақ халқының қаһарман ерлігі өлмес өнер тіліне түсті. Әсіресе, елім деп еңіреп туған батырлардың өнегелі өмірі мен ерлік істері туралы сыр шертетін тарихи жырлардың қалың шоғыры дүниеге келіп, олар шын мәнінде қазақ халқының асқақ рухын танытатын көркем шежіреге айналды.

КІРІСПЕ

Қазақ тарихи жырлары жайында пікір айтып, ғылыми тұрғыдан зерттелу тарихы екі кезеңді меңзейді. Оның біріншісі, XX ғасырға дейінгі кезең, екіншісі, XX ғасырдан бастап жүзеге асырылды. Бұл істе алдымен Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин, Ә.Диваев еңбектері аталады. Өз тұстарының пікір-пайымдауларына қарағанда, өткен ғасырдағы тарихи жырларға байланысты дәлелді тұжырымды Ш.Ш.Уәлиханов еңбегінен кездестіреміз. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан бастап қазақ фольклортану ғылымын қалыптастыру, терминологиялық ұғымдарды саралау ісі жедел қолға алынып, оны орнықты түрде жүзеге асыруға зор үлес қосқан А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.О.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов аса көрнекті жазушыларымыздың тарихи жырларға қатысты еңбектерінің құндылығы жоғары екені даусыз. Эпостың халық тілегіне сәйкес өмір шындығынан туатындығын, ондағы болған оқиғалар көрінісі тарихи жырларда басым екендігі жөнінде Б.Кенжебаев, Ә.Х.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, Х.Ищанов, Қ.Мұхамедханов, Р.Бердібаев еңбектерінде арнайы қарастырылды. Тарихи өлең, жырлардың шығу тегі, дамуы турасында «Қазақ әдебиеті тарихы», «История казахской литературы» атты еңбектерінде Е.Ысмаилов, Б.Уахатовтар зерттеулерінде сөз болған. Тарихи өлең, жырларға кеңінен тоқталып, терең талдаулар жасаған ҚҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институты шығарған «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты кітапта да мол мағлұматтар берілген еді. Тарихи даму барысында талай тар жол, тайғақ кешуді бастан өткерген қазақ халқы бүгінгі таңда тәуелсіздікке қол жеткізді. Бұл орайда тарихшы ғалымдарымыз Е.Бекмаханов, М.Қозыбаев, Р.Сүлейменов, В.А.Моисеев, Ж.Қасымбаев, Ж.Артықбаев және т.б. зерттеулері маңызды тарихи зерттеулер болып табылады. Монографиялық тұрғыда З.Сейтжановтың «Тарихи эпос» (1994), Б.С.Рахымовтың «Тарихи жырлар тағылымы» (1997), «Тарихи эпос табиғаты» (1999) зерттеулері жарық көрді. Аталған еңбектерде де тарихи эпостың дәстүрлік белгілері мен дәуірлік жағынан барлық үлгілерін тұтастай кешенді түрде саралап, тек пен түр жағынан зерделеу қажеттігі ескерілді. Дегенмен соңғы он бес жылда тарихи жырлар зерттеу объектісінен кенжелеп қалуда. Осы мақаланы қолға алудың да басты себеп-салдары мен негіздері осында болып отыр.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Қаһармандыққа толы ұлт тарихында өшпес із қалдырған тұлғалардың өмірі мен ерлігін дәріптеген реалды-тарихи эпостарды зерттеген Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» [1], Ш. Ыбыраевтың «Эпос әлемі» [2], Б.С.Рахимовтың [5], Б.М.Айтбаева, В.А.Рахметова, А.М.Мауленова, А.С.Смаилова, С.Ж.Шахина, З.З.Кадина, З.Б.Ахметжановалардың [3, 6, 10], М. Мағауиннің «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» [4], Р. Бердібаевтың [7, 8], С.Қасқабасовтың «Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы» [10] атты еңбектері қарастырылды.

Зерттеу тақырыбымыз ұлттық көлемде үлкен маңызға ие болғандықтан, әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулеріндегі салыстырмалы талдаулары, одан шыққан қорытындылары мен құнды ойлары есепке алынды.

Тарихи жырларды зерттеу барысында билеуші бейнесі ашылатын жыр жолдарын топтастыру, басқа сөздермен ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар зерттеу жұмысын жазу барысында тарихи-салыстырмалы, анализ-синтез сынды әдіс-тәсілдер және негізінен салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Ол үшін бақылаудың түрлері үздіксіз қарастырылып, жинақтау, жүйелеу және қорытындылау арқылы орындалып отырды. Жалқыдан жалпыға қарай орындалу амалдары жүзеге асырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ эпосының тарихилығы турасында пікір айтып, арнайы зерттеулер жасаған ғалымдардың назарынан жырдағы кісі есімдері, жер атаулары қалыс қалмаған. Кісі есімдері мен жер атаулары бойынша қуалай пікір білдіріліп, кейде оның қисынсыз дәлелдеме болып шыққандығын білеміз. Егер бір ғана батырлық эпостың бүкіл нұсқасын алдыңызға алып жайып тастап, жағрафиялық картаға ондағы жер-су аттарын түсіріп көрсек, алғашқысындағы мен кейінгілері сәйкес келіп жата ма екен. Бұлайша қарау – эпосты таза айна-қатесіз тарих деп түсінушілік. Керек десеңіз жырау-жыршы дегенге күмән туғызып, оның шығармашылығын жоққа шығару. Бұл мақсатта ең алдымен эпосты жасаушылар кімдер, олардың шығармаларында жер-су атаулары қалай көрініс тапқан, неліктен нақтылықтан гөрі шарттылыққа басым тұрады деген сауалдарға жауап іздеуге тырыстық. Алысқа бармай-ақ, XVIII ғасырдағы елім-жерім дегенді асқақ үніне қосқан, қазақ еліне есімдері мәшһүр жыраулар поэзиясына үңіліп көрейік:

Кеше тоқыраулы судың бойынан,
Тоқал терек түбінен,
Ніл дарияның басынан,
Күмкент шәрінің қасынан,
Перінің қызы Перизаттан туған,
Қара Мерген атасы,
Сөзімнің жоқ қатасы
Кеше бұл тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмәмбет ағана
Қызметші жүрген ұл еді-ау [5, 96]

(Абылайға арнаған Тәттіқара ақын арнауы)

Баян Аула, Қызыл тау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңырақ, қой Маңырақ
Арасы толған көп қалмақ,
Қалмақты қуып қашырдың,

Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақ шәуліге қос тігіп
Ауыр қол жиып алдырдың [5, 96]

(Үмбетей жыраудың Бөгенбай өліміне арнаған толғауы)

Асу салған, тас бұзып
Тарбағатай белінен,
Қол қондырған қос тігіп,
Борлы деген көлінен
Қалмақты шашқан шулатып
Ақшәулінің өрінен,
Атан тартар бүгіліп.
Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар тігіліп.
Арту-арту бел келсе, [5, 100]

(Бұқар жыраудың Бөгенбай өлімін естіртуі)

Акын-жыраулар мұрасынан бұндай сандаған шумақтарды тауып, тізбектей беруге болады. Жырдағы шумақтар жыраулар поэзиясындағы болмысты эстетикалық тұрғыдан қабылдаудың бір көрінісі. Осы көрініс эпос табиғатына жат па, әлде ақиқат заңдылық па оған да жүгініп көрейік:

Ніл дарияның басында,
Күмкент шәрі қолында.
Баба түкті Шашты Әзиз
Мені сонда тауып ап,
Едіге деп ат қойған да... [5, 110]

(«Ер Едіге»-Ш.Уәлиханов жазып алған нұсқасы)

Асқар-асқар белдерден
Айдын шалқар көлдерден,
Қан сасыған жерлерден
Үмітін үзіп жол шекті. [5, 120]

(Қобыланды батыр. Марабай-Мергенбай нұсқасы)

Осындай салыстырулардың өзінен-ақ, жер-су жайындағы ұғым-түсініктердің көркемдік жиынтығы эпос тіліне қалай түскені, оның себеп-салдары жөнінде ақпарат алуға болады. Мәселе жырды айтушы жырау-жыршылардың эпостағы қаһарманның мекенін, жүріп өткен жолдарын білмегендіктен емес, көркемдік талғам тұрғысында мейлінше кең ауқымды шығарманы шындыққа негіздеудегі көркемдік жолды таңдауында жатыр. Егер жырау-жыршыда таңдау болмаса, батырлық эпостағы қаһармандарымыз Алпамыс, Қобыланды т.б. жауға аттанған, одан қайтқан жолдарындағы жер-су атаулары бірді-екіліден аспай, уақыт пен кеңістік жағынан шектеліп қалар еді. Онда көлемді шығарма да тумайды. Жырау мен жыршының құдіреті сонда, батырды елі мен жерін қорғаушы ретінде тым ұзақ та, қауіп-қатерлі алыс сапарға аттандырады. Сондықтан оның мекені жүріп өткен жолы, қайту сапары халық ұғымына сай жер атауларымен берілуі тиіс. Батырлық іс ауыл арасындағы дау-жанжал емес, жалпы халықтың мүддесінен туындайтын ел шетіне жау келсе аттаныспен өлшенеді. Ендеше сол аттаныс сапары тым ұзақ жол. Ол жолдың өзен-көл, тау-тас, шөлді-шөлейтсіз болмауы мүмкін бе?! Эпостағы жер атаулары мен кісі есімдері көрсеткішімен кейіпкер әрекетінен бұрын немесе кейін болған оқиғаларға тели салуда күмән туғызатыны бар. Эпостану саласындағы бұндай қайшылықты пікірлердің туындау себептерінің бірі ретінде, алдымен эпикалық кеңістік турасында арнайы зерттеулердің болмағанын айтар едік. Эпостағы

мұндай олқылықтардың орнын толтыруға арналған еңбек ретінде, эпостанушы Ш.Ыбыраевтың «Эпостың кеңістік концепциясы», «Кеңістіктің көркемдік сипаты» турасындағы зерттеулерін атаймыз. Ғалым эпикалық кеңістік турасында ізденістердің негізін екі түрлі мақсатқа бағындыруды тұжырымдайды.

1. Жер-су, өзен-көл, тау-тас, елді-елсіз жер атауларының эпостағы жиынтығы және олардың тарихи негіздері, нақтылы жағрафиялық және эпикалық атаулардың бір-біріне сәйкестігі, осы арқылы тарихтың эпостағы көрінісін анықтау мәселелері.

2. Кеңістік ұғымдарының эпос поэтикасының дәстүріне бағындырылған сыр-сипаты, уақытпен өрелесуі, кейіпкерлер іс-әрекетімен және сюжеттік ситуациямен байланысы, мерзімі жағынан түрлі оқиғалардың дәстүрлі эпикалық кеңістікке телінуі [2]. Осы екі мақсатқа байланысты мұнда батырлық жырларындағы кездесетін жер-су атаулары, оның тарихқа қарым-қатынасы, шындықты игерудегі эпикалық дәстүрдің ықпалына байланысты назар аударатын құнды пікірлер бар екені даусыз. Осы мақсатта өзіміз сөз етіп отырған – тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостағы эпикалық кеңістік жайында қарастырып, одан бұрынғы қаһармандық эпостан ерекшелігін анықтауды қажет етеді. Бұл бағытта дәуір және дәстүр мәселелері назардан тыс қалмайды. Алдымен қазақ эпосындағы кеңістіктің көркемдік жиынтығын түсінудің сыр-сипатына байланысты әңгіме бір ғана зерттеумен шектелмеуі мүмкін, бұл орайда түрлі пікірлер туындайтыны бізге аян. Бұл орайда эпостық және көркем шығармаларға қатысты кеңістік турасында зерттеген ғалымдар еңбегінде орынды ескертулер байыпты бағыт-бағдарламалар жасалған.

Эпос жөніндегі зерттеулердің қай-қайсы да, оның тарихи негізі бар екенін дәлелдеген. Батырлық жырдағы оқиғалардың бәрі де бір кезде өмірде болған шындық, эпос соның өзектілерін алып көркемдік тұрғыдан жинақтап, көлемді шығармаға айналдырған. Шығарманың иесі – халық, айтушысы – жырау-жыршы. Ендеше, эпикалық шығарманы жырлаушы көлемді дүние жасауда қаһарманның өмірбаянын реалды өмірге жақындатуы керек. Сондықтан, шығармада уақыт пен кеңістік ұғымдары дәуірге тән өлшемдермен сараланып, эпикалық дәстүр арқылы бір-бірімен өрелесуі тиіс. Өйткені эпикалық көрсеткішінің тұрақталған жүйесі. Кеңістік жайындағы ізденістерімізді тек қана жырдағы жер-су, өзен-көл, тау-тас, елді-елсіз жер атауларының жиынтығымен ғана қарау бір жақты. Кеңістіктің өзі тігінен және көлденеңінен түсінікті қажет етеді. Бұл турасында адамзат түйсігінде белгілі болған объективтік шындық бар. Эпикалық кеңістік сол шындықты көркемдік дәстүрге сай қажетіне қарай алады, сондықтан онда психологиялық тұрғыда объективтік және субъективті пайымдаулар өткенді шындық ретінде қабылдаса да, көбіне өз тұрғысынан да бағалау орын алады. Осының бәрі жырдың жеткізушісіне байланысты айтылып жатқан мәселелер. Жырды айтушы жаратылыстан аян кеңістіктің тігі мен көлденеңін алып жұптастырмаса, онда кеңістікте қозғалыс та жоқ. Қозғалыс жоқ жерде уақыт өлшемі жүрмейді. Жырдағы уақыт пен кеңістіктің байланысын іс-әрекетсіз ешқандай зерттеуші түсіндіре алмайды. Осы заңдылықтың нақты ұғымы бүкіл түркі әлеміне ортақ, көне ескерткіште тұр.

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында адам баласы
Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды [5, 121].

Алайда, осы ескерткіштердің деректерін тарих ретінде сүзу мен тілдік жағынан түсіндіру бар. Көркемдік тұрғыдан ескерткіштегі сипаттау, сөйлету, даралаудағы жинақтаулар кең көлемде енді ғана сөз бола бастады. Қалай десек те көне ескерткішті оқудың құпиясы ашылғанымен, көркемдік әлемнің сыры айқындалды деуге ертерек. Сонымен, эпостағы уақыт пен кеңістіктен белгілі бір дәуірдің тарихын табуымыз керек.

Ең алдымен сол дәуірді бейнелейтін эпикалық кеңістіктің өзі ұшы-қиыры белгісіз, шалқып жатқан әлем емес. Эпоста батырдың мекенінен кейін, кетіп бара жатқан жолының бәрі жаудікі деп санау дұрыс емес. Эпикалық кеңістікті дәуірге қатысты жыршы тарапынан аймақ дегенді кең көлемде алады, батырдың мекені сол аймақтың бір ғана бөлшегі. Қазақ эпосында батырдың шығу тегімен қатар, оның мекенін анықтамаған бірде-бір эпос жоқ.

Бұл тарихи тұрғыдан шындықтан алыста маған. Батырлық жырлардағы «Қобыланды», «Қамбар», «Алпамыс», «Қырымның қырық батыр жырлары» т.б. қаһарманның жаз жайлауы, қыс қыстауы нақты айтылғаны күмән туғызбайды. Мұнда мезгіл мен кеңістіктің үндестігі бір қалыпта тұрса, батырдың елінен аттану себебі бүкіл аймаққа, анықтай түссек біртұтас елге қауіп төнгендік болатын. Жыршы сондықтан қаһарманның сапарындағы жолды көрсетуде, өзіне таныс кеңістіктің көлін, тау-тасын, шөлі мен шөлейтін жырға бөлек-бөлек жинақтап, ел шетіне келген немесе қаһарманның іздеп келген жауын кездестіреді. Оның қашықтығы, батырдың қанша уақытта жеткендігі жөніндегі баяндауда кеңістік динамикалық қозғалысқа түседі. «Күнді бұлт құрсайды», «Қар жауарға ұқсайды», «Айды бұлт құрсайды», «Айды байқай қарасам, түн жауарға ұқсайды», «Таң сарғайып атқанда, Шолпан жұлдыз батқанда» т.б. кеңістіктегі тігінен карағандағы көрінісі болса, көлденеңінен жерде бұрқыраған шаңы, ағып жатқан көлі, бұрқыраған буы, шуылдаған шуы назардан тыс қалмайды. Жырлаушы сол шындықты жеріне жеткізу үшін әмседен аян жер-су, тас-тау, мекен-тұрақ атауларын жырға қосқанда ғана, тындаушының шындық демеске шарасы қалмайды. Өтірік жағы А. Байтұрсынов айтқандай мінген аты, жауға жалғыз аттануы, қарсыласқан жауды мың-мындап жапыруы ғана. Ежелгі эпостағы осы бір дәстүр, қаһармандық эпоста жалғасын тапқан. Жыршы батырдың іс-әрекетін даралаудың жолында, қиялға ерік беріп, халықтың арман-тілегіне орайластыруға бағытталған. Жырдың шындығы дәуір шеңберінен аспай, уақыт пен кеңістікті өрелестіре алуында екендігі даусыз. Қорыта келгенде эпикалық кеңістік – көркемдік жүйеге келтірілген екінші шындық. Өткендегі де, бізге жеткені де сол шындықты іс-әрекетпен көрсетуші эпикалық шығарманың бас қаһарманы. Сонымен қаһармандық эпос жөніндегі эпикалық кеңістікке қатысты тұжырымды былайша түйіндер едік:

Біріншіден, бұл кеңістік көлденеңінен де, тігінен де жұптасқан. Екіншіден, қозғалыстағы кеңістік. Үшіншіден, оның негізін әрекет жасаушы қаһарманның субъективтік-объективтік жырдағы қарым-қатынасы білдіреді.

Қысқаша шолып өткен қаһармандық эпостағы кеңістік жөніндегі ой-пікірдің одан әрі дамуы, біздің негізгі мақсаттағы тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостағы кеңістікке қатысты болмақ. Тарихи жырлар мен реалды-тарихи кеңістік турасындағы эпоста (диахронды) және ізденіс тарихи құрылымдық (синхрондық) тұрғыдан қарауға әбден реті келеді. Өйткені, дәуір кезендерінің бейнесін жан-жақты ашып, халықтың арман-тілектері жөніндегі сұраныстарға жауап беретін тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста дәуір жөніндегі деректер болған іс-әрекеттің шындығынан шалғай кетпесе, екінші жағынан уақыт пен кеңістікті сәйкестендірудің жинақталған көркемдік үлгілері бар. Кеңістіктің бұндағы көркемдік заңдылықтарға бағындырылуының өзі өзгеше формада, жаңа бір қырынан көрінеді. Эпостағы дәйекті дәстүрлердің өзі кеңістік турасындағы ізденістерге келгенде, қалыпты сақталмайтындығын дәлелдеген тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостар екендігі анық. Қаһармандық эпостағыдай тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста батырлардың қоныстанған мекені дәстүрге сай, жырдың басында да, сюжеттік байланыстарда да көрініп отырады:

Өтіпті Қанжығалы қарт Бөгенбай
Мекені көшіп қонған Шет қорайдай [5, 125].

***

Олжекем Орта жүзге ұран болған,
Сарысу, Арқа есігі – Арқанатта,
Айдабол Төртуылды қоныс қылған.
Жайлауы Нұра суы еді мұның,
Сала мен Домбыралы бетегелім,
Моншақты, Құлан өтпес, Шідерті өзен [5, 125].

***

Туған жерін сұрасаң,
Жайықтың шығыс күн-жағы.
Жаз жайлауын сұрасаң,

Үш аңкаты, Барбастау,
Бұлардың қатаң шымдағы,
Күз күзеуін сұрасаң,
Бұлдырты мен Жымпиты,
Қалдығайты, Жақан бай,
Балқашты сала мұндағы,
Қыс қыстауын сұрасаң;
Ойылда Қиыл, Жем, Сағыз,
Үйшіктен бергі қалың сор,
Қаракөл менен Қаратау,
Тайсойған, Бүйрек құмдағы.
Есі бір нағыз өнген де,
Жасы он беске келгенде,
Қоныс етіп Нарынды.
Қалың елмен бірге өткен [5, 125].

ТАЛҚЫЛАУ

Тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостардан эпикалық шығармада қаһарманның қоныстанған жерлерін бұлайша беру қаһармандық эпос дәстүріне қатысты. Бұл орайда тарихи жырларда да, кейінгі реалды эпоста да деректік мәлімет мол. Қаһарманның мекенін таныстырудан кейінгі тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста эпикалық кеңістікті беру мәселесі, қаһармандық эпостағы эпикалық кеңістіктен мүлде бөлек. Мұнда бір сызықтың бойына орналастырып қоятын, реалдық өмірге қайшы келетін, тізбектеле айтылатын кеңістік атаулары мүлде кездеспейді. Мәселен, XVIII ғасырдағы тарихи жырларда эпикалық кеңістік тігінен де, көлденеңінен де мүлде басқаша көрінеді. Батырлық жырлардағы мәңгілік жаз, кеңістіктің жалпы сипатының соған сай көрінуі тарихи жырларда мүлде өзгере бастаған. Тарихи жырлардағы кеңістіктің атаулары және оның уақытпен сәйкес келуі, тарихи тұрғыдан дұрыс көрсетілуі, бірін-бірі толықтыра түсіп, тұтастанған көркемдік жүйенің белгілі эпикалық уақытқа телінуі жағынан, қаһармандық эпостан бөлек жанр екендігін дәлелдейді. Тарихке жүгінсек, жоңғарлардың қазақ жеріне жасаған шабуылдары XVII ғасырдың 1607 жылдарынан басталып, сол ғасырдың әр кезеңінде қазақ қолынан Есім хан, Жәңгір хан, Жалаңтөс баһадүр, Өз Тәуке хандардан бірнеше жеңіліс табады. Бұдан кейінгі Өз Тәукенің қайтыс болуы, қазақ хандығының іштей ыдырап, «Жеті жарғы» бойынша тәртіпке түскен заң жүйесі бұзылуы, оған қоса 1723 жылы қазақ сахарасында «қайың сауған ақ тышқан» жылы зұлматы мен нәубетін қоса әкелді. Осы жұтты мықты пайдаланған, жоңғарлар қазақ жеріне еңдей кіріп, елді «Ақтабан шұбырындыға ...» ұшыратты. Бұл оқиғаны Ш.Уәлиханов: «XVIII ғасырдың алғашқы он жылы қазақ халқының өміріндегі ең бір жан шошырлық кезең болды, әсіресе, 1723 жылғы халық трагедиясы әрбір қазақтың жадында қалды. Бұл жылы қар қалың жауып, мал ашығып, онсыз да қыстан жұтап шыққан елге қырғын салып, Жоңғар хонтайшысы Голдан-Церен басқарған қалың жау қазақ жеріне басып кірді. Шошынған ел сайғақтың үйіріндей дүние-мүлкі мен мал жанын тастап түстікке қашты. Орта жүз Самарқанд маңына, кіші жүз Хиуа мен Бұқар барып тоқтады», – деп көрсетеді. Жойқын жау жоңғарға қарсы тұру 1724 жылғы Түркістан қаласын қорғау шайқасы, 1725 жылғы «Әйгілі Алакөл қақпасы», 1728 жылғы Шұбар теңіз жағасындағы шайқас, 1729 жылғы Бұланты өзенінің бойындағы шайқас және Балқаш көлінің Оңтүстік өңіріндегі ірі жеңістер («Қалмақ қырылған Аңырақай») ұзаққа созылған Шаған шайқасы, 1730 жылдары жоңғарларды Ілеге дейін қуып келу, одан кейінгі 1741-1743 жылғы қызыл қырғын соғыстардың тынышталатын тұсы 1750 жылы жоңғар қақпасындағы шешуші жеңіс еді. Міне, осы аласапыран уақыттағы шын мәніндегі Отан соғысының болып өткен жерлерін, босқан ел мен жаудан азат етілген жеріне көшкен елдің деректері ретінде қазақ даласында 15-тен астам «Қалмақ қырылған» дейтін және сандаған өзен-су, тау-тасы аталады. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан бастап, 300-ге жуық

топонимикалық аңыздар мен тарихи өлеңдер, барлық нұсқаларымен есептегенде 150-ден астам тарихи жырлар бар екен. Бұлардың көпшілігі қолжазба қорындағы дүниелер ғана, ал қаншама рухани дүниелер хатқа түспей кетті десеңші. XVIII ғасырдағы азаттық жолындағы соғыстың эпикалық шығармаға айналғаны, зиялы қауымның айтып келе жатқаны «Ақтабан шұбырынды» кезеңінен бергіз – Абылай дәуірі. Шын мәнісінде, ерлік пен елдікті ту етіп ұстаған Абылайдың өз басына қатысты қаншама аңыз, өлең-жырлар қалған. Өзінің дәуіріне шоғырланған баһадүр батырларды дәріптейтін тарихи жырлардың сюжеті Абылайды қалыс қалдырмаған. Эпикалық шығармаға айналған тарихи жырлардың бастамасы қай мезгілден екендігіне жоғарыда тоқталдық, ендеше эпикалық заңдылыққа бағынған кеңістіктің көркем бейнесін сол кезеңмен қарап көрейік. XVIII ғасырлардағы тарихи жырларды жырлаушылар ең алдымен, эпикалық шығармада кеңістікті көлденеңінен және тігінен қозғалысқа түсіреді. Көктен тоқтаусыз жауған қар, ақ түтек боран, жердің үсті мұзға айналған. Босыған халық бір жерден екінші жерге шұбырып барады. Өкшелей қуған жау болса, тігерге тұяқ қалдырмай жалмап, кеңістікті қызыл түске бояған. Тарихи жырларда бұл бұлайша өрнектеледі:

Айнадай жарқырайды жердің жүзі,
Мұзбенен шағылысып күннің көзі,
Тас, топырақ, қопсан, жазық бірдей болды.
Сырғанап батпай кетті мықтың ізі
Тау тас, құзда ағаш, жерде бұта,
Мұз басып барлығында қалды жата [5, 125].

Барасың Қожахмет кімге қалып,
Қайран тау, қайран Сырым, қайран дала,
Күн көрген өсіп, өніп қатын бала,
Жөнелді у-шу болып қазақ тозып.
Көлік жоқ ең болмаса екеу ара.
Қазақтан тартып алды Түркістанды.
Хиуамен билеп Ташкент, Саманқанды [5, 125].

Әйгілі тарихи өлеңнің желісімен келген мұндай жолдарды, тарихи жырлардың көпшілігінен кездестірдік. Кейде сол өлеңнің өзі жырдың ішінде жүруі бұған айғақ. Сайын дала, көсілген кеңістіктің заманмен өрлесіп, эпикалық шығармаға енуі түптеп келгенде заман психологиясын жеткізуден туған.

Тарихи жырда ұлы жүз, орта жүз, кіші жүздің белгілі бір аймақтарының қай жерлерде орналасқанын шежірелеп баяндау бар. Жыршы мұны айтуда кеңістік атауларын тізбелеп шындықты дәлелді жеткізеді. Батырлық эпоста негізгі қаһарман ел шетіне жау келгенде мекенімен сол жауға қарсы аттанса, тарихи жырларда қаһарманның елін жау шауып, тұтас аймақты тарылтып келеді. Қаһарманның аттаныс іс-әрекетін жыршы бірден жауға қарсы бағыттамай, бірнеше қолмен Ұлытауға қарай жүргізеді. Өйткені онда үш жүздің басы қосылып, жауға қарсы шықпақ. «Абылай хан, Сабалақ» жырында Бөгенбай мен Қабанбай атынан жазғытұры Ұлытауда жиналатыны айтылып, оған Сабалақтың баруы, үш жүздің батырлары жиналып, Шақшақ Жәнібектен бата алып, жоңғармен соғысқа шыққаны баяндалады. «Шақшақ Жәнібек батыр» жырында еліне аттанып шыққан Жәнібек батыр келе жатып Қабанбай мен Бөгенбайға кездеседі. Жауға аттануға Ұлытауға бара жатқаны айтылып, Жәнібек оларға қуана қосылады. «Олжабай батыр» жырында Ұлытау қалыс қалмаған. Қысқасы тарихи жырда жыршы тыңдаушысына бүкіл батырлар Ұлытауға жинақталып, содан бастап қаһарманның жекпе-жектерде үлкен жеңіске жеткенін даралап көрсетуді мұрат еткенін аңғару қиын емес. Бұл жырдағы шалғай кеткен түс екені рас. Біріншіден, 1926 жылы Ордабасындағы жиында жауға қарсы аттаныс жөнінде, Әбілмәмбет, Төле би бастатқан қазақтың біртуар алыптарының бір мәмілеге келіп, аттанысты Ұлытаудан бастауға ұйғарғаны, Әбілхайырдың сол бас қосуда бас қолбасшы болып жауға аттанғандығын аңыз да, тарихи

деректер де теріске шығармайды. Екіншіден, жырды айтушылар осыдан кейінгі 1728, 1729 және 1730 жылдары жоңғарларға қазақ қолының қатты соққы бергенін білуі мүмкін. Сондықтан бүкіл соғыстардың оқиғасын осыған жинақтап, таратуды көздеген. Үшіншіден, жырлаушы аймақтағы кеңістіктің орталық нүктесін дәл тауып, бүкіл жорықтарды содан шығаруға ниеттенген. Ертегі-аңыздағы жер ортасы Көктөбе, «Манастың Бозтөбесі – жер кіндігі» т.б. кеңістіктің орталық нүктесіне қатысты пікірлер бар екені белгілі.

Тарихи жырларда кеңістік үнемі қозғалыста дегенді айттық. Соның бір көрінісі, жердегі шұбырған жұт жылғы жұртты айтсақ, екінші, үнемі жырдағы кездесетін көшпелілер өміріндегі көш суреттері. Қаратаудан Сырға ойысып әрі қарай Мұғаджар тауларынан пана іздеген, бірақ пайдалы қоныс таппаған, жөңкілген елдің бір парасы Құм, Жем, Сағыз, Жайыққа барып тоқтаса, келесі көш Арқа жаққа ауа көшіп Көкше, Ереймен, Шыңғыс, Тарбағатай сілемдерінен орын тепкен. Орта жүз аталатын рулар мен тектер кіші жүз мекен қылған, Ырғыз, Шалқар бойларын басып өтеді. Қараөткел, Ереймен, Баянауыл, Қызылтау, Сілеті, Сарысу, Арғанаты, Нұра, Домбыралы, Моншақты, Шідерті, Қара Сөңгір, Шалқар, Көкшетау, Шыңғыстау, Қызылжар, Алакөл, Сарыбел т.б. сандаған жерлерге шежірелей таратып, қоныстандыратынын көруге болады. Жырды айтушылар осы өлкенің бәріне, жұрт жоңғардан азат етілгеннен кейін қоныстана бастады дегенді көлденең тартады. Біз жоғарыда «Ақтабан шұбырынды» оқиғасында елдің қай бағытқа қарай шұбырғаны жөнінде Шоқан Уәлихановтың пікірін келтірдік. Әйгілі ғалымның кезеңінде бастан өткен зұлматты да, нәубетті де халық санасынан шығара алмаған тұс, сонымен қатар, бұл пікірді тарихи деректер мен еңбектерде жоққа шығармайды. Тарихи жырлардағы жайбарақат тыныштықтағы қазақтың үш жүзінің Қаратау мен Сыр бойында жатқаны, бейқам жатқан елге тұтқиылдан жау шапқаны, Қаратау, Сыр бойы, Түркістан мен Ақмешіт қалаларын жау басып алған екен, соған қарсы қазақтың небір батырлары аттанғаны айтылып, жеңіске жеткендерін мақтан ететін мотивтер де бар. Бұл, шындыққа жүгінсек, XVIII ғасырда болған іс емес, керісінше Әз Тәукенің заманындағы үлкен жеңістер екендігін анықтаған жөн. Кеңістік атаулармен оқиғаға нақты көшіруде, уақытпен өрелестіруде жырау мұнда аса үлкен жаңсақтыққа бармай, белгілі тарихи батырларды айтады да, дереу бұдан кейінгі кеңістік әлеміндегі шұбырынды заманына оралады. Жоғарыдағы жыршылардың ата қонысқа жеткен еді деуінің шындықтан шалғай тұсы, «Ақтабан шұбырынды» кезінен бұрын да аталған жүздер мен рулар, ұшқан құспен бірге жетіп, қайтқан құспен бірге қайтып отырғаны көпке мәлім. Ендеше, бұл жерде жыршы жоңғардың жойқын шабуылын, оны аймақтан қуып шығарудағы қаһармандар ерлігін ерекшелеу мақсатында көрсеткен деудің орны бар. Соның өзінде де, шындықтан шалғай кетпеген. Себебі, жаудан босаған жерлерге халық қайтадан оралып, ата қоныстарына орналаса бастағаны рас. Көреген Абылайда ендігі уақытта кеңістікті бос тастамай, жұртты тығыз орналастыру ісін қолға алғаны да осы шақ, сол бір сұрапыл соғыстар кезі болатын. Қаһармандық эпостағыдай батырдың жүріп өткен жолындағы тау-тасын бір бөлек, өзен-суын, көл-дариясын бөлектеп жинақтау тарихи жырлардың табиғатына жат. Мұнда қаһармандардың өз мекенінде, бүкіл аймағында болып өткен басқыншылардан азат етудегі жорық жолдарының алғашқысы «ақтабан шұбырындыға» дейінгі, келесісі одан кейінгі кезеңдерді камтып, Абылай дәуіріне жинақтаған. Сол жинақтауда кеңістік атаулары жүріп өткен уақыттан алшақтамай, эпикалық шығармада бірін-бірі толықтырып жатады.

Тарихи жырлардағы ендігі бір ерекшелік, қаһармандардың жайлы қоныс, жаңа мекен іздеу мәселесі. Бұны ерекшелейтін «Өтеген батыр» мен «Олжабай батыр» жырының сюжеттері екені белгілі. Асылында бұл сюжет желісі қазақ фольклорында Асан қайғы туралы аңыздардан басталатыны, қазақ фольклоршылары назарына ерте іліккен еді. «Қазақ халық прозасы» атты еңбегінде С.Қасқабасов: «Құтты мекен жайындағы қазақтардың эпсана хикаяттары варианттары бойынша қарастырсақ, біріншіден, мұндай сюжеттің қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай елдерінде де бар екенін көреміз, ал екіншіден, бұл сюжетке құрылған шығармалар Асаннан да бұрын болғанын, тіпті Асаннан кейінгі заманда басқа адамға байланысты айтылғанын байқаймыз» – дей келе, «XV ғасырда Сәбиттің орнын Асан басқан, ал ақтабан шұбырынды дәуірінде оның орнына Абат батыр мен Өтеген батыр қойылған. Міне,

бұл сюжет осындай тарихи циклизацияға түскен. Мұнда тіпті батырлық эпосқа тән генеалогиялық та циклизация бар: Жерұйықты іздеуші алдымен Сәбит, одан кейін оның баласы Асан, ең соңында ұлы Абат болып көрінеді. Бұл да фольклорлық дәстүрдің зандылығы» – дей отырып [9, 124], утопиялық эпсана-хикаяттар қатарына қосады. Дәлелді пікір екендігі даусыз. Жалпы ел басына қатер төніп, қиыншылық заман келгенде Жерұйықты іздеу мәселесі күн тәртібіне шығатынын қазақ халық прозасы мейлінше ерекшелеген. Асан қайғының Жерұйықты іздегені ерте кезде хатқа түскен. Басқа да халықтар фольклорында кездесетіні, кей халықтарда әртүрлі шығармаға айналғандығы турасында зеттеу еңбектер бар. Қазақ тарихи жырларда қоныс іздеу, жер шолу Асан қайғы әрекетімен үндес. Ең бастысы «Жерұйық» деген кеңістік, тек қана эпикалық шығармада ғана болатын жер атауы. Ешқандай карталардың бұған жауап бермейтіні біз айтпасақ та түсінікті. Бұл орайда С.Қасқабасовтың: «Жерұйық – халықтың жарқын қиялынан пайда болған еркін, азат, жанға жайлы жердің образы. «Жерұйық» деген сөздің өзі де, біздіңше, ел ұйып, тату-тәтті өмір сүретін жер деген ұғым береді», – деп тұжырымдаған пікіріне біз де қосыламыз. Тарихи жырдағы қаһармандардың жер шолу, құтты мекен іздеуінің өзі аңыз желісі арқылы эпикалық шығарма сюжетіне енген. Мысалы:

Даярланып сапарға
Іздеуге қоныс беттеді,
Қара қазан, сары бала
Қамын ойлап батырдың,
Ешбір тыным көрмеді.
Күн шығысқа барыпты
Қалың елдің қамы үшін [5, 145].

«Өтеген батыр» жырының алғашқы нұсқасында, ел басына қиыншылық туғанда Өтеген жайлы қоныс, жауға алдырмас жер іздесе, Жамбыл нұсқасында әлеуметтік сарынға үстемелеп таптық мәселесі қосылады.

Жұрттан бұрын ол сезді
Қайғыға халық түсерін
Патша алдында бас иіп,
Хандардың ант ішерін.
Өтеген сезді хандардың
Арам, пасық ниеттерін,
Халықтың сатып, патшаның
Киерін шенін, шекпенін...
...Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қамдана
Қонысқа жер іздейді [5, 145]. –

деп жырлаған. Мұның өзі жырдың қаншалықты өзгерістерге түсіп, кейінгі кеңістік идеология мақсат-мұраттарына қарай бұрмаланғандығын дәлелдейді. Ақиқатына жүгінсек, Өтегеннің қоныс іздегені турасында аңыздар жеке жазып алынғаны туралы деректер, эпикалық ауқымды дүниеге фольклорлық басқа да жанрлардың әсері бар екенін көрсетеді. «Олжабай батыр» жырында жайлы қоныс іздеп, жер шолу Сарыарқа өңірінде екені баяндалады.

Арқаның барлық жонын аралады,
Еділ мен Жайық, Ертіс аралары.
Есіл мен Алтай тауы, Арғанаты,
Ұлытау, Сарысуды шамалады.
Бұл жердің қыры – киік, ойы – балық,
Көргеннің сүйсінеді шыбын жаны.
Мың жылқы жатсадағы көрінбейді,
Жаз жайлау, қыс-қыстауы жалғыз сайы [5, 145].

Жырды айтушы қаһарманға жер шолғызып алып, одан кейін Көкшетау, Қарқаралы, Өлеңті, Шідерті бойын Айдаболдың бес баласына қалдырып, өзі Жанқозы, Малқозы балалары

Қоңырбелді мекендейді. Баянауылды қыстатып, Ерейменді жайлаған халықта бейбітшілік орнаған. Жыршының бұл жерлерге ерекше тоқталып отырғанын түсіну қиын да емес. Бұл бір кездегі құспен бірге келетін елдің енді арқа өңіріне біржола қоныстана бастаған шағы болатын. Тарихи жырдағы бұндай ерекшеліктер, жыршының тұспалдау, жорамалдау арқылы көрсетіп кеңістік турасындағы көзқарастары сайып келгенде, шындықтан алыстамай белгілі бір уақыттың дерегін беретіндігін байқаймыз. Тарихи жырда бүкіл қазақ елінің аймағы үш жүздің орналасуымен ажыратылып, кеңістік атаулары сол тұрғыдан жіктеледі. Жауға қарсы ұрыстар кеңістіктің оңтүстік, шығыс, орталық өңірлеріндегі белгілі жерлерде өтіп жатса да, жыршы қаһармандардың жеңісінен кейін қалмақты қайтарған, жоңғарды солай жосытты, қырылған қалмақ есепсіз дей келе, қалмақ қырылған жер атауы содан қапты деп сюжетті шарықтау шегіне жеткізеді. Осыған қарағанда, жырда ұсақ қақтығыстардан гөрі, ірі соғыстар өткен кеңістіктерді жинақтау бар. Себебі, Қазақстан даласында «қалмақ қырылған» деген жер атаулары молынан ұшырасатынын жоғарыда атадық. Қазіргі уақытта «Ақтабан шұбырынды» оқиғасына арналған, Отан соғысының жүріп өткен жерлерін тиянақтаған карталар да шыға бастады. Бұндағы көрсетілген кеңістік атаулары да біздің пікірімізді нақтылай түсетінін пайымдадық.

Тарихи жырларға қарағанда реалды-тарихи эпостағы кеңістік атаулары жалпы аймақты камтымайды, оны жырдағы қаһармандардың іс-әрекеттері де дәлелдейді. Кеңістіктің бұлайша көрінуінің өзі, жырдағы нақтылы болып өткен оқиғаларға байланысты болса керек. Реалды-тарихи эпостарда да қаһармандардың мекені айтылатыны, оның ерекшелену себебі қаһармандық эпос дәстүрінен туындағанын жоғарыда ескерттік. Жырдағы эпикалық кеңістіктің көрінуінің басты себебі сол мекеннің тарылуына байланысты. Мұнда бір жақтан қарулы күшпен келіп, мекенді тартып алып жатқан жау жоқ. Негізгі жау алыстағы өз аймағында отырып, айлалы саясатымен айтқанына жүргізіп, сатқындарға кеңістікті көлденеңінен бөлшектетіп жатыр. Осыған жұрт наразылығы күшейген, ақырында эпикалық шығармада қаһармандар мекені үшін атқа мініп, жалпы аймақты қорғау ісіне айналдырады. Сондықтан, сол біздікінің эпикалық шығармада қалайша берілетіні кеңістік атауларынан көрінбек. Алдымен жырдағы кеңістік атауларын жинақтап алайық. Ол үшін төмендегі кесте берілген.

Тарихи-реалды эпостағы кеңістік атаулары			
«Кенесары-Наурызбай» жыры 1837-1847	«Исатай-Махамбет» жыры 1836-1837	«Досан батыр» жыры 1870-1873	«Жанқожа батыр» жыры 1856-1857
Бетпақ (шөл) Ақтау (бекініс) Ақмола қамал Қараөткел Көкшетау Қызылжар Омбы губернаторы отырған кеңістік Семей Шаған Хан тауы-Хан қамау Созақ Шөңгір Абылай аспас кезең- Абылай аспас асу Алатау-қырғыз жері Қарғалы Қызылсу	Жайық Шідерті Үш анқаты Бұлдырты Жымпиты Қиыл, Жем, Сағыз Қайнар, Тайсойған Еділ, Ойыл, Қобда, Елек, Қумола-Қиялы мола Нарын-Орда, Орал (орыс әскеріне хабар)	Маңқыстау Қараой Үшауыз Хорезм Қаратау Каспий Хиуа-Бұхар	Сырдария Қорған Хиуа Хорезм Созақ Ақмешіт Арыс Шымкент

«Бекет батыр» жыры 1855-1858	«Сұраншы батыр» жыры 1862-1864	«Бекболат батыр» дастаны 1916	«Амангелді батыр» жыры 1916
Орынбор Петербор Сібір	Жетісу, Алатау, Шу Сайрам,	Қарқаралы, Ереуілтөбе, Жетісу	Торғай даласы

Реалды-тарихи эпостағы сипатталатын жер-су аттары тарихи деректерге жүгінсек, шындықтан ауытқымай, ұлт-азаттық қозғалыс және көтерілістердің болып өткен жерлерін дәлдікпен береді. Жырда эпикалық кеңістік көрінісі негізінен айтушыларға байланысты екені мәлім. «Кенесары-Наурызбай» жырының Нысанбай жырлаған нұсқасында қырғыз бен қазақ жерінің атаулары аталса, Доски Әлімбаев дастанында Кене ханның мекені, күреске шығуы, жорық жолдары, кейіпкерлердің іс-әрекетімен ерекшеленіп, әрекет үстіндегі батырлар жүріп өткен жолдар уақыт пен кеңістік арқылы сәйкестеніп, белгілі тәртіппен орналасады. «Исатай-Махамбет» жырындағы қаһарманның мекені, осыған қатысты көтеріліс, көтеріліс басшыларының қуғындалуы, мекеніне қайта келіп мерт болуы хронологиялық тұрғыдан ауытқымай жырланған. Жырды айтушы Ы.Шөреков кеңістік атауларының кейіпкердің әрекетімен байланыстырып, уақытпен бір оқиғадан келесі оқиғаға көшуде өрелестіреді. Жалпы XIX ғасырдағы түрлі оқиғалардың сыр-сипатынан хабар беретін «Бекет батыр», «Досан», «Сұраншы батыр» жырларында белгілі бір ғана оқиғалар айтылып, баяндалуының ерекшелігі қаһармандық эпос пен тарихи жырлардағы диалог, монологтарды еске салғанымен, көлемді эпикалық шығармаға толық айналмаған. Бұны жырдағы кеңістік атаулары да байқатқандай. Өз мекеніне деген күрес ісі «Жанқожа батыр» жырында қаһарманның әрекетінде тәп-тәуір көркем баяндалған. Батырдың Қарақалпақ, Хиуа, Хорезм, Созақ жерлеріндегі жырдағы жекпе-жектері, одан кейінгі келімсектерге қарсы көтерілісі турасындағы оқиғаларға тарихтан баға берілген. Жырдағы оқиға өткен жерлер соның дәлелі екендігі күмән туғызбайды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі жайындағы Бекболат, Амангелді дастандары тарихи болған оқиғаны дәлме-дәл жеткізумен, қаһармандардың азаттық жолындағы күресі өткен жер атауларын бере алуымен ерекшеленеді. Қорыта айтса, реалды-тарихи эпостағы кеңістіктің көрінісі, қаһармандардың сол кеңістікке деген асқан сүйіспеншілігімен ерекшеленетінін алдымен атар едік. Екіншіден, кеңістікті беруде реалды өмір алшақтығы жоқ, қайта шарттылықтан гөрі, нақтылыққа ауысу жағы басым.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының елдік пен бірлік жолындағы бес ғасырлық тарихына қатысты көркем шежірені танып түсінуге, оның тек-тамырын зерделеуге, жанрлық жағынан нақтылы жасалған жіктеулер нәтижесі мен семиотикалық және құрылымдық жүйесін пайымдатумен дараланады. Сондай-ақ, эпостағы көне дәстүрдің өзінше түлеп, жаңаша жаңғыруының сыр-сипатын байыптауға, жырды айтушы жырау мен ақындардың эпикалық құлашын түрлі деңгейде сезініп түсінуге ықпал етуімен ерекшеленеді.

Батырлықты дәріптеудің фольклордағы дәстүрі бір болғанымен, көлемді эпикалық шығармаға айналуы әртүрлі. Тарихи эпостың тақырыптық тұрғыдан қарастырыла бастауы XX ғасырдан бастап, әр кез, әр шақта жүзеге асырылды дей тұрсақ та, біртұтас жүйемен кешенді түрде толық бағасы берілген жоқ. Эпикалық мұраларымыз қатарынан лайықты орын алатын тарихи жырдың шығу тегі мен дамуы, жырдың айтушысының шығарма туғызудағы алатын орны, атқаратын қызметі белгілі жүйемен саралауды қажет етеді. Эпостың көркемдік табиғатын тану қашанда ауқымды жұмысты талап ететіндігін түсінеміз. Біздіңше, тақырыптың зәрулігі дегеннің мән-мағынасы осында тұр. Рухани байлығымыз болып саналатын қазақ тарихи жырлары алатын орны мен бүгінгі көзқарасқа қатысты зерделеудің

өзін аса зәрулі ізденіс болатындығын түсініп, қазақ фольклортану ғылымындағы бізден бұрынғы еңбектерге сүйеніп, нақтылы мәселелерге контекстен қарау арқылы ғылыми талдау жұмыстары жүргізілді.

Қазақ халқының елдік күрестерін, тәуелсіздік жолындағы ұмтылысынан және мемлекеттік мүдделерінен хабардар ететін тарихи жырлардың бүгінгі көзқараспен талдану тағылымы, ХХІ ғасырдағы үш мың жылдыққа керегі мен берері бар деген тұжырымға жетелейді. Рухани мұрамыз болып саналатын тарихи жырлардың дәуірлік ұғыммен тұтастай талдануы, фольклортану ғылымы үшін еленетін еңбек болады деп сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
- 2 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 3 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211–225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (қаралған мерзімі: 15.10.2024)
- 4 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
- 5 Рахым Б.С. Тарихи эпос табиғаты: Қазақ тарихи жырларының поэтикасы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1997. – 235 б.
- 6 Aitbayeva V.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. – P. 441– 454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (қаралған мерзімі: 15.10.2024)
- 7 Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелер). – Алматы: Ғылым, 1985. – 232 б.
- 8 Бердібаев Р. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.
- 9 Қасқабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы. // *Жұлдыз*, 1992. №10. – Б.181-198.
- 10 Aitbayeva, V.M., Rakhmetova, V.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43-47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist>

Материал 23.10.2024 баспаға түсті

Трансформация пространства в историческом эпосе

Б.С. Рахимов¹, Г.Т.Глеубердина², Ж.А.Рустемова¹, Б.М. Айтбаева³

¹Қарагандинский университет имени Е.Букетова, Караганда, 100000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В этой статье представлены исторические казахские поэмы, которые по содержанию, художественной силе не уступают эпическим произведениям. Цель статьи - переосмыслить целостность исторических поэм, наше духовное богатство, с современной точки зрения, т. е. проследить происхождение и развитие, структуру, жанровую специфику исторических поэм и их взаимосвязь с другими жанрами фольклора и тем самым доказать, что природа искусства единая система с поэтической стороны. При дифференциации исторических поэм применялись методы сравнительного и системного анализа. Путем сопоставления пространства и типов времени в исторических поэмах с героическими поэмами выявлены специфические особенности. Результаты статьи были рассмотрены в соответствии с методами исследования поэтической науки, определение художественного бытия исторических поэм с точки зрения целостности структуры. Раскрыто происхождение и

развитие исторических поэм, структура, жанровая специфика и взаимосвязь фольклора с другими жанрами.

Ключевые слова: исторический эпос, пространство, искусство, поэтика, время

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Коныратбаев А. Казахский эпос и тюркология. – Алматы: Наука, 1987. – 368 С. (на каз)
- 2 Ибраев Ш. Мир эпоса. – Алматы: Наука, 1993. – 296 С.
- 3 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211-225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024).
- 4 Магауин М. Литература эпохи Казахского ханства. – Алматы: Родной язык, 1992. – 176 С.
- 5 Рахым Б. С. Природа исторического эпоса: поэтика казахских исторических поэм. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1997. – 235 С.
- 6 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. 35 – P. 441- 454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024).
- 7 Бердибаев Р. Казахский эпос (жанровые и стадийные вопросы). – Алматы: Наука, 1985. – 232 С.
- 8 Бердибаев Р. Проблемы казахской исторической поэмы. – Алматы: Наука, 1979. – 312 С.
- 9 Каскабасов С. Феномен целостности в Казахском фольклоре. // *Звезда*, 1992. №10. – С. 181-198.
- 10 Aitbayeva, V.M., Rakhmetova, B.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43-47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024)

Материал поступил в редакцию журнала 23.10.2024

Transformation of space in the historical epic

V. Rakhimov¹, G. Tleuberdina², J. Rustemova¹, V. Aitbayeva³

¹E.Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

²Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

This article examines historical Kazakh poems, which, in terms of content and artistic power, are equally significant to epic works. The purpose of the article is to reassess the integrity of historical poems and their role in our spiritual wealth from a modern perspective. Specifically, the article traces the origin, development, structure, genre specifics, and the relationship of historical poems with other folklore genres, aiming to demonstrate that the nature of art is a unified system from a poetic standpoint. Comparative and systematic analysis methods were employed to distinguish historical poems. By comparing the space and temporal elements in historical poems with those found in heroic poems, distinctive characteristics are revealed. The findings of the article are presented in accordance with the research methods of poetic science, focusing on the artistic existence of historical poems from the perspective of their structural integrity. The author explores the origin and development of historical poems, their structure and genre specifics, as well as the relationship between folklore and other genres.

Key words: historical epic, space, art, poetics, time.

REFERENCES

- 1 Konyratbaev A. Kazahskij epos i tyurkologiya [Kazakh epic and Turkology]. – Almaty: Nauka, 1987. – 368 S. (in Kazakh)
- 2 Ibraev SH. Mir eposa [The world of the Epic] . – Almaty: Nauka, 1993. – 296 S. (in Kazakh).
- 3 Aitbayeva, B.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211-225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (in Eng.). (accessed 15.10.2024).
- 4 Magauin M. Literatura epohi Kazahskogo hanstva. [Literature of the era of the Kazakh Khanate] – Almaty: Rodnoj yazyk, 1992. – 176 S. (in Kazakh).
- 5 Rahym B. S. Priroda istoricheskogo eposa: poetika kazahskih istoricheskikh psalmov. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1997. – 235 S. (in Kazakh).
- 6 Aitbayeva, B.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. – P. 441-454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (in Eng.) (accessed 15.10.2024).
- 7 Berdibaev R. Kazahskij epos (zhanrovye i stadijnye voprosy). – Almaty: Nauka, 1985. – 232 S. (in Kazakh).
- 8 Berdibaev R. Problemy kazahskoj istoricheskoy poemy. – Almaty: Nauka, 1979. – 312 S. (in Kazakh).
- 9 Kaskabasov S. Fenomen celostnosti v Kazahskom fol'klore. // *Zvezda*, 1992. №10. – S. 181-198. (in Kazakh).
- 10 Aitbayeva, B.M., Rakhmetova, B.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43–47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist> (in Eng.). (accessed 15.10.2024)

Received: 23.10.2024

SRSTI 16.21.47

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp247-262](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp247-262)

A.Q. Tangsyqbay¹, Q.K. Kenzhalin¹, A.V. Dybo²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscow, 125009, Russia

FEATURES OF THE USE OF COLOR NAMES IN «BABURNAMA»

Zahīr ud-Dīn Muhammad's "Baburnama", written in the 16th century in the Chagatai language, stands as a pivotal historical and literary document for both the Turkic world and global research. This study investigates the lexical representation of colors and shades in "Baburnama", identifying 16 distinct color terms: aq, ala, qara, sariğ, yaşıl, qızıl, kök, qonqar, mällä, kälä, zard, sabz, nılä, sūsanī, banafş, and řūřī. Employing lexical and semantic analysis, the research examines not only the primary meanings of these terms but also their contextual nuances and symbolic connotations. The findings demonstrate that Babur employed color lexemes to enhance descriptive imagery and enrich his narrative with cultural and historical depth. This analysis highlights the aesthetic and conceptual frameworks of the time, offering insights into Babur's artistic and cultural vision. By explaining the lexical and stylistic dimensions of "Baburnama", this study contributes to

the broader understanding of the linguistic, cultural, and literary heritage reflected in this monumental work.

Key words: Baburnama, color names, vocabulary, semantics, stylistics, Chagatai language.

MAIN PROVISIONS

In modern linguistics, one can count hundreds of works devoted to the problem of color and color designations. It is studied by linguists and psychologists, art historians and physiologists, ethnographers, literary critics, cultural experts, etc. This list already indicates the complexity and multifaceted nature of the concept of color. Any natural phenomena, any of our ideas about the world around us necessarily takes on a color form and has a color expression.

As is known, researchers have not decided on the issue of terminology when describing this category of lexemes. Some of them use the already established term "color term". The terms "coloronym" and "chromatonym" are also used. The latter is also used in music, where it denotes one of the types of musical interval. In this study, the term "color name" will be used, meaning "a word denoting color."

A color name (or color term) is a word or phrase that refers to a specific color. This study examines the composition and semantic structure of color names, the features of this lexical-semantic group of words in «Baburnama».

Colours in historical texts often carry not only descriptive meaning, but also deep cultural, symbolic and social subtext. Studying colour names helps us understand how people of the past perceived the world around them, what symbolic meanings they attached to certain colours, and how this affected their culture, religion, politics and everyday life. For example, in the «Baburnama», the use of colours such as red, white and green can reveal not only the description of objects or phenomena, but also their meaning in the context of the culture and traditions of that time.

Studying color names in historical texts allows us to trace how the meanings and usage of words have changed over time. This helps us understand the evolution of language, changes in vocabulary and semantics, and the influence of other cultures and languages on the original language. For example, many of the color names used by Babur have survived in modern Turkic languages, including Kazakh, indicating long-standing linguistic and cultural connections.

The study of color names integrates linguistics, history, ethnography, and cultural studies, creating an interdisciplinary approach to the study of historical texts. This allows for a more complete and profound understanding of the era and culture in which the text was created, as well as the connections between language, culture, and society.

INTRODUCTION

«Baburnama» (or «Vaḡāyī») is an autobiographical literary work written by Zahīr ud-Dīn Muhammad (1483-1530), the founder of the Mughal Empire in India. Babur was a remarkable historical figure who left a lasting mark on history as a military leader, ruler, writer, and poet. The founder of the Mughal Empire in India, he was a multifaceted figure whose contributions spanned many fields, from military science to literature and natural science. Babur wrote in the Chagatai language and was renowned for his literary talent. His major work, Baburnama, is a memoir in which he details his life, military campaigns, political intrigues, and personal thoughts and observations. This work is one of the finest examples of autobiographical literature in medieval Muslim culture.

Babur had a deep interest in the natural world, which is evident in his descriptions of nature in the «Baburnama». He describes in detail the flora and fauna of the regions he visited, including descriptions of trees, flowers, birds, and animals. His observations show that he was an attentive and keen naturalist.

His descriptions of plants and gardens, especially in India, demonstrate his knowledge of botany and landscape design. Babur was also known for his efforts to create gardens in the traditional Persian style in new lands, emphasizing the importance of nature and beauty in everyday life.

This text is one of the most significant works written in the Chagatai language, combining historical information, autobiography and artistic description. In his work, Babur describes not only the political and military events of his life, but also carefully describes the surrounding nature and cultural environment. The description of the smallest details helps the reader to feel the atmosphere of the places and times described. This is especially noticeable when describing nature and seasonal changes, where Babur uses color names to convey his perceptions. The author often inserts descriptions of nature into the text, where the colors of various objects are mentioned, for example, the colors of flowers, the greenness of plants, the colors of animals and other elements of nature. Studying the use of color names in the Baburnama opens up great opportunities for a deep understanding of both the text itself and the language in which it is written.

"Color" words in Turkic languages have been actively used since ancient times in the creation of a linguacolor picture of the world, categorization (dismemberment) of color space, as well as in other Turkic languages without exception, both as part of common determinative composites and numerous onomastic constructions formed from the corresponding physical-geographical appellatives as a result of onymization. In these phrases, in most cases, the original nominative meaning of common lexemes is preserved, in some cases, lexicalization of meanings occurs, which is a process of semantic shift towards narrowing or expanding the meaning. In the semantic structure of two-component constructions with a color "filling", metonymic transfer can also be observed, i.e. the separate can be the name of the whole as a result of rethinking the component meanings.

Color terms in the lexical system of Turkic languages were created over a long period of time in direct connection with historical-geographical, social, linguistic and extralinguistic conditions.

The significant place of color symbolism in culture explains the extensive scientific study of its semantics in the studies of folklore by Yu.A. Krashennikova [1, 107-112], E.N.Devitskaya [2, 120-124]; linguistics (V.Kh.Khakov, S.S.Zhabaeva, L.A.Usmanova, G.Z.Gabbasova, A.A.Boyarkina) [3, 131-144], L.G. Popova, I.V. Shvedova [4, 61-72], Yu.V.Dyupina, T. V. Shakirova, N.A. Chumanova [5, 187-189] etc. The symbolic meaning of color, largely derived from its internal properties, was correlated with the images of planets traditionally assigned to each color, or connections deduced through logic and mythology. The range of characteristics of adjectives in the Chagatai language is very wide. Let us consider some basic aspects related to color vocabulary.

The color names in the Baburnama are rich in semantics and can tell the modern researcher much about the worldview of Babur's era. The use of a color palette allows Babur not only to describe physical objects such as clothing, natural landscapes, and buildings, but also to express emotions, social and cultural norms, and symbolic meanings associated with different colors. These descriptions reflect the influence of Turkic, Persian, and Indian cultures intertwined in one text, making the study of the semantics of color names particularly relevant.

MATERIALS AND METHODS

The study used the Hyderabad copy of the «Baburnama», republished in 1993 along with the English translation by W.M. Thackston [6]. This source is a valuable resource that provides access to the original text and its interpretation in English. Lexical analysis involves the analysis of words and expressions associated with flowers in «Baburnama». This includes determining the meanings of color terms in different contexts.

Studying color names in the context of culture and history allows us to better understand their meaning and evolution. In language, such words often carry not only a direct meaning, but also reflect the worldview, symbolism, and traditions of the people. This approach helps to reveal how lexical units are connected with cultural and historical traditions, showing that language is not just a means of communication, but also a reflection of worldview and cultural heritage.

Researching the cultural context helps to understand what cultural, religious or social associations accompany the use of different colors. This includes an analysis of the customs, traditions and symbolism associated with different colors in Turkic and other cultures.

The study of the semantics of color names in the Baburnama is an interdisciplinary research approach that includes lexical-semantic analysis, cultural and historical aspects. This analysis reveals how specific color designations convey unique cultural and social connotations, as well as how they interact with the aesthetic and symbolic traditions of the era. Understanding the meanings and use of colors in the text helps to penetrate deeper into Babur's literary legacy, as well as the cultural and historical contexts that shaped his worldview and creativity.

RESULTS

The «Baburnama» uses many color names, reflecting the richness of Babur's vocabulary and his attention to detail. Babur was fascinated by nature and often described landscapes, plants, and animals in detail. His descriptions of nature include a variety of color palettes that help the reader visualize the scene. For example, he often mentions the colors of plants and flowers to convey their beauty and uniqueness. Babur was an observer and naturalist, fascinated by the flora and fauna of the regions he traveled through. His interest in detail is reflected in the way he describes the world around him, including the precise colors of plants, skies, water, and other natural elements.

The conducted study of the semantics of color names in «Baburnama» allowed us to identify their multifaceted meaning and importance for understanding the cultural, historical and literary features of the work. The analysis showed that color names in the text not only perform a descriptive function, but also serve as a powerful tool for conveying symbolism and emotions, reflecting the worldview and cultural traditions of the era of Babur.

The color names in the Baburnama have a rich semantic structure, which includes not only basic color terms, but also their numerous shades and symbolic meanings, which emphasizes the cultural and historical diversity of the text.

From the text of «Baburnama» it is clear that Babur often used the names of flowers both literally and figuratively. He described people and nature. The names of flowers served as a tool for him to convey the colorfulness and cultural context of his observations. The text of «Baburnama» contains 16 color names: *aq* «white» [6, 5], *qara* «black» [6, 341], *kālā* «black» [6, 591], *qızıl* «red» [6, 5], *sarığ* «yellow» [6, 113], *zard* «gold» [6, 275], *yaşıl* «green» [6, 609], *sabz* «green» [6, 101], *kök* «sky blue» [6, 375], *kök* «green» [6, 595], *nīlā* «blue» [6, 591], *sūsanī* «lilied» [6, 595], *ala* «black» [6, 601], *qonqar* «brown» [6, 35], *banafş* «violet» [6, 595], *tūfī* «green» [6, 595], *mällä* «yellow» [6, 603] and their combinations. Shade names: *āwraŋ* «colorful» [6, 747], *rawšan* «light» [6, 613], *rangāranga* «colorful» [6, 281], *hafrang* «seven-color» [6, 513], *xošrang* «nice color» [6, 275] etc. Names of colors in intensified form: *apaq* «very white» [6, 513], *qapqara* «dark black» [6, 195], *qipqızıl* «very red» [6, 275], *köpkök* «very green» [6, 511], *sapsarığ* «very yellow» [6, 523]. Many color names used by Babur in the «Baburnama» are found in modern Kazakh and other Turkic literary languages. This is explained by both historical and cultural ties and the common Turkic roots of the languages. The Kazakh language has preserved the names of flowers that are of Turkic origin, as well as those that came through Arabic and Persian influence.

The word *qara* is known for its many meanings. A.N. Kononov says that in Turkic languages it is used mainly in the following meanings:

- 1) «black»;
- 2) «dark»;
- 3) «gloomy», «harsh», «sad», «unfortunate»
- 4) «cattle», «crowd», «people», «army»;
- 5) «land», «earth»;
- 6) «hill», «bump», «high mound» [7, 161].

In the Baburnama the word *qara* and its derivatives are used in the following meanings (look at the table №1):

Table №1. Meanings of words with the base *qara* in «Baburnama»

№	Word	Location	Definition
1	<i>qara</i>	(BN219a)	«Közläri ham qara edi» (BN219a) (and his eyes were black).
2	<i>qara</i>	(BN114a)	«silhouette of a person or group of people from a distance»: «Tüzdä yıraqdın bir qara köründi» (BN114a) (we saw someone from afar); «army»: «Tambalning qarası Nawkand sarıdın paydā boldı» (BN72b) (Tambal's army left the Nawkand side)
3	<i>qara saqallıǵ</i>	(BN240b)	through <i>qara saqallıǵ</i> (blackbeard) the meaning «young», «not an elder» is conveyed: «Sen sipāhī va yigit va qapqara saqallıǵ hargiz içmäs sen» (BN240b) (You are a soldier, a young man, and you have a black beard, but you never drink wine).
4	<i>qara rasm</i>	(BN157a)	«day of mourning»: «Qara rasmni keltürgändin song aş va ta`ām faqir u masäkingä tartılıp...» (BN157a) (After the funeral, food was distributed to all those in need).
5	<i>qara</i>	(BN134b)	«black clothing worn during funeral ceremonies and days of mourning»: «Anası ölgändä yıǵlamas `azā tutmas qara çırmamas...» (BN134b) (When his mother died, he didn't cry, he didn't mourn, he didn't wear black clothes).
6	<i>qara</i>	(BN157a)	«grief», «sorrow»: «xatim va du`alar barǵanlarning arwāhıǵa qılıp köngüllärni alıp qaralarını salıp...» (BN157a) (after prayers dedicated to the souls of the departed, [they] were comforted and left their sorrows...).
7	<i>kälä-qara</i>	(BN149a)	«cattle»: «Çerig eli saynı qazıp özläri va kälä-qaralarıǵa su aldılar» (BN149a) (The army dug a ditch and got water for themselves and their cattle).
8	<i>qara tayaq qıl-</i>	BN62a	<i>qara tayaq qıl-</i> «beat up»: (...qara tayaq qılıp Axsining taş qorǵanıdaqılarını darb-i rāst arggä tıqıp...) (BN62a) (...beaten, and while beating dragged to the stone fortress of Akhsi...); <i>qızıl ayaq qara tayaq qıl-</i> «beat up»: «Oşda ham qızıl ayaq qara tayaq qılıp darb-i rāst ura ura Oşdın qavlap qorǵannı bizing üçün saxlap bizgä kişi yibärdilär» (BN63b) (in Osh they beat them, and driving them out of Osh, they saved the city for us and sent a messenger).
9	<i>qara</i>	(BN167b)	«bad» (<i>aq-qara qıl-</i> do everything): «Agarçi Qandahärni berip edi, valı – aq qılsa, qara qılsa – Şāh Beg Arǵun qılır edi» (BN167b) (Even if Kandahar was given to him as his possession, Shah Beg Arghun ruled over everything). The linguistic units «white» – "black" form oppositional concepts

			of «purity», «honesty» – «impudence». The first member of the opposition represents the concept of purity, honesty.
10	<i>qaraču</i>	(BN170b)	«advisor to the ruler»: «Pādšāhliqta qačan rāst kelgäy kim bir qaraču kişini özi bilä šarık qılğay?» (BN170b) (When was it ever seen that a king made his adviser his colleague?)
11	<i>qaranğu</i>	(BN232b) (BN106a)	«dark»: «...qaranğu üykinä dür» (BN232b) (dark house); <i>qaranğu</i> (dark night): «Qaranğuda qorğanğa yaqın sığınıp barmaq beşavāb dur» (BN106a) (It would be wrong to sneak up on the fortress in the dark).
12	<i>qara keyik</i>	(BN276a)	Antelope cervicapra – a species of antelope native to India.
13	<i>qara qaşuq</i>	(BN285b)	black spoon – a kind of spoon made of hookah wood.
14	<i>qara quzi börk</i>	(BN164a)	headdress made of black lamb's wool.
15	<i>qara su</i>	(BN338a)	this is dry, stagnant water, protruding from the ground and flowing slowly, with reeds on the banks.
16	<i>qara üzüm</i>	(BN283b)	type of grape.
17	<i>qara yemiş</i>	(BN133b)	Diospyros lotos – Caucasian persimmon.
18	<i>qara yiğaç</i>	(BN93b)	Ebony – plant species.
19	<i>amān-qara</i>	(BN283a)	Ungernia victoris – aman-kara fruit.

U. Serikbaeva connects the polysemy of the word *qara*, firstly, with its wide distribution, clarity and tendency to express mixed colors, and secondly, with its character and phenomena of social life, with the appearance, image, silhouette of most of them, grief, etc. and explains that this is associated with dark aspects. [8, 11].

In the Baburnama, the color black does have some negative associations and can symbolize unfavorable events or characteristics. Here are some of the contexts in which black is used with a negative connotation:

Unfavorable Events: Black can be associated with misfortune or calamity. For example, it can appear in descriptions of dark and difficult periods in Babur's life, such as defeats or dangerous situations.

Low Social Status: In some cases, black can be associated with low social status or common people. It can be used to represent a humble or disadvantaged life.

Hostile Forces: Black can also symbolize hostile forces or opponents, making it a color associated with threats and danger.

Death and Mourning: In traditional culture, black is often associated with death and mourning, which can also be reflected in the text as a symbol of bad events or grief.

The use of colour in Baburnama highlights the depth and complexity of the cultural and emotional layers, and the colour black plays its part in creating a certain atmosphere and conveying moods.

DISCUSSION

In the text, color terms are used in their literal meaning: «`Umar-Şayx Mīrzāning āxir zamānlarida qızıl bilä aq mawjlıġ taş oşbu taġda paydā boldı» = «Toward the end of Umar-Shaykh Mirza's time a stone with red and white variegations was found on this mountain» [6, 5], «Yana bir Hindüstān `akkası dur. Mata derlär. `Akkadın juzvī kiçikrāk bolġay. `Akka aq ala dur. Matā mällä ala dur» = «The Hindustan magpie is called *mara* and is slightly smaller than a common magpie. The magpie is mottled {black and} white; the mata is pale mottled» [6, 603], «Bu Urwāning üç tarafı yakpāra taġ vāqi` boluptur. Taşning rangi Bayāna taşları dek qızıl emästür. Bir nemä beranraq tur» = «Urwahi is surrounded on three sides by a single mountain, the stone of which is not so red as that of Bayana but somewhat paler» [6, 729] etc.

In the literal sense, flower names are especially often used to describe nature. Babur, as a naturalist, could not help but use these words when describing, for example, the flora and fauna of India. For example, this is how he describes the starling (*şarak*) and its species called «baindawali» (?): «Başı qara, qanatları ala, jussası çoġurçuqdın bir nemä uluġ va qobaraq tur. Söz örgätürlär. Bir naw`ı pandvāy derlär. Bangāladın keltürürlär. Yakrang qara dur» = «Its head is black, its wings are spotted, its body is a bit larger and rounder than a lark. It can be taught to talk. Another kind brought from Bengal is called baindawali. It is solid black» [6, 597], or for example a description of a peacock, a characteristic feature of which is the colorfulness of its feathers: «Bir tās dur. Purrang u purzeb jānvarı dur» = «Peacock. The peacock is a colorful and ornamental animal» [6, 593]. The feathers and tails of male peacocks are known to be more colorful than those of females. Babur writes about this: «Narining başı tawq sūsānī dur. Boynı xoşrang kök tür. Boynıdın qoyı arqası sarıġ tūtī va kök va banafş ranglar bilä munaqqaş vāqi` boluptur» = «The male's head has an iridescent collar, and its neck is a beautiful blue. Below the neck its back is painted yellow, green, blue and violet» [6, 593]. The word for «parrot» طوطی [tūtī], which is borrowed from Persian, means «green» in this context. An interesting fact is that the next bird that Babur described was a parrot (tūtī). This is a distinctive feature of the author when he uses words with different meanings in the same context, or places them close to each other. The word of Persian origin سوسنی [sūsānī] is used to mean «lilied; a blueish colour» [9, 709].

Color names are often used in word formation in various languages, and this phenomenon plays a significant role in enriching vocabulary and creating new words and expressions. Due to their special characteristics and meanings, they serve as a source of inspiration for the formation of new words. Babur draws attention to this when he considers the etymology of some words. For example, Babur defines the etymology of the toponym Shakhrisabz (city in Uzbekistan) *šahr* (city) and *sabz* (green, blooming) [10, 47]: «Bahārlar šahrāsı va šahrı va bāmı u tamı xūb sabz bolur üçün Šahr-i Sabz ham derlär» [6, 101] = «Since in the spring the countryside, city, roofs and walls all turn beautifully green, it is also called Shahrīsabz (Green City)» [6, 100].

Names of colors and shades can often be found as part of animal names. One of the main reasons for using color and shade names in animal names is to describe the external characteristics of animals, such as the color of their coat, plumage, or skin. This helps people easily identify and differentiate between species and subspecies of animals. Babur provides information about the origin of the animal's name “*Boselaphus tragocamelus*”, which in Hindi is *nīlagāv*: «Yana *nīlagāv* dur. Bulandlıqı atča bolġay. Attın bir nemä inçkäräk tür. Erkäki kök tür. Bu jihattın ġālibā *nīla-gāv* derlär» [6, 591] = «Nilgau. The nilgau is as tall as but slenderer than a horse. The male is blue, which is probably why it is called nilgau» [6, 590]. In Hindi, *gāv* means “cow”, *nīlā* means “blue”, that is, *nīla gāv* literally means “blue cow”. Due to their resemblance to a cow, the nilgava is considered a sacred animal in India, and their killing is prohibited in many parts of their range.

In the process of language evolution, the names of colors included in words may change, which makes it necessary to highlight them for correct understanding and interpretation. This phenomenon is observed in various languages and is due to both phonetic and morphological changes that occur over time. As language evolves, the pronunciation of words may become simpler, leading to changes

in the form of words. For example, complex combinations of sounds can be shortened or modified to make pronunciation easier. An example of this is Kalhara. Babur determines that the name of the Kalhara antelope, which lives in India, is associated with the dark shades of the animal's fur: «Hindustānī *kalahara* der. Aşlda *kālā haran* egändür, ya'nī *qara keyik*, taxfif qılıp *kalahara* deptürlär» [6, 591] = «The Hindustanis call it *kalhara*. Originally it was *kala haran*, “black deer,” but they shortened it to *kalhara*» [6, 591]. That is, the word is formed by combining the Sanskrit word *kāla*, meaning “black”, “dark” or “dark blue” [11, 224] and *haran* (*hiran* in Hindi) meaning «deer» [12, 1226]. Sometimes the color indicated in the name of the animal does not always and completely coincide with its real color. For example: «Oşbu kün yana bir sarıĝ quş tüşti. Ol daĝı qara edi» [6, 465] = «On this same day a yellow-bird was felled, and it too was black» [6, 465]. *Sarıĝ quş* is Oriolus oriolus, each individual having a different proportion of black to yellow.

Babur describes many historical figures and his contemporaries: their appearance, behavior, character, and so on. At the same time, he masterfully uses the names of colors. This is how Babur describes the appearance of Sultan Ahmad Mirza: «Buland boyluĝ, qonqar saqallıĝ, qızıl yüzlüĝ, tambal kişi erdi» [6, 35] = «He was tall of stature, had a brown beard and ared face and was fat» [6, 35].

In literature, the clothing style of characters is often used by authors as a tool to characterize them and create a visual image. This method allows readers to better understand the inner world, social status and personal qualities of the character. Clothing often reflects a character's personality, such as neatness, eccentricity, conservatism, or avant-gardeism. For example, a character who prefers bright and extravagant clothing may be presented as a bold and unconventional person. This is how the author describes Iskandar Mirza: «Qıyıq közlüĝ, şer-andām boyluĝ kişi edi. Belidin qoyı inčkä edi. Bävujüd kim uluĝ yaş yaşap aq saqallıĝ bolup edi, xoşrang qızıl yaşıl abrışamına keyär edi. Qara quzı börk keyär edi, ya qalpaq» [6, 339] = «His eyes were slanted, and he had the build of a lion, slender from the waist down. Even when he was very old and had a white beard he wore beautiful red and green silk. He wore either a *karakul* cap or a *qalpaq*» [6, 339]. Descriptions of clothing help readers visualize the character and make them seem more alive and realistic. Babur skillfully uses this method.

In various cultures and literature, beard color is often used as an indicator of wisdom, age and social status. This is especially true for the image of *aqsaqals* – elders, whose gray beards symbolize their life experience and authority. So Babur, based on the wisdom of Qutluĝ Xwāja, reproaches his comrade Muĝammad Sārbān, who became a dervish, for refusing to drink: «Darveş bolup edi. Yaşı ham xaylı bar edi. Saqalı xud apaq aqarıp edi. Hameşa bu şuĝbatlarda ħarif-i şarāb edi. Men Darveş Muĝammadqa dedim kim “Qutluĝ Xwājanıng saqalıdın uyat! Darveş va qarı va aq saqallıĝ hameşa çağır içär. Sen sipāhī va yigit va qapqara saqallıĝ hargiz içmäs sen. Ne ma'nā?» [6, 513] = «He's a dervish and an old man with a snow-white beard, but he always drinks wine. You are a soldier and a warrior with a black beard, but you never drink. What's wrong?» [6, 512-513]. A gray beard is a universal symbol of wisdom and life experience. In most cultures, including Turkic, gray hair is associated with age and knowledge accumulated over a long life. Aksakals, as a rule, are depicted with gray beards, which emphasizes their role in society as bearers of wisdom and advisors. A gray beard is also a symbol of respect and honor. Elders with gray beards hold a special place in the community, and their words are listened to with special attention. They personify traditions and principles passed on from generation to generation. Of course, in this case, in addition to the white beard, it also acts as an indicator of Qutluĝ Xwāja's age. As for Muĝammad Sārbān, the color of his beard may indicate maturity and strength, but without the deep wisdom that is inherent in gray hair. This is typical for middle-aged characters who are at the top of their physical and intellectual form, but have not yet reached the level of elders.

In the Kazakh language there is a phrase «isting aq-qarası», literally «white and black», which means all the nuances and nature of the matter, including: 1) truth and lies; 2) explicit and hidden; 3) good and evil and so on. It is in these meanings that the names white (*aq*) and black (*qara*) are used in this sentence: «Ağarçi Qandahārnı berip edi, valı – *aq* qılsa, *qara* qılsa – Şāh Beg Arĝun qılır edi» [6, 347] = «Although he was given Kandahar, no matter what he did it was really Shah Beg Arghun

who did everything» [6, 346]. In this episode, Babur points out that the nominal ruler of Kandahar, Muḥammad-Ma`šūm Mīrẓā, was not the actual ruler. The author reports that Šāh Beg Arḡun had all the power in the region.

In traditional Turkic culture, the concepts of *aqsüyek* and *qara halıq* reflect the social division into upper and lower strata of society. These terms denote not only social and economic status, but also cultural, historical and tribal differences. It is in this semantics that a word derived from the word *qara* (black) – *qaraçu* (commoner) is used: «Pādšāhlıqta qačan rāst kelgäy kim bir *qaraçu* kişini özi bilä šarik qılğay?» [6, 353] = «When one is king how can it be right to make a subject a co-ruler?». In particular, in the text of «Baburnama» the word *kişi-qara* [6, 49] is often found, which means «common people», «rabble».

Qara also means the silhouette of one or a group of people, which is visible from afar: «Kün iki namāz arası bolğay edi kim Tambalning *qarası* Nawkand sarıdın paydā boldı» [6, 149] = «It was late afternoon when the outline of Tambal's troops could be seen in the irection of Nawkand» [6, 148], «Tüzdä yıraqdın bir *qara* köründi» [6, 233] = «On the plain, off in the distance, a mass of people could be seen» etc.

Among the Turks (especially the Kazakhs), whose main occupation is animal husbandry, the word *qara* is still used to this day in the meaning of “cattle”. In «Baburnama»: «Čerig eli saynı qazıp özläri va *kälä-qaralarığa* su aldılar» [6, 309] = «The soldiers dug in the dry riverbed and got water for themselves and their animals» [6, 308].

As we see from the examples, in Turkic languages the name of the color black is polysemantic and is determined by context.

The color black in various cultures and traditions signifies mourning for several reasons that have deep historical and cultural roots. Firstly, the color black is associated with night and darkness, symbolizing the end of life and death. Secondly, black is considered a modest and moderate color, which corresponds to the mood of mourning and respect for the deceased. Black is the traditional color of clothing for funeral rites in many cultures. Thus, the color black has become a symbol of mourning due to its deep historical and cultural significance, reflecting respect for the dead and expressing the grief and sadness of loved ones and society. As the great poet of the Kazakh people Abay said: «Bireuding kişisi ölse, qaralı – ol, qaza körgen juregi jaralı – ol» (when a person's loved one dies, he grieves and his heart is broken). In the text of the «Baburnama», the burial rite is called the *qara rasm* and it is indicated that the people participating in this rite come dressed in black: «*Qara rasmni keltürgändin song aš va ʔa`am faqir u masakinga tartılıp xatim va du`alar barganlarning arwahiğa qılıp köngüllärni alıp qaralarını salıp...*» [6, 325] = «After performing the rites of mourning, distributing food to the poor and unfortunate, and praying for the souls of the departed, we pulled ourselves together and took off our black mourning» [6, 324]. In this case, *qaralarını sal-* «take off mourning clothes» also means «let go of sadness».

The significance of color semantics as a cultural component for each nation has a complex and diverse sacred system of meanings, interpretations, and becomes the embodiment of certain cultural values since this is due to historical and cultural, religious, climatic, environmental and other characteristics [13, 3].

The names of metals in Turkic languages were often associated with certain colors due to their visual features. This has to do with both the appearance of the metals and the symbolic meaning they carried in the culture. For example, the names of the colors white, red and black were used to denote currency, namely the material from which coins and other things are made (*aq* – silver, *qızıl* – gold, *qara* – copper): «Qandahār vilāyatını Nāşir Mīrẓāğa berdim. Xizānalarını ɗabṭ qılıp yüklöp ɗıqar maḥallda argtaqı xizānadın bir qıṭār tevā yüki *aq* tanka Nāşir Mīrẓā alıp qalıptur» [6, 449] = «I gave the province of Kandahar to Nasir Mirza. When the treasury was inventoried and loaded to go, Nasir Mirza took a camel train of silver tankas from the citadel treasury and kept them» [6, 448], «Jamī` salāṭin u xavānīn u akābir u umarā ašdın burun *qızıldın aqdın qaradın raxttın jinsdın saçıqlar kivürdilär*» [6, 747] = «Before the meal, all the princes, khans, grandees and amirs brought in their gifts of gold, silver and copper coins, textiles and other goods» [6, 747]. Silver has a bright, shiny white color that is easily associated with purity and light. White color in Turkic culture is “a symbol

of holiness, purity, the upper world and light, happiness and luck, well-being and prosperity” [14, 268]. White (*aq*) is a natural color to describe this metal. The color white often symbolizes purity, holiness and nobility, which corresponds to the value of silver as a precious metal. Although copper in its pure form is reddish-brown in color, when oxidized it takes on a dark, almost black hue. This could lead to an association with the color black (*qara*). Also, the name black has the meaning «simple; not rich». Gold has a characteristic yellow-red hue, especially in bright light, which makes the association with the color red (*qizil*) logical. With changing economic realities, at the moment these meanings are archaic, but they can be found in proverbs. For example, in the Kazakh language there is a saying: «Qızdın közi qızılда», as if «Girls look at gold», which means that women like gold jewelry. These associations show how the visual characteristics and cultural meanings of colors were used to describe different metals. This not only made it easier to identify metals, but also gave them additional symbolic meanings in society.

The names of colors were also recorded as part of these phraseological units: *aq kiyiz üstigä olturğuz-* [6, 21] «to proclaim khan», *qara tayaq qıl-* [6, 127] / *qizil ayaq qara tayaq qıl-* [6, 129] «beat up», *yer bilä kökning arası* «between earth and sky» [6, 317.]. Let us note the names of words based on color names: *aq böz* «coarse calico» [6, 201], *aq üy* «white house/ government house» [6, 183]; *aq raxt* «white cloth» [6, 265], *aq keyik* «saiga» (Saiga tatarica) [6, 7], *aq buzak* «ibis» (Eudocimus albus) [6, 601]; *amān-qara* «Ungernia Victoris» [6, 607], *qara keyik* «kalahara» (one of the antelope species) [6, 591], *bağrıqara* «black-bellied sandgrouse» (Pterocles orientalis) [6, 101], *qara qaşuq* «black spoon» (the cutting material is nargil wood) [6, 613], *qara üzüm* «grape» (Vitis vinifera) [6, 609]; *qara yemiş* «common buckthorn» (Rhamnus) [6, 609], *qara yığaç* «ebony» [6, 187], *qara su* «ples» [6, 33]; *ala qarğa* «common raven» (Corvus corax) [6, 603]; *sarığ arğavān* «yellow Cercis» [6, 283], *sarığ quş* «golden oriole» (Oriolus oriolus); *qizil gul* «rose» [6, 281], *qizil keyik* «saiga» (Saiga tatarica mongolica) [6, 293], *qizil arğavān* «red Cercis» [6, 283], *qizil kaner* «hardy red» (Oleander) [6, 617], *qizılbaş* «Kizilbash» (Shī'ite military force) [6, 349]; *kök şıbaq* (one type of wormwood) [6, 297], *kök xaved* (one type of herbal) [6, 315].

As we can see, the names of colors are actively used in word formation. For example, if we take the word «deer», it refers to the semantic environment «wildfowl». PT *gejik, Chagat. *kejik* «gazelle» (trans. Pers. *āhū*). We note that in East Turkestan gazelles are found only gazelle; therefore, when we see the translation «gazelle» in the Karakhanid and Chagatai monuments, it most likely means gazelle (*Gazella subgutturosa*). *Gejik, as the names of artiodactyls, are often used with qualifiers – color designations that differentiate the species of the animal, for example, Kirg. *kızyl kiyik* «females and males of roe deer»; «capricorn», *boz kiyik* «capricorn; mountain goat; females and males of saiga and gazelle», *ak kiyik* «females and males of mountain sheep»; *ak kiyik* «saiga»; cond. «deer»; cond. *sar kiyik* «saiga» [15, 141-144].

The Baburnama uses color symbolism to convey different meanings and emotions, reflecting both the cultural context of the time and Babur’s personal experiences. Here are some common features of color symbolism in the text (look at the second table).

Table №2. Characteristics of the use of color names

Characteristic	Description
Emotional Expression	Colors in the «Baburnama» often symbolize different emotional states. For example, bright and warm colors can represent joy and prosperity, while darker or muted colors can indicate sadness or hardship.
Social Status and Identity	Colors can reflect social status or identity. Bright and saturated colors can be associated with royalty and wealth, while muted or dark

	colors can be associated with commoners or less favorable conditions.
Cultural Significance	The meanings of colors in the «Baburnama» are deeply rooted in the cultural and ethnic context of the period. Symbolism can reveal insights into the values and beliefs of the time, as well as how color perception varies across cultures.
Symbolic representation	Colors are used symbolically to represent broader concepts such as strength, purity, danger, or peace. This use of color helps to enrich the narrative and provide deeper layers of meaning.

CONCLUSION

As we see, language is not only a set of elements of a sign system, but also means their functioning in speech, entering into semantic connections and actualization as a result of interaction with each other. It is in word combinations that the connection between consciousness and the structure of language is most clearly realized. The interaction of a person and the reality surrounding him gives impetus to the process of its cognition and evaluation, creates a holistic vision of the world, the basis of the people's value system and forms its mentality.

In conclusion, the study of color vocabulary in the «Baburnama» reveals the depth and complexity of Zahīr ud-Dīn Muhammad Babur's descriptive artistry. By identifying and analyzing 16 specific color names within the text, the research highlights how Babur used colors not only to depict the physical world but also to convey a rich tapestry of symbolic and emotional meanings. This nuanced use of color enriches the text's descriptive power, offering valuable insights into the cultural and historical context of the 16th century. The findings underscore the significance of color in reflecting the aesthetics and worldview of the time, thereby enhancing our understanding of Babur's literary techniques and the broader cultural landscape. This study contributes significantly to the exploration of the Baburnama's lexical and stylistic characteristics, providing a deeper appreciation of its artistic and historical value.

Color is a multifaceted and complex category of reality, which manifests itself in its own way in every aspect of human activity. The peculiarity of color as a complex phenomenon is that it is rich in symbols. It is possible to distinguish various layers of color symbolism: cultural, philosophical, religious, etc. In language, color is represented by color designations, the semantics of which, in turn, is also symbolically saturated. The study of the symbolic component of the semantics of color names seems relevant and promising, since it allows us to see what is hidden in color: a person puts something more into color words than just a color designation. This means that a linguistic symbol brings us closer to understanding the processes of consciousness and linguistic consciousness, as well as to understanding their interaction and relationship.

Color terms in Turkic languages, including Chagatai, are polysemantic and can have different meanings depending on the context. This makes the analysis of color terms complex, but at the same time interesting and multifaceted. For example, black can mean not only color, but also social status, sadness, strength, or even animals.

Babur's vocabulary also reflects his cultural background and education. The «Baburnama» contains influences from Turkic, Persian and Arabic cultures, enriching the text with a variety of words and terms. Babur uses this richness of language to convey subtle nuances of his experiences and perceptions of the world.

In the Turkic worldview, the color black had significant symbolic significance and was often associated with the concept of plurality or majority. This is due to several cultural and historical factors. Black can be associated with size and power. In the Turkic culture, as in some other cultures, black can symbolize scale, strength and power, which may explain its connection with the concept of plurality. Black in nature is often associated with evening time, darkness and the night sky, which can be perceived as endless and multifaceted. These natural associations may have strengthened the connection of black with the concept of plurality and infinity. These factors together formed the idea of black as a symbol of plurality or majority in the Turkic worldview.

Overall, color in Baburnama serves not only as a descriptive tool but also as a way to express and explore cultural values and personal experiences.

Analysis of the use of color terms in «Baburnama» allows us to draw several important conclusions about the role and meaning of colors in the culture and literature of Central Asia during the reign of Babur, as well as about the linguistic features of that time.

Babur pays considerable attention to the description of natural phenomena and the environment, using colors to create accurate and detailed images. Color descriptions of nature help the reader visualize landscapes, plants and animals, which makes the text more visual and closer to reality. Such descriptions also demonstrate Babur's deep connection with nature and his ability to convey its beauty and diversity.

The colors in «Baburnama» have not only a literal but also a symbolic meaning. Babur uses colors to create symbols and metaphors that help better understand his worldview and the cultural aspects of his time. For example, white can symbolize purity and holiness, black – sadness and mourning, red – wealth and luxury. This allows for a deeper understanding of the cultural and religious associations associated with different colors. For example, among the adjectives denoting color, the adjective *qara* "black" occupies a special place among almost all peoples of the world as, first of all, a symbol of mourning and death. When a loved one dies, people wear black clothes; when a prominent political figure dies, a black flag is hung out. It is this adjective that evokes a large number of associations and therefore is capable of conveying many features of an object or phenomenon.

The use of color terms in «Baburnama» also reflects the social and cultural contexts of the time. For example, color combinations may indicate social status, occupation, or membership in a particular group. This is evident from descriptions of the clothing, appearance and behavior of historical figures, where colors play an important role in their characterization and creation of images.

In conclusion, Babur's meticulous use of color names in the "Baburnama" not only enriches his narrative but also provides insights into the linguistic evolution and cultural significance of color terminology in Turkic languages. His blend of literal and figurative usage underscores the versatility and expressive power of these words, showcasing their ability to convey both tangible qualities and abstract concepts. By examining Babur's writings through this lens, we gain a deeper appreciation for how color names shape perceptions and narratives in historical and literary contexts.

Overall, the analysis of color terms in Baburnama allows for a deeper understanding of the cultural, historical and linguistic aspects of that era, as well as the role and meaning of colors in literature and society. These findings may be useful for further research in the fields of literary studies, cultural studies and linguistics.

Thus, the use of color names and shades in the Baburnama and other texts can be multi-layered, conveying not only visual images but also deep emotional and cultural meanings.

REFERENCES

- 1 Krasheninnikova, Yu.A. (2009). *Simvolika tsveta v russkoy svad'be: siniy v svadeb-nykh prigovorakh* [The Symbolism of Color in a Russian Wedding: Blue in Wedding Sentences] // Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta, no. 3, pp. 107-112. (In Russian)
- 2 Devitskaya, E.N. (2013). *Simvolika krasnogo tsveta v russkom i nemetskom skazochnom fol'klоре* [The Symbolism of the Red Color in Russian and German Fairy Tale Folklore] // Vestnik

Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedeniye, no. 1 (114), pp. 120-124. (In Russian)

3 Boyarkina, A.A. (2023). *Reprezentatsiya zelenogo tsveta v publitsisticheskikh tekstakh posredstvom angliyskikh i nemetskikh sushchestvitel'nykh i glagolov* [Representation of the Green Color in Journalistic Texts by Means of English and German Nouns and Verbs] // *Litera*, no. 4, pp. 131-144. (In Russian)

4 Boyarkina, A.A., Popova L.G., Shvedova I.V. (2021). *Simvolika sinego / golubogo tsveta v angliyskikh i nemetskikh publitsisticheskikh tekstakh* [The Symbolism of Blue / Light Blue in English and German Journalistic Texts] // *Litera*, no. 10, pp. 61-72. (In Russian)

5 Dyupina, Yu.V., Shakirova T.V., Chumanova N.A. (2013). *Formy i sodержaniye tsvetovoy simboliki* [Forms and Content of Color Symbols] // *Aktual'nyye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk*, no. 1, pp. 187-189. (In Russian)

6 Thackston, W.M. (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama*, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge.

7 Kononov, A.N. (1978). *Semantika cvetoobaznachenij v tyurkskikh yazykah* [Semantics of color designations in Turkic languages] // *Tyurkologicheskij sbornik 1975*, Moscow, Nauka, pp. 161-179. (In Russian)

8 Serikbaeva, U. (2009). *Qazaq tilindegi «Aq» zhane «Qara» tur-tus ataularynyng etnolingvistikalıyq ataulary* [Ethnolinguistic names of «Ak» and «Kara» type-color names in the Kazakh language], Almaty, Tangbaly, 192 p. (In Kazakh)

9 Steingass, F. (2018). *Persian-English Dictionary: Including Arabic Words and Phrases in Persian Literature*, Routledge, London.

10 Henning, W.B. (1977), *Selected Papers II*, Brill, Leiden.

11 Monier-Williams, M. (1872), *A Sanskrit-English Dictionary with Special Reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon*, Clarendon, Oxford.

12 Jonh, T., Platts, M.A. (1884). *A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English*, St. Dunstan`s House, London.

13 Kaskatayeva, Zh.A., Mazhitayeva, Sh., Omasheva, Zh.M., Nygmetova, N., Kadyrov, Zh. (2020). *Colour Categories in Different Linguistic Cultures*, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, Vol. 12, No. 6., pp. 1-13.

14 Hisamitdinova, F.G. (2019). *Slovar' bashkirskoj mifologii* [Dictionary of Bashkir mythology]. Ufa, Kitap, 432 p. (in Russian)

15 Dybo, A.V. (2013), *Etimologicheskij slovar' tyurkskikh yazykov IX: Etimologicheskij slovar' bazisnoj leksiki tyurkskikh yazykov* [Etymological dictionary of Turkic languages: Etymological dictionary of basic vocabulary of Turkic languages], Prosper Print, Astana. (in Russian)

Received: 28.07.2024

Түс атауларының «Бабырнамада» қолданылу сипаты

Ә.Қ. Таңсықбай¹, Қ.К. Кенжалин¹, А.В. Дыбо²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²РҒА Тіл білімі институты, Мәскеу, 125009, Ресей

XVI ғасырда Захириддин Мұхаммед Бабыр шағатай тілінде жазып қалдырған «Бабырнама» өмірбаяндық еңбегі – түркі әлемі және жалпы әлем үшін аса маңызды тарихи-әдеби жазба ескерткіштерінің бірі. Бұл мақалада аталған шығармадағы түр-түс атаулары қарастырылады. Лексикалық талдау нәтижесінде жазба ескерткіште 16 түс атауы тіркелгені анықталған. Атап айтқанда: aq, ala, qara, sarıǵ, yaşıl, qızıl, kök, qonqar, mällä, kälä, zard, sabz, nılā, sūsānī, banafş, řiřī. Бұл лексемалардың мағыналарын анықтау арқылы олардың қолданылу сипаты айқындалады. Семантикалық талдау нәтежелері Бабырдың түс атауларын тура мағынамен қатар ауыспалы мағынада қолданғанын көрсетеді. Бұл жайт

автордың көркемдік тәсілдері туралы түсінігімізді кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар олардың мәдени және тарихи мәнін ашады. Зерттеу нәтижелері «Бабырнамадағы» түр-түс атауларының сол дәуірдің дүниетанымына қатысты мәлімет бере отыра, Бабырдың тілдік бейнелеу өнерінен сыр шертеді. Бұл зерттеу жазба ескерткішінің лексикалық және стильдік ерекшеліктерін зерттеуге үлес қосады деген үміттеміз.

Кілт сөздер: Бабырнама, түс атаулары, лексика, семантика, стилистика, шағатай тілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Крашенинникова Ю.А. Символика цвета в русской свадьбе: синий в свадебных приговорах // Вестник Вятского государственного университета. – 2009. – № 3. – С. 107-112. (Орыс тілінде)
- 2 Девицкая Е.Н. Символика красного цвета в русском и немецком сказочном фольклоре // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2013. – № 1 (114). – С. 120-124. (Орыс тілінде)
- 3 Бояркина А.А. Репрезентация зеленого цвета в публицистических текстах посредством английских и немецких существительных и глаголов // Litera. – 2023. – № 4. – С. 131-144. (Орыс тілінде)
- 4 Бояркина А.А., Попова Л.Г., Шведова И.В. Символика синего / голубого цвета в английских и немецких публицистических текстах // Litera. – 2021. – № 10. – С. 61-72. (Орыс тілінде)
- 5 Дюпина Ю.В., Шакирова Т.В., Чуманова Н.А. Формы и содержание цветовой символики // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2013. – № 1. – С. 187-189. (Орыс тілінде)
- 6 Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p. (Ағылшын тілінде)
- 7 Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. – Москва: «Наука», 1978. – С. 161-179. (Орыс тілінде)
- 8 Серікбаева Ұ. Қазақ тіліндегі «Ақ» және «Қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық атаулары. Монография. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 192 б. (Қазақ тілінде)
- 9 Steingass F. Persian-English Dictionary: Including Arabic Words and Phrases in Persian Literature. – London: Routledge, 2018. – 1548 p. (Ағылшын тілінде)
- 10 Henning W.B. Selected Papers II. – Volume VI. – Hommages Et Opera Minora. – Leiden: Brill, 1977. – 666 p. (Ағылшын тілінде)
- 11 Monier-Williams M. A Sanskrit-English Dictionary with Special Reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon. – Oxford: Clarendon, 1872. – 1186 p. (Ағылшын тілінде)
- 12 Jonh T., Platts M.A. A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English. – London: St. Dunstan`s House, 1884. – 1259 p. (Ағылшын тілінде)
- 13 Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour Categories in Different Linguistic Cultures // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Vol. 12, No. 6. – P. 1-13. (Ағылшын тілінде)
- 14 Хисамитдинова Ф. Г. Словарь башкирской мифологии – Уфа: Китап, 2019. – 432 с. (Орыс тілінде)
- 15 Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков / Составитель Дыбо А.В. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 616 с. (Орыс тілінде)

Характеристика употребления цветоназваний в «Бабурнаме»

А.К. Тансыкбай¹, К.К. Кенжалин¹, А.В. Дыбо²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Институт языкознания РАН, Москва, 125009, Россия

Одним из важнейших историко-литературных текстов для тюркского мира и мира в целом является автобиографическое произведение Захириддина Мухаммада Бабурнаме «Бабурнаме», написанное в XVI веке на чагатайском языке. В данной статье исследуется лексика цветов и оттенков. В результате лексического анализа установлено, что в письменном памятнике зафиксировано 16 цветоназваний, а именно: aq, ala, qara, sarıǵ, yaşıl, qızıl, kök, qonqar, mällä, kälä, zard, sabz, nılä, süsanı, bapafş, řıřı. Анализ углубляется в функциональные аспекты этих лексем путем изучения их значений. Семантический анализ показывает, что Бабур использовал цветоназвания в различных значениях. Такой подход не только расширяет наше представление о художественных приемах автора, но и освещает их культурно-историческую значимость. Результаты дают представления о том, как цветовая лексика в «Бабурнаме» усиливает свои описательные возможности, предлагая понимание эстетики и мировоззрения того времени. Авторы надеются, что исследование в данном направлении внесет вклад в изучение лексических и стилистических особенностей текста.

Ключевые слова: Бабурнаме, цветоназвания, лексика, семантика, стилистика, чагатайский язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Крашенинникова Ю.А. Символика цвета в русской свадьбе: синий в свадебных приговорах // Вестник Вятского государственного университета. – 2009. – № 3. – С. 107-112.
- 2 Девицкая Е.Н. Символика красного цвета в русском и немецком сказочном фольклоре // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2013. – № 1(114). – С. 120-124.
- 3 Бояркина А.А. Репрезентация зеленого цвета в публицистических текстах посредством английских и немецких существительных и глаголов // Litera. – 2023. – № 4. – С. 131-144.
- 4 Бояркина А.А., Попова Л.Г., Шведова И.В. Символика синего / голубого цвета в английских и немецких публицистических текстах // Litera. – 2021. – № 10. – С. 61-72.
- 5 Дюпина Ю.В., Шакирова Т.В., Чуманова Н.А. Формы и содержание цветовой символики // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2013. – № 1. – С. 187-189.
- 6 Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p. (На английском языке)
- 7 Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. – Москва: «Наука», 1978. – С. 161-179.
- 8 Серікбаева У. Қазақ тіліндегі «Ақ» және «Қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық атаулары [Этнолингвистические названия цветоназваний «Ақ» и «Қара» в казахском языке]. Монография. – Алматы: Танбалы, 2009. – 192 с. (На казахском языке)
- 9 Steingass F. Persian-English Dictionary: Including Arabic Words and Phrases in Persian Literature. – London: Routledge, 2018. – 1548 p. (На английском языке)
- 10 Henning W.B. Selected Papers II. – Volume VI. – Hommages Et Opera Minora. – Leiden: Brill, 1977. – 666 p. (На английском языке)
- 11 Monier-Williams M. A Sanskrit-English Dictionary with Special Reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon. – Oxford: Clarendon, 1872. – 1186 p. (На английском языке)

- 12 Jonh T., Platts M.A. A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English. – London: St. Dunstan`s House, 1884. – 1259 p. (На английском языке)
- 13 Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour Categories in Different Linguistic Cultures // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Vol. 12, No. 6. – P. 1-13. (На английском языке)
- 14 Хисамитдинова Ф. Г. Словарь башкирской мифологии – Уфа: Китап, 2019. – 432 с.
- 15 Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков / Составитель Дыбо А.В. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 616 с.

Материал поступил в редакцию журнала 28.07.2024

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

FTAMP 14.35.09

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp263-276](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp263-276)

Ф.К. Атабаева¹, З.Е. Сыдыкова², Ж.Ш. Тажибаева², Г.К. Атабаева³

¹«Тұран» университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

²Орталық Азия инновациялық университет, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы

³Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

**ШЕТ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫН ҮЙРЕТУДЕ PEARDECK ФОРМАТЫН ҚОЛДАНУ
ЖӘНЕ ОНЫ ТӘЖІРИБЕГЕ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ**

Жаңа технологиялар ғасыры білім саласына жаңа міндеттер жүктеп отыр. Көптеген инновациялық технологиялар, әсіресе індет кезіндегі қашықтан оқытудың жаңа әдістемелері, жаңа педагогикалық тәсілдер, диагностика, мониторинг процестері, бағдарламалар, сабақ құрылымын әзірлеуге қатысты көкейкесті мәселелер алдыңғы қатарға шықты. Осыған байланысты ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде лексиканы оқыту, біздің ойымызша, негізгі жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің маңызды бағыттарының бірі болып көрінеді.

Зерттеудің мақсаты- өзге тілдің лексикасын меңгерудің жаңа әдісі PearDeck форматын қолданудың тиімділігінің әдістемесін теориялық негіздеу және практикалық тұрғыдан жүзеге асыру. Зерттеудің теориялық маңыздылығы өзге тілдің лексикасын үйретуде PearDeck форматын қолдану негіздері ашылды; оқытудың дәстүрлі және инновациялық әдістерінің мүмкіндіктері анықталды; оқыту процессінде инновациялық технологиялардың ерекшеліктері көрсетілді. Зерттеудің нақты нәтижелері ретінде студенттердің білімді игерудегі белсенділігі мен оқытушының сабақта қолданатын оқыту әдістерінің өзара байланысы туралы толықтырады және оқыту әдістерін одан әрі жетілдіруде маңызды екені нақтыланады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы PearDeck форматын қолдануды шетелдік білім беруге енгізудің әзірленген түрлерін оқытушылардың білім деңгейін арттыруда пайдалана алатындығында. Диссертация материалдарын «педагогика», «педагогикалық психология» бойынша дәрістер курсы оқу кезінде жоғары оқу орындарының оқытушылардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау орталықтарының бағдарламасына енгізуге болады

Кілт сөздер: PearDeck форматы, өзге тіл, лексика, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, меңгеру, белсенділік, әдістеме, интерактивті байланыс, тиімділік, қашықтықтан оқыту, сөйлеу әрекеті

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі кезеңде ағылшын тілі сабақтарында инновациялық технологияларды кеңінен қолдану арқылы білім алушылардың танымдық қабілеттерін, белсенділіктерін, пәнге деген қызығушылықтарын дамытуға болады. Шет тілін үйренушілер үшін инновациялық технологияларды қолдану арқылы оқыту дегеніміз – логикалық ой сергіту жаттығулары, дидактикалық тапсырмалар, квестер, ақыл карталары, жобалық жұмыстар, кейс-стади және басқа да технологиялар.

Инновациялық технологиялардың ішіндегі жаңаларының бірі PearDeck форматы. Шетел тілі сабақтарында лексиканы үйрету үшін PearDeck форматын қолданудың тиімділігі өте зор. PearDeck форматын қолдану арқылы оқытушылардың сөз байлығы артып, тезірек өзара тілдік қатынасқа түсуге мүмкіндік алып, мәдениаралық және коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастырып, одан әрі дамытады. Шеттілдік білім беру барысында PearDeck форматының мүмкіндіктері оқытушыларға шығармашылық белсенділікті, пәнге деген құштарлықты дамытуға ықпал етеді, тыңдау және сөйлеу дағдыларын меңгеру үшін ең жақсы жағдай жасайды, бұл сайып келгенде, лексиканы оңай және жылдам меңгерудің нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

КІРІСПЕ

Қоғам мен жаһандану үдерістері шет тілінде ауызекі сөйлеуді (тыңдау, монологтық және диалогтық сөйлеу) лексиканы дамыта оқытуға жаңа талаптар қойып отыр. Шет тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру басты міндеттердің бірі болып табылады. Оқытудың дәстүрлі, классикалық түрі жаңартылған электрондық білім беру технологияларымен бірге қолданылып, жаңа әдістер мен талаптарды туғызуда.

Желілік және бұлттық өзара әрекеттесудің цифрлық технологиялары мұғалімдер мен студенттердің сыныпта және қашықтан топтық жұмысында да, белгілі бір дағдыларды (оқылым, айтылым, тыңдалым, жазу) өз бетінше меңгеруге бағытталған жеке жұмыста да қолданылады. Мұндай жұмыс студент тұлғасының өзін-өзі дамытуға ықпал етеді.

Қазір шет тілдерін оқытуда электронды немесе сандық ресурстардың кең ауқымы қолданылады, яғни бұл деректер түрінде, формада қамтылған ақпарат түрлі бағдарламалар, электронды басылымдар, веб-сайттар, мультимедиялық қосымшалар және бүкіләлемдік желі – Интернет арқылы пайдаланушыларға қолжетімді. Сандық ресурстарға әртүрлі іздеу жүйелері кіреді: Google (Books, Scholar), Yandex, YouTube; электрондық сөздіктер; ақпараттық агенттіктер, теледидар және бейне; подкасттар; электронды кітапхана жүйелері [1].

Шет тілі лексикасын оқыту кезінде жоғары оқу орындарында қолданылатын цифрлық ресурстардың бірі PearDeck форматындағы технологияны пайдалану болып табылады.

PearDeck – оқытушыларды жеке және әлеуметтік оқытуға белсенді тарту үшін пайдаланылатын интерактивті презентация құралы. Оқытушылар өздерінің Google Drive есептік жазбасы арқылы презентациялар жасайды. Оқытушылар презентацияға бірегей кіру кодтары арқылы кіріп, сұрақтар қою арқылы өзара әрекеттеседі, ал мұғалімдер оқытушы мен бүкіл сынып үлгерімін бақылайды.

Оқытушыларға арналған алмұрт палубасы. Оқытушылар студенттерге мүмкіндік беретін интерактивті презентациялар жасау үшін PearDeck пайдалана алады. Әрбір PearDeck презентациясы экранда ұсынылған кіру кодынан басталады. Студенттерге PearDeck веб-сайтына кіріп, бірегей кіру кодын қосу ұсынылады. Әрбір сессия барысында оқытушылар презентацияны, сондай-ақ қатысатын студенттерді экраннан көре алады. Студенттердің жауаптары нақты уақытта оқытушы экранында көрсетіледі. Оқытушылар жауаптарын өзгертуіне жол бермеу үшін оқытушылар экрандарын құлыптау мүмкіндігі бар.

PearDeck, сонымен қатар, оқытушыларға негізгі презентация экраны арқылы бүкіл сыныппен қашан және қандай жауаптар бөлісу керектігін анықтауға мүмкіндік береді. Оқытушылар студенттердің нақты жауабын ерекшелей алады, жауаптар арасында ауыса алады немесе кейбір жағдайларда студенттердің барлық жауаптарын бөлісе алады. Студенттердің жауаптары бастапқы жауап беруші мен оқытушыдан басқа барлығына жасырын болады. Презентация кезінде оқытушылар алдыңғы слайдтарға кері шегініп, экспромптық сұрақтар қоса алады [2].

PearDeck оқытушыларға компьютерден немесе планшеттен интерактивті палубалар жасауға мүмкіндік береді. Оқытушылар PearDeck қолданбасына Google логинімен кіреді, мұнда олар Google Drive ішінен PearDeck материалдарын таба алады. PearDeck презентациялары Google Drive-та жасалады және Google Docs сияқты сақталады; осылайша оларды ұйымдастыруға және басқа Google пайдаланушыларымен бөлісуге болады. PearDeck –

оқытушыларға Google Slides пайдалану кезінде тереңірек және графикалық басқаруға мүмкіндік беретін сандық құрал. Қосымша ретінде жүктелген ол оқытушыларға студенттерді қызықтыратын, мотивация жасайтын қуатты мазмұнды ұсыну үшін Google жиынтығында үздіксіз жұмыс істейді [3].

Сабақтың басында, ортасында немесе соңында жұмыс істеуге арналған үлгілерді пайдаланып, формативті бағалауды оңай жасайсыз. Арнайы сұрақтардан аудио толықтыруларға дейін PearDeck оқытушыларға арналған көптеген жекелендірулерді ұсынады.

PearDeck студенттерді нақты уақытта белсенді түрде тарту арқылы дәстүрлі лекцияны ауыстырады. Сұрақ қойылып, студенттер жауап береді. Практикалық сабақ барысында PearDeck-ті осылай да пайдалануға болады. Қолданбалы тәжірибе нәтижесінде студенттер жаңа идеялармен лезде белсенді жұмыс істеуі мүмкін. Презентация слайдтарын тез өзгерту мүмкін. Бірақ студенттердің (және оқытушылардың) өзара интерактивті байланысы болған кезде, бұл слайдтарды өзгертуге мүмкіндіктері болады. Бұл презентация слайдтарын студенттер арналған интерактивті әрекеттерге айналдыру тәсілі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазіргі тіл үйренуге деген жаңаша көзқарас қалыптасқан заманда тілді үйрену деген бүкіл бір ұлттың мәдениеті мен өмір салтын тану деп білеміз. Ал мұндай білімді меңгеру үшін оқулықтың аздық етері анық. Тіл қолданушы халықтың мәдениетін, тілдік ерекшелігін көріп, естіп сезіну арқылы ғана өзінді сол тілді меңгергендердің қатарына қосу мүмкіндігі болады. Қазіргі таңда ақпараттық технологияларды оқушылардың шетел тіліне деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде қолданудың тиімді жақтары жетерлік. Ақпараттық технологияларды енгізу және қолдануда, интеллектуалды дамыған, ақпараттық ортаға бейім тұлғаны қалыптастыру жолында пайдасы зор болатын коммуникация құралдары белсенді түрде пайдаланылуда [4, 17-18].

PearDeck форматын пайдалана отырып, шет тілін оқытудың интерактивті әдістері әртүрлі мәдениет өкілдерінің түсіністігі мен өзара түсіністіктерін ынталандыратын, коммуникативті дағдыларды дамытатын файл алмасу әдісі (ақпаратты беру); студенттер арасындағы құндылықтар алмасуына ықпал етеді. Бұл әдісте АКТ құралдары Интернет, Планшет, телефон немесе компьютер және т.б.

1 Сурет. PearDeck қосымша платформа

Келесі әдіс – ана тілінде сөйлейтіндермен өзара әрекеттесу және қарым-қатынас. Бұл әдіс сөйлеуді айтуға, оқытуға және сөйлеу үлгілерін пайдалануға мотивацияны ынталандыруға көмектеседі; тыңдау дағдыларын дамытады, ана тілінде сөйлеушінің сөзін акцентпен, типтік өрнектермен қабылдауға ықпал етеді; әңгімелесушімен тікелей байланыста табиғи қарқынмен ақпаратты мақсатты түсіну. Бұл әдістегі АКТ құралдары, PearDeck форматы, Интернет, әртүрлі әлеуметтік желілер және т.б.

Келесі маңызды әдіс – оқушылардың сөздік, грамматика бойынша өзіндік жұмысы, тірек сөздер мен сөз тіркестерін талдау, ақпарат іздеу. Мұндай жұмыс өтілген материалды бекітуге, сөздік қорын жинақтауға және алған білімдерін өзін-өзі бақылауға ықпал етеді; оқу және тыңдау дағдыларын дамытады. Бұл әдістің АКТ құралдары, әртүрлі электронды оқулықтар, интернет сайттары, аудио және бейне материалдар болып табылады [5, 5-10].

Топтық жұмыс әдісі (фильмді ағылшын тілінде қарау және талқылау), фильмдегі кейіпкерлердің диалогтарын жаңғырту көру және есту есте сақтау қабілетін арттырады, монологты тыңдап түсінуді жақсартады және диалогтік сөйлеу, топтық жұмыс дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Peardeck, youtube.com сайтында ағылшын тіліндегі қызықты оқиғаларды, бейнефильмер мен анимациялық фильмдерді, оқытуға арналған клиптер мен сабақтарды іздеп тауып, оқушыларға сол жерде жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

PearDeck форматын қолданудың өзектілігі: сабақта сынып жұмысының әртүрлі формалары қолданылады: фронтальды, топтық, жұптық жұмыс, жеке жұмыс. Бейнефильмді пайдалану материалдың түсініктілігі, қолжетімділігі және жүйелі баяндалу принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ол оқушылардың ақыл-ой және шығармашылық белсенділігін, пәнге деген құштарлығын дамытуды ынталандырады, тыңдау және сөйлеу дағдыларын меңгеруге ең жақсы жағдай жасайды және ағылшын тілі сабағында материалды меңгерудің тиімділігін қамтамасыз етеді.

PearDeck форматын қолдану мақсаты: сабақта бейнематериалды пайдалану арқылы оқушылардың оқу ынтасын арттыру, бейне дағдыларын жетілдіру.

PearDeck форматындағы құралдарымен негізгі іс-әрекет: фильм көру, сұрақтарға жауап беру, фильмнен түсіп қалған жолдарды қою, дыбыстық жазба жасау.

Келесі әдіс – зерттеу әдісі: ақпаратты іздеу, презентация және жобалау. Бұл әдіс оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытады, танымының тиімділігіне, ойды жазбаша стильмен тұжырымдауға, сонымен қатар құндылықтар алмасуына ықпал етеді.

Ал студенттің тұлғалық мәдениетінің бір арнасын олардың тілді білу деңгейі құрайтындықтан, бұл пәнді оқытуда инновациялық технологияларды тиімді қолданудың жолдарын айқындау мәселесін шешу айрықша мәнге ие. Кез келген технология білім берудің мақсатынан бастап оның түпкі нәтижесіне дейінгі аралықтағы оқытудың әдістемелік жүйесіне енетін барлық компоненттің біртұтас ортақ мүддеге бірлесе қызмет етуінің тиянақталған жолы болып саналады [6, 43].

Pear Deck пандемия кезінде оқыту мен оқу процесінде интерактивтілік арқылы өзара әрекеттестік орнатуға, түсінуді жақсартуға және оны күнделікті өмірге кеңейтуге болатын құрал болуы мүмкін. Бұл сонымен қатар Pear Deck сыныпқа қатысуды қамтамасыз ететін құрал болып табылатын басқа зерттеулерге сәйкес келеді [7].

НӘТИЖЕЛЕР

PearDeck-ті қашықтан оқыту үшін қалай пайдалануға болады. PearDeck қашықтан оқыту кезінде интерактивті опцияларды ұсынады. Оқушыларды Skype, Zoom, Google Meet немесе Microsoft Teams арқылы бейне қоңырауға жинаңыз. Экраныңызды интерактивті PearDeck презентациясымен бөлісіңіз. Оқушылар презентацияға бөлек қойындыда (немесе бейнеқоңыраумен қатар терезеде) қосылады. Оқушылар презентациямен бірге жүреді және слайдтармен әрекеттеседі. Сіз бейнеқоңыраудағы презентация арқылы сөйлесесіз.

PearDeck форматын қолдана отырып студенттердің коммуникативтік құзіреттерін арттыруға мүмкіндік болады. Ол үшін 1-кестеде берілген PearDeck форматында студенттердің сөйлеу әрекеті: айтылым ментындалым шеберлігін дамыту алгоритмі жасалды.

PearDeck форматын дегеніміз әртүрлі форматтағы (аудио, бейне файлдар, электрондық құжаттар және/немесе олардың комбинациясы) интернет арқылы подкастинг абоненттерінің электрондық құрылғыларына контент жасау, жариялау және тарату технологиясын түсінеміз. «PearDeck» – әртүрлі форматтарда (аудио, бейнефайлдар, электрондық құжаттар және/немесе

олардың комбинациясы) Интернет арқылы жасалатын, жарияланған және жазылушының электрондық құрылғыларына таратылатын контент.

Бүгінгі күні ғалымдар сөздік қорды менгеру барысында ауызша және жазбаша тілдік дағдыларға үйрету үшін PearDeck форматын қолдануда коммуникативтілік, шынайылық (қарым-қатынас процесі шынайы қарым-қатынасқа жақын), интерактивтілік, оқытудың дербестігі сияқты артықшылықтарды атап көрсетеді. Сонымен қатар, PearDeck форматында ауызша және жазбаша тілдік дағдыларын барынша тиімді дамытуға мүмкіндік беретін кейбір ерекше мүмкіндіктер бар:

- 1) PearDeck форматының құрылымдық түпнұсқалығы;
- 2) лексикалық және фразеологиялық түпнұсқалық;
- 3) ауызша сөйлеу және жазбаша дағдыларды қалыптастыру контексіндегі грамматикалық конструкциялардың шынайылығы.

ТАЛҚЫЛАУ

Pear Deck пайдалану мұғалімдерге қызықты іс-әрекеттерді құруда қолдау көрсетеді және студенттерге белсенді және тапсырмаларды уақытында орындауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, Pear Deck студенттерге мұғалімнің кері байланысы туралы ойлану арқылы олардың түсіну деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Pear Deck болмаса, студенттерге онлайн режиміндегі тапсырмаға назар аудару қиын болар еді. Pear Deck студенттерге мұғалімнің презентациясынан шықпай-ақ мұғалім қолдайтын веб-сайттарды ашуға мүмкіндік береді. Pear Deck-ті қолдану студенттердің жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға жетелеу үшін икемділік мәселесімен де қолдау қажет. Бұл құрал, әсіресе оқытуда пайдалы, өйткені ол жағымды эмоциялар әкеледі және студенттерді сабақ барысында ынталы болуға шақырады [8].

Қолданудың қажеттілігі мен маңыздылығы туралы ережелерді тексеру үшін ағылшын тілінде үйренген лексиканы қолдану арқылы ауызша сөйлетуді оқыту бойынша Алматы қаласындағы «Тұран» Университетінің және Шымкент қаласының Орталық Азия Инновациялық университетінің «Ақпараттық жүйе» мамандығының, 1 курс студенттеріне эксперименттік жұмыс жүргізілді. 1 курс студенттерінің арасында шет тілінде сөздік қорын қалыптастыру мақсатында оқу тәжірибесіне жасалған талдау сөйлеудің 4 түрлі дағдыларын: жазылым, тыңдалым, айтылым, тыңдалымды қолдануда оқыту үдерісінде бірқатар кемшіліктерді көрсетті, бұл алдын ала диагностика нәтижелерінде де көрініс тапты.

Осы кемшіліктердің орнын толтыру мақсатында «Қала мен ауылдың айырмашылығы» тақырыбында ағылшын тілі сабақтарында сөздік қорды байыту мақсатында оқыту подкасттарды қолдану бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірленіп, сынақтан өткізілді (1-Кесте). Ұсынылып отырған әдістемелік нұсқаулардың мақсаты – тыңдау (сыни түсініп тыңдау), диалог (диалог-сұрақ, диалогтік пікір алмасу), монолог (монологтық пайымдау) дағдылары мен жазылым (эссе) дағдыларын дамыту. Әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу барысында күрделілік деңгейі орташа болып табылатын студенттерге PearDeck форматы таңдалды. PearDeck форматындағы мәтіндері түпнұсқа болып табылады (бұл материалдарды ана тілінде сөйлейтіндер шығарады), бұл студенттердің сөйлеуінде лексикалық бірліктерді, грамматикалық құрылымдарды одан әрі қолдануға, оны шынайы етуге ықпал етеді. PearDeck форматында сөздік қорды менгеруде ауызша сөйлеудегі диалогтық және монологтық мәлімдемелер және жазбаша тапсырмалар, аутентикалық мәтіндердің оқылымы мен тыңдалымы болып табылады, өйткені бұл материалдар студенттердің өзіндік мәлімдемелерін жасауға үлгі болып табылады. PearDeck форматындағы әрбір жұмыстың ұзақтығы алдын ала белгіленген уақыттан аспайды, оның тақырыптық мазмұны сабақ барысында зерттелетін материалға сәйкес келеді.

1-Кесте. PearDeck форматында оқушылардың ағылшын тілі сөздік қорын қалыптастырудағы тілдік дағдыларды дамыту алгоритмінің әдістемелік ұсынысы

I. БЕКІТУ КЕЗЕҢІ
<i>1-қадам.</i> Жұмысты бекіту және жоспарлау. Оқытушы студенттерге жобаның мақсаты мен міндетін түсіндіреді. Оқушының PearDeck платформасын және олардың желідегі іс-әрекетін, сондай-ақ оқу үдерісіндегі бағалау өлшемімен таныстырады.
<i>2-қадам.</i> PearDeck форматын серверде орналастыру ережесімен, Интернет-пікірталас ұйымдастыру үшін түсініктеме беру ережесімен таныстыру.
<i>3-қадам.</i> Оқытушы студенттер үшін белгілі бір тақырып бойынша PearDeck платформасында парақшасын ашады. PearDeck платформасында әлеуметтік желісін пайдалана отырып, мұғалім өз тобы үшін жеке парақша ашады. Осы ашқан бетке сайтқа кірушілерге тапсырма не жобаның сипаттамасы беріледі. Онда PearDeck тақырыбы, оның құрушысы жазылады. Алдымен оқытушы өзі жалпы түрде ұзақтығы 1-2 минутқа созылатын PearDeck форматын құрып, шетел тілінде тапсырмаларды түсіндіріп, жобаға қатысушы – өз оқушыларын таныстырғаны жөн.
<i>4-қадам.</i> Студенттердің PearDeck форматын кірудегі ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін талқылау. Оқытушы студенттерге Интернеттегі ақпараттық қауіпсіздікті сақтау ережесін түсіндіреді.
II. ІС-ӘРЕКЕТ КЕЗЕҢІ
<i>5-қадам.</i> Тақырып таңдау және PearDeck мәтінін құру. Оқушыларға сөйлеу мәтінін дайындау ұсынылады. Сөз сөйлеу алдында әрбір оқушы өзін таныстырады, жасын айтады, тұрғылықты жері мен оқитын оқу орнын таныстырады. Одан соң таңдаған тақырыбы бойынша жалғасады. Осы қадамды жасау барысында оқушылар жазылым шеберлігін дамытады: мақсатына қарай сипаттамалы, дәйектемелі, салыстырма-салғастырмалы сипаттағы мәтіндер құрады. Оқытушы студенттерге грамматика-лексикалық тұрғыдан сауатты сөз сөйлеу мәтінін құруы қажет. Кейін PearDeck сервисіне салып, ары қарай талқылауға ұсынады.
<i>6-қадам.</i> PearDeck платформасында жазу. PearDeck сервисіндегі қолжетімді желіні қамтамасыз ететін бағдарламаны пайдаланып сөйлеу сөзін жазады. Желілік бағдарлама оқушының сөйлеген сөзін сапалы болғанша жаза беруіне мүмкіндік береді. Сөз сөйлеу алдында әрбір оқушы өзін таныстырады, жасын айтады, тұрғылықты жері мен оқитын оқу орнын таныстырады.
<i>7-қадам.</i> Оқушылардың PearDeck платформасында тыңдау (көру). Әрбір оқушының жасаған жұмысын тобы мен оқытушы аудиториядан тыс уақытта мұқият тыңдауы, қарауы керек.
<i>8-қадам.</i> PearDeck платформасын желіде талқылау. Әрбір оқушылар тіркеліп болған соң, барлығына PearDeckтегі жұмыстарын талқылауға қатысу ұсынылады. Оқушыларға: «PearDeckке қараңыздар не тыңдаңыздар және микроблокта жұмыстың мазмұны мен құрылымы бойынша қысқаша пікір мен ұсыныстар жазыңыздар» деген нұсқау беруге болады.
<i>9-қадам.</i> PearDeckті сыныпта талқылау. Желідегі талқылаудан соң оқушыларға жалпы пікірталасқа қатысып, ұнаған жұмыстар туралы талдау жасау ұсынылады.

10-қадам. PearDeckті қолдану арқылы жазбаша жұмыс жасау. «Интернет пен қоршаған орта» тақырыбына эссе жазу. Жазылған мәтіндермен студенттер арасында алмаса отырып өзара бағалау.

III. БАҒАЛАУ КЕЗЕҢІ

11-қадам. PearDeck жұмысты автоматты түрде бағалайды (оқушылар талқыланған мәселені қаншалықты аша алды, жобаны жүзеге асыру кезінде қандай қиындықтарға не үшін кезіктідеген сұраққа жауап іздейді, келесі жолы жұмысты жақсарту үшін не істеу керектігі айтылады).

12-қадам. Студенттің бағалауы (оқытушы алдын-ала белгіленген өлшем бойынша студенттің жұмысын бағалайды формативті немесе суммативті)

PearDeck форматын қолдану арқылы сөз қорын дамытуға арналған сабақ жоспарын ұсынамыз. Бұл сабақ барысында студенттер сөздік дамытуға бағытталған PearDeck сайтынан сабақтың тақырыбына байланысты лексикадан сөздік-карточка жасап ойнаймыз, соңынан презентация жасайды. Сабақ барысы 50 минут. Тақырыбы: “City and Country Life”. Студенттерді екі топқа бөліп отырғызамыз. Студенттер алдымен PearDeck.com.сайтын ашады, сол жерде басқы беттегі PearDeck Vocabulary терезесін таңдайды да, Create Vocabulary List деген жерде карточка-сөздік жасауға кіріседі. Бұл жерде қажетті сөздерді тезірек табу үшін алдымен Quizlet бағдарламасына кіріп, сабақтың тақырыбы бойынша карточкалар іздей бастайды. Қажетті лексиканы сол жерден экспортировать етіп, PearDeckке қайтадан өтіп жаңа сөздерді көшіріп кестені толтырып, Import деген батырманы басады. Осыдан кейін PearDeck Activity кітапшасында тапсырмалар пайда болады. Here are your tasks for the lesson:

1. Work with your group to make amazing flash cards.
2. Your teacher and group mates will vote on your cards.
3. The team with the most chosen cards wins.

Компьютер арқылы студенттер карточкаларды көріп отырады да, әртірлі жаттығулар жасайды: Find suitable pictures of a city and country life. Студенттер әртүрлі суреттер іздеп кестені толтырады. Келесі тапсырма: Write description to each picture. Студенттер суретті баяндап, бірнеше сөйлем жазады. Екі топ осылай жұмыс жасайды.

Quality Control арқылы студенттер қалай карточкалардың жасалып, өту процессін бақылап отырады, сол арқылы жаңа сөздерден құралған Flash card set пайда болады. Бұл жұмыс өте пайдалы және де студенттер қызығушылықпен сөздік жасап, лексиканы тез меңгеріп алады. Сабақтың соңында жасалған суреттер мен лексиканы қолданып презентация жасайды.

Кез келген жобалау процесі ұсынылатын технологияның қолдану мүмкіндіктерін ескеруі керек. Өйткені мобильді оқыту жүйесінің дизайны дәстүрлі цифрлық оқыту жүйесінен өзгеше, біз мобильді құрылғылардың үш маңызды сипаттамасын түсінуіміз керек. Бірінші – мобильділік, екіншісі – ұтқырлық, үшіншісі – қосылу мүмкіндігі [9]. Міне PearDeck қолдануға ең қажет нәрсе осы.

Әдістемелік ұсыныстарды тексеру үшін төрт апта ішінде сегіз сабақ өткізілді. Ұсынылған ұсыныстар сөздік қорды дамытуға сәйкес кезеңдері бойынша әзірленді. Мәтінге дейінгі кезеңде келесі тапсырмалар орындалды:

1. Белгілі бір тақырып аясында студенттердің байланысты білімдері мен құзыреттерін анықтауға арналған кіріспе әңгіме (Интернетке деген қызығушылық).

2. Мәтінді тыңдар алдында қиындықтарды азайту мақсатында қиындықтарды жою, мысалы:

- а) лексикалық және грамматикалық қиындықтарды жою;
- б) Әлеуметтік-мәдени қиындықтарды жою.

3. PearDeck форматындағы суреттердің ауызша сөйлеуге деген қызығушылықтарын болжауға арналған жаттығулар.

4. Мәтінді тыңдау алдындағы тапсырманы жасау. Мәтіндік кезеңнің міндеті – оқылым дағдылары мен жазылым дағдыларын дамыту және қалыптастыру мақсатында оқу материалын ұсыну. Мәтіннен кейінгі кезеңде мыналар орындалады:

- PearDeck-ті түсінуді бақылау.
- Дыбыстық мәтіннің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін пысықтау.
- PearDeck мәтіндерін есте сақтау және жатқа айту.
- Өзіндік монологтық және диалогтік сөйлемдер құру.
- Жазбаша тапсырмаларды орындау.

Сабақта PearDeck форматын қолданудың мысалы:

PearDeck форматын қолдана отырып, сөздік қорды дамытуға арналған сабақтарда тілді дамытудың оқылым түріне тоқталсақ. Бұл технология арқылы көптеген аутентикалық мәтіндерді оқуға мүмкіндік болады. Студенттерге өз деңгейлеріне сәйкес оқылымға мәтін беріледі. Студенттер бір мезетте оқып және тыңдай алады. Егер танымайтын сөздер кездесе, оның айтылым жаттықтырып, сөздік арқылы аударымын білуге мүмкіндік бар. Студенттерге мәтінді оқуға 15 минут беріледі. Мәтінді оқып болған соң, мәтінді қаншалықты түсінгендерін тексеру үшін бірнеше жаттығулар беріледі. Бұл жұмыстар жазбаша жасалады. Кейбір тапсырмаларды диктор оқиды. Студенттер 100 балдан тұратын әртүрлі сұрақтарға жауап берулері керек. Бұл сұрақтар құрамында фонетиканы, грамматиканы және лексиканы тексеруге арналған тапсырмалар болады. Сонымен қатар, сұрақтарға жауап береді, мәтінді қажетті сөздер мен фразалармен толтырады. Тапсырмалады орындап бола салысымен компьютер бағаларын қояды.

Сөздік қорды байытуға арналған оқылым кезінде студенттер тек жаңа лексиканы меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар, дыбыс-әріп сәйкестігін орнаты дағдыларын қалыптастырады; дауыстап оқу техникасын үйренеді; рецептивті лексикалық және грамматикалық оқу дағдыларын бекітеді; мәтіннен семантикалық ақпаратты алу дағдыларын меңгереді; мәтінді талдаудың әртүрлі әдістерін үйренеді; тілдік қиындықтарды өз бетінше жеңу қабілеттерін дамытады; оқылған мәтінді дұрыс және терең түсінуді қалыптастырады.

Кесте 2. PearDeck форматын қолдану алдындағы оқушылардың оқу жетістіктерінің көрсеткіші

	ЭТ1	БТ1	ЭТ2	БТ2
Тыңдалым	60%	65%	56%	59%
Оқылым	59%	66%	56%	60%
Жазылым	54%	56%	53%	54%
Айтылым	58%	61%	54%	57%
Қорытынды балл	57,75%	62%	54,75%	57,5%

Ескерту – ЭТ1– экспериментке қатысқан Тұран университеті 1 курс студенттері құралған эксперименттік топ; БТ1 – Тұран университеті 1 курс студенттерінен құралған экспериментке қатысқан бақылау тобы ; ЭТ2 – экспериментке қатысқан ОҚИУ 1 курс студенттерінен құралған эксперименттік топ; БТ2 – ОҚИУ 1 курс студенттерінен құралған экспериментке қатысқан бақылау тобы

Экспериментке қатысқан студенттердің барлығы дерлік сөздік қорды дамытуға арналған тілдік ұатынастың 4 түрлік тапсырмаларын орындай алды, тек жазылым тапсырмаларын қанағаттанарлықтай орындай алмады. Жазылымның орташа балы ЭТ1 тобы бойынша: 54 балл, БТ1 56 балл болса, ЭТ2 тобы бойынша 53 балл және БТ2 54 балл. Экспериментке дейінгі жүргізілген сынақ және оның деректерін талдау зерттеудің басына қарай пәндердегі сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің қалыптасқан дағдыларының деңгейін диагностикалауға мүмкіндік берді.

3-кесте. Оқу жылының соңында ағылшын тілі сабағында PearDeck форматын қолданғаннан кейін Тұран университетінің 1 курс студенттерінің білімдерін салыстырмалы-корреляциялық бақылау

Эксперименттік топ Тұран студенттері						Бақылау тобы Тұран студенттері					
25 оқушы	Тыңдалым	Оқылым	Жазылым	Айтылым	Орта балл	24 оқушы	Тыңдалым	Оқылым	Жазылым	Айтылым	Орта балл
Қортынды балл	80	90	80	90	85	Қортынды балл	70	75	65	75	71

4-кесте . Оқу жылының соңында ағылшын тілі сабағында PearDeck форматын қолданғаннан кейін ОҚИУ-дің 1 курс студенттерінің білімдерін салыстырмалы-корреляциялық бақылау

Эксперименттік топ Тұран студенттері						Бақылау тобы Тұран студенттері					
25 оқушы	Тыңдалым	Оқылым	Жазылым	Айтылым	Орта балл	24 оқушы	Тыңдалым	Оқылым	Жазылым	Айтылым	Орта балл
Қортынды балл	80	85	70	90	81	Қортынды балл	62	70	60	80	68

Қалыптастырушы эксперимент табиғи оқыту жағдайында жүргізілді. Эксперименттік топтарда сөйлеу әрекетін қалыптастыру дидактикалық процесті оны ақпараттандыру тұрғысынан модельдеу сатысын қамтамасыз ететін әзірленген процедуралық модель негізінде құрылды. Қолданылатын әдістемелік үлгі кезеңдерінің өзара байланысы олардың түпкілікті нәтижеге жетуге бағытталған мақсаттарының сабақтастығынан, оқытудың объектілері мен әдістерінің, оқу міндеттерінен көрінеді. Бақылау топтарында оқыту электронды білім беру ресурстарын қолданбай өтті.

Эксперименттен кейінгі бөлім барлық субъектілер топтарында жүргізілді. Бұл бөлімнің мақсаты төмендегідей болды: PearDeck форматын ағылшын тілі сабағында лексиканы үйретуде қолданудың тиімділігін анықтау.

Мәдениетаралық қарым-қатынас қабілетінің қалыптасуын диагностикалау үшін New Vocabulary Test One Оксфорд программасы бойынша А1 деңгейдегі One тестінің бірдей нұсқасы қолданылды [10, 79-95].

Кесте 5 . PearDeck форматын қолданудан кейінгі студенттердің оқу жетістіктерінің көрсеткіші

	ЭТ1	БТ1	ЭТ2	БТ2
Тыңдалым	80%	70%	80%	62%
Оқылым	90%	75%	85%	70%

Жазылым	80%	65%	70%	60%
Айтылым	90%	75%	90%	80%
Қорытынды балл	85%	71%	81%	68%

Ескерту – ЭТ1 – экспериментке қатысқан Тұран университеті 1 курс студенттерінен құралған эксперименттік топ; БТ1 – Тұран университеті 1 курс студенттерінен құралған экспериментке қатысқан бақылау тобы; ЭТ2 – экспериментке қатысқан ОҚИУ университеті 1 курс студенттерінен құралған эксперименттік топ; БТ2 – ОҚИУ университеті 1 курс студенттерінен құралған экспериментке қатысқан бақылау тобы

Оқу жылының соңында ағылшын тілі сабақтарында PearDeck форматын қолданғаннан кейін 1 курс студенттерінің білімін салыстырмалы-корреляциялық бақылау сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің (оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым) дамуындағы жалпы оң динамикасын көрсетеді. Ең сәттісі–сөйлеу әрекетін оқу (90-85%) және сөйлеу әрекетін сөйлеу (90%) ретінде қалыптастыру. Жазу ретінде сөйлеу белсенділігі тұрақты түрде жоғары деңгейде қалыптасады (80-70%). Тыңдау сияқты күрделі сөйлеу әрекетінің (80%) баяу қалыптасатыны да заңды.

Кесте-6.. Студенттердің сөздік қорын дамытудағы PearDeck форматы арқылы жеткен жетістіктері (% көрсеткіш)

Денгей	ЭТ		БТ	
	Экспериментке дейін	Эксперименттен кейін	Экспериментке дейін	Эксперименттен кейін
жоғары	60	90	66	80
орташа	58	85	62	70
төмен	53	70	53	60

Жоғарыда айтылғандай, PearDeck форматындағы мәтіндер аутентикалық материал болып табылады, нәтижесінде студенттер мәтіндердегі лексикалық бірліктер мен белсенді сөздерді тезірек жаттап алып, зерттелген түпнұсқалық тілдік бірліктерді пайдаланады, бұл коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген ынтасының артқаны, ауызша сөйлеуді оқыту автономды процесс болғаны, талқыланған тақырыптар аясында оқушылардың өз білімдерін белсенді пайдаланғаны атап өтілді .

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақсаттар мен құндылықтар туралы заманауи идеяларға сәйкес келетін жаңартылған білім беру нәтижелеріне сәйкес келетін студенттердің лексиканы үйренуге бағытталған оқыту әдістемесі аясында PearDeck форматын қолданудың негізінде қалыптасқан ақпараттық-коммуникациялық білім беру ортасын дамыту ұсынылады. Ұсынылған әдістеме білім беру, құндылық қатынастары мен өмірлік ұмтылыстар жүйесі, іс-әрекеттің әмбебап әдістерін меңгеру, оқушылардың ғылыми-зерттеу және жобалау дағдылары мен коммуникациялық дағдыларын басымдықпен қалыптастыруды көздейді. Тек осы жағдайда ғана АКТ құралдары, соның ішінді PearDeck және басқа да электрондық білім беру ресурстары осындай білім беру ортасының ең маңызды құралы ретінде өздерінің нақты дидактикалық қасиеттерін көрсете алады және сол арқылы олар жүзеге асырылатын оқу әрекетін түбегейлі (мақсатты және тиімді негізде) өзгерте алады кіреді [11].

Цифрлық оқыту Google Slide Pear Deckin негізіндегі материалдар да оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырады, өйткені интерактивті медиа оқушыларды оқуға қатысуға ынталандырады. Себебі Google Slide Pear Deck media бағдарламасы студенттерді оқу іс-әрекетінде гаджеттерді/компьютерлерді пайдаланады. Pear Deck қолданбасы мұғалімдерге

бірлесіп оқу рухын көтеру үшін бірлескен оқу ортасын құруға көмектеседі. Қосымша Pear Deck қолданбасы интерактивті презентацияларды онлайн дайындауда Google Slides-ті барынша пайдалануды қамтамасыз етеді.

Осының нәтижесінде ақпараттандыру жағдайында шет тілінде лексиканы үйрету арқасында мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті тұлға алдық.

Зерттеу барысында алынған маңызды қорытынды – шетел тілі сабақтарында А1 деңгейіндегі лексиканы үйретудегі PearDeck форматын қолданудың эксперименттік әдістемесін енгізу оқу үлгерімінің сапасына жалпы әсер етті. Сонымен, Шетел тілі сабақтарында А1 деңгейіндегі лексиканы үйретудегі PearDeck форматын қолдану бойынша зерттеуде әзірленген әдістемені қолдану оқушылардың үлгерім сапасын және оқушылардың мәдениетаралық қарым-қатынас қабілетінің деңгейін жоғарылатуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Колесниченко А. Н. (2021), Применение цифровых технологий при обучении лексике иностранного языка в высшей школе Педагогика. Вопросы теории и практики Том 6. Выпуск 2. С. 298-303

2 PearDeck қолдану [электронды ресурс] <https://www.peardeck.com/googleslides> [жүгінген күні 23.03.23]

3 PearDeck форматын қолдану [электронды ресурс] <https://www.edsurge.com/product-reviews/pear-deck-product> [жүгінген күні 21.04.23]

4 Насимолла А.Т. (2017), *Ағылшын тілі сабағында көрнекі құралдар арқылы лексикалық дағдыларды қалыптасыру*. Білім айнасы газеті 2017.03.27.

5 Атабаева Ф.К. (2018), Методика использования информационно- коммуникационных технологии в иноязычном образовании студентов неязыковых вузов//Вестник КазНУ, том2, с.69-74

6 Сақтағанова М. С., Алиева Н. Қ., Айтбаева Н. Қ. (2006) «Ағылшын тілін оқытудың әдістері» // *Білім, №3, 43 б.*

7 F Naryani and N Ayuningtyas (2021), The impact of interactive online learning by Pear Deck during COVID-19 pandemic era. Journal of Physics: Conference Series 1957. 2021. doi:10.1088/1742-6596/1957/1/012006

8 Javed Y. and Odhabi H. (2019) Active Learning in Classrooms Using online Tools: Evaluating PearDeck for Students' Engagement ITT 2018, p.126

9 Huang C., Sun P. (2015) 'Using mobile technologies to support mobile multimedia English listening exercises in daily life. Pearson, Oxford.

10 <https://inglesjbosco.files.wordpress.com/2010/09/test-your-vocabulary-1.pdf>

11 Kiki Juli Anggoroa and Damar Isti Pratiwib (2023) University students' perceptions of interactive response system in an English language course: a case of Pear Deck. Journal Research in Learning Technology Vol. 31, 2023

Материал 05.06.2024 баспаға түсті

Использования формата peardeck при обучении лексике иностранного языка и ее применения на практике

Ф.К. Атабаева¹, З.Е. Сыдыкова², Ж.Ш. Тажибаева², Г.К. Атабаева³

¹ Университет «Туран», Алматы, 050000, Республика Казахстан

²Центральноазиатский инновационный университет, Шымкент, 160000, Республика Казахстан

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

Век новых технологий ставит новые задачи в сфере образования. На первый план вышли многие инновационные технологии, особенно новые методы дистанционного обучения в период эпидемии, новые педагогические подходы, диагностика, процессы мониторинга, программы, важные вопросы, связанные с разработкой структур уроков. В связи с этим обучение лексике на основе информационно-коммуникационных технологий, на наш взгляд, представляется одним из важнейших направлений освоения основной образовательной программы основного общего образования.

Цель исследования - теоретически обосновать и реализовать с практической точки зрения методику эффективности использования формата PearDeck как нового метода изучения лексики другого языка. Теоретическая значимость исследования выявила основы использования формата PearDeck при обучении лексике другого языка; определены возможности традиционных и инновационных методов обучения; показаны особенности инновационных технологий в учебном процессе. В качестве конкретных результатов исследования добавлено взаимосвязь между активностью учащихся в получении знаний и методами обучения, применяемыми учителем на уроке, и уточнено, что это важно для дальнейшего совершенствования методов обучения. Практическая значимость исследования заключается в том, что разработанные виды внедрения формата PearDeck в зарубежное образование можно использовать для повышения уровня образования педагогов. Материалы диссертации могут быть включены в программу центров подготовки и переподготовки учителей высших учебных заведений при проведении курсов лекций по дисциплинам «педагогика», «педагогическая психология».

Ключевые слова: формат PearDeck, иностранный язык, лексика, информационно-коммуникационные технологии, обучение, деятельность, методика, интерактивное общение, эффективность, дистанционное обучение, речевая деятельность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Колесниченко А. Н. Применение цифровых технологий при обучении лексике иностранного языка в высшей школе // Педагогика. Вопросы теории и практики. Том 6. Выпуск 2. С. 298-303
- 2 PearDeck қолдану [электронды ресурс] <https://www.peardeck.com/googleslides> [жүгінген күні 23.03.23]
- 3 PearDeck форматын қолдану [электронды ресурс] <https://www.edsurge.com/product-reviews/pear-deck-product> [жүгінген күні 21.04.23]
- 4 Насимолла А.Т. (2017), *Ағылшын тілі сабағында көрнекі құралдар арқылы лексикалық дағдыларды қалыптасуы*. Білім айнасы газетію 2017.03.27.
- 5 Атабаева Ф.К.(2018), Методика использования информационно- коммуникационных технологии в иноязычном образовании студентов неязыковых вузов//Қаз ҰУ жаршысы, 2-том, 69-74 бб.
- 6 Сақтағанова М. С., Алиева Н. Қ., Айтбаева Н. Қ. (2006) «Ағылшын тілін оқытудың әдістері» // *Білім, №3, 43 б.*
- 7 F Haryani and N Ayuningtyas (2021), The impact of interactive online learning by Pear Deck during COVID-19 pandemic era. Journal of Physics: Conference Series 1957. 2021. doi:10.1088/1742-6596/1957/1/012006
- 8 Javed Y. and Odhabi H. (2019) Active Learning in Classrooms Using online Tools: Evaluating PearDeck for Students' Engagement IGT 2018, p.126
- 9 Huang C., Sun P. (2015) 'Using mobile technologies to support mobile multimedia English listening exercises in daily life. Pearson, Oxford.
- 10 <https://inglesjbosco.files.wordpress.com/2010/09/test-your-vocabulary-1.pdf>
- 11 Kiki Juli Anggoroa and Damar Isti Pratiwib (2023) University students' perceptions of interactive response system in an English language course: a case of Pear Deck. Journal Research in Learning Technology Vol. 31, 2023

Материал поступил в редакцию журнала 05.06.2024

Using The Peardeck Format In Teaching Foreign Language Vocabulary And It's Practice

F. Atabayeva¹, Z. Sydykova², Zh. Tazhibayeva², G. Atabaeva³

¹"Turan" University, Almaty, 050000, Kazakhstan

²Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Kazakhstan

³ Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, 050000, Kazakhstan

The age of new technologies presents new challenges for the field of education. Numerous innovative technologies, particularly the new methods of distance learning during the pandemic, along with emerging pedagogical approaches, diagnostics, monitoring processes, and program developments, have gained prominence. In this context, teaching vocabulary through information and communication technologies (ICT) emerges as one of the most critical areas for mastering the core curriculum in basic general education.

The aim of this study is to theoretically justify and practically implement the methodology of using the PearDeck format as an effective new method for teaching foreign language vocabulary. The theoretical significance of the study lies in examining the foundational principles of using the PearDeck format for vocabulary instruction, identifying the potential of both traditional and innovative teaching methods, and highlighting the role of innovative technologies in the educational process. Specific findings from the research demonstrate the interrelationship between student engagement in knowledge acquisition and the teaching methods employed by the instructor, emphasizing the importance of this relationship for the ongoing improvement of teaching practices.

The practical significance of this research is evident in the development of strategies for integrating the PearDeck format into foreign language education, which can be used to enhance the quality of teacher education. The findings of this study can be incorporated into the curriculum of teacher training and professional development programs at higher education institutions, particularly in courses on "Pedagogy" and "Pedagogical Psychology."

Key words: PearDeck format, foreign language, vocabulary, information and communication technologies, learning, activity, methodology, interactive communication, efficiency, distance learning, speaking activity

REFERENCES

- 1 Kolesnichenko A. N. (2021), Application of digital technologies in teaching the vocabulary of a foreign language in the higher school of Pedagogy. Theory and practice. Volume 6. Issue 2. S. 298-303
- 2 Using PearDeck [electronic resource] <https://www.peardeck.com/googleslides> [accessed 03/23/23]
- 3 Using the PearDeck format [electronic resource] <https://www.edsurge.com/product-reviews/pear-deck-product> [accessed 04/21/23]
- 4 Nasimolla A.T. (2017), Developing lexical skills through visual aids in the English language classroom. Education Mirror newspaper 2017.03.27.
- 5 Atabaeva F.K. (2018), Methodology of using information and communication technologies in foreign language education of students of non-language universities.//Bulletin of KazNU, Volume 2 pp.69-74
- 6 Saktaganova M. S., Aliyeva N. K., Aitbaeva N. K. (2006) "Methods of teaching English" // Education, No. 3, p. 43.
- 7 F Haryani and N Ayuningtyas (2021), The impact of interactive online learning by Pear Deck during the COVID-19 pandemic era. Journal of Physics: Conference Series 1957. 2021. doi:10.1088/1742-6596/1957/1/012006
- 8 Javed Y. and Odhabi H. (2019) Active Learning in Classrooms Using online Tools: Evaluating PearDeck for Students' Engagement ITT 2018, p.126

9 Huang C., Sun P. (2015) 'Using mobile technologies to support mobile multimedia English listening exercises in daily life. Pearson, Oxford.

10 <https://inglesjbosco.files.wordpress.com/2010/09/test-your-vocabulary-1.pdf>

11 Kiki Juli Anggoroa and Damar Isti Pratiwib (2023) University students' perceptions of interactive response system in an English language course: a case of Pear Deck. Journal Research in Learning Technology Vol. 31, 2023

Received: 05.06.2024

МҒТАР 165: 37.031

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp276-287](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp276-287)

Б.Б. Жахина

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

Біз білеміз, қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – алған білімін өмір қажетіне жарата алатын, өзгермелі заманда өзін қоршаған ортада өзін-өзі көрсете алатын құзыреттілігі жоғары функционалдық сауатты тұлға қалыптастыру.

Осы орайда мақалада жаңартылған білім мазмұнының методологиялық негізіне сай мектепте оқытылатын кез-келген пән оқушының өмірлік қажеттілігіне жарайтындай танымдық сипатта оқытылуы керек екендігі сөз болады.

Сонымен қатар адам болмысына тән сана, білім, ақыл, мәдениет, рухани байлық сияқты қасиеттер танымның жан-жақтылығына жататындығы айтылады. Әрі ол философия ілімінде «таным теориясына» берілген анықтамамен дәйектеледі.

Ал оқушы тұлғаның таным көкжиегінің дамуының басты кілті – тіл екендігі белгілі.

Осы орайда мақалада мектепте оқытылатын қазақ тілі пәнінің әлеуметтік мәнінің зор екендігі, сондықтан да оның білімдік қызметі, танымдық қызметі, коммуникативтік қызметі теориялық тұрғыда танымдық сипатта оқытылуы керек екендігі сөз болады.

Әрі тілді таным теориясы тұрғысында оқытудың міндеттері аталады.

Қазақ тілін таным теориясына сай оқытуға кіретін мәселелерге әрі оның тиімділігіне тоқталынады.

Мақалада тіл – пішін мен мазмұн бірлігінен тұратын тілдік құралдардың өзара байланысу әрекетінен құралған әмбебап құбылыс екендігін айта келіп, «сөз» коммуникативтік ең басты тілдік единица екендігі әрі оның атауыштық әрі танымдық қызмет атқаратындығы сөз болады. Осы орайда сөзді сөз тіркесі, сөйлем, мәтін түзуде функционалдық тұрғыдан сауатты қолдана білу үшін тұлға сөз семантикасын терең түсіне білуі керек екендігі айтылады. Әрі бұл мәселе синонимдерді оқытуда оның семантикалық ерекшелігін таныта оқыту керектігімен дәйектеледі.

Кілт сөздер сөздер: таным теориясы, жеке тұлға, ашық әңгіме, ойлы сұхбат, пікір еркіндігі, семантика, лексикалық бірлік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Үкімет құжаттарында атап көрсетілгендей, білім беру тек қана оқытумен шектелмей, керісінше, әлеуметтік адаптация процесіне бейімделуі қажет. Осы тұрғыдан келгенде, жан-жақты, зерделі, дарынды, талантты, сауатты, креативті, өз бетінше шешім қабылдай алатын функционалды тұрғыдан сауатты тұлғаны қалыптастыру – білім беру жүйесінің басты мақсаты болып табылады.

Осы орайда, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі бойынша «Ұлттық жоспар» жасалды. Мақсаты – оқушы тұлғаның салалық сауаттылығын дамыту арқылы, нақты қызмет түрлеріне бейімдеу. Әрі білім беру жүйесінің парадигмасын түбегейлі өзгерту. Бұл дәстүрлі мектеп моделінен рационалды модельге әрі қарай феноменальді модельге ілгері аттау дегенді білдіреді.

Ал функционалдық сауаттылық дегеніміздің өзі – алған білімнің негізінде тұлғаның заман талабына сай әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы үшін мектепте оқытылатын әр пән бойынша алған білімдерін өмір қажетіне жарата алу.

Мұндағы басшылыққа алынатын негізгі сапалық белгілер – белсенділік, тұлғаның шығармашылық тұрғыда ойлай алуы, өздігінен шешім қабылдай алуы, өзінің мамандығын таңдай алуы, үздіксіз білімін жетілдіруге дайын болуы.

Бұдан шығатын қорытынды – оқыту жүйесіне, білім мазмұнына енгізілген барлық пән танымдық тұрғыда оқытылуы тиіс.

Негізінен таным теориясы – философия ғылымының саласы ретінде қаралады.

Айналадағы қоршаған дүниенің адам санасында белсенді бейнеленуін, танымның жалпы шарттары мен мүмкіндігін, білімнің шындыққа қатысын, қоғамдық практика негізінде іске асатын таным процесінің заңдылықтарын, оның негізгі формаларын зерттейтін философия ғылымының саласы. Әрине, ол лингвистика, психология, педагогика т.б. ғылым салаларымен тығыз байланысты.

КІРІСПЕ

Адамзат өркениеті өз дамуының жаңа кезеңіне – білім беру прогрестің ең маңызды факторларының біріне саналатын кезеңге келіп жетті.

Осы орайда білім берудің негізгі мақсаты – жеткіншек ұрпақтың өсіп-жетілуіне ықпал ету, жеке тұлғаның жан-жақты дамуын қалыптастыру.

Бұл қалыптасу жолы – қазақ халқының ең жоғары рухани әдет-ғұрпын сақтай отырып, бүкіләлемдік цивилизацияның барлық жетістіктерінен үйрене отырып, болашақ тұлғаны өмір талабына сай жан-жақты дамыту. Бұл жолда әр тұлға өз ойын ортаға сала отырып, басқаның оң идеяларын қабылдай жүріп, азаматтық сана қалыптастырады. Тұлға білім алу – өзін-өзі тану үшін, білім алу – іс-әрекет жасау үшін, білім алу – білу үшін және білім алу – бірге өмір сүру үшін қажет екендігін ұғынады.

Осыған орай, енді оқушыны бағдарлама мен оқулықта белгілі көлемде жүйеленген білім мен біліктілік дағдыларымен ғана қаруландыру жеткіліксіз екендігі өздігінен-өзі туындап отыр.

Сондықтан білім берудің мазмұны мен көлемін анықтайтын тұлғаның іс-әрекеті болып табылады.

Осы тұрғыдан келгенде, зерттеушілердің пікірінше, оқу-танымдық құзіреттіліктің қалыптасуы әлеуметтік ортамен және жеке тұлғаның танымдық қажеттілігін оятуға ынталандыратын оқыту үрдісімен, сондай-ақ тұлғаның өзінің белсенділігімен, ұжымдық іс-әрекет рөлімен, оны ұстанған мақсат- мүддесімен үндесе жүретін күрделі үрдіс.

Сонда функционалдық сауаттылықтың кілті – тану.

Қарапайым болмысты болсын, нақты ғылым саласы болсын оны объектілік тұрғыда жан-жақты тану қажет. Сонда оны қажетсінеді, керек екенін түсінеді.

Таным – бұл адамның болмысты бейнелеу әрекетінің ғажап түрі. Адам айналадағы білімді санасына таным әрекеттері арқылы қабылдап, түсініп, миында қорытып, еске сақтап, таниды. Адамның нақты мақсатына бағытталған және шығармашылық іс-әрекетке негізделген таным нәтижесінде сыртқы әлемнің образдары қалыптасып, олар туралы білім пайда болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мақалда қазақ тілін танымдық, білімдік, коммуникативтік мақсатқа сай оқытуда сөздің лексика-семантикалық топтарымен байланыста функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі сөз болғандықтан, белгілі бір пәнді, онда жүйеленген тақырыптарды, оның заңдылықтарын тану, түсіну мәселесі сөз болады.

Осыған орай, біріншіден, білім беру құжаттарына, оның ішінде «Ұлттық жоспарға» шолу жасалды. Екіншіден, таным теориясына қатысты ғалымдар С.Мырзалы, Э.Оразалиева, Б.Қалиұлы, С.Исақовалардың еңбектері зерттеп зерделенді.

Сонымен қатар функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда тіл теориясы, оның ішінде сөздің семантикалық өрісін танудың функционалдық сауаттылықты қалыптастырудағы рөлін айқындау мақсатында ғалымдар Ә.Болғанбаев, М.Серғалиевтардың еңбектері негізге алынды.

Мақала тақырыбын зерттеу барысында оның методологиялық негізі етіп алынған ғылыми материалдар бойынша салыстыру, анализ-синтез, индукция-дедукция әдістері қолданылды.

ТАЛҚЫЛАУ

Жаңартылған білім мазмұнының мақсатына сай функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін мектепте оқытылатын кез келген пән білім алушының болашақтағы қажетіне жарайтындай танымдық сипатта оқытылуы тиіс. Ол үшін кез келген ғылым саласы бойынша, яғни кез келген пән бойынша жүйеленген тақырыптар табиғи негізі, өмірге қажеттілігі танытыла оқытылуы тиіс. Баланың таным көкжиегінің дамуының басты негізі – тіл. Тіл – кез келген танымдық іс-әрекеттердің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналады. Тіл мен таным сабақтастығы таным теориясының тілдік болмысын сипаттайды. Адамның қоршаған ортаны, дүниені қабылдауы, түсінуі және ол туралы өзінше пайымдауы танымдық әрекеттер арқылы жүзеге асады. Адам болмысының аса құнды қасиеттерінің, яғни санасы, терең білімі, ақылы, мәдениеті, рухани байлығының бәрі оның танымының тереңдігі болып саналады.

Философия ғылымында: «Таным – өте күрделі үрдіс, оған адамның бүкіл жан дүниесі: түйсіктері, ақыл-ойы, ырқы, сезім-тебіреністері, ішкі көкей көзі (интуиция) – бәрі де өзара бір-бірімен байланысты түрде қатысады», – делінеді. Ал ғалым С.Мырзалы: «*Теория* дегеніміз – зерттелетін заттар, я болмаса құбылыстардың ішкі мән-мағынасын ашатын, практика арқылы дәлелденген қайшылықсыз бір-бірімен байланысты ұғымдар жүйесі» [1, 502], – дейді. Сонда, тіл біліміндегі таным теориясы – адамның айналадағы заттар мен құбылыстарды, дүниені тану, түсіну, ол туралы ұғымдарды санада тіл арқылы бейнелеу әрекеттерін, оның ұстанатын ұғымдарын, ерекшеліктерін, әдістерін зерттейтін ғылым саласы.

Тіл мен таным ұғымдарының сабақтастығы, тілдік құралдар арқылы адам санасына орнығатын танымдық бейнелер мен үлгілер – барлығы дерлік осы маңызды лингвистикалық бағыттың зерттеу нысанын сұрыптайды. Психология, логика, философия ұстанымдарымен тығыз байланыста айқындала отырып, когнитивті лингвистика сана, қабылдау, сыртқы әлеммен үздіксіз байланыста болу, тану, бақылау, пайымдау сияқты ұғымдардың ұштасуы негізінде дәйектеліп отырады. Бүгінгі күні лингвотанымдық зерттеулер тілді танымдық әрекеттің жемісі деп қарастыру арқылы адам бойындағы ерекше табиғи қабілеттерге көңіл бөлуді мақсат етіп отыр. Когнитивистер адам тілді саналы түрде ғана қолданбайды, ол рефлексті түрде санасына орныққан танымдық қорды ретімен пайдалану арқылы қарым-қатынас жасайды, ойын сыртқа шығарады, пікірін айтады, тіпті жаңа затты да сәйкестендіре-салыстыра таниды деп есептейді. Оның негізінде тілдің екі түрлі ерекшелігі жататындығын ескерген ғалымдар тілді әрі қоршаған ортаны тану құралы, әрі ұғымдар мен терминдерді қалыптастыру мүмкіндіктері қатарында қарастырады [2, 12-13].

Ғалым Б.Қалиұлы, С.Исақова тіл мен танымның ара-қатынасын *дүниенің тілдік бейнесі* деп алып, оған мынадай анықтама береді: «Дүниенің тілдік бейнесі дегеніміз – белгілі бір тілде көрініс тапқан, сол ұлт өкілдеріне ортақ, ұжымдық тәжірибе негізінде жасалған білімдер жүйесі. Дүние тіл арқылы танылады, танылған дүние тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Адамның таныған дүниесі, көкірегіне түйгені оның тілінде таңбаланады. Тіл болса адамның сөзді (тілді) жасау, айту, жазу, тыңдау, қабылдау, түсіну, ұғу, бағалау әрі қолдану, есте сақтау құбылыстарымен тығыз байланысты» [3, 6], – екенін атап көрсетеді.

Сондықтан да мектепте оқылатын «Қазақ тілі» пәнінің әлеуметтік мәні зор. Оқушы «Қазақ тілі» пәні арқылы тілдің үш түрлі қызметін: теориялық мәселелердің практикалық дағдының базасы болатынын пайымдауға үйрететін білімдік қызметін, жалпы адамзат жинаған тарихи-мәдени, рухани мұраларды тіл арқылы меңгеруге болатын және өз ойын жеткізудің, өзін-өзі тану мен өзгені танудың бірден-бір құралы тіл екендігіне көз жеткізетін танымдық қызметін, алған білімді практикалық тұрғыда қалай қолдану іскерліктерін жетілдіруге бағыттайтын коммуникативтік қызметін таниды.

Осы тұрғыдан келгенде де, қазақ тілін оқытудың типтік бағдарламасы бойынша білім берудің негізгі сатысында қазақ тілін оқытудың мақсаты – ана тілінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін түсінген, тілдің қызметін жүйелі меңгерген, коммуникативтік біліктілігі дамыған дара тұлға дайындауға мүмкіндік жасау делінеді.

Ол үшін өзі өмір сүріп отырған қоғам мен ана тілінің, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсінуде оқушы тұлғаға тілдегі сөздердің мағынасы мен мәнін меңгертудің маңызы зор. Халықтың рухани мәдениеті мен салт-дәстүрін, халық педагогикасын сана-сезімдеріне сіңіруде де тілдің сөздік қоры мен сөздік құрамын үйретудің мәні айрықша. Қазақ тілінің лексикалық қорын меңгеру арқылы оқушы тілдің не бір терең қабаттарындағы тылсым қырларын меңгеруге мүмкіндік алады. Сөз мағынасындағы түрлі мағыналық реңктерді меңгерген оқушының сөйлеу мәдениеті де жоғары болады.

Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілі сабағы оқушы үшін тек грамматикалық ережелер жаттайтын, қызықсыз жаттығуларды құлықсыз орындататын пән қатарынан шығып, баланың ой өрісін өсіріп, оған тілдің ұлттық мәдени мұра, тіршіліктің өзегі, танымның көзі екені сезіндіріле оқытылуы қажет. Бұл оқу материалдарының, жалпы білім мазмұнының ішкі байланыстарынан туындап, оқушының шығармашылық бағыттағы жұмыстарымен ұштасқанда ғана жүзеге асырылады. Шығармашылық баланың интуициясына, қиялына, таным деңгейіне сүйеніп, оның өмірге, қоршаған ортаға деген қатынасын қалыптастыруға септігін тигізеді. Оқушының таным деңгейі оның сөйлеу тіліне, сөздерді орынды қолданып, сөйлемді дұрыс құрастыру, ойын жеткізе білу іскерлігіне тікелей тәуелді. Сондықтан жаңа бағдарламада оқушының тілдік білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың пәнге қызығуын, ынтасын арттыратын әлеуметтік, танымдық мотивтердің қалыптасуына жол аша отырып, алған білімдерін практикалық іскерлік-дағдыға айналдыру көзделеді.

Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқытудың мақсаты – тіл білімін, тілдік бірліктерді, оның ғылыми заңдылықтарын меңгерту арқылы теория мен практиканы ұштастыра отырып, тіл үйренушінің ой-өрісін кеңейту.

Аталған мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер қоюға болады:

- ✓ қазақ тіл білімі мен онда қарастырылатын тілдік тақырыптардың таным теориясымен байланысын көрсете білу;
- ✓ тіл біліміне қатысты таным теориясының негізгі қағидаларын игеріп, оны қоғамтану мен өміртануда дұрыс қолдана білу;
- ✓ қазақ тілін оқыту барысында оның басқа салалармен байланысын жүзеге асыру;
- ✓ оқыту барысында оқушылардың, ойлау қабілетін, қоршаған ортаны зерттеп тану қасиетін, өзіндік ой-пікірін дәлелдеп жеткізе білу дағдысын жетілдіру, олардың дүниетанымын кеңейту;
- ✓ ой, сана, тіл тұтастығы арқылы тілдік қатынасты жете меңгерту, таным үдерісін жан-жақты іске асыру.

Тіл – пішін мен мазмұн бірлігінен тұратын тілдік құралдардың жиынтығынан, олардың өзара байланысу ерекшелігінен сұрыпталған күрделі де әмбебап құбылыс. Сондықтан ғалымдар тілдің өзіндік ерекшелігін таныта әрі тіл бөлшектерінің функционалдық қызметін таныта бүгінгі білім беру жүйесінің талабына сай осы құрылымдық, жүйелік өзгешелігін терең де жан-жақты оқыту керек деп есептейді.

Себебі қазақ тілін оқытуда тілдік және қатысымдық бірліктер білім мен таным үдерістерін біріктіреді. *Әсіресе сөз* коммуникативтік тұлға ретінде әрі атауыштық, әрі танымдық қызмет атқарады. Өйткені сөз – сөйлеу, пікір алысу үрдісіндегі басты бірлік, тілдік единица.

Сөйлеу үдерісіндегі сөздің ерекшелігі – ол нысандық шындық пен өмірге байланысты ұғымдарды сананың қабылдауы нәтижесінде ойда бейнелейді де, тілдік қатынаста іс жүзіне асырады, дыбысталу арқылы сыртқа шығарады. Сонымен қатар іс-әрекет, жүріп жатқан ортаның әсері, адамның көңіл-күйін де қоса білдіреді. Адамның көңіл-күйі оның өзіне тән мінезімен, пікірлесу қабілетімен ұштасып жатады. Адамға әсер ететін сыртқы орта оның танымын жетілдіреді.

Осыған орай, қазақ тілін оқытуда сөздің мағынасын түсіндірумен қатар сол мағынаны қалай, қандай тіркесте қолдана білу керектігіне ерекше мән берген жөн. Өйткені жеке *лексикалық единица* ретінде сөз адам ойын, көзқарасын толық білдіре бермейді. Бір адамның екінші адамға жеткізейін деген пікір-қозғарасы қажет сөзді дұрыс таңдап алумен бірге оның қандай мәтінде көрініс тауып тұрғандығына да байланысты. Сөздердің дұрыс тіркесуі, басқа сөзбен жымдасуы, айтылар мәнері мен ырғағы айтушының *сөйлеу қабілетін, сөз байлығын, таным деңгейін* көрсетеді. Сондықтан сөзді, оның лексика-семантикалық, яғни мағыналық түрлерін оқыту барысында сөз арқылы жеткізілер басты ұғымды, онымен тіркесетін тілдік бірліктерді де нақтылы мысалдармен дәлелдей түсіндірген жөн.

Ұғым – адам санасында танымдық бейне туғызатын ерекше құрылым. Себебі адам бейнелеуіндегі әлем, бір жағынан, жеке тұлғаның субъективті танымының жемісі болса, екінші жағынан, ол кез келген қабылдаудың астарында жататын қоғамдық факторлармен де үздіксіз байланыста дамиды ортақ тәжірибелік көрсеткіш болып табылады. Танымдық құрылымдар пәнді меңгеру барысында әр түрлі тілдік құралдар арқылы сипатталып, әрқелкі деңгейде қабылданады. Тілді жалпы танымдық механизм ретінде түсініп қолдану тілдік бірліктерді терең игеруге септігін тигізеді.

Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқытудың басты қайнар көзі – тілдік материалды пәнаралық байланыстың негізінде ғылым мен білімді өзара тоғыстыра отырып, жеке тұлғаның рухани әлемін байыту, баланың өзіне тән көзқарасы мен пікірін қалыптастыру, *ашық әңгіме, ойлы сұхбат, пікір еркіндігін* қалыптастыру. Ал ол тұлғаның ғылым салаларынан алған білімін өмірмен ұштастыра алу, дүниені, ортаны, адамды жан-жақты зерттеп тани білу, тілдік материалдар арқылы сыртқы қоршаған ортаны өз ой-санасымен зерделей отырып, тілдік қатынасқа түсу сияқты функционалдық сауаттылығын қалыптастырады. Бұл білім беру үрдісін мазмұндық жағынан тереңдете түседі.

Жаңартылған білім мазмұнының методологиялық негізі де – осы. Себебі тілдік материалды теориялық тұрғыдан танудың негізінде ғана функционалдық сауаттылық қалыптасады.

Әрине оқушы тұлғаға қазақ тілі сабағында сөз бен сөйлемнің ерекшелігін, мәтін түзу заңдылықтарын меңгерту арқылы оқушыға *ой салу, ойланту, өз пайымын тіл арқылы дәл, нақты, шешен жеткізе білуге жетелеу* ұстаз тарапынан көп ізденісті қажет етеді. Осы орайда ұстаз Қ.Бітібаева: «Ой салу – ұстаз тарапынан, ойлану – шәкірт тарапынан, ойланту – ұстаз тарапынан, шешімге келу – оқушы тарапынан болу керек» [4, 52], – дейді. Өйткені таным үдерісі, біріншіден, ұстаз бен оқушының бірлескен әрекеті арқылы іске асса, екіншіден, олардың әрқайсысы жеке тұлға ретінде түрліше әсерге бөленеді.

Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқыту мынадай мәселелерді қамтиды.

✓ Тілдік заңдылықтарды танымдық тұрғыда оқыту арқылы қазақ тілі пәнінің білім мазмұнына сәйкес тілдік қағидаларды басшылыққа ала отырып, жалпы адамзатқа тән

қасиеттермен сабақтастыра білу сабақтың білімдік мақсатымен қоса танымдық мақсатын жүзеге асыруға ықпал етеді.

✓ Тілдік заңдылықтарды танымдық тұрғыда оқыту оны терең түсінуге тұлғаның есте сақтау қабілетін, жадын, кез келген ақпаратты қабылдау дағдысын, шешімді пікір, дәлелді мысал келтіре алу қабілетін жетілдіреді. Әрі берілген тақырып ішінен ең қажетті, ең пайдалы мәселені сұрыптап, таңдай білуге, ойлау қабілетін ұштап, соған сай әрекет етуге жетелейді. Себебі адамның тілдік әрекеті жалпыға ортақ танымдық қабілеттерден туындайды. Ал ойды сыртқа шығару кезінде сөйлемді дұрыс құрастыру, логикалық қорытындылар жасау, таныс мәліметтерден жаңа деректер жинақтау, оларды жоспарлау мен жүзеге асыру – жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін аңғартады.

✓ Тілдік заңдылықтар таным теориясына сай оқытылса, сабақтағы материал сынып шеңберінен шығып, табиғи ортамен тығыз байланысты болып, қоғамдық өмірмен астасады. Оқушы тұлғаның ой-өрісін дамытып, сана-сезімін кеңейтеді.

✓ Тілдік және қатысымдық бірліктердің мағыналық ерекшеліктерін нақты мысалдармен түсіндіріп, әр сөздің мағыналық реңкіне сай тіркес пен сөйлем құрамында қолдана отырып ойды түрлендіруге болатын мүмкіндіктер жасау, сөзді әр түрлі жағдаятқа сәйкес бейнелі жеткізуге үйрету оқушының танымдық қабілетін жаттықтырады.

✓ Қазақ тілін танымдық тұрғыдан оқыту берілген білім мазмұнын тереңдетеді, қоғамдық-әлеуметтік өмір мен ғылым, білімді ұштастыра отырып, болашақ маманның дүниетанымын кеңейтеді, өзінше ой-пікір түйіндеуге үйретеді.

Бұл аталған мәселелер қазақ тілін танымдық тұрғыда оқытудың тиімділігін дәлелдей алады.

Мәселен, *синонимдер* жалпы тіл білімінің үлкен бір саласы лексикологияға ғана қатысты болып қоймай, сонымен қатар, сөздердің мағыналық жақтан қалыптасу, өзгеруімен де байланысып жатады. Мұны синоним сөздердің мағыналық даму, өсу жолдарынан анық аңғаруға болады. Сөздің мағыналық жақтан дамуы нәтижесінде жаңа синонимдік қатарлар пайда болады. Синонимдердің пайда болу жолы тілдегі сөздердің, олардың әртүрлі мағыналарының қалыптасу жолымен бірлікте қаралады [5].

Кез келген тілді алсақ, синонимдер – сол тілдің сөздік құрамы мен сөз байлығының дәрежесін байқататын бірден-бір сапалық көрсеткіш. Оның тілдегі сөздік қордың дамуына ғана емес, жалпы көркем әдебиеттің, сөз өнерінің кемелденіп, толысуына, көркем сөздің жетілуіне, күнделікті өмірде қарапайым сөйлеу тілінің нәрленіп, қалыптасуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, лексикалық синонимдердің қоғамдық-тілдік қарым-қатынаста атқаратын маңызы зор. Синонимдер, біріншіден, әдеби тілдің жоғары талғамды болуын қажет етсе, екіншіден, қарапайым сөйлеу тілінің әдеби тіл дәрежесіне көтерілуіне ықпал етеді.

Жалпы тілдегі лексикалық синонимдер құбылысын зерттеп тану өте ертеректе басталған. Зерттеу барысында байқағанымыз ғалымдар негізінен синонимдес сөздердің сәйкес мағыналығы мен сөздік құрамда алатын орнына көңіл аударып келген.

Кейіннен синонимдердің жеке сөз табына қатысты ерекшелігіне назар аудару байқалады. Мәселен, «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер», «Қазақ тіліндегі етістік синонимдер», «Қазақ тіліндегі сын есім синонимдер» деп жеке-жеке қарастырылады.

Синонимдерді таным теориясы тұрғысынан когнитивтік аспектіде оқыту үшін оның анықтамасының теориялық негізі ашылуы қажет.

Синонимдерге анықтама беруде ғалымдар әр түрлі белгілеріне сүйенеді. Мәселен, Л.А.Булаховский, А.Д.Григорьева, Л.Н.Саркисова, В.К.Фаворин синонимдер – мағынасы жағынан тең сөздер десе, Р.А.Будагов, А.Н.Гвоздев синонимдер – мағыналары жағынан сәйкес, бір ұғымды білдіретін сөздер, Е.М.Галкина-Федорук, Н.М.Шанский, К.В.Горшков синонимдер – бір ғана объективтік шындықты бейнелей келіп, стилистикалық және мағыналық реңктер арқылы айқындалатын сөздер деп тұжырымдайды [6].

Ал ғалым Ә.Болғанбаев: «Синонимдер – сөздің дыбысталуы мен мағынасы жағынан салыстырып қарағанда, омонимге қарама-қарсы тұрған лексика-семантикалық тілдік құбылыстар», – деп көрсетеді

Әрі сөздің дыбысталуында аз да болса, тұлғалық өзгешелік болуы қажет, сөздер бір ғана ұғымды білдіруі қажет, сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуы қажет деген сияқты өзіндік белгілерін атайды.

Ғалым Ф.Оразбаева «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер» деп аталатын еңбегінде: «Синоним сөздердің мағыналық үндестігі оның басқа да белгілері мен ерекшеліктеріне негіз болады» [7, 35-42], – дейді.

Сонымен қатар, зерттеуші синонимдердің лексикалық мағыналары ұқсас, сәйкес болады, синонимдік қатарға енетін сөздер бір ұғымды білдіреді, өзара синоним сөздер бір сөз табына жатады, синонимдер бір-бірінен эмоциялық реңк пен экспрессивтік мәндер арқылы ажыратылады деген сияқты белгілеріне тоқталады.

Ғалымдардың бұл мәселеге қатысты әр түрлі пікірлерін қортындылай келе, олардың қай-қайсысы да синонимдерді анықтауда сөздердің мағыналық сәйкестігін басты белгі деп санайтынын байқаймыз. Бірақ бірыңғай синонимдік қатарға енетін сөздердің ұқсас, сәйкес мағыналықтан басқа да ерекшеліктері жоқ емес. Жалпы лексикалық синонимдерді анықтау мәселесінде бір ұғымды білдіре келіп, түрліше экспрессивтік-стистикалық бояулар арқылы, лексика-семантикалық айырмашылығы арқылы ажыратылатынын ескеру керек. Мағынасы жағынан синоним сөздер өзара қаншалықты ұқсас болса да, қазақ тілі фактілерінің тұрғысынан қарағанда, олардың арасында абсолютті синоним жоқ деуге болады, яғни бірінің орнына бірі еркін қолданыла алмайды. Осы тұрғыдан келгенде, ғалым І.Кеңесбаев «Синонимдердің көпшілігі бір-біріне мағына жағынан абсолют түрде сай келе бермейді. Аздап болса да, олардың арасында семантикалық айырмашылық болады» [8, 27], – деп көрсетеді.

НӘТИЖЕЛЕР

Ал синонимдерді когнитивтік аспектіде танымдық тұрғыда оқыту синонимдер семантикасы мәселесімен тығыз байланысты. Бұл ой ғалым М.В.Никитинаның: «Синонимия құбылысының табиғаты синонимдерді анықтаудан ғана тұрмайды, олардың арасындағы семантикалық ерекшеліктерді анықтау да өте маңызды, сонымен қатар сол ерекшеліктер пайда болатын жағдайды анықтаумен де тығыз байланысты», – [9] деген пікірімен үндеседі.

Сондықтан сабақта пән мұғалімі лексиколог ғалымдардың осы айтылған пікірлерін негізге ала отырып, синоним сөздердің басқа да мағыналық түрлерінен ерекшелігін ашып, ажыратып түсіндіру керек. Әрі «Синоним» тақырыбын түсіндіруде *синонимдік қатар* жайында түсінік беруді сабақ жоспарында мақсат еткен жөн.

Синонимдік қатар жөнінде Ә.Болғанбаев «Синоним сөздердің жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылуы», – десе [10, 36-37] Ю.Д.Апресян «Синонимдік қатар – белгілі бір жүйеге бағынған сөздердің ертеден қалыптасқан тобы», – дейді [11, 83]. Ал В.А.Сиротина «Синонимдік қатар – синонимдік қарым-қатынаста алынған сөздердің тобы», – деп тұжырымдайды [12, 37]. Ғалым В.Н.Клюева «Синонимдік қатарға мағыналық реңкімен ажыратылатын сөздер ғана емес, стильдік және қолданылу аясымен ерекшеленетін сөздер де енуі тиіс» [13, 7], – деп таниды.

Жоғарыда аталған тұжырымдарға сүйене отырып, синоним, синонимдік қатар жайлы жан-жақты түсінік берілген соң, оқушының сөз байлығы артып, өз ойын әрі нақты, әрі образды жеткізуге жаттықтырылады.

Мысалы, *үлгілі – өнегелі – тәлімді – тәрбиелі* синонимдік қатардағы сөздер, жақсы тәлім тәрбие алған деген ұғымды білдіре келіп, өзара синонимдес болып тұр. Бұл синонимдес сөздердің мағыналары өзара ұқсас болғанымен, бірдей емес. *Үлгілі* сөзінде үлгі боларлық қасиет мол деген мағына басымырақ болса, *өнегеліде* дәл осы мағына алғашқы сөзден де терендей түсіп, өзіндік мағыналық реңкке ие болған. Ал *тәлімді* сөзінде көрген-түйгені көп, *тәрбиеліде* жақсы тәрбиеден шыққан деген мағыналар ілгергілермен үйлесіп тұр. Алайда бұл ұғым атауларының, яғни синонимдердің мағыналары ұқсас, бірақ тепе-тең емес. Оны түсіну үшін, синонимдік қатардағы сөздердің мағыналық ерекшелігін тану үшін, мәтін ішінде алып қараған жөн.

Мысалы,

*Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен,
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмесең де боласың тең* (А.Құнанбайұлы)

*Үлкен-кіші естісе таңырқаған,
Өнегелі, үлгілі әр сөзіне* (Халық әні)

*Атадан тақ баламын,
Жауға кетіп барамын.*

*Тәлімді өскен ағамын,
Әлде қандай боламын?! («Қобыланды батыр» жыры)*

Бұл мысалдардың барлығында да өзара мәндес сөздердің әрқайсысы өзіндік мағыналық реңкке ие бола отырып, *жақсы*, *үлгі тұтарлық қасиет* деген бір ғана ұғымды білдіріп тұр. Демек, бір ұғымды білдіру – белгілі бір синонимдік қатарға кіретін сөздердің бәріне де ортақ, тән қасиет.

Алайда мазмұндық-мағыналық ерекшелік бар. Синонимдік қатарға сөздердің жалпы мағыналық бірлігіне қарай топтастырылады. Ол үшін, ең алдымен, *доминант* (тірек немесе таяныш сөз) таңдалып алынады да, қалған мәндес сөздер сол тірек сөздің төңірегінде топтастырылады. Доминант етіп алынған сөз бір қатардағы сөздерді мағына жағынан топтастыруға ғана ұйытқы болып қоймайды, сонымен қатар оларды белгілі алфавиттік жүйеге келтіруге де жетекші қызмет атқарып тұрады. Сондықтан осындай тірек сөздерді іріктеп бөліп шығару үшін кез келген сөздерді ала бермей, бір қатардағы сөздерді өзара саралап бөліп, солардың ең таңдаулыларын сұрыптап ала білу керек. *Доминант сөздер* мынандай белгілер арқылы танылады:

- а) мағына жағынан дәл болуы керек;
- ә) стильдік мәні жағынан ең жиі қолданылатын бейтарап сөз болуға тиіс;
- б) көп мағыналы емес, көбінесе жеке (дара) мағыналы болып келгені тиімді;
- в) доминант сөз бір қатардағы басқа сөздерге мағына жағынан негіз боларлықтай болу керек;
- г) неологизм мен көнерген сөз қатар келгенде, доминантқа жаңа сөз алынуы керек;
- д) жалпы халықтық сөз бен диалектизм қатар келгенде, әрдайым әдеби варианты доминант болып алынады;
- е) қазақтың төл сөзі мен термин сөз жұптасып келгенде, әр сөздің әдеби тілдегі басымдылығына қарай кейде олай, кейде былай шешіле береді;
- ж) жеке сөз фразалық тіркестер қатарласып келгенде, доминантқа көбінесе жеке сөз алынады;

Синонимдес сөздердің келесі бір ерекшелігі – олардың бір сөз табынан болуы. Мұндай жағдайда белгілі бір синонимдік қатарға енетін сөздер (негізгі түбір болсын, белгілі аффикстердің көмегімен басқа да сөз табынан жасалған туынды түбір болсын) бір сөз табында тұруы шарт. Мәселен, бір синонимдік қатарға енетін жоғарыдағы – *үлгілі*, *өнегелі*, *тәлімді*, *тәрбиелі* сөздері – сөз тудырушы аффикс арқылы заттық ұғым атауынан (*үлгі*, *өнеге*, *тәлім*, *тәрбие*) жасалған туынды сындық ұғым атаулары.

Besides, the result of using the communication technologies is harmonious development of all the communication skills of the students, their speech, listening comprehension, reading, writing, and analytical processing of the information; overcoming the fear of public speech; feeling free in real communicative situations; development of the vocabulary; reception and application of the new information in the sphere of science, education and communications[14, 441], – делінеді.

Яғни тақырыпты талдау барысында оқушының білім мен білік дағдыларын, сауатты сөйлеу әрекетін қалыптастыру негізінде оның оқу процесіне белсене қатысуына, өзіндік ойының қалыптасуына, оның сауаттылығына жауапкершілікпен қарауына, өзгенің пікірін

тыңдап, түсініп, аналитикалық талдау жасап, әрі оны өңдей алуына мүмкіндік жасай алатындығына көз жеткізілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көріп отырғанымыздай, қазіргі таңда жаңартылған білім мазмұнының мақсатына сай оқытудың мазмұны түбегейлі өзгеріп, бірінші кезекке бұрынғыдай оқушыны пәндік білім, білік және дағдылардың белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, оқушының оқу-танымдық іс-әрекетін дұрыс және тиімді ұйымдастыру негізінде жеке тұлға ретінде қалыптастыру мақсаты алға қойылып отыр.

Білім беру және оқыту теориясының оқушыларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі – танымдық белсенділік пен саналылық. Бұл талаптардың орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді [15]. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білімді алуға мүмкіндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі – білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ете алу. Белсенділіктің ең жоғары көрінісі – оқушылардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білу болып табылады.

Ғылымның барлық саласы өзінің алдына қоғам қойып отырған міндеттерін оң нәтижелі шеше алуы үшін, ішкі салаларын одан әрі саралай тереңдетіп дамытады немесе басқа ғылым салаларымен интеграциялай отырып жаңа бағыттар туғызады.

Зерттеу барысында байқағанымыздай, ғалымдар танымдық іс-әрекет ұғымы мен танымдық белсенділікті қалыптастыру мәселесіне ерекше көңіл бөліп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мырзалы С. Философия. – Алматы: Бастау, 2014. – 648 б.
- 2 Оразалиева Э. Танымдық қазақ тілі. – Алматы: Мұрагер, 2005. –184 б.
- 3 Қалиұлы Б., Исақова С. Танымдық қазақ тілі. Алматы: Мұрагер, 2009 –132 б.
- 4 Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін тиімді оқытудың жолдары. Алматы: Рауан, 1990. – 199 б.
- 5 Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 720 б.
- 6 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. Алматы, 1957. – 6 б.
- 7 Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер. Алматы Мектеп, 1988. – 315 б.
- 8 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2007. - 800 б.
- 9 Никитина М.В. Курс лингвистической семантики. Санкт-Петербург. 1996 – 451 с.
- 10 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 216 б.
- 11 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 1: Лексическая семантика. Москва, 1995. № 6, – 83 с.
- 12 Сиротина В.А. Лексическая синонимика в русском языке. Москва, 1979. – 37 с.
- 13 Ключева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка. Москва, 1961. – 7 с.
- 14 Bariya B. Zhakhina and et.(2020) Development of Communication and Speech Skills of Students in the Process of Education// Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment,8, 437-442 p.
- 15 Bariya B. Zhakhina and et (2018)Use of communicative learning technologies for speech activity development of junior pupils//ESPACIOS!ÍNDICES.Vol. 39 (Number 40), p.40-45

Материал 30.10.2024 баспаға түсті

Теория познания и функциональная грамотность

Б.Б. Жахина

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Как известно, цель современной системы образования – формирование функционально грамотной личности с высокой компетентностью, способной использовать полученные знания для жизненных потребностей, проявлять себя в меняющейся среде.

В этой связи в статье говорится о том, что согласно методологической основе обновленного содержания образования любой предмет, изучаемый в школе, должен преподаваться в познавательном аспекте, чтобы соответствовать жизненным потребностям ученика.

Также говорится о том, что такие качества, как сознание, знание, ум, культура, духовное богатство, присущие человеческой сущности, относятся к многогранности познания.

Это подтверждается определением «теории познания» в философии.

Как известно, ключом к развитию познавательного горизонта личности ученика является язык.

В этой связи в статье отмечается, что предмет казахский язык, изучаемый в школе, имеет большое социальное значение, поэтому его теоретическое изучение в образовательной деятельности, познавательной деятельности, коммуникативной деятельности необходимо преподавать в познавательном аспекте.

Кроме того, обозначены задачи обучения языку с точки зрения теории познания.

Затрагиваются вопросы, входящие в изучение казахского языка в соответствии с теорией познания и ее эффективностью.

В статье говорится о том, что язык – это универсальное явление, состоящее из взаимодействия языковых средств, состоящих из единства формы и содержания, и что «слово» является важнейшей языковой единицей коммуникативного характера, выполняющей как номинативную, так и познавательную функцию. При этом подчеркивается, что для функционально грамотного использования слова в словосочетании, предложении, тексте, личность должна обладать глубоким пониманием семантики слов. И этот вопрос подтверждается тем, что при изучении синонимов необходимо осознавать их семантические особенности.

Ключевые слова: теория познания, личность, открытый разговор, беседа-размышление, свобода слова, семантика, лексическая единица.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мырзалы С. Философия. – Алматы: Начало, 2014. – 648 с.
- 2 Оразалиева Э. Познавательный казахский язык. – Алматы: Наследие, 2005. –184 с.
- 3 Калиев Б., Исакова С. Познавательный казахский язык. – Алматы: Наследие, 2009 –132 б.
- 4 Битибаева К. Пути эффективного преподавания предмета литературы. – Алматы: Рауан, 1990. – 199 б.
- 5 Бисаков С., Болганбаев А., Даулеткулов Ш. Словарь синонимов казахского языка. – Алматы: Издательский дом «Арыс», 2005. – 720 с.
- 6 Болганбаев А. Синонимы в казахском языке. – Алматы, 1957.-6 с.
- 7 Оразбаева Ф. Синонимы прилагательные в современном казахском языке. – Алматы: Школа, 1988. – 315 б.
- 8 Кенесбаев И. Фразеологический словарь. – Алматы: Издательский дом «Арыс», 2007. – 800 с.
- 9 Никитина М.В. Курс лингвистической семантики. Санкт-Петербург. 1996 – 451 с.
- 10 Болганбаев А. Лексикология казахского языка. – Алматы: Школа, 1988. – 216 с.

- 11 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 1: Лексическая семантика. Москва, 1995. № 6, – 83 с.
- 12 Сиротина В.А. Лексическая синонимика в русском языке. – Москва, 1979. – 37 с.
- 13 Ключева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка. Москва, 1961. – 7 с.
- 14 Bariya B. Zhakhina and et.(2020) Development of Communication and Speech Skills of Students in the Process of Education// Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment,8, 437-442 p.
- 15 Bariya B. Zhakhina and et (2018)Use of communicative learning technologies for speech activity development of junior pupils//ESPACIOS!ÍNDICES.Vol. 39 (Number 40), p.40-45

Материал поступил в редакцию журнала 30.10.2024

Theory of Cognition and Functional Literacy

B.B. Zhakhina

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The goal of modern education is to cultivate functionally literate individuals with high competence, capable of applying acquired knowledge to meet life's demands and thrive in a dynamic environment. This research examines the methodological foundation of updated educational content, proposing that every subject taught in schools should be approached from a cognitive perspective, aligning with students' life needs.

The article emphasizes that qualities such as consciousness, knowledge, skill, culture, and spiritual wealth, inherent to human nature, contribute to the multifaceted nature of cognition. This concept is supported by the philosophical definition of "epistemological theory."

It is acknowledged that language plays a crucial role in expanding the cognitive horizon of a student's personality. In this context, the article argues that the Kazakh language, as taught in schools, holds significant social value, making its theoretical study in educational, cognitive, and communicative activities essential from a cognitive standpoint.

Furthermore, the article outlines the objectives of language education from the perspective of epistemological theory, addressing key questions regarding the study of the Kazakh language in relation to this theory and its effectiveness.

The article asserts that language is a universal phenomenon, involving the interaction of linguistic means that unite form and content. The "word" is presented as the most critical linguistic unit of communicative nature, serving both nominative and cognitive functions. It emphasizes that, for functionally literate use of words in phrases, sentences, and texts, an individual must possess a deep understanding of word semantics. This is further supported by the argument that studying synonyms necessitates an awareness of their semantic nuances.

Key words: epistemological theory, personality, open conversation, reflective dialogue, freedom of speech, semantics, lexical unit.

REFERENCES

- 1 Myrzaly S. Filosofia. – Almaty: Bastau, 2014. – 648 b.
- 2 Orazalieva E. Tanyndyk kazak tılı. [Educational Kazakh language] (Almaty: Murager, 2005)
- 3 Kaliuly B., Isakova S. Tanyndyk kazak tılı. [Educational Kazakh language] (Almaty: Murager, 2009)
- 4 Bitıbaeva K. Adebiet panın tiımdı okytudyn joldary.[Ways to effectively teach literature] (Almaty: Rauan, 1990)
- 5 Bisakov S., Bolganbayev A., Dauletkulov Sh. Synonyms dictionary of the Kazakh language. - Almaty: Publishing House "Arys", 2005.
- 6 Bolganbaev A. Kazak tilindegi zat esımdık sinonimder.[Noun synonyms in the Kazakh language] (Almaty, 1957)

- 7 Orazbaeva F. Kazırgı kazak tılındegı syn esım sinonimder. [Synonyms of adjectives in modern Kazakh] (Almaty Mektep, 1988)
- 8 Kenesbayev I. Phraseological Dictionary. - Almaty: "Arys" publishing house, 2007.
- 9 Nikitina M.V. Kurs lingvisticheskoı semantiki. Sankt-Peterburg. 1996 – 451 s.
- 10 Bolganbaev A. Kazak tılınım leksikologiasy. – Almaty: Mektep, 1988. – 216 b.
- 11 Apresan Iu.D. Izbrannye trudy. T. 1: Leksicheskaya semantika. Moskva,1995. № 6, – 83 s.
- 12 Sirotina V.A. Leksicheskai sinonimika v ruskom iazyke. Moskva, 1979. – 37 s.
- 13 Klueva V.N. Kratki slovär sinonimov ruskoı iazyka. (Moskva, 1961).
- 14 Bariya B. Zhakhina and et.(2020) Development of Communication and Speech Skills of Students in the Process of Education// Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment,8, 437-442 p.
- 15 Bariya B. Zhakhina and et (2018)Use of communicative learningtechnologies for speech activitydevelopment of junior pupils//ESPACIOS!ÍNDICES.Vol. 39 (Number 40), p.40-45

Received: 30.10.2024

IRSTI 14.35.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp287-299](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp287-299)

A. Ramazanova

Kokshetau Shokan Ualikhanov University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

PREPARING FACULTY FOR INCLUSIVE EDUCATION: STRATEGIES AND TEACHING METHODS FOR WORKING WITH DIVERSE STUDENT GROUPS

Inclusive education in higher educational institutions requires a comprehensive approach to preparing the faculty for effective teaching of diverse student groups, including those with disabilities. The aim of this paper is to examine the implementation of inclusive education within higher educational institutions. The article discusses the strategies necessary for the development of faculty in the field of inclusive education. The article begins by discussing the importance of inclusive education and presents potential methods and strategies for working with diverse student groups. It then explores potential strategies for preparing faculty, such as the development of specialized classrooms, architectural adaptations of university facilities, creation of individualized study plans, and ongoing training focused on inclusive practices. It also presents examples of several universities in Kazakhstan that practice inclusive education. Additionally, the paper includes survey results that reveal the faculty's attitudes toward the university's readiness for implementing inclusive education. By integrating these strategies and methods, universities can create a supportive and inclusive learning environment that promotes academic success and social integration for all students.

Key words: inclusive education, teaching staff, diverse student group, university, method, professional development, learning techniques, higher educational institutions.

MAIN PROVISIONS

The basic principles of the state policy in the field of education include equality of the rights of all to receive qualified education; intellectual development of each person, access to education at all levels by the population, taking into account mental, physiological and individual characteristics (Article 3, paragraphs 1, 2 of the law of the Republic of Kazakhstan “About education”) [1].

Since the end of the last century, the development of inclusive education has become the leading direction of educational policy in many countries of the world: the USA, Great Britain, Denmark, Spain, Finland, Germany, Italy, Australia, etc. In general and higher educational institutions, where appropriate psychological and pedagogical conditions have been created for the development and

social adaptation in these countries, learners with mental and physical disorders, with developmental delays, are successfully educated together with their normally developed peers.

Inclusive education is the practice of educating all students together, regardless of any physical, intellectual, social, emotional, linguistic, or other conditions. It is based on the principle that every student should have access to the same educational opportunities and resources. This approach not only benefits students with disabilities or special needs but also enriches the educational experience for all students by promoting diversity, empathy, and mutual respect. For universities to successfully implement inclusive education, it is crucial to prepare faculty to effectively teach and engage with diverse student groups. This involves a combination of professional development, adopting inclusive teaching strategies, and creating an institutional culture that values diversity and inclusion.

Education has always been an organic part of the complex historical processes of cultural development. According to N. N. Malofeyev, in the development of relations between society and the state, the emergence of children with disabilities can be divided into five stages. They are presented in Table 1 [2, 170].

Table 1. The stages of educational formation for children with special educational needs in Russia and abroad.

Stage	Stage name	Temporary stage		Stage description	
		Russia	West	Russia	West
I	The origin	VIII-XII centuries BC.	VIII - XII centuries BC.	Church officials' hatred of the disabled people	Recognition and awareness of the need to strengthen the legal status of children promoting legal norms.
II	Understanding learning opportunities	XVII century	XII – XVIII centuries	Charity and the system of first legislative acts.	Teaching learners with sensory disorders. The first special institutions.
III	Learning three stages of hearing, vision, and mentally retarded children.	The end of the 20s of the XX century	early XVIII - XX centuries	Introduction of special education. The evolution of domestic institutions began for learners with special needs	The opening of special educational institutions and the emergence of the first legislative acts on the introduction of special education.
IV	The need to teach all anomalous children.	70s of the XX century	Beginning of the XX - 70s of the XX century	The lack of a law on special education, the qualitative nature of education in special schools, the closure of the system of special boarding schools, the lack of teaching staff and the restriction of parental participation.	Disclosure of coverage of children in need of special assistance, taking into account the type of offenses. Implementation of the «Integration model».
V	The introduction of children with special needs into society.	90s of the XX century	70s of the XX century	Russian society was not ready to integrate learners with disabilities into the general system of social relations and their integration into the general educational system.	Implementation of the «Inclusive model» of children with special needs in the general educational process.

When the question comes to inclusive education in higher educational institutions we may state the authors like Čerešňová Z., Florian L., Black-Hawkins K. [3, 4]. The authors offer methodological approaches to implement inclusive education in higher educational institutions.

Čerešňová Z. proposes distinct ways of implementation inclusive education and explores how inclusive practices can be effectively integrated into academic settings to support diverse student populations, including those with disabilities. From methodological approaches she states effective teaching strategies for inclusive education, including:

1. **Universal Design for Instruction:** The aim of the method is to prefer inclusive teaching methods for a wide range of users rather than simply apply a support service model designed exclusively for students with special/ specific needs. UDI method builds on the basic principles of Universal Design, emphasizing the need for accessible learning for all students, as well as promoting interaction and communication among students and teachers to achieve optimal learning outcomes.

2. **Universal Design for Learning (UDL):** UDL is an educational framework that aims to improve and optimize teaching and learning for all individuals by providing multiple means of engagement, representation, and action/expression. The goal is to create a flexible learning environment that accommodates the diverse needs of all students.

3. **Monitoring and Evaluation methods:** The aim of monitoring is to identify existing barriers and limitations in the accessibility of physical environment, educational programs, services for students, but also the accessibility of various social and sporting events to all students [3, 82-96].

Lani Florian and Kristine Black-Hawkins's research provides a comprehensive examination of inclusive pedagogy in higher education, highlighting its importance in addressing the needs of students with special needs. By focusing on psychological and pedagogical aspects, their work offers valuable insights into how inclusive practices can enhance educational outcomes and foster a supportive learning environment for all students. Her research underscores the need for continued professional development and institutional support to effectively implement inclusive pedagogy.

Florian examines how differentiated instruction can be used to tailor teaching methods to accommodate different learning styles and abilities. This includes providing varied instructional materials, using multiple means of representation, and offering different ways for students to demonstrate their learning. The research explores the application of UDL principles, which involve designing learning environments that provide multiple means of engagement, representation, and action/expression. Florian discusses how UDL can support diverse learners by making educational content accessible in various formats. She emphasizes the role of collaborative learning strategies in inclusive education, discusses how group work and peer support can enhance learning experiences and foster a sense of community among students [4, 813-828].

INTRODUCTION

The aim of the research is to set out the theoretical materials, providing readers with the objectives of the implementation of inclusive education in the higher educational institutions and demonstrate the results of a pilot project that was done through the survey among the senior-lecturers of the English Language and Teaching Methods Department at Ualikhanov University. The object of the study is preparing faculty for inclusive education. The subject of the study is teaching methods and strategies that help to implement inclusive education. To achieve the aim the following objectives are set:

- 1) Overlook various teaching resources to understand how to work with disabled students.
- 2) Analyze different experiences of inclusive teaching methods and strategies.
- 3) Discover the views of implementation inclusive education in the higher institutions through the survey responses.

The relevance of the study is to demonstrate how to work with diverse student groups in the institutions, using different methods and strategies. The hypothesis of the given study was as follows: Inclusive education in higher education will be effective if universities employ a combination of

international methods and strategies that ensure academic success and social integration for students with special educational needs, as evidenced by improvements in their academic performance and satisfaction with the learning process.

“Inclusive education” as a modern term is considered as follows: to redesign and reorganize educational institutions according to the learners’ needs. Inclusive education is the full inclusion of learners with different opportunities in all aspects of educational process. Full inclusion means that all learners, regardless of the type, defect and nature of the developmental disorder, can study in a general education class, receive additional services when necessary, and benefit from learning with their peers. This situation requires the adaptation of the school space to assess the needs of all learners and a respectful perception of diversity. This is not a sign that learners with different opportunities in inclusive education do not need special help and support in lessons or extracurricular learning, these are all manifestations of different options, and often they are needed by all learners in the classroom.

A singular challenge facing education today is the challenge of providing the best, most effective education possible for children and youth with learning problems. Over the past two decades there has been a proliferation of legislation and federally funded “special”, “compensatory”, and “remedial” education programs designed to ensure educational success for these students [5, 411].

Nowadays the number of students with disabilities in higher educational institutions in Kazakhstan, according to the statistics of 2019, amounts to 1609. Among them, there are 85 students with first-degree disabilities, 358 students with second-degree disabilities, and 1151 students with third-degree disabilities and 15 students have disabilities from the very childhood [6, Chapter 4].

70 out of 119 higher educational institutions (58,8%) have created conditions for the students with different disabilities [6].

In addition, according to the Government of Kazakhstan's Resolution No. 26 of February 28, 2012, a quota for admitting students with disabilities to higher education institutions has been established to ensure their right to higher education. Since 2012, the quota for people with disabilities has been set at 1%, previously it was 0.5%. Currently, Kazakhstan has certain models and accumulated experience in creating an inclusive education system. In 2019 according to the results of the competition, 432 children with disabilities were awarded educational grants, including 312 grants as part of the admission quota for admission to educational organizations [6].

A lot of organizations and educational institutions prepare highly qualified teachers and trainers and hold a professional development courses for the academic staff of the universities such as workshops and training programs, collaborative learning, mentorship and support. Through such professional development courses universities offer regular training sessions that focus on inclusive education practices. Such programs can cover different topics as how to understand different types of disabilities, strategies that can be used in inclusive education etc.

The University of San Diego has established 4 strategies for inclusive education that was proposed by the university PhD professor [7]. They are:

1. **Use universal design principles to create accessible classrooms.** UDL is a set of principles that were born from the desire to offer every student an equal opportunity to learn, based on the idea that every person has their own unique and individual learning style. According to UDL, three primary brain networks are responsible for how a person learns: the recognition network, the strategic network and the affective network. The three main principles of UDL — Representation (the what of learning), Action and Expression (the how of learning), Engagement (the why of learning) — were formed based on these three brain networks. Understanding the foundation of UDL — the principles and brain networks — is imperative for teachers who wish to implement UDL in the classroom.

2. **Use a variety of instructional formats.** The first principle of universal design theory is the “what” of learning. It says to use “multiple means of representation.” While some students are visual learners, others may grasp information better when it is presented through text or when it is spoken orally or taught through kinesthetic learning. Some students do best with a combination of the above. While these differentiated teaching methods may support the needs of students with disabilities, they also offer a diversity of instruction to the entire classroom, giving each and every student an opportunity to learn in the way they do best. Similarly, using different mediums to present information

and engage students is important in inclusive classrooms. Examples of mediums could include theater, art, video and computer software in addition to the traditional mediums of lecture and text. Through using varied teaching techniques and mediums, teachers can increase the engagement of their entire class, not just the students who respond to a particular style of learning and expression.

3. **Know your students' IEPs (individual education plans).** In the concept of inclusive learning, formal plans were designed to ensure that students with disabilities are allowed to learn in a regular classroom environment, while still being provided with services, educational aids or accommodations they may require. An IEP is only slightly different than a formal plan; the difference being that students with an IEP may require additional educational services outside of the regular classroom. These services are typically provided and monitored by additional support staff.

4. **Develop a behavior management plan.** Disruptive classroom behavior can affect not just the teacher, but the other students in the classroom as well. Developing a behavior management plan can help you prepare for the inevitable moment a student or students exhibit disruptive behaviors — with the understanding that some behaviors are of much less consequence than others (talking out of turn vs. being defiant or aggressive). The behavior plan should be shared with parents and students so that everyone is aware of the expectations and consequences should those expectations not be met. The most effective plans typically involve a great deal of positive reinforcement and a clear understanding of the expectations [7].

To the stated above strategies it is necessary to add the other example strategies based on the research work of Brovkina A.V., Popova O.I. that may be important and significant. The authors present the main components that play priority roles in the organization of the inclusive educational environment, on the basis of the university level; the authors propose the following algorithm for developing a strategy for inclusive education:

1. **Assessing the Accessibility Potential:** Evaluate the university's accessibility based on established criteria for the quality of the architectural environment, in alignment with the strategies presented in the research.

2. **Conducting Monitoring/Research:**

- Identify the categories of students with disabilities who will benefit from accessible training areas and determine the priority needs of these specific student groups.
- Highlight the unique educational needs of students with disabilities.
- Analyze the expectations of both students with disabilities and their peers regarding future educational and employment prospects.
- Assess the level of inclusive culture at the university, particularly evaluating whether non-disabled students are prepared to study alongside students with disabilities.
- Analyze the demand for the services provided by the educational institution and estimate the potential number of students with disabilities over the next five years.

3. **Implementing and Adjusting the Pilot Project:** Execute the pilot project according to the proposed plan and make necessary adjustments based on the results [8, 143].

According to the listed strategies above we would like to add some advices (the author's own recommendations) that can help to provide effective example courses for the university faculty:

- **Workshops and training programs.** Organizing various workshops may provide faculty with practical tools and methods to apply in teaching classrooms while participating in collaborative learning can help teachers to foster a cultural continuous improvement and shared responsibility.

- **Organizing collaborative learning.** The heads of the higher institutional organizations have to encourage faculty to participate and gain fresh knowledge in collaborative learning communities. Such communities can stand as platforms for faculty lecturers in order to share experiences, discuss challenges, and exchange effective strategies, approaches and methods for teaching inclusive students.

- **Mentorship and support.** Highly beneficial can be adopted inclusive practices where experienced lecturers (faculty) may support and guide the peers through the establishment of programs like mentorship. These mentors can offer embodied and personalized advice and feedback,

helping colleagues to improve and refresh teaching methods and approaches in working with the disabled learners

- **Instructional methods and materials** should be flexible and varied to provide the right balance of access, challenge, and support for learners, and to allow learners to achieve their goals in the ways that work best for each individual.

MATERIALS AND METHODS

The given research is based on the works of N.N. Malofeyev [2], Čerešňová Z. [3], and Florian L., Black-Hawkins, K. [4], Brovkina A.V., Popova O.I. [8], Turlubekova M.B., Bugubayeva R.O. [10] where were given different strategies and advice that are needed to implement inclusive education and how to work with disabled learners.

The research methodology includes the theoretical method: gathering different information about inclusive education and data from Internet sources [1, 4] according to Kazakhstan and empirical method: collecting students' data, surveys, and questionnaires. The survey and questionnaire provided the respondents with clear-structured questions, making the analysis advanced and less time-consuming. Analysis of the international literature was a part of the diagnosis, which helped to develop the important questions of the practical value of implementing inclusive education in the higher educational institutions.

During the study, we gathered comprehensive data regarding the students' specific disabilities, their academic majors, and their current year of study. The analysis employed quantitative methods to categorize and examine this information systematically. Specifically, we collected data on the types of disabilities diagnosed, as well as the academic courses and majors the affected students were enrolled in. This analysis enabled us to assess the prevalence of various disabilities, the severity of these conditions, and the academic fields in which these conditions were most commonly observed.

Following this, we developed and administered a survey to gather insights from the teaching staff about their perspectives on the implementation of inclusive education within higher educational institutions. The survey was distributed via Google Forms, the number of staff participants was 20. The questionnaire was designed to include a variety of question types, including multiple-choice, yes/no, rating scales, and open-ended questions, allowing respondents to provide detailed feedback in their own words.

The survey responses were analyzed using statistical methods to understand the attitudes, beliefs, and motivations of faculty members regarding inclusive education. This analysis aimed to reveal the extent to which faculty members feel prepared for and support the integration of inclusive practices in their teaching.

The theoretical significance of this research lies in its contribution to the development of specific methods for teaching students with disabilities. By identifying and detailing effective strategies, the study enhances the understanding of inclusive education practices. The practical significance is reflected in the experimental results obtained through the surveys. These findings offer actionable insights and recommendations for educators, which can inform and improve inclusive education practices in higher educational institutions. The results are intended to be of interest to faculty members, providing them with data-driven evidence to support the implementation of inclusive education strategies.

RESULTS

The research was done as a pilot project and senior lecturers of the English Language and Teaching Methods Department at Ualikhanov University took part in the given research work. The study began in the beginning of the 2023-2024 academic year. The research encompassed an analysis of data from students across all academic years. The dataset, including information on diagnoses, was systematically compiled and is presented in the table below.

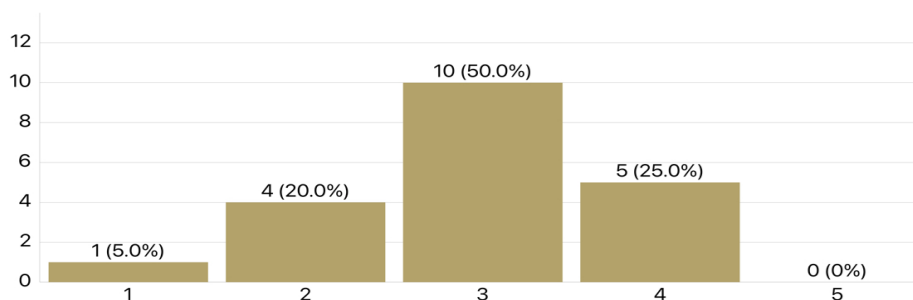
Table 2. Students' course, diagnoses and major.

№	Course	Diagnoses	Major (specialty)
1	1 st year student (1 student)	Second degree disability, osteosarcoma	Foreign language: two foreign languages (English, Chinese)
2	2 nd year student (1 student)	Third degree disability, from the very childhood	Foreign language: two foreign languages (English, German)
3	4 th year student (1 student)	Idiopathic scoliosis. The condition after the operation. Metal structure of the spine. Shortening of the left lower limb to 1.0 cm	Foreign language: two foreign languages (English, Chinese)
4	4 th year student (1 student)	Type 1 diabetes mellitus, group 3	Foreign language: two foreign languages (English, Chinese)

The results of the survey are illustrated in the diagrams below (diagrams 1-3).

The first question of the survey was – “How do you assess the accessibility of your university infrastructure and learning resources for students with various types of disabilities?”

Diagram 1. The results of the survey on the accessibility of the university infrastructure

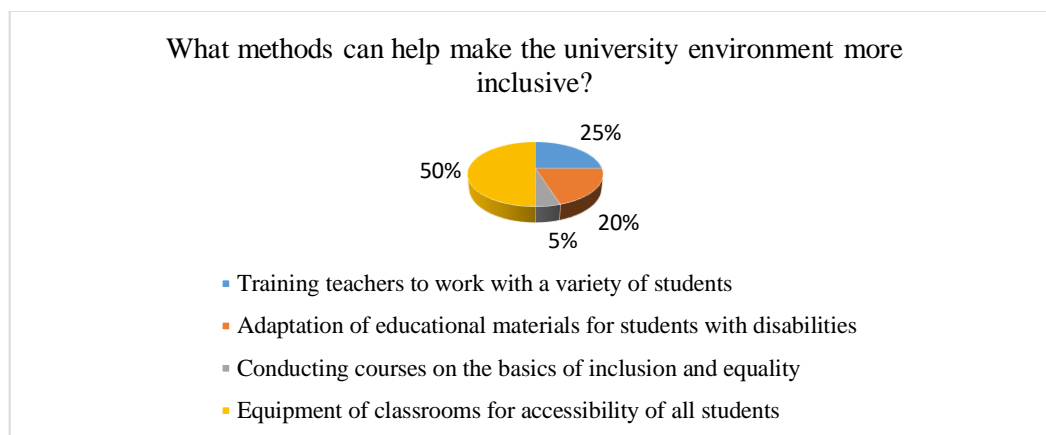
Based on the table presented above, lecturers from the department were asked to rate the accessibility of university infrastructure and learning resources on a scale from one to five, where "one" represents poor and "five" represents excellent. Among the twenty faculty members surveyed, five lecturers (25%) rated the infrastructure as "four," indicating that they found it fairly adequate. Half of the respondents (10 lecturers or 50%) rated it as "three," reflecting a moderate level of satisfaction. Four lecturers (20%) rated the infrastructure as "two," suggesting that it falls short of expectations. Only one lecturer (5%) rated it as "one," indicating that the infrastructure is deemed unsuitable for students with disabilities. Notably, no faculty members rated the infrastructure as "five."

“What methods can help make the university environment more inclusive?” - was used as the second question in the survey. The responses to the second question are detailed below:

- Training teachers to work with a variety of students.
- Adaptation of educational materials for students with disabilities.
- Equipment of classrooms for accessibility of all students.
- Conducting courses on the basics of inclusion and equality.

The results in percentages are given in diagram two.

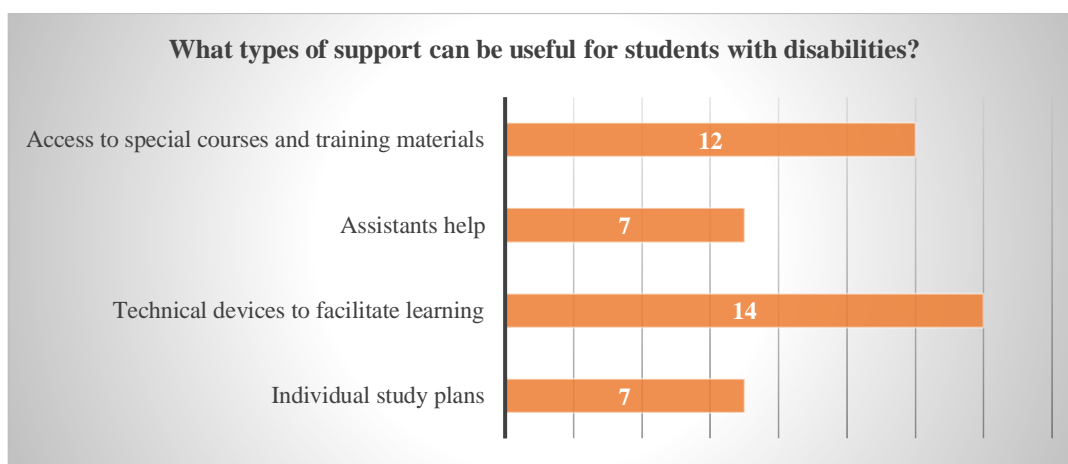
Diagram 2. Survey results on the methods needed to work in an inclusive environment

As we can see from the second diagram, the majority of the staff, which is 50%, would like to have well equipped classrooms for accessibility of all students. 25% of the lecturers chose training courses in order to have awareness how to work with disabled students. 20% out of 100% selected to adapt educational materials and 5% would like to conduct courses based on inclusion and equality.

The third question was dedicated to the types of support and it was – “What types of support can be useful for students with disabilities?” The responses can be seen in the next diagram.

Diagram 3. The results of the survey on the types of support for students with special needs

According to the lecturers’ responses, seven members selected individual study plans and another seven chose assistance from support staff, each representing 35% of the responses. The next most popular choice, selected by 12 lecturers (60%), was access to special courses and training materials. The most favored option, chosen by 70% of respondents, was the provision of technical devices to facilitate the learning process.

Another question in the survey was a “yes/no” question: “Have you received additional or professional training in inclusive education?” To this question, 12 senior lecturers (60%) answered “Yes,” while 8 senior lecturers (40%) answered “No.”

The final question asked was: “What resources or materials would be useful for effective teaching in an inclusive classroom?” Responses varied and highlighted the participants’ concerns and interests in this area. The answers are summarized below.

Categorized Responses and Quantitative Analysis

1. **Technical Facilities and Devices.** Total mentions are 4 (20%). These responses highlight practical needs for improving accessibility and inclusivity through specific technical and infrastructural enhancements. They focus on essential devices and environments that can significantly impact the learning experience for students with disabilities.

2. **Special Textbooks and Materials** Total mentions are 3 (15%). Providing specialized educational materials is crucial for accommodating students with different learning needs. This category reflects the need for tailored resources that ensure all students have access to the content in a format that suits their requirements.

3. **Special Furniture and Classroom Equipment** Total mentions are 2 (10%). This response underscores the importance of physical classroom adaptations, which are essential for creating a comfortable and accessible learning environment. Special furniture and climate control can improve the overall classroom experience for students with specific needs.

4. **Methodological Materials and Technical Means** Total mentions are 2 (10%). Methodological materials and technical resources are vital for implementing effective teaching strategies. This category reflects the need for resources that support inclusive teaching practices and enhance the educational process.

The data reveals that the majority of respondents prioritize technical facilities and devices, special textbooks, and materials as critical for effective teaching in an inclusive classroom. These responses reflect a strong focus on practical resources and infrastructure improvements to enhance accessibility and support diverse learning needs.

DISCUSSION

A significant number of countries have launched actions to make universities more accessible for people with disabilities, becoming progressively more committed to the processes of inclusion. In response to these laws and policies, many universities in Kazakhstan have established offices to support the educational needs of students with disabilities, have incorporated the use of new technologies and/or have implemented inclusive educational practices. As an example Turan University has facilities for physical access of people with disabilities, there is access to textbooks for study both in the library and at home, and educational materials are also provided in electronic form, a support center for students with special education needs, etc. [9]. Abai University equipped three new laboratories and a support room for inclusive education [10]. Eurasian University developed specially adapted education programs for students with disabilities. There is also a specially designated parking lot for vehicles with the maximum possible conditions for unhindered, safe and comfortable movement. According to the data for the 2023-2024 academic year, 162 students with special needs study at the university [11].

According to Y.Altynsarin National Academy of Education, it is necessary to develop methodological recommendations, teaching aids on the use of flexible criteria for evolving and evaluating individual educational programs, taking into account the individual characteristics of students in need of special training, psychological and pedagogical support, social rehabilitation and special training [12].

In the work of Turlubekova M.B. and Bugubayeva R.O. there were given some advice for the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Some of them are listed here:

- to evaluate the effectiveness of the implementation of government programs and have criteria for evaluating their effectiveness;
- to optimize and automate the provision of public services in the field of special and inclusive education, which will be integrated with information systems of health and social protection;
- to inculcate mobile advisory and methodological assistance to teachers, parents, and students with special educational needs;

- educational organizations should continue to work on providing conditions for students with special educational needs (equipping with special furniture, personnel, textbooks and educational complexes, ramps, elevators, etc.) [13]

In order to guarantee equal opportunities and facilitate the inclusion of students with disabilities, Anabel Moriña highlights that it is not enough for the university to guarantee access to students with disabilities. Its policies and practices must be revised to ensure that education is inclusive – guaranteeing that **all** the students can participate fully and that **all** can benefit from a process of quality teaching and learning. [14]

CONCLUSION

Concluding all that was mentioned above we may summarize that preparing faculty for working with diverse student groups is a multifaceted process that requires commitment from both individuals and institutions. By providing professional development, adopting inclusive teaching strategies, and fostering an inclusive culture, universities can ensure that all students have the opportunity to succeed. Implementing inclusive education in the higher institutions not only benefits students with diverse needs but also enriches the educational experience for the entire academic community, promoting a more just and equitable society.

Inclusive education becomes popular topic in the entire world nowadays and after the conducted research we would like to list several recommendations, which may help the higher educational institutions successfully implement it in their educational process.

1. Policy and Leadership: University leadership must prioritize inclusive education and create policies that support it. This includes allocating resources for faculty development, establishing clear guidelines for inclusive practices, and promoting a campus culture that values diversity and inclusion.

2. Student Involvement: Engaging students in the process of creating an inclusive environment is essential. Student feedback should be regularly sought and incorporated into the development of inclusive practices. Student organizations and advocacy groups can also play a significant role in promoting awareness and supporting peers.

3. Continuous Improvement: Institutions should regularly evaluate their inclusive education practices and seek ways to improve. This can involve gathering data on student outcomes, conducting surveys to gather feedback from faculty and students, and staying updated with the latest research and best practices in inclusive education.

4. Continuous study. Institutions on regular basis have to hold professional courses for the university staff in order to follow the latest updates in the educational process. It is important to make teachers be aware of new methods and techniques, as well as providing them with the educational materials, which help to work with diverse student groups successfully.

Along with these recommendations we would also like to add some examples of group work methods that may be useful while working with diverse student groups. Group work fosters collaboration among students with varying abilities and learning styles.

1. Project-based learning — students collaborate on a common project, which requires collective input. This method promotes teamwork, and students with diverse strengths can contribute in different ways.

2. Brainstorming — a group activity that encourages students to generate ideas and solve problems together. This method helps ensure that all voices are heard and fosters collaborative problem-solving.

3. Role rotation — students take turns assuming different roles (e.g., leader, researcher, analyst) within a group. This method allows students to develop a wide range of skills and responsibilities.

4. Collaborative learning technologies (e.g., Google Docs or other online platforms) — these tools allow students to work together on assignments, regardless of physical or geographical limitations, and help develop communication and cooperation skills.

5. Blended learning — combining online resources with face-to-face learning. This approach allows for flexible learning and gives students the chance to work at their own pace while interacting with their peers in a classroom setting.

REFERENCES

- 1 Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan, (2007), “The law of the Republic of Kazakhstan”, available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (Accessed 27 July, 2007).
- 2 Malofeyev N.N. (1996), *Specialnoe obrazovanie v Rossii i za rubezhom: chast 2*, Moscow, Russia.
- 3 Čerešňová Z. (2018), *Inclusive higher education*. Nakladatelství Gasset – Allan Gintel, Prague, ČR, pp. 82-96.
- 4 Florian, L. and Black-Hawkins, K. (2011), *Exploring inclusive pedagogy*. British Educational Research Journal, pp. 813–828.
- 5 Will M.C. (1986), *Educating children with learning problems: A shared responsibility*, Exceptional Children, no. 52, pp. 411-415.
- 6 Kazakstan Respublikasy normativtik kutyktyk aktilerinini akparattyk-kutyktyk zhuiesi, (2019), “Kazakstan Respublikasynda muge dektigi bar adamdardyn kutyktaryn kamtamasyz etu zhane turmys sapasyn zhaksartu zhonindegi 2025 zhyлга deingi ulttyk zhospardybekitu turaly”, available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326> (Accessed 28 May, 2019).
- 7 <https://onlinedegrees.sandiego.edu/inclusive-education-strategies/>
- 8 Brovkina A.V. and Popova O.I. (2023), Strategies for ensuring of higher education accessibility for people with disabilities. Problemy sovremennogo obrazovaniya, no. 4, pp. 134–146. DOI: 10.31862/2218-8711-2023-4-134-146
- 9 <https://turan.edu.kz/en/ob-universitete/inklyuzivnoe-obrazovanie/>
- 10 <https://www.kaznpu.kz/en/35720/news/>
- 11 <https://enu.kz/en/news/1457>
- 12 Y. Altynsarin atyndagy Ulttyk bilim akademiya. (2015) “Kazakstan Respublikasynda inklusivti bilim berudi damytudyn tuzhyrymdamalyk tasilderi”, available at: <https://goo.edu.kz/loader/load/3470967> (Accessed 1 June 2015).
- 13 Turlubekova M.B. and Bugubayeva R.O. (2021), Inclusive education in Kazakhstan: analysis of the organizing process and the possibility of its further development. *Central Asian Economic Review*.; (3), pp. 89-109. (In Russ), available at: <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
- 14 Anabel Moriña (2017), *Inclusive education in higher education: challenges and opportunities*, European Journal of Special Needs Education, pp. 3-17, available at: <https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/111443/Inclusive%20education%20in%20higher%20education%20challenges%20and%20opportunities.pdf?sequence=1>

Received: 07.08.2024

Профессорлық-оқытушылық ұжымды инклюзивті білім беруге дайындау: әртүрлі студенттік топтармен жұмыс істеудің стратегиялары мен оқыту әдістері

А.Е. Рамазанова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беру әртүрлі студенттер тобын, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі студенттерді тиімді оқыту үшін профессорлық-оқытушылық ұжымын дайындаудың кешенді тәсілін талап етеді. Осы мақаланың мақсаты – жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беруді енгізу мәселесін зерттеу. Мақала инклюзивті білім беру саласындағы профессорлық-оқытушылық ұжымының дамуына қажетті стратегияларды қарастырады. Мақала инклюзивті білім берудің маңыздығын түсіндіреді және әртүрлі студенттік топтармен жұмыс істеудің мүмкін болатын әдістері мен стратегияларын ұсынады. Одан кейін профессорлық-оқытушылық ұжымын дайындаудың мүмкін стратегиялары, мысалы, арнайы аудиториялар мен университеттердегі архитектуралық

жабдықтауларды әзірлеу, жеке оқу жоспарларын құру және инклюзивті практикаларға бағытталған үздіксіз оқыту қарастырылады. Қазақстанның инклюзивті білім беруді тәжірибесінде қолданатын бірнеше университеттері де келтірілген. Сонымен қатар, университеттің инклюзивті білім беруді енгізуге дайындық деңгейіне профессорлық-оқытушылық ұжымының көзқарастарын анықтайтын сауалнаманың нәтижелері ұсынылған. Осы стратегиялар мен әдістерді интеграциялау арқылы университеттер барлық студенттердің академиялық табысы мен әлеуметтік интеграциясын қолдайтын қолайлы және инклюзивті оқу ортасын жасай алады.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, оқытушылар ұжымы, әр түрлі студенттер тобы, университет, әдіс, біліктілікті арттыру, оқыту әдістемесі, жоғары оқу орындары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 “Білім туралы” Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заңы (31.03.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_
- 2 Малофеев Н.Н. Ресейде және шетелде арнайы білім: 2-бөлім. - М., 1996. – 182 б.
- 3 Čerešňová Z., Inclusive higher education. Nakladatelství Gasset – Allan Gintel, Prague, Czech Republic. 2018. - pp. 82-96.
- 4 Florian, L. and Black-Hawkins, K., Exploring inclusive pedagogy. British Educational Research Journal. 2011. - pp. 813–828.
- 5 Will M.C. Educating children with learning problems: A shared responsibility // Exceptional Children. 1986. - № 52. - pp. 411-415.
- 6 Қазақстан Республикасында мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарды бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы, 29 мамырдағы №326 қаулысы, URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>
- 7 <https://onlinedegrees.sandiego.edu/inclusive-education-strategies/>
- 8 Бровкина А. В., Попова О. И. Мүгедектер үшін жоғары білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету стратегиялары // Қазіргі білім беру мәселелері. 2023. № 4. 134-146 ББ. DOI: 10.31862/2218-8711-2023-4-134-146.
- 9 <https://turan.edu.kz/en/ob-universitete/inklyuzivnoe-obrazovanie/>
- 10 <https://www.kaznpu.kz/en/35720/news/>
- 11 <https://enu.kz/en/news/1457>
- 12 Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. - Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. - 12 б.
- 13 Турлубекова М.Б., Бугубаева Р.О. Қазақстандағы инклюзивті білім беру: ұйымдастыру процесін және оны одан әрі дамыту мүмкіндігін талдау. *Central Asian Economic Review*. 2021;(3):89-109., URL: <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
- 14 Anabel Moriña (2017) Inclusive education in higher education: challenges and opportunities, *European Journal of Special Needs Education*, 32:1, 3-17, URL: <https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/111443/Inclusive%20education%20in%20higher%20education%20challenges%20and%20opportunities.pdf?sequence=1>

Материал 07.08.2024 баспаға түсті

Подготовка профессорско-преподавательского состава к инклюзивному образованию: стратегии и методы обучения для работы с различными студенческими группами

А.Е. Рамазанова

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Инклюзивное образование в высших учебных заведениях требует комплексного подхода к подготовке профессорско-преподавательского состава для эффективного обучения

различных групп студентов, в том числе с ограниченными возможностями. Целью данной статьи является изучение внедрения инклюзивного образования в высших учебных заведениях. В статье рассматриваются стратегии, необходимые для развития профессорско-преподавательского состава в сфере инклюзивного образования. В начале статьи рассказывается о важности инклюзивного образования и даются возможные методы и стратегии для работы с разнообразными группами студентов. Затем в статье рассматриваются возможные стратегии подготовки профессорско-преподавательского состава, такие как подготовка специальных аудиторий, архитектурных оснащений университетов, разработка индивидуальных учебных планов и непрерывное обучение, ориентированное на инклюзивные практики. Представлены несколько университетов Казахстана, которые практикуют инклюзивное обучение. Кроме того, в нем представлены результаты опроса, который выявляет отношение профессорско-преподавательского состава к готовности университета к внедрению инклюзивного образования. Интегрируя эти стратегии и методы, университеты могут создать благоприятную и инклюзивную среду обучения, способствующую академическому успеху и социальной интеграции всех студентов.

Ключевые слова: инклюзивное образование, профессорско-преподавательский состав, разнородная студенческая группа, университет, методика, повышение квалификации, методы обучения, высшие учебные заведения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319 – III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.03.2021 г.). URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_
- 2 Малофеев Н.Н. Специальное образование в России и за рубежом: часть 2. - М., 1996. – 182 стр
- 3 Čerešňová Z., Inclusive higher education. Nakladatelství Gasset – Allan Gintel, Prague, Czech Republic. 2018. - pp. 82-96.
- 4 Florian, L. and Black-Hawkins, K., Exploring inclusive pedagogy. British Educational Research Journal. 2011. - pp. 813–828.
- 5 Will M.C. Educating children with learning problems: A shared responsibility // Exceptional Children. 1986. - № 52. - P. 411-415.
- 6 Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 мая 2019 года №326 “Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью в Республике Казахстан до 2025 года”, URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>
- 7 <https://onlinedegrees.sandiego.edu/inclusive-education-strategies/>
- 8 Бровкина А.В., Попова О.И. Стратегии обеспечения доступности высшего образования для инвалидов // Проблемы современного образования. 2023. № 4. С. 134–146. DOI: 10.31862/2218-8711-2023-4-134-146.
- 9 <https://turan.edu.kz/en/ob-universitete/inklyuzivnoe-obrazovanie/>
- 10 <https://www.kaznpu.kz/en/35720/news/>
- 11 <https://enu.kz/en/news/1457>
- 12 Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. - Астана: Национальная академия образования имени И. Алтынсарина, 2015. - 12 с.
- 13 Турлубекова М.Б., Бугубаева Р.О. Инклюзивное образование в Казахстане: анализ процесса организации и возможности дальнейшего его развития. *Central Asian Economic Review*. 2021;(3):89-109., URL: <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
- 14 Anabel Moriña (2017) Inclusive education in higher education: challenges and opportunities, *European Journal of Special Needs Education*, 32:1, 3-17, URL: <https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/111443/Inclusive%20education%20in%20higher%20education%20challenges%20and%20opportunities.pdf?sequence=1>

Материал поступил в редакцию журнала 07.08.2024

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ
ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ
REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

МРНТИ 17.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp300-314](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp300-314)

М. Амангазықызы¹, А. Гыля¹, В.В. Сиряченко²

¹Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайнова, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

**ЦИФРОВОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ОБЗОР ПРАКТИК И ПЕРСПЕКТИВЫ В
КАЗАХСТАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

Цифровое литературоведение представляет собой интеграцию цифровых технологий и вычислительных методов в анализ, интерпретацию и представление литературных текстов. Это направление возникло на пересечении гуманитарных наук и информационных технологий и является ключевой составляющей более широкой области исследований, известной как цифровая гуманитаристика (Digital Humanities). В рамках данной статьи авторы предпринимают попытку теоретического осмысления концепции цифрового литературоведения как новейшей эмпирической и методологической парадигмы. Исследование призвано пролить свет на основные методы, перспективы и ограничения в практике цифрового литературоведения. Описывается историческое развитие концепции, её предпосылки в философии и филологии, дается критическая оценка программной работы Фр. Моретти «Дальнее прочтение» и других ключевых работ в данной области.

Статья анализирует основные подходы к анализу литературного текста с использованием цифровых средств, таких как обработка естественного языка (NLP), эмотивный анализ, сетевой анализ и текстовая визуализация. Подходы, выявленные в результате анализа научной литературы по теме представлены в виде таблицы с указанием конкретных инструментов. Кроме того, в работе рассматриваются перспективы практического применения цифрового литературоведения в контексте казахстанской литературоведческой науки.

Результаты исследования показывают, что цифровые методы позволяют скрытые интертекстуальные и тематические корреляции, способствуют переосмыслению авторства и читательской рецепции, создавая условия для формирования новых теоретических рамок в контексте цифровой гуманитаристики. Применение этих методов демонстрирует высокую эффективность в исследовании макротенденций в литературе, особенно в области культурной памяти и гендерных структур в казахстанском литературном процессе. Анализ также выявляет ограничения, связанные с недостаточной цифровой инфраструктурой и компетенциями исследователей в Казахстане. Научная значимость работы заключается в предложении путей преодоления этих барьеров и раскрытии потенциала цифровых методов для расширения исследовательского горизонта казахстанского литературоведения, а также в обосновании необходимости интеграции данных подходов в образовательные и научные программы для формирования новой когнитивной парадигмы в литературоведении.

Выводы исследования могут использоваться в преподавании литературоведческих и филологических дисциплин на уровне постдипломного образования, предоставляя студентам

и исследователям новые методологические подходы и инструменты для изучения литературы.

Ключевые слова: цифровое литературоведение, Digital Humanities, дальнейшее прочтение, новый формализм, стилометрия.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В свете цифровой гуманитаристики (Digital Humanities) возникает новая онтология, которая трансформирует наше понимание и изучение культурных артефактов в целом и литературных текстов в частности. Цифровое литературоведение, интегрируя новейшие технологии и методы анализа данных, формирует новое восприятие текстов и их взаимодействия с читателями, то есть создается новая эмпирическая парадигма, сближающая позитивистскую науку с метафизикой. Это, в свою очередь, ставит перед нами ряд задач, связанных с переосмыслением методов научного познания. Как указывают в своем исследовании А. Amangeldiyev, Т. Mustafina, Р. Kemerbay, в современной гуманитарной науке «происходит философская рефлексия на реалии и последствия данного процесса, формируется концептуальная основа понимания и оценивания последствий с точки зрения социально-гуманитарного ракурса» [1, 34].

Необходимо также учитывать, что цифровая гуманитаристика не только преобразует инструменты анализа текстов, но и вызывает существенные изменения в самом понимании текста как объекта исследования. Тексты перестают рассматриваться как статичные и автономные артефакты, вместо этого они начинают восприниматься как динамические структуры, существующие в постоянно меняющемся цифровом пространстве. Этот сдвиг приводит к появлению новой «текстоцентричной экологии», где тексты взаимодействуют с большими массивами данных, сетевыми структурами и даже искусственным интеллектом, что радикально изменяет традиционные представления об авторстве, читательской рецепции и интертекстуальности.

Таким образом, цифровое литературоведение не только расширяет возможности традиционных методов анализа, но и предлагает новые теоретические рамки, позволяющие анализировать тексты как часть более широкой информационной среды. В этом контексте возникает необходимость переосмысления концептов, связанных с понятием текста, где авторство и интерпретация приобретают новые формы.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая гуманитаристика (Digital Humanities) представляет собой новый этап в изучении культурных артефактов, в том числе литературных текстов, трансформируя традиционные методы анализа. Объектом данного исследования являются цифровые методы анализа литературных текстов, а предметом – их применение в контексте казахстанского литературоведения. Значение данной работы заключается в том, что она открывает новые перспективы для применения методов цифрового литературоведения в казахстанской науке, что, в свою очередь, способствует интеграции казахстанской литературы в мировое научное пространство.

Новая онтология, связанная с цифровой гуманитаристикой, основывается на нескольких ключевых принципах. Во-первых, тексты рассматриваются как динамические объекты, которые могут быть проанализированы на различных уровнях с использованием вычислительных методов. Это означает, что литературные произведения перестают быть статичными артефактами и начинают восприниматься как постоянно меняющиеся структуры, взаимодействующие с огромным массивом других текстов и данных.

Во-вторых, цифровая гуманитаристика способствует переосмыслению авторства и интерпретации текстов. Концепция «смерти автора», предложенная Бартом, возводится здесь в абсолют. Тексты обретают новое значение через анализ больших данных, выявление

паттернов и корреляций, которые могли бы остаться незамеченными при традиционном подходе, таким образом акцент смещается с авторского *намерения* на авторскую *интенцию* и читательские интерпретации и взаимодействие текстов в цифровом пространстве. Цифровые технологии позволяют собирать и анализировать данные о том, как тексты воспринимаются и интерпретируются различными аудиториями, что, в свою очередь, помогает глубже понять их влияние и значение. Это открывает новые возможности для феноменологического анализа и рецептивной теории.

Наконец, использование инструментов анализа больших данных, сетевого анализа и визуализации информации позволяет создавать новые модели гипертекстуальных/интертекстуальных/интермедиаальных взаимосвязей.

Таким образом, интеграция цифровых технологий в сферу литературоведческих исследований не только расширяет традиционные методы анализа текстов, но и открывает принципиально новые эвристические возможности для интерпретации литературных произведений. Методы цифрового литературоведения позволяют исследователям оперировать гигантскими массивами данных которые остаются недоступными для традиционного гуманитарного анализа. Эти методологические изменения стимулируют возникновение новых теоретических парадигм и методологических подходов, что требует переосмысления устоявшихся представлений и практик в области литературоведения.

В то же время, в Казахстанском литературоведении данная тема практически не исследована. Отсутствие широкого внедрения цифровых методов и технологий в исследования казахстанских литературоведов обусловлено как объективными, так и субъективными факторами. К числу объективных факторов можно отнести недостаточную развитость цифровой инфраструктуры и ограниченный доступ к международным базам данных и цифровым архивам. Субъективные факторы включают в себя недостаток компетенций и подготовки исследователей в области цифровых технологий, а также консервативность научного сообщества, не всегда готового к восприятию и адаптации новых методологических подходов. Таким образом, научная новизна работы заключается в переосмыслении цифровых методов анализа в контексте национального литературоведения, а также в разработке предложений по их интеграции в учебные программы и научные исследования.

Целью настоящей статьи является предоставление комплексного обзора существующих методологических практик цифрового литературоведения, а также выявление перспективных направлений его дальнейшего развития в рамках Казахстанского литературоведения. Не претендуя на всесторонний охват проблематики в пределах статьи, мы предлагаем общую перспективу на практику цифрового литературоведения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Гипотеза исследования основывается на утверждении, что современные методы цифровой гуманитаристики, такие как дальнее прочтение, квантитативный формализм и анализ больших данных, открывают новые возможности для понимания и интерпретации литературных текстов.

В процессе исследования был применен метод диахронического описания научной мысли, а также метод анализа литературы, который позволил изучить наиболее значимые исследования в области цифрового литературоведения. Метод синтеза использовался для систематизации и обобщения полученной информации, что позволило выделить основные направления и тенденции развития данной области. Также был использован сравнительный метод, благодаря которому удалось сопоставить различные подходы и методы цифрового анализа текстов, выявив их преимущества и недостатки.

Комбинация этих методов обеспечила комплексное изучение вопроса и позволила представить всесторонний обзор практик и перспектив цифрового литературоведения. Результаты такого подхода позволили не только выявить ключевые методы и инструменты,

используемые в цифровом литературоведении, но и определить их эффективность и применимость в различных контекстах. Это, в свою очередь, способствует более глубокому пониманию текущих исследований и позволяет сформулировать рекомендации для дальнейших научных изысканий и практического применения цифровых технологий в литературоведении.

Материалами исследования послужила программная работа Франко Моретти в этой области и другие актуальные научные труды. Анализ новейших исследований позволяет выявить современные тенденции и инновации, что обеспечивает полное и точное понимание текущих практик и перспектив цифрового литературоведения. Выбранный подход призван обосновать актуальность научных изысканий в данной области.

По нашим наблюдениям в русле отечественной гуманитарной мысли существует лишь ограниченный ряд работ по общему направлению Digital Humanities (например, работы М. Спабекова и М. Бейсенова (“Methodological challenges in the collection and interpretation of historical data in Kazakhstan”) по цифровизации в исторических науках, Р. Мухамадиевой и У. Кусаиновой (“Digitalization of the Historical and Cultural Heritage of Kazakhstan”) по созданию цифровых культурных архивов, исследования Г. Мадиевой и соавторов («Инновации в изучении поэзии Абая: разработка казахского поэтического подкорпуса») по разработке цифровых корпусов поэзии Абая, а также ряд работ в перспективе социологических исследований центра «Digital Social Research» на базе Восточно-Казахстанского технического университета им. Д. Серикбаева.

РЕЗУЛЬТАТЫ

История цифрового литературоведения (необходимо отметить отсутствие четкого перевода определения «Digital Humanities» в русскоязычной научной парадигме, функционируют такие термины «цифровые гуманитарные науки», «цифровая гуманистика», «электронные гуманитарные науки») начинается с середины XX века, т.е. с того момента, когда для текстового анализа стали использовать специальные компьютерные программы. Первым значимым проектом стал Index Thomisticus, инициированный Роберто Бусой в 1949 году, который применял вычислительные методы для изучения сочинений Фомы Аквинского. Это положило основу для последующего развития компьютерного анализа текстов.

В 1990-е годы, с ростом интернет-технологий, цифровое литературоведение получило новый импульс благодаря созданию цифровых библиотек, таких как Project Gutenberg и Perseus Digital Library, которые предоставили исследователям доступ к широкому спектру текстов в электронном формате. Это открыло новые возможности для анализа литературы и способствовало развитию дисциплины.

На рубеже XXI века цифровое литературоведение стало более формализованным и институционализированным. Были основаны специализированные научные журналы, такие как «Computers and the Humanities» и «Digital Scholarship in the Humanities», а также международные организации, например, Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO). Эти изменения способствовали укреплению междисциплинарных связей и расширению исследовательских методов.

Однако, первым исследователем, создавшим теоретический научный фрейм для теории цифрового литературоведения стал Франко Моретти. Он разработал концепцию «дальнего прочтения» (distant reading) как радикально новый подход к анализу литературных текстов. В отличие от традиционного «близкого прочтения» (close reading), сосредоточенного на детальном анализе отдельных текстов, «дальнее прочтение» предполагает исследование больших корпусов текстов с использованием статистических и алгоритмических методов. «Близкое прочтение», в свою очередь, это подход к анализу текста на микроуровне, метод предполагает медленное и тщательное чтение с целью выявления и интерпретации значений, скрытых в тексте, а также понимания авторских намерений и контекстуальных нюансов. Такой подход выделяет некоторые тексты как особенно важные, что способствует созданию

определенного литературного канона. Последователь Фр. Моретти, М. Уилкенс, отмечает в «близком прочтении» не только методологическую, но и моральную проблему: он считает, что создание канона является актом несправедливости по отношению к тем текстам, которые из него исключены. «То немногое, что мы читаем, абсолютно нерепрезентативно в отношении всего пространства литературы... Каноны ставят нас перед огромной проблемой, которая вытекает из нашего единственно рабочего литературоведческого метода – а именно, из потребности всегда использовать пристальное чтение как единственное средство культурного анализа» [2, 249] – утверждает ученый. О том же пишет и М. Джокерс: «Массивные корпуса текстов открывают нам беспрецедентный доступ к литературным данным и приглашают нас к новому способу собирания фактов и порождения смыслов. Литературовед XXI века больше не может удовлетворяться немногими случайными фактами, собранными из немногочисленных, пусть даже и «репрезентативных» текстов...» [3, 56].

Работа «Дальнее чтение», представляет собой статьи Моретти вышедшие в период с 1994 по 2011 год (опубликованные в виде отдельной книги в 2011). Первоначальная концепция дальнего прочтения была предложена Моретти в начале 2000-х годов и получила свое дальнейшее развитие в его работах, таких как «Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History». В этой работе Моретти представил свою методологию, основанную на использовании графиков и карт для визуализации литературных данных и выявления скрытых паттернов в эволюции литературных жанров и форм. Вместо изучения отдельных текстов этот подход фокусируется на анализе крупных корпусов литературных произведений с использованием вычислительных и статистических методов. Визуализация данных играет важную роль в иллюстрации полученных результатов, помогая исследователям обнаруживать скрытые структуры и связи между произведениями. Моретти утверждает, что такой подход позволяет исследователям видеть литературные процессы в более глобальном масштабе, выявляя макротенденции, которые невозможно обнаружить при анализе отдельных произведений.

Профессор германистики Т. Вейтин и его коллеги определяют следующие уровни «дальности» анализа внутри метода [4, 63]:

Первый тип «дальности» обусловлен ограниченностью языковой компетенции исследователей, что вынуждает их обращаться к работам других специалистов по региональным, национальным или континентальным литературам для изучения мировой литературы.

Второй тип связан с необходимостью «литературоведения второго уровня», которое возникает из-за невозможности охватить все тексты по выбранной теме из-за их большого количества. Это служит обоснованием для использования количественных методов анализа обширных текстовых корпусов.

Третий аспект «дальности» проявляется, когда «дальнее чтение» базируется на качественном исследовании, включающем историко-литературные подходы и систематическое изучение литературной теории. Например, компьютерное моделирование связей между персонажами в драматическом произведении, использующее вторичные источники для получения данных и концепций, которые затем «операционализируются» для анализа. Если процесс «операционализации» успешен, метод позволяет проверять существующие гипотезы, не предлагая нового прочтения исходного текста.

Моретти подчеркивает, что дальнее прочтение не заменяет традиционные методы, а дополняет их, предоставляя новые инструменты для исследования литературной истории. В 2011 году Моретти с коллегами определили свой исследовательский метод как «квантитативный формализм» [5, 261], противопоставляя его качественному формализму русского формализма. Необходимо заметить, что истоки «дальнего прочтения» берут начало именно в русле формализма (и его преемника – структурализма), например, в работах Б. Томашевского, В. Проппа, В. Шкловского, М. Гаспарова, и, в особенности Б. Ярхо.

Главная теоретическая работа Б. Ярхо, опубликованная спустя много лет после его смерти, называется «Методология точного литературоведения». В ней литература понимается

как структура, система связей между признаками. Литературоведение в таком случае сближается с биологическими дисциплинами, а главный метод исследования – сравнительно-статистический, поддерживаемый, насколько возможно, экспериментом.

В статье М.В. Акимовой «Традиции изучения русского поэтического синтаксиса: Б.И. Ярхо и М.Л. Гаспаров» отмечается, что методы анализа поэтического синтаксиса, разработанные Ярхо, оказали значительное влияние на позднейшие работы Гаспарова: «Гаспаровский анализ синтаксиса шестистопного ямба Пушкина восходит к той же работе Ярхо. Таким образом, это исследование демонстрирует, что некоторые принципы синтаксического анализа стиха были общими для обоих ученых» [6, 91]. В статье «Towards an Analysis of Russian Inexact Rhyme» Гаспаров использует количественные методы для анализа русского стихосложения: «Quantitative Methods in Russian Metrics: Achievements and Prospects». В работе Шкловского «В защиту социологического метода» подчеркивается важность формального метода в литературоведении: «В защиту социологического метода».

В философской мысли двадцатого века также можно найти предпосылки для развития данного направления. Например, в работе Витгенштейна «Философские исследования» философ пишет следующее: «Присмотрись, нет ли чего-нибудь общего для них всех. Ведь глядя на них, ты не видишь чего-то общего, присущего им всем, но замечаешь подобия, родство, и притом целый ряд таких общих черт... Не думай, а смотри!.. (А результат этого рассмотрения таков: мы видим сложную сеть подобий, накладывающихся друг на друга и переплетающихся друг с другом, сходств в большом и малом...)» [7]. Работы философа Реймонда Уильямса, особенно его книга «The Long Revolution», подчеркивают важность системного подхода к литературе и идею, что литературная культура никогда не является единым объектом, а состоит из множества наложенных и изменяющихся формаций. Мишель Фуко в своей работе «Археология знания» подчеркивает важность анализа дискурса и его влияния на формирование знаний и власти. Фуко утверждает: «Дискурс – это не просто язык или речь, но система знаков, которые производят знание и власть» [8]. Эта идея резонирует с методами дальнего прочтения, где анализируются большие объемы текстов для выявления дискурсивных практик. В другой своей классической статье «Что такое автор?», Фуко опирается на размышления Святого Иеронима IV века о гомонимии качества, идеологии, стиля и исторического присутствия автора, и как каждый из этих факторов мог бы исключить произведение из числа приписываемых автору. Этот подход актуален для цифрового подхода к анализу авторства.

Стэнфордская лаборатория по цифровому литературоведению (Stanford Literary Lab), основанная Моретти и его коллегами, стала центром разработки и применения методов дальнего прочтения. Лаборатория занимается различными проектами, которые включают анализ жанровых изменений, исследование литературных сетей и изучение глобальных литературных тенденций. В своих исследованиях лаборатория активно использует инструменты машинного обучения, статистического анализа и визуализации данных. Примером работы лаборатории можно назвать исследование, в котором анализируется использование артиклей в массиве текстов (7000 названий английских романов, написанных в период с 1740 по 1850 годы). Моретти связывает выбор артикля в заглавии произведений с определенной мировоззренческой позицией: неопределенный артикль «a» указывает на неограниченность и открытость в будущее, тогда как определенный артикль «the» сигнализирует об ограничении и ориентирован на прошлое.

Помимо Стэнфордской лаборатории существует ряд исследовательских центров в этой области, например Центр цифровых гуманитарных исследований в Лондонском университетском колледже, Институт цифровых гуманитарных наук в Королевском колледже Лондона, в Кёльнском университете, Принстоне и т.д.

Несмотря на то, что научное сообщество приняло концепцию Моретти благосклонно, в академических кругах существует и критические позиции по отношению к методологии. Приведем основные аргументы критики данной концепции: К. Прендергаст в своей статье «Negotiating World Literature» критикует Моретти за его подход к мировой литературе,

утверждая, что «дальнее чтение» слишком обобщает и упрощает сложные литературные тексты и их культурные контексты. Он утверждает, что метод Моретти не учитывает индивидуальные особенности и художественную ценность отдельных произведений, что приводит к потере важной информации и нюансов в литературном анализе [9, 100]. Э. Аптер критикует «дальнее чтение» за его неспособность учитывать вопросы перевода и лингвистические различия. В своей работе «Against World Literature: On the Politics of Untranslatability» она утверждает, что подход Моретти не принимает во внимание сложности перевода и на то, как он влияет на восприятие и интерпретацию литературных произведений [10, 233]. Известный писатель турецкого происхождения Орхан Памук в своей статье «The Naive and the Sentimental Novelist» выражает сомнения по поводу методологии Моретти, считая, что чрезмерное использование количественных данных может привести к утрате чувственной и эмоциональной составляющей литературы, что делает её уникальной [11, 317]. Ф. Джеймисон критикует Моретти за его отказ от традиционного близкого чтения и субъективного анализа. В своей статье «The Geopolitical Aesthetic» он подчеркивает важность глубокого погружения в текст для понимания его скрытых смыслов и контекстов. Однако, на наш взгляд, решением обозначенных критиками проблем является расширение концепций Моретти в рамках вышеназванных подходов. Примиряет сторонников и противников дальнего чтения авторитетное мнение Е.В. Соколовой: «намерения автора концепции «дальнего чтения» Ф. Моретти, отнюдь не призывающего к отказу от «медленного (пристального) чтения» как метода текстового анализа, но предлагающего дополнить последнее «дальним чтением» в качестве фундамента для построения общей картины литературной истории на основе именно «пристального» прочтения, уже осуществленного множеством исследователей» [12].

ОБСУЖДЕНИЕ

Таким образом, разработки Моретти послужили катализатором исследований в этой области. Однако, заметим, что «дальнее прочтение» не тождественно цифровому литературоведению, а является методологией в данном русле. Рассмотрим другие наиболее значимые существующие методологические подходы в цифровом литературоведении.

Здесь мы можем выделить два основных направления: практика создания цифровых ресурсов и собственно литературоведческая практика. Внутри первого направления существует практика цифровых изданий, в которых создание и использование цифровых литературных текстов позволяет исследователям работать с текстами интерактивно. Такие издания могут включать аннотации, комментарии, гипертекстовые ссылки и мультимедийные элементы, которые облегчают понимание и анализ текстов. Цифровое издание Джеффри Чосера «The Canterbury Tales Project» предоставляет интерактивное цифровое издание «Кентерберийских рассказов». Этот портал содержит открытый доступ к рукописям и изданиям, аннотациям и комментариям. Также доступны интерактивные карты и мультимедийные элементы, такие как аудиофайлы, что делает изучение текста более интерактивным. Кроме того, данная практика включает использование цифровых платформ, которые позволяют читателям и исследователям совместно работать над текстами, оставлять аннотации и комментарии, а также делиться своими мыслями и анализами. Это способствует более глубокому взаимодействию с текстами и обмену знаниями. Примером такой платформы является Hypothesis – портал для социальной аннотации, которая позволяет пользователям аннотировать любые тексты в Интернете. Пользователи могут оставлять публичные или частные аннотации, делиться комментариями и участвовать в обсуждениях.

В этой связи также рассматриваются этические и социальные аспекты цифровизации литературы. Например, исследуются вопросы цензуры, доступности текстов и репрезентации различных культур в цифровых архивах и библиотеках. Это важно для понимания влияния цифровых технологий на литературное наследие и общество в целом. К примеру, Всемирная цифровая библиотека (World Digital Library) занимается созданием цифрового архива,

включающего материалы различных культур и языков. Данный проект способствует сохранению мирового культурного наследия и обеспечивает доступ к этим материалам для исследователей и широкой общественности, тем самым поддерживая глобальное культурное разнообразие и способствуя академическим исследованиям.

В контексте направления анализа текстовых данных литературных произведений можно также выделить два основных направления. Первое направление включает в себя методы обработки естественного языка (NLP), машинного обучения в анализе литературных текстов. То есть, можно использовать моделирование тем и эмотивный анализ (такой анализ основан на идее, что слова ассоциируются с определенными чувствами, и что эти ассоциации могут быть количественно оценены) для выявления скрытых паттернов и тем в текстах. Примером может служить работа под названием «Topic Modeling of Eighteenth-Century Literature», в которой исследователи использовали алгоритм LDA (Latent Dirichlet Allocation) для выявления скрытых тем в текстах XVIII века. Анализ помог выявить основные темы и их изменения в литературе того времени. В статье «Sentiment Analysis of Victorian Novels» исследователи использовали методы обработки естественного языка для анализа эмоционального содержания романов викторианской эпохи. Исследование выявило изменения в эмоциональных тонах произведений в зависимости от исторического контекста. В исследовании «Digital Humanities Quarterly» подчеркивается, что методы дальнего прочтения могут использоваться для анализа широкого спектра текстов, выявляя гендерные паттерны и системные предвзятости, которые были бы трудно заметны при традиционном анализе. Широко используются статистические и математические методы для анализа больших текстовых массивов, что включает в себя вычислительную стилистику, анализ частотности слов, распределения тем и других количественных характеристик текста. Наиболее перспективными здесь представляются работы по выявлению авторства и авторской позиции на основе частотной лексики («даже если мы точно не знаем, почему списки частотности слов дают такое хорошее представление о стиле, особенно если дело касается определения авторства текста, позитивные результаты стилометрического метода несомненно остаются вписанными в историю успехов digital humanities» [13]). Один из наиболее известных методов для определения авторства, является метод n-грамм, который включает анализ последовательностей слов или символов. Использование функциональных слов (таких как предлоги, союзы и т.д.) также демонстрирует высокую точность в задачах определения авторства. Успешным примером такого анализа является статья D.H. Sperling, M. Kestemont, V. Neyt в котором авторы проверяют, могут ли компьютерные методы анализа авторства корректно идентифицировать Кинга как автора книг Бахмана (литературный псевдоним Кинга) среди современных авторов, похожих на Кинга на стилистическом и сюжетном уровне: Дина Кунца, Питера Страуба и Томаса Харриса.

Существуют также исследования литературных произведений и их авторов через призму сетевого анализа, включая исследование социальных и литературных взаимосвязей между персонажами. Этот подход особенно актуален для изучения пьес, потому что взаимодействия персонажей могут легко быть количественно оценены числом вербальных обменов между персонажами.

Второе направление это визуализация данных, которая также играет важную роль в цифровом литературоведении. С помощью различных инструментов визуализации можно создавать графики, диаграммы и карты, которые помогают визуализировать связи между персонажами, темы и другие аспекты литературных произведений. Это позволяет исследователям и читателям лучше понимать структуру и содержание текстов. Проект «Mapping the Republic of Letters» визуализировал переписку между европейскими интеллектуалами XVIII века. Используя графические диаграммы, исследователи смогли показать взаимосвязи между ключевыми фигурами эпохи Просвещения. В проекте «Thematic Mapping of the Nineteenth-Century Novel» использовались тепловые карты и графики для визуализации распространения и популярности различных тем в романах XIX века. Это помогло исследователям понять, какие темы были наиболее актуальны в разные периоды.

Отообразим основные подходы (необходимо отметить, что это лишь некоторые из возможных способов анализа) в виде таблицы.

Таблица 1 – подходы к цифровому анализу литературных текстов

<i>Область применения</i>	<i>Описание</i>	<i>Инструменты</i>
Текстовый анализ	Использование программ для анализа текста, таких как частотный анализ, поиск ключевых слов и тем.	Voyant Tools, AntConc, NLTK (Natural Language Toolkit), Python, R.
Семантический анализ	Исследование смысловых структур текста с использованием технологий семантического анализа.	Word2Vec, Topic Modeling (LDA), Semantic Analysis in Python.
Сетевой анализ	Анализ литературного произведения для выявления связей между персонажами, авторами и текстами.	Gephi, Cytoscape, NetworkX, Palladio.
Геопространственный анализ	Изучение географических аспектов литературных текстов.	GIS (Geographic Information Systems), Mapbox, ArcGIS, QGIS, StoryMap.
Визуализация данных	Создание визуальных представлений данных для лучшего понимания и интерпретации литературных текстов.	Tableau, D3.js, Plotly, Matplotlib, ggplot2.
Эмотивный анализ	Анализ эмоционального содержания текста.	Sentiment Analysis Tools, VADER, LIWC (Linguistic Inquiry and Word Count).
Филогенетический анализ	Применение методов филогенетики для изучения эволюции литературных жанров и текстов.	Phylogenetic Analysis Tools, Mesquite, R packages (ape, phangorn).
Анализ стилей и авторства	Исследование стилей и авторства текстов.	JStylo, Signature Stylometric Analysis, Burrows's Delta, Computational Stylistics.
Статистический анализ (аналитика больших данных)	Количественная оценка явлений.	Hadoop, Apache Spark, Google BigQuery, NoSQL Databases.

Необходимо, однако, отметить, что цифровое литературоведение, несмотря на свои значительные успехи, обладает определёнными ограничениями, которые ставят под сомнение его всестороннюю применимость в области литературных исследований. Одним из ключевых аспектов является зависимость от технической инфраструктуры, требующей не только специализированного программного обеспечения, но и мощных вычислительных ресурсов. Эти требования создают барьеры для широкого использования цифровых методов, ограничивая доступ к ним только определённой группой исследователей с необходимыми ресурсами.

Кроме того, алгоритмы, используемые в цифровом литературоведении, нередко оказываются неспособными к полному учёту всех стилистических и семантических нюансов литературного текста. Машинное обучение и обработка больших данных, несмотря на свои преимущества, часто не могут заменить интуитивное понимание и глубокий контекстуальный анализ, присущие традиционному литературоведению. Это приводит к ситуации, когда количественные методы могут не полностью отражать качественные аспекты литературных произведений.

Также следует отметить, что цифровая революция последних лет оказала влияние не только на науку о литературе, но и на сам литературный процесс. На книжном рынке появились тексты, созданные искусственным интеллектом. На данном этапе такие романы не вызывают значительного интереса у литературоведов, так как отсутствие экзистенциальной составляющей снижает их исследовательскую ценность. В этих текстах отсутствует глубокий художественный опыт и контекст, который считается ключевым для анализа литературных произведений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Необходимо учитывать, что с развитием искусственного интеллекта возможны появления новых форм художественного творчества, включающих элементы, недоступные человеческому авторству. Это может привести к революционным изменениям в литературе и пересмотру стандартных представлений о литературном произведении и его создании. Таким образом, несмотря на текущие ограничения искусственного интеллекта в создании литературных произведений, его потенциал для будущих инноваций в области литературы требует дальнейшего исследования.

Дальнейшее изучение этого потенциала может привести к новому осмыслению и пониманию литературного процесса, а также к разработке новых теоретических и методологических подходов в литературоведении. Поэтому, несмотря на нынешние ограничения, важно продолжать исследование возможностей и перспектив использования искусственного интеллекта в литературном творчестве, что может оказать существенное влияние на развитие как теории, так и практики литературной науки.

В контексте применения методологических подходов и техник цифрового литературоведения в условиях Казахстанской литературоведческой науки можно обозначить несколько актуальных направлений.

С одной стороны, нам представляются актуальными инициативы по созданию цифровых архивов казахской литературы, представляющая собой не просто акт сохранения культурного наследия, но и его дигитальное переосмысление в глобальном контексте, что позволяет интегрировать казахстанское литературное достояние в мировое научное пространство. Как указывает Р.А. Мухамадаева: «Сохранение уникальных культурно-исторических объектов требует использования новейших технологий. Точные копии и цифровые модели предметов искусства и культуры дадут возможность приобщить большее число казахстанцев и зарубежных исследователей к пониманию истинных ценностей своего народа» [14].

Во-вторых, данный подход может быть актуален для изучения культурной памяти отраженной в литературе Казахстана. Изучение культурной памяти заключается в определении повторяющихся тем с течением времени через различные тексты и медийные каналы, отсылающих к определённым именам и событиям. Вычислительные методы предоставляют возможность систематически отслеживать такие закономерности в большем масштабе.

В-третьих, интеграция гендерных исследований в цифровое литературоведение позволяет выявить системные гендерные паттерны, что может способствовать не только деконструкции традиционных нарративов, но и созданию инклюзивного литературного дискурса.

Также информационные технологии представляют новый инструментарий, который может быть использован при подготовке специалистов в сфере литературоведения, которые помимо навыка накопления интерпретаций отдельных текстов, будут способны рассматривать макропроцессы в литературе. Это, в свою очередь, будет способствовать преодолению разрыва, который зачастую существует между литературой как культурной формой и социальными процессами, происходящими в обществе.

Наконец, многоязычие Казахстана, являющееся важным фактором в литературном контексте, открывает уникальные возможности для исследований в области перевода и

взаимодействия языков. Это позволяет исследовать влияние языковой вариативности на восприятие и интерпретацию литературных произведений, а также выявлять уникальные черты каждого языка, что важно для сохранения и развития культурного многообразия.

Таким образом, цифровое литературоведение в Казахстане представляет собой перспективное направление, способное значительно обогатить как национальное, так и глобальное литературное пространство. Принимая во внимание вышесказанное, на наш взгляд, также имеет актуальность введение дисциплины по цифровому литературоведению в учебные программы студентов-литературоведов отечественных вузов.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Данное исследование финансируется Евразийским гуманитарным институтом (Инициативный проект 0124РКИ0183 «Теория и практика цифрового литературоведения: интеграция инструментов искусственного интеллекта»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Амангельдиев А., Мустафина Т., Кемербай Р. Формирование «цифровой философии» как нового направления в философии. – URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1543> (дата обращения: 14.07.2024).
- 2 Wilkens M. *Canons, close reading, and the evolution of method // Debates in the Digital Humanities / Ed. by Gold M.K. Minneapolis: Univ. of Minneapolis Press, 2011. – P. 249-258.*
- 3 Jockers M. *Macroanalysis: Digital methods and literary history. – Urbana: Univ. of Illinois Press, 2013. – 192 p.*
- 4 Weitin T. *Reading at Scale: A Digital Analysis of German Novellas from the 19th Century // Mixing Methods: Practical Insights from the Humanities in the Digital Age / Ed. by Birgit Schneider et al. Bielefeld: Bielefeld University Press, 2023. – P. 63-78. DOI: 10.14361/9783839469132.*
- 5 Моретти Ф. Дальнее чтение / Пер. с англ. Вдовина А., Собчука О., Шели А.; Науч. ред. перевода Кушнарева И. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. – 352 с.
- 6 Акимова М.В. Традиции изучения русского поэтического синтаксиса: Б.И. Ярхо и М.Л. Гаспаров // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. – 2017. – №4(14). – С. 89-113.
- 7 Wittgenstein L. *Philosophical Investigations. – URL: https://static1.squarespace.com/static/54889e73e4b0a2c1f9891289/t/564b61a4e4b04eca59c4d232/1447780772744/Ludwig.Wittgenstein.-.Philosophical.Investigations.pdf* (дата обращения: 10.07.2024).
- 8 Фуко М. *Археология знания. – URL: https://monoskop.org/images/a/ae/Фуко_Мишель_Археология_знания.pdf* (дата обращения: 10.09.2024).
- 9 Prendergast C. *Negotiating World Literature // New Left Review. – 2001. – №8. – P. 100-121.*
- 10 Apter E. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability. – Verso, 2013.*
- 11 Pamuk O. *The Naive and the Sentimental Novelist. – Harvard University Press, 2010.*
- 12 Соколова В. Истолковать и/или исчислить: о возможности комбинированного метода на стыке герменевтики и digital humanities. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istolkovat-i-ili-ischislit-o-vozmozhnosti-kombinirovannogo-metoda-na-styke-germenevtiki-i-digital-humanities> (дата обращения: 04.07.2024).
- 13 Jannidis F. *Der Autor ganz nah – Autorstil in Stilistik und Stilometrie // Theorien und Praktiken der Autorschaft, Eds. Matthias Schaffrick, Marcus Willand. – Berlin: De Gruyter, 2014. – P. 169-195.*
- 14 Мухамадеева Р.М., Мухамадеева И.А. Внедрение цифровизации в процесс сохранения национального потенциала казахской культуры // Научный электронный журнал «Матрица научного познания», 2022. – С. 88.

Материал поступил в редакцию журнала 27.07.2024

Сандық әдебиеттану: қазақстандық әдебиеттану ғылымындағы тәжірибелер мен болашаққа шолу

М. Аманғазықызы¹, А. Гыля¹, В.В. Сиряченко²

¹А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Сандық әдебиеттану дегеніміз сандық технологиялар мен есептеу тәсілдерінің әдеби мәтіндерді талдау, интерпретациялау және ұсынуға кірігуі. Бұл бағыт гуманитарлық ғылымдар мен ақпараттық технологиялар тоғысында қалыптасқан және сандық гуманистика (Digital Humanities) деп танылған кең көлемдегі зерттеу саласының негізгі бөлігі. Бұл мақалада авторлар сандық әдебиеттану концепциясын эмпирикалық және әдіснамалық парадигма ретінде қарастырудың теориялық түсінігін қалыптастыруға ұмтылған. Зерттеу жұмысында сандық әдебиеттанудың негізгі тәсілдері, оның болашағы мен тәжірибедегі шектеулерді анықтауға мән берілген. Концепцияның тарихи дамуы, оның философия мен филологиядағы алғышарттары сипатталады, Фр. Мореттидің «Қашықтықтан оқу» («Дальнее чтение») атты бағдарламалық еңбегіне сыни баға беріледі.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, сандық әдістер жасырын интермәтіндік және тақырыптық корреляцияға себепкер болады, авторлық пен оқырман рецепциясын қайта ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді, сол арқылы сандық гуманистика контекстінде жаңа теориялық шек қалыптастыруға жағдай жасайды. Мұндай әдістерді пайдалану әдебиеттегі макротенденцияларды зерттеуде, әсіресе қазақстандық әдеби үдерістегі гендерлік құрылым мен мәдени жады саласында өз тиімділігін көрсетті. Талдау барысында Қазақстанда сандық инфрақұрылымдар мен зерттеушілердің біліктілігінің жеткіліксіздігінен шектеулер бары анықталды. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы осы кедергілерді жою жолдарын ұсынып, қазақстандық әдебиеттанудың зерттеу шекарасын кеңейту үшін сандық әдістердің мүмкіндігін айқындау, сондай-ақ бұл әдістердің әдебиеттануда жаңа когнитивті парадигма түзуі үшін білім беру және ғылыми бағдарламаларға кірігуінің қажеттілігін негіздеу болып саналады.

Зерттеу нәтижелерін дипломнан кейінгі білім беру саласында әдебиеттану және филология пәндерін оқытуда қолдануға болады, сол арқылы студенттер мен зерттеушілерге әдебиетті зерттеудің жаңа әдіснамалық тәсілдері мен құралдарын ұсына аламыз. Бұл зерттеу жұмысы гуманитарлық ғылымдағы сандық технологияның әлеуетін танытады және әсіресе, қазақстандық ғылымдағы әдебиеттанулық зерттеулерге жаңа мүмкіндіктер тудырады.

Кілт сөздер: сандық әдебиеттану, Digital Humanities, қашықтықтан оқу, жаңа формализм, стилметрия.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Амангельдиев А., Мустафина Т., Кемербай Р. «Сандық философияны» қалыптастыру философиядағы жаңа бағыт ретінде. – URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pro/article/view/1543> (қаралды: 14.07.2024).
- 2 Wilkens M. Canons, close reading, and the evolution of method // *Debates in the Digital Humanities* / Ed. by Gold M.K. Minneapolis: Univ. of Minneapolis Press, 2011. – P. 249-258.
- 3 Jockers M. *Macroanalysis: Digital methods and literary history*. – Urbana: Univ. of Illinois Press, 2013. – 192 p.
- 4 Weitin T. *Reading at Scale: A Digital Analysis of German Novellas from the 19th Century // Mixing Methods: Practical Insights from the Humanities in the Digital Age* / Ed. by Birgit Schneider et al. Bielefeld: Bielefeld University Press, 2023. – P. 63-78. DOI: 10.14361/9783839469132.
- 5 Моретти Ф. Қашықтан оқу / Ағылшын тілінен ауд. Вдовина А., Собчука О., Шели А.; Аударманың ғылыми редакторы Кушнарева И. – М.: Гайдар Институтының баспасы, 2016. – 352 б.
- 6 Акимова М.В. Орыс поэтикалық синтаксисін зерттеу дәстүрлері: Б.И. Ярхо және М.Л. Гаспаров // В.В. Виноградов атындағы орыс тілі институтының еңбектері. – 2017. – №4(14). – Б. 89-113.
- 7 Wittgenstein L. *Philosophical Investigations*. – URL: <https://static1.squarespace.com/static/54889e73e4b0a2c1f9891289/t/564b61a4e4b04eca59c4d232/1447780772744/Ludwig.Wittgenstein.-.Philosophical.Investigations.pdf> (қаралды: 10.07.2024).
- 8 Фуко М. Білім археологиясы. – URL: https://monoskop.org/images/a/ae/Фуко_Мишель_Археология_знания.pdf (қаралды: 10.09.2024).
- 9 Prendergast C. *Negotiating World Literature* // *New Left Review*. – 2001. – №8. – P. 100-121.
- 10 Apter E. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. – Verso, 2013.
- 11 Pamuk O. *The Naive and the Sentimental Novelist*. – Harvard University Press, 2010.
- 12 Соколова В. Түсіндіру және/немесе есептеу: герменевтика және digital humanities тоғысындағы аралас әдістің мүмкіндігі туралы // Қазіргі әдебиеттану ғылымы: негізгі тенденциялар мен мәселелер. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istolkovat-i-ili-ischislit-ovozmozhnosti-kombinirovannogo-metoda-na-styke-germenevtiki-i-digital-humanities> (қаралды: 04.07.2024).
- 13 Jannidis F. *Der Autor ganz nah – Autorstil in Stilistik und Stilometrie* // *Theorien und Praktiken der Autorschaft*, Eds. Matthias Schaffrick, Marcus Willand. – Berlin: De Gruyter, 2014. – P. 169-195.
- 14 Мухамадеева Р.М., Мухамадеева И.А. Қазақ мәдениетінің ұлттық потенциалын сақтау үдерісіне цифрландыруды енгізу // «Білімді тану матрицасы» ғылыми электронды журналы. – Б. 88.

Материал 27.07.2024 баспаға түсті

Digital Literary Studies: A Practice Review and Perspectives in Kazakhstan Literary Studies

M. Amangazykyzy¹, A. Gilea¹, V. Siryachenko²

¹A.K. Kussayinov Eurasia Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

Digital literary studies represent the integration of digital technologies and computational methods into the analysis, interpretation, and presentation of literary texts. This field emerged at the intersection of the humanities and information technologies and has become a core component of the broader research domain known as Digital Humanities. This article offers a theoretical reflection on

the concept of digital literary studies, positioning it as a new empirical and methodological paradigm. The study aims to explore the primary methods, perspectives, and limitations within the practice of digital literary studies. It traces the historical development of the concept, its philosophical and philological foundations, and provides a critical assessment of Franco Moretti's seminal work, Distant Reading, alongside other key contributions in the field.

The article examines the major approaches to literary text analysis using digital tools, such as Natural Language Processing (NLP), sentiment analysis, network analysis, and text visualization. These approaches, identified through an analysis of academic literature, are presented in a table with corresponding tools indicated. Furthermore, the paper discusses the practical prospects of applying digital literary studies within the context of Kazakhstani literary scholarship.

The study's findings demonstrate that digital methods uncover hidden intertextual and thematic correlations, contribute to the rethinking of authorship and reader reception, and facilitate the development of new theoretical frameworks within the context of Digital Humanities. The application of these methods proves highly effective in studying macro trends in literature, particularly in the areas of cultural memory and gender structures in the Kazakh literary process. The analysis also highlights limitations related to insufficient digital infrastructure and the competencies of researchers in Kazakhstan. The scholarly significance of this work lies in proposing strategies to overcome these barriers, unveiling the potential of digital methods to expand the research scope of Kazakh literary studies, and justifying the need to integrate these approaches into educational and research programs to foster a new cognitive paradigm in literary studies.

The results of this study can be applied in the teaching of literary and philological disciplines at the postgraduate level, offering students and researchers new methodological approaches and tools for the study of literature.

Key words: digital literary studies, Digital Humanities, distant reading, New Formalism, stylometry.

REFERENCES

- 1 Amangeldiev A., Mustafina T., Kemberbay R. Formirovanie «tsifrovoy filosofii» kak novogo napravleniya v filosofii. URL: <https://bulletin-philopolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1543> (data obrascheniya: 14.07.2024).
- 2 Wilkens M. Canons, close reading, and the evolution of method // Debates in the Digital Humanities / Ed. by Gold M.K. Minneapolis: Univ. of Minneapolis Press, 2011. – P. 249-258.
- 3 Jockers M. Macroanalysis: Digital methods and literary history. – Urbana: Univ. of Illinois Press, 2013. – 192 p.
- 4 Weitin T. Reading at Scale: A Digital Analysis of German Novellas from the 19th Century // Mixing Methods: Practical Insights from the Humanities in the Digital Age / Ed. by Birgit Schneider et al. Bielefeld: Bielefeld University Press, 2023. – P. 63-78. DOI: 10.14361/9783839469132.
- 5 Moretti F. Dal'nee chtenie / Per. s angl. Vdovina A., Sobchuka O., Sheli A.; Nauchn. red. perevoda Kushnareva I. – M.: Izd-vo Instituta Gaydara, 2016. – 352 s.
- 6 Akimova M.V. Traditsii izucheniya russkogo poeticheskogo sintaksisa: B.I. Yarkho i M.L. Gasparov // Trudy Instituta russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova. – 2017. – № 4(14). – S. 89-113.
- 7 Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – URL: <https://static1.squarespace.com/static/54889e73e4b0a2c1f9891289/t/564b61a4e4b04eca59c4d232/1447780772744/Ludwig.Wittgenstein.-.Philosophical.Investigations.pdf> (data obrascheniya: 10.07.2024).
- 8 Fuko M. Arkheologiya znaniya. – URL: https://monoskop.org/images/a/ae/Фуко_Мишель_Археология_знания.pdf (data obrascheniya: 10.09.2024).
- 9 Prendergast C. Negotiating World Literature // New Left Review. – 2001. – №8. – P. 100-121.
- 10 Apter E. Against World Literature: On the Politics of Untranslatability. – Verso, 2013.
- 11 Pamuk O. The Naive and the Sentimental Novelist. – Harvard University Press, 2010.

12 Sokolova V. Istolkovat' i/ili ischislit': o vozmozhnosti kombinirovannogo metoda na styke germenevtiki i digital humanities. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istolkovat-i-ili-ischislit-o-vozmozhnosti-kombinirovannogo-metoda-na-styke-germenevtiki-i-digital-humanities> (data obrascheniya: 04.07.2024).

13 Jannidis F. Der Autor ganz nah – Autorstil in Stilistik und Stilometrie // Theorien und Praktiken der Autorschaft, Eds. Matthias Schaffrick, Marcus Willand. – Berlin: De Gruyter, 2014. – P. 169-195.

14 Mukhamadeeva R.M., Mukhamadeeva I.A. Vnedrenie tsifrovizatsii v protsess sokhraneniya natsional'nogo potentsiala kazakhskoy kultury // Nauchnyy elektronnoy zhurnal «Matritsa nauchnogo poznaniya», 2022 – S. 88.

Received: 27.07.2024

IRSTI 16.21.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp314-326](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp314-326)

A. Sharipova¹, Zh. Sagyndykova¹, A. Svinarchuk²

¹Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²A.Myrzakhmetov Kokshetau University, 020000, Republic of Kazakhstan

A BRIEF REVIEW ON LANGUAGE PLANNING POLICY RESEARCH IN KAZAKHSTAN

Language Planning Policy (LPP) plays a crucial role in shaping societal dynamics, educational systems, and cultural identities. As Kazakhstan is a multiethnic country, it is important to regulate the use of existing spoken languages in the country. The LPP of Kazakhstan has provided a number of legal regulations for the promotion of the Trilingual Language Policy (TLP) and trilingualism in Kazakhstan, improving the status of Kazakh as the state language, Russian as the official language and English as the global international language. This situation has motivated many scholars in Kazakhstan to study LP in relation to education and trilingualism trends. The main purpose of this review article is to provide a comprehensive review of the existing scholarly articles on LPP of Kazakhstan and evaluate their scientific value in comparison with foreign research on LP thereby putting forward possible research directions and recommendations for further research. The primary research method was a narrative literature review, which provided a through overview of existing studies on LP and summarized key insights from LP research in Kazakhstan. The findings from the selected articles were organized and synthesized by thematic categories. The outcomes of the analysis claim that the majority of research on LP of Kazakhstan is descriptive in nature without solid evidence based on the results of empirical research. This article will highly contribute to the study of LPP research in Kazakhstan and will be valuable to the interested researchers in this field as well.

Key words: Language Planning Policy (LPP), trilingualism, multilingualism, education, cross-linguistic awareness.

MAIN PROVISIONS

The primary aim of this review article is to study and offer an in-depth analysis of the existing scholarly works on Language Policy and Planning (LPP) in Kazakhstan and assess their academic significance in relation to international research on language policy. It also seeks to propose potential research avenues and recommendations for future studies. This review article provides a brief theoretical framework on LPP (Language Planning Policy) and shares LPP experience of multilingual countries and Kazakhstan reinforced by research findings and shares the view on LP research in Kazakhstan. As the theoretical framework, the article will consider earlier authors who have

considered LPP (Kaplan et al., 1997; Hornberger et al., 2010; McCarty, 201; Spolsky, 2004; Wei, 2022) to give a general overview of the research in this area. Other foreign authors (Albury, 2019; Gazzola, 2021; Calafato 2020;) have been studied and synthesized with the purpose to share and represent the global research experience on LPP in multilingual countries such as Canada, Malaysia and Norway. Finally, as the article is mainly focused on the LP research experience in Kazakhstan, this review presents relevant research on the topic of LP of Kazakhstan with regard to education, trilingualism and multilingualism trends (Smagulova, 2008; Aksholakova, 2012; Suleimenova et al., 2016; Zharkynbekova, 2017; Sagyndykova, 2017; Brian et al., 2018; Aubakirova, 2019;). The article compares papers focused on language policy in Kazakhstan, with international research on the same topic to facilitate an assessment of the current research findings regarding language policy in Kazakhstan against an international standard.

INTRODUCTION

Language Policy decisions have far-reaching implications for individuals, communities, and nations. From educational settings to governmental institutions, language choices reflect and influence power dynamics, cultural identity, and social cohesion. Kazakhstan's cultural and linguistic diversity stems from its multiethnic population, shaped by various historical events. The Russification Policy of the Russian Empire significantly influenced the spread of multilingualism in Kazakhstan. Initially aimed at assimilating the population, it led to the dominance of the Russian language and the influx of Slavic peoples into the region. By the late 1930s, the Soviet Union covertly continued this policy, further entrenching Russian as the dominant language in education and daily life. As a result, bilingualism among Kazakhs increased, with some even losing fluency in their native language.

The language policy in Kazakhstan reflects its complex historical and political context. With three, sometimes four, languages in use — Kazakh, Russian, English, and occasionally native languages for ethnic minorities — the country's linguistic landscape has evolved. Historically tied to the Soviet Union, Russian remains prevalent in academia, science, business, politics, and education. However, upon gaining independence, Kazakhstan reinstated Kazakh as the state language while preserving Russian's use. This bilingual recognition is followed by global integration efforts, notably promoting English proficiency to compete in the modern world. Legal provisions ensure equal status for Kazakh and Russian, fostering comfort for all ethnic groups and accommodating English language in international interactions. The Language Law, outlined in the Constitution, establishes the framework for language use in state bodies and organizations, designating Kazakh as the state language alongside official use of Russian [1]. The state began implementing its trilingual policy in 2006, following the Language Law. Ex-president Nursultan Nazarbayev first proposed the “Trinity of Languages” concept at the 12th Assembly of People of Kazakhstan, emphasizing the significance of Kazakh, Russian, and English for youth development. In his 2007 address, he outlined a step-by-step implementation plan for the “Trilingualism” project [2]. Several educational reforms have been initiated to advance Kazakhstan's Trilingualism Policy. Among these, the “State Program for Language Functioning and Development 2011–2020” aimed to establish a cohesive language policy promoting the state language while preserving ethnic languages, fostering national unity. The Trilingual Language Policy in Kazakhstan continued to receive public endorsement through the President's annual addresses. President Kassym-Jomart Tokayev's addresses from 2019 to 2022 underscore a consistent focus on language and education policies in Kazakhstan. In 2019, he emphasized the importance of cultural and language diversity, advocating for the development of all ethnic groups' languages and cultures. The following year, he prioritized educational equality and innovation, directing the Government to arrange annual internships for Kazakhstani scientists. In 2021, Tokayev reiterated the significance of the trilingual policy, highlighting the growing status of Kazakh language and emphasizing proficiency as a patriotic act. He also underscored the importance of the Russian languages official status. In 2022, the President stressed the importance of English language education in high schools and the need for proficiency in both Kazakh and Russian for future generations [2].

According to the data from the Bureau of National Statistics, Kazakhstan implements two official languages, Kazakh and Russian. Both formal languages are treated on an equal footing. As Kazakh is the state language, it is spoken by 99.6% of Kazakhs, 25% of ethnic Russians, 72.2% of ethnic Uzbeks, 23.7% of Ukrainians 50.5% of ethnic Tatars, 71% of Uigurs, and 25.2% of Germans within the country [3]. The second widely used language is Russian, with the majority of the county's population fluent in Russian. Besides Kazakh and Russian, there are a significant number of ethnicities in Kazakhstan that still speak their mother tongue, including 30,400 German speakers; 328,000 Tajik and Tatar speakers; 898,000 Turkish and Ukrainian speakers; and 300,000 Uyghur speakers [4].

Drawing from the preceding background information and legal frameworks, it is evident that legal regulations concerning languages have significantly impacted the linguistic landscape of a nation, attracting considerable scholarly interest. This review article aims to analyze and evaluate the landscape of language policy research knowledge in Kazakhstan by sharing the accumulated experience from research conducted on LP in this country.

To reach that aim we examined previous studies by Kaplan et al. (1997), Hornberger et al. (2010), McCarty (2011), Spolsky (2004), and Wei (2022) to establish a theoretical framework regarding LPP. Additionally, we considered the contributions of authors such as Albury (2019), Gazzolla (2021), and Calafato (2020) in LP research. For Kazakhstani research, we selected seminal research papers on LP in Kazakhstan examined and analyzed by a number of Kazakh scholars (Aksholakova, 2012; Zharkynbekova, 2017;) as well as the relationship between LP and the concept of multilingualism (Smagulova, 2008; Brian et al., 2018) and its affect on education (Aubakirova, 2019; Sagyndykova, 2017;).

Language policy has been described in various manners. Kaplan and Baldauf (1997) characterize it as "a collection of concepts, laws, regulations, norms, and actions aimed at facilitating deliberate language modifications within societies, groups, or systems" [5]. Lo Bianco defines it as a contextualized endeavor, influenced by particular historical and local factors that shape perceptions of language issues, while its political dynamics determine which language matters receive policy attention [6]. McCarty portrays language policy as a multifaceted sociocultural phenomenon and as patterns of human engagement, negotiation, and expression shaped by power dynamics. The 'policy' within these dynamics resides in their capacity to regulate language; that is, their ability to assert norms regarding acceptable and unacceptable language forms and uses, thereby controlling language functions and expressions [7].

Language policy encompasses a wide array of factors, yet it can be divided into three key components. Spolsky (2004) suggests, "An initial useful step involves delineating the three constituent elements of a speech community's language policy: (1) its language practices - the customary manner in which it selects from the various linguistics options available; (2) its language beliefs or ideology - the convictions regarding language and its usage; and (3) any deliberate endeavors aimed at altering or influencing those practices through interventions, planning or management of language [8].

Language policy traditionally concerns governmental efforts to regulate language usage, encompassing laws, judicial decisions, and directives aimed at promoting national objectives and preserving language rights. Fishman and Garcia view language policy as a cross-disciplinary field, often referred to as Language Planning (LP), intertwined with language ideology and education. Li Wei argues that institutional intervention becomes necessary due to the diverse nature of people's linguistic behavior, influenced by sociolinguistic factors and contextual changes [9].

The primary function of Language Planning and Policy (LPP) is to oversee languages, shaping multilingualism in society. LPP, often implemented through government-backed laws, is increasingly integrated into education systems worldwide. Evaluating LPP across different countries is crucial for understanding its impact on multilingualism. However, some studies highlight shortcomings in LPP management. For example, Gazzolla (2021) found that in Canada, legal regulations sometimes fail to effectively promote multilingualism, despite constitutional provisions. A survey revealed disparities in language use at workplaces, particularly among Anglophones and Francophones. Similar studies

in Switzerland and Canada found variations in workplace language use, with certain language groups facing challenges in career advancement due to proficiency difference [10]. These studies applied LPP tools to assess public policies aimed at enhancing multilingualism, offering insights relevant to discussions on language planning in Kazakhstan. The relationship between Language Policy (LP) and public awareness is a key aspect of LP discussions. Albury (2019) examined public perceptions of LP in Malaysia, focusing on the viewpoints of Malay, Indian, and Chinese youth through folk linguistic analysis. The study revealed a disconnect between language policy and understanding among these groups, with individual and collective experiences shaping perceptions. While the findings may not fully reflect Malaysia's LP, the study's methodology effectively captured the target audience's perspectives on the country's language situation [11]. Calafato (2020) extends this discussion by examining the perspectives of both learners and multilingual teachers on state multilingual educational policies in Norway and Russia. The study surveyed 460 school teachers of various languages in both countries, exploring their views on multilingualism, its benefits, government efforts to promote it, and the availability of multilingual teachers. Notably, the research sheds light on multilingual teachers' perceptions regarding multilingualism promotion in education. Descriptive statistics reveal that Norwegian respondents were critical of government efforts to develop multilingual policies through education, while Russian respondents expressed optimism about their government's initiatives, including language promotion campaigns [12]. Language Policy is typically embedded within Educational Policy, guiding language teaching and learning in educational institutions. Educational language policy, a crucial component of Language Planning and Policy (LPP), plays a key role in fostering multilingualism and offering numerous social benefits, including linguistic and intercultural competencies that facilitate international relations.

LPP research experience in Kazakhstan. Brian et al. (2018) extensively studied Language Policy (LP) implementation in Kazakhstan, highlighting key milestones:

1. In 1996, the Language Policy outlined Kazakh as the state language, with equal emphasis on Russian.
2. July 1997 saw the enactment of the Law on Languages.
3. The August 1997 Constitution incorporated Kazakh as the state language, with equal status for Russian.
4. The 2001 State Program for Language Development outlined strategies for linguistic progress.
5. In 2011, the State Program for Language Development (2010-2020) introduced a "harmonious language policy".
6. The December 14, 2012, Presidential address announced the transition to the Latin alphabet by 2025 and encouraged English use.
7. January 2017 marked the announcement of the gradual transition to trilingual education.
8. In April 2017, the "Course towards the Future" reaffirmed the switch to the Latin alphabet by 2025.
9. The January 2018 presidential address emphasized the importance of mastering three languages for Kazakhstan's future citizens [13].

Aksholakova et al. (2013) reviewed the implementation of language policies in Kazakhstan, particularly focusing on the promotion of the Kazakh language. Despite numerous language reforms, the Kazakh language remains secondary in official settings according to the authors. While the article offers valuable insights into language policy development, it lacks experimental data and primarily summarizes the evolution of the Kazakh language, the KAZTEST system, legal documents such as the Language Law, and the partial use of Kazakh in various sectors. Nonetheless, it contributes meaningfully to the understanding of Language Planning and Policy (LPP) in Kazakhstan by offering comprehensive analysis on Kazakh language promotion [14].

Smagulova (2008) offers a comprehensive study on Language Policy (LP) in Kazakhstan, examining its historical evolution and current sociolinguistic landscape. Despite the increasing popularity of the Kazakh language, the study suggests that Kazakhstan is likely to remain

multilingual, with many respondents hesitant to replace Russian with Kazakh. The article provides both experimental data and a robust theoretical framework, meticulously tracing the evolution of LP in Kazakhstan from the Soviet era to present-day, encompassing language maintenance, educational policies, and sociolinguistic analyses. Smagulova's research makes a significant contribution to LP studies in Kazakhstan, serving as a valuable resource for both local and international scholars [15]. Suleimenova et al. (2016) has fulfilled a significantly thorough sociolinguistic study with empirical data on language choice and correlations of language transmission, describing the complexities of language transmission from generation to generation. The author also emphasizes the importance of choosing a language for every citizen of Kazakhstan, the main language of life which influences his linguistic choice and identity. In the book the authors listed categories that are associated with the choice of a person's language, such as the native language and the first language, the level and areas of functioning of which can change throughout life, the nature of a person's civic position, linguistic identity which can vary from confident and unconditional to difficult and critical, ethnic identity, age and gender, social status, profession and education, proficiency in one or more than two languages, ethnic and linguistic diversity in the family, school, university, the use of languages in the professional sphere, as well as the stability or instability of language traditions in the family, which in turn affect the intensity and stability of intergenerational and intergenerational language transmission. All these abovementioned categories can be influenced by the language regulations in the country, which highly contributes to the given study [16]. Zharkynbekova (2017) delves into the empirical study of language preferences of the population on an internet space and highlights the functioning of Kazakh, Russian and English languages in different fields. According to the results, most business specialists emphasize the importance of Kazakh for the development of society: 98.6% believe it should be the language of state laws, 95% for government agencies, and 83% for official events. Russian is seen as essential for maintaining business ties in the post-Soviet space and is widely used for documentation (87.5%), business communication (85.6%), and non-state media (79.1%). English is viewed as a key to entering the global economic space and advancing careers. More than half (59%) support the trilingual policy. While government institutions work in both Kazakh and Russian, private companies mainly use Russian. Foreign companies prioritize English and Russian for business communication and contracts. English is essential for embassies, international firms, and large national companies [17]. Kazakhstani scholars, such as Aubakirova et al. (2019), primarily focus on Language Policy (LP) in education. They discuss the rapid development of multilingualism through Education Language Policy (ELP) in Kazakhstan. The authors analyze the "State Program of Functioning and Development of Languages 2011–2020" executed in three stages. The program aimed to strengthen the legal framework, incorporate new technologies, preserve linguistic diversity, and monitor language demand and proficiency. It targeted high proficiency rates in Kazakh, Russian, and English. The program successfully elevated the use of Kazakh, historically overshadowed by Russian, particularly in the education system. Experimental schools like Nazarbayev Intellectual Schools (NIS) and Bilim Innovation Lyceums (BIL) pioneered multilingual education, integrating STEM subjects in Kazakh, Russian, and English. This detailed review significantly contributes to the study of LP in education in Kazakhstan [18]. Sagyndykova et al. (2017) report on multilingual education in Higher Education Institutions (HEIs) from 2012-2016. They found that 42 HEIs established faculties teaching in Kazakh, Russian, and English, with a rising number of multilingual students in 2015-2016. Approximately 125 HEIs adopted multilingual teaching, including 6 national universities, 26 public institutions, 1 international, and 7 joint-stock companies. Around 2,121 instructors taught in English, with 50% of disciplines in the first language, 20% in the second, and 30% in the third. Additionally, 17 universities introduced English-medium instruction for STEM subjects. (Sagyndykova et al., 2017). The provided reviews of the articles could prove immensely beneficial for those scholars with a research interest in studying language policy within the context of Kazakhstan [19].

MATERIALS AND METHODS

As this study reviewed existing LP research, its aim was to study and evaluate their scientific value by comparing them with foreign research experience on LP. To reach this aim, the following research objectives have been set:

1. Providing a historical context on LP of Kazakhstan.
2. Summarizing research results on LP both internationally and in Kazakhstan.
3. Identifying gaps in existing research papers on LP of Kazakhstan to synthesize evidence-based approaches in research works on LP in Kazakhstan.
4. To provide recommendations for future research.

Selected literature was taken from electronic databases including Scopus, Google Scholar, and Web of Science. The search was limited to articles published between 2000 and 2022. Articles were included if they focused on language policy and planning in Kazakhstan. Both qualitative and quantitative studies were considered. The search terms used included “language policy”, “language planning”, “multilingualism” and other related keywords. The subject of the research were the conclusions made from the study in order to reflect current LP research development and identify key trends in the field of LP.

The main method of research was a narrative approach of the literature review, which provided a comprehensive overview of existing literature on LP and summarized key findings on LP research in Kazakhstan. Findings from selected articles were synthesized thematically. Common themes and patterns related to language policy in Kazakhstan were identified and summarized. The synthesis aimed to provide a comprehensive overview of the current state of research on language policy in the country.

RESULTS

Summary of Reviewed Literature: this review article synthesizes and analyzes existing research on Language Policy (LP) both in Kazakhstan and foreign multilingual countries (Canada, Malaysia, and Norway), presenting research in the field of LP. Additionally, the article summarizes the historical background of LP when Kazakhstan was bound to the Soviet Union (Russification Policy) and the present legal provisions as outlined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan (Article 8,16; Language Law, 1997), the Presidents’ Addresses (Tokayev 2019- 2022), as well as language programs (“State Program of Functioning and Development of Languages 2011–2020”), which can serve as a significant source of information in the field of LP of Kazakhstan. The reviewed studies encompass a diverse range of topics, including the language planning initiatives (Brian et al., 2018; Aksholakova et al.,2013), and the implementation of LP in education (Aubakirova et al.,2019; Sagyndykova et al., 2017). These studies collectively contribute to the understanding of LP in Kazakhstan and its multifaceted implications for society. As for the finding and research results on LP of Kazakhstan that had been provided by Kazakhstani scholars, they mainly claim the development and promotion of multilingualism tendency in education, which greatly influenced the language situation in a country and sociopolitical dynamics of language use in Kazakhstan (Smagulova,2008).

Identifying gaps in existing research papers on LP of Kazakhstan: in comparison with the foreign multilingual countries such as Canada (Gazzola,2021), Malaysia (Albury,2019) and Norway and Russia (Calafato,2020), the Kazakhstani research on LP is mainly focused on summarizing the evolution of LPP and its development with existing programs and legal provisions which led to trends such as “multilingualism” or “trilingualism”. These studies do not adopt empirical approach to the research of LP to uncover the real language situation in Kazakhstan. There is notably insufficient research examining the operational effectiveness of LP in Kazakhstan across diverse regions of the country and in various fields such as economics, business, and workplace dynamics.

Need for Evidence-Based Approaches: a critical analysis of the reviewed literature underscores the imperative for evidence-based approaches to language policy in Kazakhstan. While the reviewed studies provide valuable insights, there is a clear need for rigorous research and empirical data to inform policy formulation and implementation. This is particularly crucial in Kazakhstan, given its linguistically diverse society, where effective, equitable, and sustainable language policies are essential for fostering social cohesion and promoting linguistic rights.

Recommendations for Future Research: moving forward, there is a clear need for further research in the field of LP in Kazakhstan. This review article suggests that future research should focus on developing qualitative or quantitative methodologies to investigate language policy issues in Kazakhstan more comprehensively in order to understand the language situation more clearly. By adopting robust research methodologies, researchers can generate empirical evidence that informs policy decisions and contributes to the development of effective language policies tailored to the needs of Kazakhstani society.

DISCUSSION

LPP is a complex and multifaceted field that intersects with various disciplines, including linguistics, sociology, education, and political science. The main purpose of this review article was to investigate and examine existing research results on LPP of Kazakhstan and evaluate their research features by synthesizing the findings and results.

Numerous scholars suggested various points of view on LP. One prominent point which was offered by Kaplan et.al described LP as a concept which belonged to laws, regulations and norms, actions aimed to moderate language alterations in societies, or systems which contribute to the current understanding of LP. It is important to mention the importance of Language Planning Policy in any country, when existing popular languages need to be regulated, especially when a country has a diverse ethnic and cultural background like for instance Kazakhstan. In this case all the authors made a significant contribution to the advancement of research within the realm of Language Planning Policy (LPP) context in Kazakhstan.

Moreover, due to the findings and results of the articles on LPP of Kazakhstan reviewed in this article, we can observe and highlight the role of LPP in promoting multilingualism as stated in the Law of Languages, that both Kazakh and Russian languages can be used equally in any organization in the country be it a governmental agency, an educational institution or a private business organization (Smagulova, 2008; Aksholakova, 2013).

On the other hand, the equal use of languages addresses the needs of linguistic minorities, by promoting linguistic rights, supporting heritage languages, which are crucial steps towards fostering linguistic justice in a society. In addition, we noticed a growing demand for English language study among the youngest generation as it has been integrated into the education system of Kazakhstan (Aubakirova et. al, 2019; Sagyndykova et al., 2017) which confirms the trend of trilingualism in recent research through multilingual education both in secondary and higher education systems.

Furthermore, a multitude of authors (Smagulova, 2008; Aksholakova, 2012;) have presented thorough and informative analyses regarding the historical evolution and current state of Language Planning Policy (LPP), meticulously tracing the developmental stages and legal reforms in language policy influenced by historical factors. Consequently, these documented research reviews represent a valuable source of scholarly information, poised to serve as exemplary resources for academic articles and subsequent research endeavors within the field of LP in Kazakhstan. An empirical research made by Suleimenova et al (2016) on Language selection and the correlation of language transmission serves a valuable contribution in the field of language policy and multilingualism trend in Kazakhstan. Zharkynbekova (2017) emphasized the significance of language preferences and choices, highlighting the broader influence of language policy not only on individual language selection but also on the functioning of languages across various sectors of society in Kazakhstan. This article has also observed the research experience of foreign countries on LPP, countries such as Canada, Malaysia and Norway (Gazzola 2021; Albury 2019; Calafato 2020). The language situation in Canada

was investigated by Gazzola, with the implementation of LP observed in regard to multilingual advancement in that country. Consequently the author determined that despite the law, the English and French languages are not treated equally in society. This situation exists although the legal provisions of the country provide equal treatment for multiple languages. The study is supported by empirical data and qualitative analysis which is highly important to see the real language situation. In the context of Malaysia, the research conducted by Albury, also traced the trend of sociolinguistic analysis of LP to find genuine situation of language use there. The research intended to reveal people's relationship and awareness of LP, which is also important in assessing the real language situation in a country. The study by Calafato was focused on the investigation of LP in education and the, integration of multilingual policy in that context. The author found that respondents were critical about multilingual education. All these foreign articles are characterized by their focus evidence, where the authors rely on empirical data and critical analysis.

While foreign studies incorporate both theoretical frameworks and empirical research methodologies, the bulk of Kazakh academic literature predominantly leans on theoretical discourse, offering conclusions derived solely from theoretical knowledge without empirical substantiation. Many articles lack practical experimentation and fail to provide sociolinguistic analyses assessing the implementation of LP in addressing actual language dynamics within the country. This issue might be a very good case for further research and investigation.

CONCLUSION

The initial goal of the article was to study and analyze existing research studies on LPP of Kazakhstan by Kazakhstani and foreign authors. Finally, by implementing the narrative approach to the study of existing research on LP, this review article summarized and analyzed existing research on LP in Kazakhstan and offered most outstanding and well-established research articles to the audience of researchers. All of these studies have a high value in the field of LP of Kazakhstan and make a meaningful contribution in the research field of LP of Kazakhstan. They are stimulating the culture of research in the English language, introducing the science of Kazakhstan into the global world.

By synthesizing main points, we came to a conclusion that LPP plays a crucial role in regulating multilingual environment in a country. From the authors' perspective we also understood that Language Planning Policy has a multifaceted nature, as it has significant impact on various aspects of society, including education, culture, politics, and identity. In the case of Kazakhstan, the LPP is a relevant way to promote all three existing popular languages. Moving forward, it is imperative for policymakers, educators, researchers, and stakeholders to engage in constructive dialogue and collaboration to develop language policies that reflect the needs, values, and aspirations of diverse linguistic communities. By fostering a climate of linguistic respect, understanding, and cooperation, we can harness the power of language to build more inclusive, equitable, and harmonious societies for all.

Next important point, in comparison with foreign research on LP, the analysis made in this review underlines the crucial need for evidence-based approaches to language policy in Kazakhstan, informed by rigorous research and empirical data, to ensure that policies are effective, equitable, and sustainable, in Kazakhstan, where the society is linguistically diverse.

It is hoped that this review work will be valuable for researchers and professionals seeking an overview in the field of LP in Kazakhstan. Coming up with qualitative or quantitative methodology in investigating LP of Kazakhstan is highly recommended as a new direction for future research.

REFERENCES

- 1 The Law About languages in the Republic of Kazakhstan (1997, July 11), no.151-I, available at: <https://online.zakon.kz/>

- 2 The official website of the President of the Republic of Kazakhstan. “Presidents’ Address to the Nation of the Republic of Kazakhstan (2007, 2019, 2020, 2021, 2022). available at: <https://www.akorda.kz/ru>
- 3 Agency of Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. (2022). “Bureau of National Statistics. Derived from: Population Census 2021”, available at: <https://stat.gov.kz/>
- 4 Languages of Kazakhstan (2024, May 19). In Wikipedia, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_Kazakhstan
- 5 Kaplan, R. and Baldauf, R. (1997), *Language planning from practice to theory*, Multilingual Matters.
- 6 Hornberger, N. and McKay S. (2010), *Sociolinguistics and language education*, Multilingual Matters, Washington DC.
- 7 McCarty, T. L. (2011), *Ethnography and language policy*, New York: Routledge.
- 8 Spolsky, B. (2004), *Language policy*, Cambridge university press.
- 9 Wei, L. (2022). “Foreword: translanguaging LPP” *Asian- Pacific Journal of Second and Foreign Language Education* [Electronic] vol.7, no.43, available at: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40862-022-00166-1> (accessed 6 Oct 2022).
- 10 Gazzola, M. (2021), *Language Policy Instruments and the Promotion of Multilingualism in the Federal Public Administration of Canada and Switzerland*, Research report, Northern Ireland: Ulster University.
- 11 Albury, N. (2019) “Between public perception and government intent in national language policy, *Current Issues in Language Planning*”, [Electronic] vol.20, no.2, pp.160-178, available at: Google Scholar: DOI: 10.1080/14664208.2018.1468963 (accessed 18 April 2018).
- 12 Calafato, R. (2020) “Language teacher multilingualism in Norway and Russia: Identity and beliefs” *European Journal of Education* [Electronic] vol.55, no.4, pp.602-617, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ejed.12418> (accessed 5 June, 2020).
- 13 Brian J., and Sagyndykova Zh., (2018), “The Future of Multilingualism in Post -Soviet Central Asia: The Case of Kazakhstan”, In G.Lane -Mercier, D.Merkle and J.Koutas (eds.), *Handbook of Minority Languages, National Languages, and Official Language Policies*, pp.83- 101, McGill-Queen’s University Press.
- 14 Aksholakova, A., and Ismailova, N. (2013) “The language policy of Kazakhstan and the state language in government service” *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, vol.93, pp.1580-1586.
- 15 Smagulova, Zh. (2008), “Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, vol.11 no.3-4, pp.440-475.
- 16 Suleimenova, E., Akberdi M., Koyshibayeva G., (2016), *Vybor yazika i korrelyatsii yazikovoï transmissii* [Language selection and the correlation of language transmission], Almaty, Kazakh University, Kazakhstan.
- 17 Zharkynbekova Sh.K. (2017), *Language reforms and intercultural transformations in the polylingual space of the Republic of Kazakhstan*. *RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices*, 14 (2), 246—252.
- 18 Aubakirova, B., Mandel, K. Benkei-Kovacs, B. (2019), “European experience of multilingualism and the development of multilingual education in Kazakhstan”. *Hungarian Educational Research Journal*, vol.4, pp. 689–707.
- 19 Sagyndykova, Zh. O., Svinarchuk, A. I., & Kubrina, T. A. (2017), *Polylingvalnaya Kommunikatsiya v Kazakhstane: Rechevoe i tekstvoe predstavlenie* [Polylingual communication in Kazakhstan: Speech and text production], Kokshetau, Kazakhstan: Mirpechati.

Received: 20.08.2024

Қазақстандағы тілді жоспарлау саясатына бағытталған ғылыми зерттеулерге қысқаша шолу.

А.С. Шарипова¹, Ж.О. Сағындықова¹, А.И. Свиначук²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

²А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Тілді жоспарлау саясаты әлеуметтік динамика, білім беру жүйелері және мәдени сәйкестіктерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қазақстан көпұлтты мемлекет болғандықтан, елдегі қолданыстағы ауызекі тілдердің белсенді қолданылуын реттеу аса маңызды. Қазақстанның Тілдерді жоспарлау саясаты Қазақстандағы үштілділік саясатын және үштілділік тенденциясын ілгерілету, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілінің ресми тіл және ағылшын тілінің жаһандық халықаралық тіл мәртебесін арттыру мақсатында бірқатар заңнамалық нормаларды әзірлеген болатын. Бұл Қазақстандағы көптеген ғалымдарды білім беру және үштілділік тенденцияларына қатысты тіл саясатын зерттеуге итермеледі. Бұл мақаланың негізгі мақсаты - Қазақстанның тілдік жоспарлау саясаты бағытында таңдаулы ғылыми мақалаларына жан-жақты шолу жасай отыра, сондай-ақ оларды тіл саясаты тақырыбы шеңберіндегі шетелдік зерттеулермен салыстырылып, олардың ғылыми құндылығын бағалау болып табылады. Негізгі зерттеу әдісі ретінде тілдік саясат тақырыбы бойынша бар зерттеулердің егжей-тегжейлі шолуы және Қазақстандағы тілдік саясат зерттеулерінің негізгі қорытындылары жинақталған баяндалған әдебиеттерге шолу әдісі қолданылды. Осылайша Қазақстандық тіл саясатын зерттеуші ғалымдарға тілдік жоспарлау саясаты саласына қызығушылық танытқан аудиторияға зерттеудің ықтимал бағыттары ұсынылады. Талдау нәтижелері Қазақстандағы тілдік жоспарлау саясаты бойынша зерттеулердің көпшілігі дәлелді эмпирикалық зерттеу нәтижелерінсіз сипаттамаға ие екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: тіл жоспарлау саясаты, үштілділік, көптілділік, білім беру, тіл аралық хабардарлық.

Материал 20.08.2024 баспаға түсті

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі N 151 Заңы. URL: <https://online.zakon.kz/>
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты ҚР президенттерінің Қазақстан халқына Жолдауы (2007, 2019, 2020, 2021, 2022), URL: <https://www.akorda.kz/ru>
- 3 Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі (2022). «Ұлттық статистика бюросы. Алынған: Халық санағы 2021», URL: <https://stat.gov.kz/>
- 4 Languages of Kazakhstan (2024, May 19). In Wikipedia, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_Kazakhstan
- 5 Kaplan, R. and Baldauf, R. (1997), *Language planning from practice to theory*, Multilingual Matters.
- 6 Hornberger, N. and McKay, S. (2010), *Sociolinguistics and language education*, Multilingual Matters, Washington DC.
- 7 McCarty, T. (2011), *Ethnography and language policy*, New York: Routledge.
- 8 Spolsky, B. (2004), *Language policy*, Cambridge university press.
- 9 Wei, L. (2022). “Foreword: translanguaging LPP” *Asian- Pacific Journal of Second and Foreign Language Education* [Electronic] vol.7, no.43, available at: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40862-022-00166-1> (accessed 6 Oct 2022).

10 Gazzola, M. (2021), *Language Policy Instruments and the Promotion of Multilingualism in the Federal Public Administration of Canada and Switzerland*, Research report, Northern Ireland: Ulster University.

11 Albury, N. (2019) “Between public perception and government intent in national language policy, Current Issues in Language Planning”, [Electronic] vol.20, no.2, pp.160-178, available at: Google Scholar: DOI: 10.1080/14664208.2018.1468963 (accessed 18 April 2018).

12 Calafato, R. (2020) “Language teacher multilingualism in Norway and Russia: Identity and beliefs” *European Journal of Education* [Electronic] vol.55, no.4, pp.602-617, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ejed.12418> (accessed 5 June, 2020).

13 Brian J., and Sagyndykova Zh., (2018), “The Future of Multilingualism in Post -Soviet Central Asia: The Case of Kazakhstan”, In G.Lane -Mercier, D.Merkle and J.Koutas (eds.), *Handbook of Minority Languages, National Languages, and Official Language Policies*, pp.83- 101, McGill-Queen’s University Press.

14 Aksholakova, A., and Ismailova, N. (2013) “The language policy of Kazakhstan and the state language in government service” *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, vol.93, pp.1580-1586.

15 Smagulova, Zh. (2008), “Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, vol.11 no.3-4, pp.440-475.

16 Suleimenova, E., Akberdi M., Koyshibayeva G., (2016), *Vybor yazika i korrelyatsii yazikovoï transmissii* [Language selection and the correlation of language transmission], Almaty, Kazakh University, Kazakhstan.

17 Жаркынбекова Ш.К.. "Языковые реформы и межкультурные трансформации в полиязычном пространстве Республики Казахстан". Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2017. Т. 14. № 2. С. 246—252

18 Aubakirova, B., Mandel, K. Benkei-Kovacs, B. (2019), “European experience of multilingualism and the development of multilingual education in Kazakhstan”. *Hungarian Educational Research Journal*, vol.4, pp. 689–707.

19 Sagyndykova, Zh. O., Svinarchuk, A. I., & Kubrina, T. A. (2017), *Polylingvalnaya Kommunikatsiya v Kazakhstane: Rechevoe i tekstvoe predstavlenie* [Polylingual communication in Kazakhstan: Speech and text production], Kokshetau, Kazakhstan: Mirpechat.

Краткий обзор научных исследований политики языкового планирования в Казахстане А.С.Шарипова¹, Ж.О.Сагындыкова¹, А.И.Свинарчук²

¹Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Политика языкового планирования (ЯП) играет решающую роль в формировании социальной динамики, образовательных систем и культурной самобытности. Поскольку Казахстан является многонациональной страной, важно регулировать использование существующих языков в стране. ЯП Казахстана разработало ряд правовых положений для продвижения трехязычной языковой политики (ТЯП) и трехязычия в Казахстане, улучшая статус казахского языка как государственного, русского как официального языка и английского как глобального международного языка. Эта ситуация побудила многих ученых в Казахстане изучать языкознание в контексте тенденций образования и трехязычия. Основная цель данной обзорной статьи – дать всесторонний обзор существующих научных статей по ЯП Казахстана и оценить их научную ценность в сравнении с зарубежными исследованиями по ЯП, тем самым выдвинув возможные направления исследований и рекомендации для дальнейших исследований. Основным методом исследования. представлял собой описательный обзор литературы, в котором был представлен подробный обзор существующих исследований по теме ЯП и обобщены ключевые выводы исследований ЯП в Казахстане. Результаты выбранных статей были систематизированы и обобщены по

тематическим категориям. Результаты анализа свидетельствуют о том, что большинство исследований по ЯП Казахстана носят описательный характер без убедительных доказательств, основанных на результатах эмпирических исследований. Эта статья внесет большой вклад в изучение исследований ЯП в Казахстане, а также будет ценна для заинтересованных исследователей в этой области.

Ключевые слова: политика языкового планирования, трилингвизм, мультилингвизм, образование, межъязыковая осведомленность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон «О языках в Республике Казахстан» (11 июля 1997 г.), №151-И, доступно по ссылке: <https://online.zakon.kz/>
- 2 Официальный сайт Президента Республики Казахстан (2007 г.), «Послание Президента Республики Казахстан народу (2007, 2019, 2020, 2021, 2022 гг.)» URL: <https://www.akorda.kz/ru>
- 3 Агентство стратегического планирования и реформ Республики Казахстан (2022), «Бюро национальной статистики. По материалам: Перепись населения 2021 года», URL: <https://stat.gov.kz/>
- 4 Languages of Kazakhstan (2024, May 19). In Wikipedia, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_Kazakhstan
- 5 Kaplan, R. and Baldauf, R. (1997), *Language planning from practice to theory*, Multilingual Matters.
- 6 Hornberger, N. and McKay, S. (2010), *Sociolinguistics and language education*, Multilingual Matters, Washington DC.
- 7 McCarty, T. (2011), *Ethnography and language policy*, New York: Routledge.
- 8 Spolsky, B. (2004), *Language policy*, Cambridge university press.
- 9 Wei, L. (2022). "Foreword: translanguaging LPP" *Asian- Pacific Journal of Second and Foreign Language Education* [Electronic] vol.7, no.43, available at: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40862-022-00166-1> (accessed 6 Oct 2022).
- 10 Gazzola, M. (2021), *Language Policy Instruments and the Promotion of Multilingualism in the Federal Public Administration of Canada and Switzerland*, Research report, Northern Ireland: Ulster University.
- 11 Albury, N. (2019) "Between public perception and government intent in national language policy, Current Issues in Language Planning", [Electronic] vol.20, no.2, pp.160-178, available at: Google Scholar: DOI: 10.1080/14664208.2018.1468963 (accessed 18 April 2018).
- 12 Calafato, R. (2020) "Language teacher multilingualism in Norway and Russia: Identity and beliefs" *European Journal of Education* [Electronic] vol.55, no.4, pp.602-617, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ejed.12418> (accessed 5 June, 2020).
- 13 Brian J., and Sagyndykova Zh., (2018), "The Future of Multilingualism in Post -Soviet Central Asia: The Case of Kazakhstan", In G.Lane -Mercier, D.Merkle and J.Koutas (eds.), *Handbook of Minority Languages, National Languages, and Official Language Policies*, pp.83- 101, McGill-Queen's University Press.
- 14 Aksholakova, A., and Ismailova, N. (2013) "The language policy of Kazakhstan and the state language in government service" *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, vol.93, pp.1580-1586.
- 15 Smagulova, Zh. (2008), "Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use", *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, vol.11 no.3-4, pp.440-475.
- 16 Suleimenova, E., Akberdi M., Koyshebayeva G., (2016), *Vybor yazika i korrelyatsii yazikovoï transmissii* [Language selection and the correlation of language transmission], Almaty, Kazakh University, Kazakhstan.
- 17 Жаркынбекова Ш.К.. "Языковые реформы и межкультурные трансформации в полиязычном пространстве Республики Казахстан". Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2017. Т. 14. № 2. С. 246-252

18. Aubakirova, B., Mandel, K., Benkei-Kovacs, B. (2019), "European experience of multilingualism and the development of multilingual education in Kazakhstan". *Hungarian Educational Research Journal*, vol.4, pp. 689-707.

19 Sagyndykova, Zh. O., Svinarchuk, A. I., & Kubrina, T. A. (2017), *Polylingvalnaya Kommunikatsiya v Kazakhstane: Rechevoe i tekstvoe predstavlenie* [Polylingual communication in Kazakhstan: Speech and text production], Kokshetau, Kazakhstan: Mirpechati.

Материал поступил в редакцию журнала 20.08.2024

Біздің авторлар

Ахметова Г. – PhD докторант, «Alikhan Vokeikhan University» ББМ, Семей, 071411, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulnur_51984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2918-1127>.

Ақжігітова А.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>.

Салқынбай А.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: asalkbek@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Шалабай Б. – Шоқан Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Аманбекқызы Ж. – «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>.

Андирова А.Е. – түркітану кафедрасының 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан Республикасы. E-mail: alina_2807@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7887-423X>.

Каиржанов А.К. – филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан Республикасы. E-mail: kairzhanov@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3724-1022>.

Базарбаева З.М. – Академик НАН РК, д.ф.н., проф., Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: zeynepmb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>.

Садык Д.А. – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: sadyk_didar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8271-7165>.

Еспекова Л. – ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Жетесова Ж.А. – докторант, Zhubanov University, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>.

Исакова С.С. – ф.ғ.д., профессор, Zhubanov University, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Заллединова Ж.Қ. – шетел филологиясы магистрі, бағдарлама жетекшісі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zalledinova.zh@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-0797-7647>.

Жұмағұлова Б.С. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: youmbs@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8658-2336>.

Танкибаева М.Х. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан Республикасы. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

Каирова М.К. – ф.ғ.к., лектор, Margulan University, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Кенжигожина К.С. – философия докторы (PhD), лектор, Л.Н.Гумилева атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>.

Кометиани Е.А. – лектор, Ресей көлік университеті, 101000, Мәскеу, Ресей. E-mail: kuti@inbox.ru.

Кемельбекова Э.А. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: e.kemelbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0999-5089>.

Бухарова Г.Х. – ф.ғ.д., профессор, М.Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті (БМПУ), Уфа, 450000, Башқұртстан Республикасы, Ресей. E-mail: buharova_g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8596-5703>.

Көкебаева Б.С. – 6D020500 «Филология» ББ бағдарламасының докторанты, Alikhan Vokeikhan University, гуманитарлық факультет, Семей, 071401, Қазақстан Республикасы. E-mail: rahmankulovabakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>.

Долгушева Т.В. – ф.ғ.к., филология кафедрасының аға оқытушысы, Alikhan Vokeikhan University, гуманитарлық факультет, Семей, 071401, Қазақстан Республикасы. E-mail: aspasiya1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0053-2296>.

Кабышева Р.Б. – 6D020500 «Филология» ББ бағдарламасының докторанты, «Alikhan Vokeikhan University», Гуманитарлық факультеті, Семей, 071401, Қазақстан Республикасы. E-mail: roushan73.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6571-2189>.

Кыдырмолдина Э.Т. – филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ.И. Сатпаев атындағы ҚазҰТУ, Алматы, 050043, Қазақстан Республикасы. elmira_amangeldi@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3437-5368>.

Рақимкулова А.А. – филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ.И.Сатпаев атындағы ҚазҰТУ, Алматы, 050043, Қазақстан Республикасы. E-mail: a.rakimkulova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0003-4170-7849>.

Тойганбекова М.Е. – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Алматы, 050012, Қазақстан Республикасы. E-mail: m.toiganbekova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0001-5415-0408>.

Пименова М.В. – ф.ғ.д., профессор, Шет тілдер институты, Санкт-Петербург, 190000, Ресей Федерациясы. E-mail: pimenova-vgpu@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5918-974X>.

Искакова Г.Ж. – PhD, қауымдастырылған профессор, Ualikhanov University, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Дальбергенова Л.Е. – Ph.D, қауымдастырылған профессор, Ualikhanov University, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ljasatdal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Сидорович З.З. – ф.ғ.к., доцент, орыс филологиясы кафедрасының доценті, Янки Купала атындағы Гродно мемлекеттік университеті, Гродно, 230000, Беларусь Республикасы. E-mail: zoaya.sidorovich@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0003-1614-815X>.

Бейсембаев А.Р. – ф.ғ.д., профессор, маркетинг жөніндегі проректор, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>.

Бахралинова Ә.Ж. – ф.ғ.к., PhD, "Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту педагогикасы" білім беру бағдарламасының доценті, Павлодар педагогикалық университеті. Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>.

Әбсадық А.А. – ф.ғ.д, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

Баяхметова А.А. – ф.ғ.к., А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің асс. профессоры м.а., Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: sulu.t63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2661-8605>.

Абылкасов Г.Ж. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының лекторы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті. Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: abykassov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Саулембаева А.Б. – филология магистрі, № 23 Қостанай қалалық мектебінің

оқытушысы, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>.

Бисенбаев П.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5800-8986>.

Тлеубаев С.Б. – ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: tleubaev63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4854-2699>.

Ибрагим А.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: ibragimayagoz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3017-0089>

Картаева А.М. – ф.ғ.д., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, 070020, Қазақстан Республикасы. E-mail: kartaeva2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>.

Кусманова К.А. – ф.ғ.д., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, 070020, Қазақстан Республикасы. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9487-3237>.

Молгаждаров К.К. – ф.ғ.д., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Спатай А.О. – PhD, Орталық Азия Инновациялық университетінің қауымдастырылған профессоры м.а., Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: spatay.augul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1512-5514>.

Леонтьева А. Ю. – ф.ғ.к., Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: aleontieva13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3836-9914>.

Агибаева С.С. – ф.ғ.к., Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: sabina_petropavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

Кадыров Ж.Т. – профессор, ф.ғ.к., Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Синбаева Г.К., аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: gsinbaeva@mail.ru <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>,

Рахимов Б.С. – ф.ғ.д., профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Rahimov_b@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>.

Тлеубердина Г.Т. – ф.ғ.к., ғалым хатшы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: guldentleuberдина@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Рүстемова Ж.А. – ф.ғ.к., доцент, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100000, Қазақстан Республикасы. E-mail: rustemova.66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5322-5420>.

Айтбаева Б.М. – ф.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. <https://orcid.org/0000-0002-4288-6204>.

Таңсықбай Ә.Қ. – 8D01717-«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Кенжалин Қ.К. – PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Дыбо А.В. – ф.ғ.д., профессор, РҒА корп.-мүш., Мәскеу, 125009, Ресей. E-mail: adybo@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6077-7183>.

Атабаева Ф.К. – п.ғ.к., «Тұран» университеті, лингвистикалық дайындық орталығының профессоры, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: a_farida@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3432-3089>.

Сыдыкова З.Е. – п.ғ.к., Орталық Азия инновациялық университеті, педагогика және тілдер факультетінің деканы, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sydyk_z@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6870-4687>.

Тажимаева Ж.Ш. – магистр, Орталық Азия инновациялық университеті, тілдер кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zh.tazhibayeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8807-6051>.

Атабаева Г.К. – магистр, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің шет тілі кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: g.atabaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6267-5482>.

Жахина Б.Б. – п.ғ.д., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің профессоры, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: bzhaxina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

Рамазанова А.Е. – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің сеньор лекторы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aigerim_212@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0006-5310-2993>.

М. Амангазықызы – PhD, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>.

Гыля А. – филология ғылымдарының магистрі, Шет тілдері кафедрасының аға оқытушысы, А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8178-2782>.

Сиряченко В.В. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: vikalife020894@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7915-5376>.

Шарипова А.С. – п.ғ.м., лектор, Ualikhanov University, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aizhansharipova080@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Сагындыкова Ж.О. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ualikhanov University, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhailagul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1427-7417>.

Свинарчук А.И. – п.ғ.м., аға оқытушы, Abay Myrzakhmetov University, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: anna.svinarchuk.78@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-4868-6059>.

Наши авторы

Ахметова Г. – PhD, «Alikhan Bokeikhan University», Семей, 071411, Республика Казахстан. E-mail: gulnur_51984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2918-1127>.

Акжигитова А.О. – Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>.

Салкынбай А.Б. – Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: asalkbek@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Шалабай Б. – Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Аманбеккызы Ж. – докторант по специальности «Филология», факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

Андирова А.Е. – докторант 3 года обучения кафедры Тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010008, Республика Казахстан. E-mail: alina_2807@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7887-423X>.

Каиржанов А.К. – доктор филологических наук, профессор кафедры Тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010008, Республика Казахстан. E-mail: kairzhanov@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3724-1022>.

Базарбаева З.М. – Академик НАН РК, д.ф.н., проф., Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: zeunepmb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>.

Садык Д.А. – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: sadyk_didar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8271-7165>.

Еспекова Л. – к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: Espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Жетесова Ж.А. – докторант, Zhubanov University, Ақтобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>.

Исакова С.С. – д.ф.н., профессор, Zhubanov University, Ақтобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Заллединова Ж.К. – магистр иностранной филологии, программный лидер, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: zalledinova.zh@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-0797-7647>.

Жумагулова Б.С. – кандидат филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: youmbs@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8658-2336>.

Танкибаева М.Х. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

Каирова М.К. – ф. ф.к., лектор, Margulan University, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Кенжигожина К.С. – PhD, лектор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>.

Кометиани Е.А. – лектор, Российский университет транспорта, 101000, Москва, Россия. E-mail: kuti@inbox.ru.

Кемельбекова Э.А. – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: e.kemelbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0999-5089>.

Бухарова Г.Х. – д.ф.н., профессор, Башкирский государственный педагогический университет (БГПУ) им. М. Акмуллы, Уфа, 450000, Республика Башкортостан, Россия. E-mail: buharova_g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8596-5703>.

Кокебаева Б.С. – докторант по ОП 6D020500 «Филология», Alikhan Vokeikhan University, Гуманитарный факультет, Семей, 071401, Республика Казахстан. E-mail: rahmankulovabakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>.

Долгушева Т.В. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры филологии, Alikhan Vokeikhan University, Гуманитарный факультет, Семей, 071401, Республика Казахстан. E-mail: aspasiya1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0053-2296>.

Кабышева Р.Б. – докторант по ОП 6D020500 «Филология», «Alikhan Vokeikhan University», Гуманитарный факультет, Семей, 071401, Республика Казахстан. E-mail: raushan73.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6571-2189>.

Кыдырмолдина Э.Т. – магистр филологических наук, старший преподаватель, КазННТУ им. К.И. Сатбаева, Алматы, 050043, Республика Казахстан. E-mail: elmira_amangeldi@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3437-5368>.

Рахимкулова А.А. – магистр филологических наук, старший преподаватель, КазННТУ им. К.И. Сатбаева, Алматы, 050043, Республика Казахстан. E-mail: a.rakimkulova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0003-4170-7849>.

Тойганбекова М.Е. – магистр педагогических наук, старший преподаватель, КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова, Алматы, 050012, Республика Казахстан. E-mail: m.toiganbekova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0001-5415-0408>.

Пименова М.В. – д.ф.н., профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, 190000, Российская Федерация. E-mail: pimenova-vgpru@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5918-974X>.

Искакова Г.Ж. – PhD, ассоциированный профессор, Ualikhanov University, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Дальбергена Л.Е. – PhD, ассоциированный профессор, Ualikhanov University, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: ljasatdal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Сидорович З.З. – к.ф.н., доцент, доцент кафедры русской филологии, Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Гродно, 230000, Республика Беларусь. E-mail: zoya.sidorovich@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1614-815X>.

Бейсембаев А.Р. – д.ф.н., профессор, проректор по маркетингу, Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7627-2040>.

Бахралинова А.Ж. – к.ф.н., PhD, доцент образовательной программы «Педагогика дошкольного воспитания и обучения», Павлодарский педагогический университет им.Элкей Марғулан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1535-1706>.

Абсадык А.А. – доктор филологических наук, профессор Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

Баяхметова А.А. – кандидат филологических наук, и.о. асс. профессора Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: sulu.t63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2661-8605>.

Абылкасов Г.Ж. – магистр гуманитарных наук, лектор кафедры казахского языка и литературы, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: abyldasov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Саулембаева А.Б. – магистр филологии, учитель Костанайской городской школы №23,

г. Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>.

Бисенбаев П.Қ. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, старший преподаватель, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5800-8986>

Тлеубаев С.Б. – старший преподаватель, к.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: tleubaev63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4854-2699>.

Ибрагим А.М. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, докторант, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: ibragimayagoz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3017-0089>.

Картаева А.М. – д.ф.н., профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан. E-mail: kartaeva2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>.

Кусманова К.А. – д.ф.н., профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9487-3237>.

Молгаждаров К.К. – д.ф.н., ассоциированный профессор Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Спатай А.О. – PhD, и.о. асоц. проф. инновационного университета Центральной Азии, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: spatay.aygul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1512-5514>.

Леонтьева А.Ю. – к.ф.н., Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан. E-mail: aleontieva13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3836-9914>.

Агибаева С.С. – к.ф.н., Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан. E-mail: sabina_petropavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

Кадыров Ж.Т. – профессор, кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Синбаева Г.К. – старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: gsinbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>.

Рахимов Б.Б. – д.ф.н., профессор, Карагандинский университет имени Е.Букетова, Караганда, 100000, Республика Казахстан. E-mail: Rahimov_b@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>.

Тлеубердина Г.Т. – кандидат филологических наук, ученый секретарь, асоц. профессор кафедры казахского языка и литературы, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Рустемова Ж.А. – к.ф.н., доцент, Карагандинский университет имени Е.Букетова, Караганда, 100000, Республика Казахстан. E-mail: rustemova.66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5322-5420>.

Айтбаева Б.М. – к.ф.н., доцент, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4288-6204>.

Тансыкбай А.К. – докторант по специальности 8D01717 «Казахский язык и литература», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Кенжалин К.К. – PhD, доцент кафедры языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Дыбо А.В. – д.ф.н., профессор, чл.-корр. РАН, Москва, 125009, Россия. E-mail: adybo@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6077-7183>.

Атабаева Ф.К. – к.п.н., профессор Центра лингвистической подготовки Университета «Туран», Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: a_farida@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3432-3089>.

Сыдыкова З.Е. – к.п.н., декан факультета педагогика и языков Центрально-азиатского инновационного университета, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: sydyk_z@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6870-4687>.

Тажобаева Ж.Ш. – магистр, ст.преподаватель Центрально-азиатского инновационного университета, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: zh.tazhibayeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8807-6051>.

Атабаева Г.К. – магистр, ст.преподаватель кафедры иностранного языка КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: g.atabaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6267-5482>.

Жахина Б.Б. – д.п.н., профессор Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан E-mail: bzhaxina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

Рамазанова А.Е. – магистр педагогических наук, сеньор лектор, Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан E-mail: aigerim_212@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-5310-2993>.

Амангазыкызы М. – PhD, доцент кафедры казахского языка и литературы, Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>.

Гыля А. – м.ф.н, старший преподаватель кафедры иностранных языков, Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8178-2782>.

Сиряченко В.В. – м.г.н, преподаватель кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: vikalife020894@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7915-5376>.

Шарипова А.С. – м.п.н., лектор, Ualikhanov University, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: aizhansharipova080@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Сагындыкова Ж.О. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Ualikhanov University, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: zhailagul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1427-7417>.

Свинарчук А.И. – м.п.н., старший преподаватель, Abay Myrzakhmetov University, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: anna.svinarchuk.78@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-4868-6059>.

Our authors

Akhmetova G. – PhD, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071411, Republic of Kazakhstan, ORCID ID:0000-0003-2918-1127. E-mail: gulnur_51984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2918-1127>.

Akzhigitova A. – Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republik of Kazakhstan. E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>.

Salkynbai A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republik of Kazakhstan. E-mail: asalkbek@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Shalabai B. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republik of Kazakhstan. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>.

Amanbekkyzy Zh. – doctoral student in the specialty «Philology», Faculty of philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>.

Andirova A.Y. – 3rd year doctoral student of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan. E-mail: alina_2807@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7887-423X>.

Kairzhanov A.K. – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan. E-mail: kairzhanov@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3724-1022>.

Bazarbayeva Z. – Academician of NAS of RK, Doctor of Philolog, prof. Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050010, Kazakhstan. E-mail: zeynepmb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>.

Sadyk D. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: sadyk_didar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8271-7165>.

Espekova L. – Candidate of Philological Sciences, associate professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: Espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Zhetessova Zh.A. – Doctoral student, Zhubanov University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>.

Issakova S.S. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Zhubanov University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan. E-mail: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Zaliedinova Zh. – Master of Foreign Philology, program leader, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: zaliedinova.zh@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0004-0797-7647>.

Zhumagulova B. – candidate of philological sciences, professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: youmbs@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8658-2336>.

Tankibayeva M. – candidate of philological sciences, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

Kairova M. – candidate of philological sciences, lecturer, Margulan University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Kenzhigozhina K. – doctor of Philosophy (PhD), lecturer, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>.

Kometiani E. – lecturer, Russian University of Transport (MIIT), The Department of Foreign languages, 101000, Moscow, Russia. E-mail: kuti@inbox.ru.

Kemelbekova E. – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: e.kemelbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0999-5089>.

Buharova G. – Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmullah, Ufa, 450000, Republic of Bashkortostan, Russia. E-mail: buharova_g@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8596-5703>.

Kokebayeva Bakyt Sovetkenovna – doctoral student in EP 6D020500 «Philology», Alikhan Bokeikhan University, Humanitarian faculty, Semey, 071401, Kazakhstan. E-mail: rahmankulovbakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>.

Dolguševa T. – Candidate of Philology, Senior Lecturer of the Department of Philology, Alikhan Bokeikhan University, Humanitarian faculty, Semey, Kazakhstan. E-mail: aspasiya1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0053-2296>.

Kabysheva R. – doctoral student in «Philology», «Alikhan Bokeikhan University», Humanitarian faculty, Semey, 071401, Kazakhstan. E-mail: raushan73.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6571-2189>.

Kyrymoldina E.T. – Master of Philology, Senior Lecturer, Kazakh national technical university of K.I. Satpayev., Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan. E-mail: elmira_amangeldi@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3437-5368>.

Rakimkulova A.A. – Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, Kazakh national technical university of K.I. Satpayev, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan. E-mail: a.rakimkulova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0003-4170-7849>.

Toiganbekova M.E. – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan. E-mail: m.toiganbekova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0001-5415-0408>.

Pimenova M. – Doctor of Philology, Professor, Institute of Foreign Languages, St. Petersburg, 190000, Russian Federation. E-mail: pimenova-vgpu@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5918-974X>.

Iskakova G. – PhD, Associate Professor, Ualikhanov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Dalbergenova L. – PhD, Associate Professor, Ualikhanov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: ljasatdal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Sidorovich Z. – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Philology, Yanka Kupala Grodno State University, Grodno, 230000, Republic of Belarus. E-mail: zoya.sidorovich@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0003-1614-815X>.

Beisembaev A. – doctor of Philology, Professor, Vice-Rector for Marketing, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>.

Bakhralinova A. – candidate of Philology, PhD, Associate professor of the educational program "Pedagogy of preschool education and training", Pavlodar Pedagogical University Alkey Margulan, Pavlodar, 140,000, Republic of Kazakhstan. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706/>

Absadyk A.A. – doctor of Philology, Professor of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay city, 110000, Kazakhstan. E-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

Bayakhmetova A.A. – candidate of philological sciences, ass. Professor of Kostanay Regional University Kostanay, Kostanay city, 110000, Kazakhstan. E-mail: sulu.t63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2661-8605>.

Abylkasov G.Z. – Master of Arts, lecturer at the Department of Kazakh language and literature. Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: abylkasov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Saulembayeva A.B. – master of philology, teacher of Kostanay city school No. 23, Kostanay

city, 110000, Kazakhstan. E-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>.

Bisenbaev P.K. – Kazakh National University named after al-Farabi, senior lecturer, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5800-8986>.

Tleubaev S.B. – senior lecturer, Candidate of Philological sciences, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: tleubaev63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4854-2699>.

Ibragim A.M. – Kazakh National University named after al-Farabi, doctoral student, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: ibragimayagoz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3017-0089>.

Kartayeva A. – Doctor of philological sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, 070020, Republic of Kazakhstan. E-mail: kartaeva2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1715-6186>.

Kusmanova K. – Doctor of philological sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, 070020, Republic of Kazakhstan. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9487-3237>.

Molgazhdarov K. – Doctor of philological sciences, Associate Professor of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Spatai A. – PhD, Acting Associate Professor at the Innovation University of Central Asia, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan. E-mail: spatay.aygul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1512-5514>.

Leontyeva A. – candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: aleontieva13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3836-9914>.

Agibaeva S. – candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: sabina_petropavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

Kadyrov Zh. – Professor, candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Sinbaeva G. – Seniorlecturer, masterofarts, NorthKazakhstanUniversitynamedafterM. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: gsinbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>.

Rakhimov B. – Ph.D., Professor, E.Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan. E-mail: berik_aktubek@inbox.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>.

Tleuberdina G. – Candidate of Philological Sciences, Academic Secretary, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Rustemova Zh. – Ph.D., Associate Professor, E.Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan. E-mail: rustemova.66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5322-5420>.

Aitbayeva B. – Ph.D., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4288-6204>.

Tansykbay A.K. – doctoral student in specialty 8D01717 «Kazakh language and literature», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Kenzhalin K.K. – PhD, Associate Professor of the Department of Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Dybo A.V. – Doctor of Philology, Professor, Corresponding member of RAS, Moscow, 125009, Russia. E-mail: adybo@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6077-7183>.

Atabaeva F. – Ph.D., Professor at the Center for Linguistic Training at the University of «Turan», Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: a_farida@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3432-3089>.

Sydykova Z. – Ph.D., Dean of the Faculty of Pedagogy and Languages, Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Kazakhstan. E-mail: sydyk_z@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6870-4687>.

Tazhibayeva Zh. – master, senior lecturer at Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Kazakhstan. E-mail: zh.tazhibayeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8807-6051>.

Atabaeva G. K. – master, senior lecturer of the Foreign Languages, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: g.atabaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6267-5482>.

Zhakhina B. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan E-mail: bzhaxina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

Ramazanova A. – Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan E-mail: aigerim_212@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-5310-2993>.

Amangazykyzy M. – PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>.

Gilea A. – Master of Philology, Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8178-2782>.

Siryachenko V.V. – Master of Humanities, Lecturer at the Department of Theory and Practice of Translation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: vikalife020894@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7915-5376>.

Sharipova A. – master of pedagogical sciences, lecturer, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: aizhansharipova080@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Sagyndykova Zh. – candidate of philological sciences, Associate professor, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: zhailagul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1427-7417>.

Svinarchuk A. – master of pedagogical sciences, senior lecturer, Abay Myrzakhmetov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: anna.svinarchuk.78@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-4868-6059>.